549

24733/1

~~70716~~

HUNFALVY PÁL.

AZ OLÁHOK TÖRTÉNETE.

I. KÖTET.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

UJ FOLYAM. XVIII. KÖTET.

AZ OLÁHOK TÖRTÉNETE.

*

IRTA

HUNFALVY PÁL.

I. KÖTET.

BUDAPEST, 1894.
AZ 1894. ÉVI ILLETMÉNY MÁSODIK KÖTETE.

AZ

OLÁHOK TÖRTÉNETE.

*

IRTA

HUNFALVY PÁL.

I. KÖTET.

BUDAPEST,
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1894.

Hornyánszky V. Budapest.

ELŐSZÓ.

MIDŐN századunk első évtizedeiben sinkai Sinkay György és dicső-szent-mártoni Major Péter első oláh történelmi kisérletei megjelentek (Budán, az egyetemi nyomdában), nem gondolta volna senki, hogy ezen, már koruk tudományos színvonalán is alant álló kísérletek az oláh irodalom fejlődésére oly végzetteljes hatást fognak gyakorolni, hogy míg Európa nyugati nemzetei — velük a magyar irodalom is — a kritikai tudás hosszú útját futották meg: addig az oláh nyelv- és történettudomány alig mozdult ki abból a mederből, melyben azt a kezdeményezők megindították.

Az oláh nyelvtudomány és történetírás, melynek élén ma a „bukaresti román akadémia" áll, nem tud, vagy talán *nem is akar* többet tudni, mint tudtak Sinkay és Major, a kik Bonfinius középkori tudákosságából indulva ki, fajuk történetét Traján császár dáciai hódításával kötötték össze, nyelvükről, az oláh nyelvről pedig azt képzelték, hogy az Itália ős népnyelve, s a latin nyelvet is megelőzi; utóbbi fejlett volna ugyanis amabból

az irodalmi gyakorlat által s mint ilyen: az oláh nyelv a román nyelvcsalád legrégibb képviselője!

Ha az utóbbi felfogást az uj oláh (román) irodalom nem is fejezi ki a naiv hiszékenység ez alakjában: az irányadó — nemzeti — tudomány nem tágít a Sinkay-Major-féle tanoktól, mert azokkal egyszersmind politikai hagyományt is örökölt, melyet e jelszó fejez ki: Rómaiak vagyunk, Traján légióinak maradékai, Dácia örökösei!

Ez az a jelszó, mely fogva tartja az oláh irodalom vezetőit, a kik pedig jól tudhatnák, hogy a trajáni rómaiságra épített consequentiák a nyelvészeti és történelmi kritika világánál menten összeomlanak s kisiklik lábuk alól az az alap, melyen a tudomány leplébe burkolt politikai tendentiáknak szolgálnak. S mert így áll a dolog, a nemzet ellen való sérelemnek vélik másképp írni ma, mint a hogy e század elején írtak.

Elképzelhető, ilyen körülmények között a hatás, melyet *Roesler Róbert*: „Romänische Studien, Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens" (Leipzig, 1871) czímű munkája az oláh történetírókra gyakorolt s még inkább *Hunfalvy Pál* fellépése, ki számos művében és tanulmányában, mint: Roesler: Rumänische Studien I—III (Ism. Pesti Napló 1872); Rumun nyelv (Nyelvtud. Közl. XIV. 1878); Rumun történetírás: Hasdeŭ: Istoria critica a Romaniei; Sinkay György krónikája (Századok, 1879); A rumun történetírásról I—III (Budapesti Szemle, 1885); német és franczia nyelven: Rumänische Deklamation und rumänische Politik (Ung. Revue, 1881); Neuere Erscheinungen der rumänischen Geschichts-

schreibung (Wien u. Teschen, 1886); Der Ursprung der Rumänen (Wien, 1888); Le peuple Roumain ou valaque (Tours, 1880); Quelques reflexions sur l'origine des Daco-Roumains (Páris, 1892); — a kritikai tudás fegyvereivel állt szembe azzal az ál-tudományossággal, melynek jelszavakon kívül egyebe nincs.

Mindenki ismeri azt a tollharczot, melynek két évtizeden át *Hunfaly Pál* volt központja, a ki élete utolsó szakában első sorban e kérdés körül összpontosította erejét, s iskolát teremtett, melynek munkásságával az oláh kérdés tudományos vizsgálata a magyar tudományos irodalom feladatai közé sorakozott.

Hunfalvy Pál, az oláh kérdés nagymestere, ez iskola atyja, hosszú munkásságának betetőzéséül, aggkorában is fáradhatlan munkakedvvel egy nagy mű irását tervezte, mely az oláhok egyetemes történetét tárgyalta volna, le egészen napjainkig. Fájdalom a munkát nem fejezhette már be; 1891. november 30-án bekövetkezett halálával csak egy részét hagyta hátra a korszakalkotó műnek, melynek kiadását a M. Tud. Akadémia könyvkiadó bizottsága elhatározta, s a sajtó alá rendezéssel alólirottat bízta meg.

Bár befejezetlen a mű, koronája az annak a nagyhatású munkásságnak, mely hivatva van új alapot nyújtani az oláh történetírásnak, az oláh irodalom keretén belől is, mely a tényekkel szemben örökre el nem zárkózhatik s előbb-utóbb kénytelen lesz magáévá tenni azokat az eredményeket, melyek oroszlánrésze mindenha *Hunfalvy Pál* nevéhez lesz kötve.

Hunfalvy Pál hagyatékáról, mely Vitéz Mihály

koráig, tehát a XVII-ik század elejéig terjed, alig lehet még valami mondani valóm; tudom azt, hogy az oláh történetírás mai vezérei e munkát is azzal a gyanúsítással fogják fogadni, melylyel előbbeni műveit fogadták, Hunfalvyban a magyar politika eszközét keresvén, mert elfogultságukban Hunfalvyban a tudóst nem merték látni.

Mit sem tesz. Csak idő kérdése, hogy az oláh tudományosság szakít mai hiú törekvéseivel s a nyelv- és történetírás nemsokára mint *igazságot kereső disciplinák* fognak a román tudomány csarnokaiba is bevonúlni.

Ilyen jelenségek már vannak az oláh tudományos irodalomban s alig lehetne e jelenségekről alkalmasabb időben beszélni mint most, midőn Hunfalvy Pál hátrahagyott műve kerül az olvasó kezébe.

Hogy miben áll az oláh nemzeti tudomány s miben a Roesler-Hunfalvy-féle irány?: jellemzésül felhozok román irókat, a kiknek eszméi bár elnyomva, vagy elhallgatva már ott lappanganak az oláhságon belűl is, s idő kérdése, hogy maguknak tért hódítva átalakítsák a nemzeti elfogultságban sinlődő oláh nyelv- és történeti irodalmat.

Mindenekelőtt egy német nyelven, Moldva egyik régi bojár családjából származó szerzőtől irott munkára kell a figyelmet felhívnom, mint olyanra, mely az oláh nemzeti felfogással nem törődve, az objectiv tudomány útján halad. *Hurmuzaki Eudoxius* báró: „Fragmente zur Geschichte der Rumänen“ czímü munkája ez, melyet a 70-es években elhalt szerző hagyatékából a romániai vallás- és közoktatásügyi miniszterium adott ki (Bukarest 1878). Sajnos e munka, mint a kiadás czíme is jelzi,

szintén töredékes, de a feldolgozott anyag s annak beosztása már jelzi, hogy európai szabású történetíró munkájával van dolgunk. Hurmuzaki egy rövidebb fejezet után, hol a középkori katholizáló törekvésekről beszél: a balkáni dolgokra tér s a vlacho-bulgár állam viszonyaival foglalkozik nagy részletességgel; aztán a kúnok története s egyházi viszonyok fejtegetése után a Johanniták szereplését tárgyalja, mint olyan eseményeket, melyek az oláhság történetét megelőzik. A 44-ik lap jegyzetében nevezetes nyilatkozatot tesz a szerző, a mi egész történetirói irányát jellemzi. Roesler munkájára (Romänische Studien) utalva írja: „Eine ausgezeichnete, tiefgründliche, in den meisten Ansichten unanfechtbare Schrift".

Hurmuzaki tehát Roeslernek első román követője, a mi a munka második részében még világosabban is kifejezésre jut.

A második rész t. i. a két oláh vajdaság alakulását tárgyalja s itt szerző az oláhság őstörténetét a következőkben foglalja össze: Oláhország területe a római birodalom alkatrésze volt s Dácia-provinciához tartozott. Ennek lakossága a betelepült római telepítvényesek s az ott talált géták keverékéből állott, kiket a barbárok betörése elől Aurelianus császár 271-ben kivont a tartományból s a dunántúli részekre telepített át. Ezek után az oláh alföld hosszú időn keresztül barbár néprajok országútjává lett, melyek északkelet felől az Al-Duna felé tódultak s Thrácia ellen törtek. Midőn Mösiában a bolgár állam keletkezett s erőben

nevekedett, ez a IX-ik században a mai Oláhországra is kiterjedt, hova *később* nagyszámu *oláhság vándorolt* be. mely a Hämus és Macedonia vidékeiről szivesen telepedett meg a Duna völgyében, a mire különben a byzanczi kormányzat sokféle üldözései miatt is kénytelen volt. A X-ik században a bessenyők ütöttek oláh földre, hol később kúnok (1083—1230) tanyáztak. Még a bessenyő uralom idején is egyre folyt az oláhok beköltözése Bulgáriából és Thrácziából. A magyar királyság a kúnok legyőzése és kiszoritása czéljából a Cruciferi de Hospitali S. Mariae lovagrendet küldte le, melynek törekvései nem érték el a kivánt sikert stb. stb.

Mily kár az oláh történeti irodalomra egy ilyen ember, mint Hurmuzaki báró halála, kinek helyét ma Xenopol, Densusianu, Maniu foglalják el, Major és Sinkay-kori tudományukkal.

Hurmuzakihoz hasonló tudós fő a nyelvtudományban is akadt az úttörők között. Az oláh nyelvtudományban találjuk *Moses Gastert* (egykor romániai tanárt): Die nichtlateinischen Elemente im Rumänischen czimű munkájával G. Gröber: Grundriss der romanischen Philologie (Strassburg 1886—88.) czímű nagy vállalatában.

Sajátságos módon, a többi román nyelvtől eltérőleg képződött az oláh nyelv, írja Gaster. Hangtani, lexicális és grammatikai sajátságait a balkáni nyelvek — albán, bolgár, ujgörög — nélkül meg sem érthetjük. Az oláh nyelvnek legközelebbi rokona az albán, melynek tőszomszédságában keletkezett. A kriteriumok az articulus hátul vetése, a comparatio, a számneveknek

11—19-ig spre (supra) szócskával való képzése, a futurum; a syntaxisban szintén elválaszthatlan összefüggés nyilatkozik az oláh és albán nyelvek között.

Az albán nyelvből szóanyag is jutott az oláh nyelvbe, melynek ujabb keletűsége félreismerhetlen. Az oláh-albán viszonyt jellemzi, hogy az oláh nyelvbe némely latin eredetű anyag, az *albán nyelv közvetítésével jutott* s hogy több latin eredetű szónak albán hatás alatt más értelme van az oláhban, mint a latinban volt. Ilyen a kuvent (szó, beszéd) eredete: conventum, a merg = megyek, eredetileg lat, mergo: emergo, vízből felbukni. S e tekintetben is azonosság van az északi (erdélyi, romániai) s a macedo-oláh és istro-rumén közt.

Más balkáni nyelvekben, névszerint a bolgár és ujgörögben szintén megvannak azok a sajátságok, melyek az albánt s az oláht jellemzik. E megegyezést eddig — folytatja tovább Gaster — általában egy thrák alapnyelv hatására vezették vissza, melynek az albánnal kellett azonosnak lenni: ámde az albán nyelv maga is csak másodlagos képződés, melyre egy idegen nyelv hatott s pedig oly időben, mikor a szlávok már elárasztották a Balkán-félszigetet s a közép-görög már ujgöröggé kezdett alakúlni, vagyis a VIII—X. században (!).

Azt a felfogást tehát, hogy az oláh nyelv említett sajátságai a *dákoktól* származnának, vagyis hogy azok az oláhban öt, vagy több századdal is régiebbek volnának, mint a többi balkáni nyelvben; megczáfolja a nyelvtörténet. Ily nagy időkre visszamenve, a dák nyelvnek is másnak kellett lennie, tehát más nyelvala-

kokat kellett volna létrehoznia az oláh nyelvben, mint a minők abban vannak, s mikre nézve az albánnal megegyezik.

E nyelveknek tehát egy ugyanazon időben kellett egy hatalmas befolyás alatt állaniok, hogy azonos fejlődésük megérthető legyen. Ezt e befolyást (Gaster szavai) az ural-altáji (turáni) bolgárságra vezetem vissza, a mely népfaj 660—668. években Kr. u. vándorolt a Balkánra s hatalmát kiterjesztve, nyelvét három századon át érvényesítette, mely végre a balkáni nyelvekben enyészett el. A bolgárság hatását az oláhra eddig figyelmen kívül hagyták s így jött létre az úgynevezett thrák theória, a mi a dolgok közelebbi vizsgálata mellett tarthatatlannak bizonyúl. A bolgárságot úgylátszik török és ugor (finn) népek alkották.

Még feltünőbb az a tanulmány, mely a „Contemporanul“ (Jassy) 1888. évi folyamában jelent meg *Jon Nadejde* (Nadezsde) tanártól, a ki Xenopol: „Istoria Romanilor din Dacia Traiana“ cz. több kötetes művét bírálja.

Xenopol, munkájának első kötetében az oláhság eredetéről szól, természetesen Sinkay és Major szellemében, különben a könyv Romániában az akadémia költségén meg sem jelenhetett volna. Az oláhok szerző szerint szintén Dáciában keletkeztek Traján légióiból; Dácia bukása után hegyek közé menekültek s ott élték le a népvándorlások századait, a góthok, avarok, magyarok betöréseit, míg a XIII—XIV. századokban az Al-Dunán a moldvai és havaselvi fejedelemségeket alkották meg stb. stb., a mint azt Romániában a népiskolától az egyetemig mindenütt tanítják.

—

Nadejde ezekre azt mondja, hogy — *mesék*. Én hiszem — ugymond — hogy a rómaiak Dáciát romanizálták, hogy ott egy román nyelvű nép keletkezett, mely Aurelianus kora után is feltudta magát tartani a Kárpátvidéken s e népet a magyarok Erdélyben találhatták. De ez a nép *nem az oláh volt*. Nem az a román nyelv keletkezett Erdélyben, melyet *mi beszélünk*. A mi nyelvünk nem keletkezhetett Dacia Traianá-ban, hanem a Dunától délre, lent a Balkán-félszigeten. Ezt bizonyítja az oláh nyelv phonetikája, mely nyilván elárulja, hogy a középkorban még az albánsággal élt együtt; ettől kölcsönzött olyan szavakat (pl. noian, ghiuj stb.), melyek hangtani állapota a VII-ik századra vall Kr. után. Ilyen elemek az oláhban a görög szavak; ezek is délvidékre, a görögökkel való hosszú együttélésére (s nem a keleti egyház hatására) utalnak.

Az oláh nyelv csak az 1000-ik év körül húzódhatott át a Dunán s kezdett terjedni Erdély hegyvidékein s a moldva—havaselvi alföldeken.

A mi az oláh nyelvágak keletkezését illeti, folytatja Nadajde — nem áll az, a mit Xenopol s más történetírók hisznek, hogy az oláh nyelv a szlávok beözönlésével a VI—VII. században Erdély felől szakadt szét ágakra s húzódott le a Balkán-félszigetre. Megfordítva áll a dolog:

1. Az egyik oláh dialektus a macedoniai (kutzovlach), melyet a pi = chi, bi = ghi hangváltozások jellemeznek, Thráciában és Macedoniában keletkezett.

2. A másik, a mai erdélyi és romániai, melyben a

labiális rangok „i“ előtt nem változtak el s az „n“ hang rotacizálódott (n = r): O-Szerbiában s a Skutari tó környékén alakúlt, hol a szerb oklevelek még 1200—1300-ban is emlegetnek oláh lakosokat.

3. Az utolsó dialektus pedig, az „r“-res jellegű „rumir“ ezektől éjszaknyugatra vált ki s huzódott oda, hol ma találjuk Pola körűl az isztriai félszigeten.*

Az oláh dialektusok szétválása után történt az oláhság Erdély felé vándorlása, mely több időközre esik. Egyik vándorlás alkalmasint az első bolgár császárság korában történt (X. század), egy másik az első bolgár császárság bukása (XI. század eleje), a harmadik a bolgár császárság másodszori bukása idején (XIII. század), a népelemek közé pedig, melyek e mozgalmak idején Erdélyt és Romániát meglepték, a macedon és isztriai dialektusokat beszélők is voltak keveredve, a mit a XV. századi voroneczi codex nyelvéből s a móczok beszélte tájnyelvből is tudunk.

E kérdésekkel nálunk — végzi a czikket Nadejde — kevesen foglalkoznak tudományosan. *Történetíróink a való igazságot a hazafiság s a rosszúl felfogott nemzeti érdekek miatt nem merik látni.*

* „Az oláh nyelv és nemzet megalakulása“ cz. könyvemben fejtettem ki az oláh nyelv és dialektusai megalakulásának körűlményeit s határoztam meg a területet. Nadejde felfogása az enyémmel minden lényeges pontban egyezik. Nadejde azelőtt egy évvel (1887-ben) megjelent könyvemet még nem ismerte, alkalmasint ma sem ismeri; annyival nagyobb elégtételt találok tanulmányában, mert igazolja azt, hogy mi nem a világba beszélünk.

Ime három román író nyilatkozata az oláh eredet s az oláh nyelv kérdésében. Vajjon a fajgyűlölet vezette-e Hurmuzaki, Gaster, Nadejde tollát, midőn ezeket leírták? Vajjon a magyar politika fondorlatai sugalmazták-e nyilatkozataikat, melyek alatt akár Roesler akár Hunfalvy nevét is olvashatnók?

Szándékosan csak e három névre hivatkozom, mint olyan férfiakéra, kikről a román közvélemény sem teheti fel, hogy ellenséges érdek vezette, midőn a nemzeti felfogással szemben új eszméket szokatlan őszinte hangon fejeznek ki.

A haladó tudomány következménye, hogy ugyanazon időben s helyen a legnagyobb végletek találkozhatnak. Az oláh irodalom, melynek képviselői, egymást áltatva, irnak össze minden képzelhetőt, a mivel a nemzeti hiúság tetszeleghet magának, a mely irodalom izlése a legnagyobb képtelenségek iránt is érzéketlen még, — már magához hordja az ujjászületés magvát, mely mint a mustár, ha megfogamzott, gyors növésnek indul.

Ma még kevés ember akad az oláhságban, a ki képes volna Hurmuzaki, Gaster, Nadejde tanait öntudatosan, biráló szellemmel követni, a mi nem is lehet máskép: hisz az önámítás rendszere épen a legutóbbi évtizedek alatt fejlődött akkorává, hogy az az oláh társadalom minden rétegét átjárva, a tehetségesebb elméket is érzéketlenné vagy bátortalanná tette a szabad kutatás iránt; — de épen a hamis nemzeti eszmek túlhajtottsága hozza létre a reactiót, mely itt-ott nyilatkozik már, bár érvényesülni még nem tud.

Senki sem fejezte ki élesebben e szellemi állapotot, mint *Titu Maiorescu*, a kiváló román kritikus, Románia volt közoktatásügyi ministere, midőn ezeket irta: „A román kultura mai irányában legfőbb bűn a hazugság; hazugság az aspiratiókban, hazugság a politikában, a költészetben, a nyelvtanban, a közszellem minden nyilvánulásában.“

Igen, igen; az idő nincs már messze, midőn a román tudományos irodalom, megúnva a kopott, selejtes frázisokat, szembe fog merni nézni a históriai igazságnak s akkor ő is járúlni fog egy levéllel ahhoz a koszorúhoz, mely *Hunfalvy Pál fényes nevét övezi!* . . .

Budapest, 1894. szeptember 27.

DR. RÉTHY LÁSZLÓ,
l. tag.

I.

A balkáni félsziget a római uralkodás előtt.

A balkáni félsziget az a terület, melyet nyugaton az Adria-tenger, keleten a Pontus (Fekete-tenger), a Bosporus (konstantinápolyi szoros), a Propontis (Marmara-tenger) meg a Hellespontus (Dardanella-szoros), végre az Aegaeumi-tenger mosnak. Északon a Szávát és Dunát éri; délen pedig Epirussal és Makedoniával végződik. A régi hellének Illyria és Thrákia név alatt barbárnak nevezik vala, Illyria az Adria felé való részt, Thrákia a Pontus és Bosporus, a Propontis és Hellespontus felé való részt tevén. Ma ezen terület magában foglalja Dalmátországot, a Száván túli Horvátországot, Boszniát és Herczegovinát, Montenegrót, Albániát, Szerbiát, Bolgárországot és Makedoniát, mely egymaga viseli még a régi nevet.

Legeleinte föniczíai hajósok járták Európának keleti tengereit és öbleit. Azoktól származott a Pontust jelölő *Aškenas* név is.[1] Az ázsiai hellének, különösen az ionok, a föniczíaiak nyomait követék. Ők az aškenas szót görögösen axenos (ἄξενος)-nak ejtvén, mi vendégtelent, vendég-gyűlölőt jelent (mintha a Fekete-tenger járhatatlan, ismeretlen volna), azt euxenos-ra (εὔξενος), vendégszerető-re változtaták, mert általok nagyon is járhatóvá lett. Az

ion kiejtés szerint axeinos, euxeinos válván közönségessé, a *Pontus Euxinos* név a rómaiakhoz is eljutott, kiknél a *Pontus* szó maga is a Fekete-tengert jelenti.

A hellének, különösen a miletosi iónok, korán kereskedői állomásokat alapítának a Pontus éjszaki és nyugati partjain. Így támadt *Olbia*, a Hypanis (Bug) kifolyásánál, az éjszaki parton; a nyugati parton támadtak *Istros* a Duna kifolyásától délre; *Tomi*, *Kallatis*, *Odessus*, *Apollonia*, *Mesembria*, *Salmydessus*. Az Aegaeumi-tenger partján *Selymbria*, *Perinthus*, *Aenus*, *Abdera* és mások. Ezen városok némelyei a Kr. e. hatodik, hetedik századba érnek fel; a miletosi ionok Tomit és Odessust Kr. e. 650-ben alapíták. Különösen a megaraiak *Byzantiumot* a Bosporuson 658-ban, sőt szemközt a másik, az ázsiai parton *Kalchedont* 675-ben alapíták.

Az iónoknál a kereskedés folytában a föld- és néprajzi tudomány is keletkezett, milyen bizonyosan a fönicziaiaknál is volt, de nem jutott el hozzánk. A mileti (miletosi) Hekataeus először utazta meg az akkori ismeretes világot, és írta le a föld körülutazásában (περίοδος γῆς), a melyből csak kevés idézet van meg.

A Halikarnassus dór városbeli Herodotus, ki az első és második perzsa háború (Kr. e. 490—480.) között született, sokat utazgata a perzsa birodalomban és Európában, a merre a hellén szállások és városok terjedtek. Athenében tartózkodván, midőn Perikles indítványára az atheneiek 444-ben új várost, Thuriit, a régi Sybaris helyén alapították déli Itáliában, Herodotus is a telepedőkhöz csatlakozék s ott írta meg azután csodálatra méltó munkáját, melyet ma is olvashatunk.

Herodotus a pontusi hellén városokban, melyeknek kereskedői a folyókon messzire befelé jutnak vala a

szárazföld tartományaiban, sok tudomást szerezhete a népekről, lakhelyeikről, szokásaikról és a természeti viszonyokról.

Az Ister (Duna) legnagyobb folyó, melyet ismerünk, úgymond, s télen-nyáron egyenlően nagy, — nem mint a Nilus, a melylyel összeveti, s a mely az évszakok szerint hol megárad, elöntvén Egyiptomot, hol medrébe visszatér. A keltáknál eredvén az Ister, egész Európán folyik keresztül és a Skythaország oldalát mosván, öt torkolaton omlik a Pontusba.[2]

Éjszak felől öt folyó érkezik az Isterbe: a *Porata*, így híjják a skythák, úgymond, vagy *Pyretos*, a mint a hellének híjják; továbbá a *Tiarantos*, *Araros*, *Naparis*, *Ordessos*. Ezek a skytha földről jövén, az Istert növelik. Az első nagy folyó, a Porata vagy Pyretos kelet felől van, úgymond, ez tehát nyilván a mai *Prut*, mely név a Porat, Pyret névvel is egyezhető. A Tiarantos kisebb folyó, úgymond Herodotus, nyugat felől van, ebben tehát az *Olt*ot vélhetjük-e? pedig talán nem kisebb a Prutnál. A többi három közbülső folyó keletről indulva, úgymint az Araros a mai *Szeret*, Naparis a mai *Jalomicza* és Ordessos a mai *Ardsis* lehetnek. Ismét mondja Herodotus, hogy ezek mind skytha folyók.[3]

Külön nevezi meg a *Maris*-t, mely, úgymond, az agathyrsek felől érkezik az Isterbe. Minthogy az agathyrseket aranynyal bővelkedőknek tudja, ezeket Erdély lakosainak kell tartani azon időben, és a Maris folyóban a Marost felismerni. Nemcsak Herodotus, hanem Strabon is, mint majd látjuk, mondja, hogy a Maris (Marisus) az Isterbe szakad. Ez onnan van, mert a pontusi hellének a Dunán és a Tiszán menvén fölfelé Szegedig, úgy jutnak vala a Marisba, az aranynyal bővelkedő agathyrsek

1*

folyójába. Ezektől hallván a Maris nevet, természetesen azt a Szegeden aluli folyóra is alkalmazák. A Tisza név sokkal utóbb lett ismeretessé.

Valamint az agathyrsek országa a mai Erdély, úgy a Skythaország, Herodotus idejében, a mai Havas-el-föld, vagy Ruméniának déli része.

Az Ister jobb oldalába érkező folyókat Herodotos úgy jellemzi, hogy, úgymond, a Haemus csúcsairól három nagy folyó: az *Atlas*, *Auras* és *Tibisis* sietnek éjszak felé; Thrakiából pedig az *Athrys, Noës* és *Artanes* folynak az Isterbe; végre a paionok (paeonok) földjéről és a Rhodope hegyéről eredő *Skios*, ketté hasítván a Haemust, úgy folyik az Isterbe.

Ezen Skios folyó Thukydidesnél *Oskios*, a rómaiaknál *Oescus*, nyilván a mai *Ister*. De ettől kelet felé haladván csak négy folyót találunk, a *Vid*, *Osma, Jantra* és *Lom* folyókat. A Herodotus *Athrys*-a mai Jantra lehet: a többi közűl melyik Noës, melyik Artanes? Herodos az *Atlas*, *Auras és Tibisis* folyókat nagyoknak mondja, holott a Haemusból eredő és a Dunába szakadó folyók mind kicsinyek. Az éjszakról érkező folyóknál Herodotus pedig a Tiarantus és Marisis között nagy hézagot hagy. Gyanú támadhat tehát, hogy a Herodotus leírói, valami tévedésnél fogva, az éjszakról érkező Atlast, Aurast és Tibisist délről érkezőknek vették. Az Atlas volna az *Aluta*, az Auras volna a *Sil*, melyet Ptolemaeos Arabon-nak nevez, és a Tibisis volna *Temes*. A nevek hasonlatossága az Atlas és Aluta, a Tibisis és Temes között nagyon ajánlja az állítást, melyet Schaffarik fejezett ki, s Gooss[4] is elfogadott. Ekkép a Tiarantus és Maris között mutatkozó folyó-hézag ki volna töltve, s a Tiarantus inkább a mai *Teljoram* volna, mely ugyan kevéssel a Dunába való

szakadása előtt a *Vede* folyóval egyesül, de a pontusi hellének előtt megtarthatta e nevét, mint a Maris a mai Szegeden alul is. A Teljoram igazán kis folyó a Pruthoz képest; azután neve is jobban hasonlitható a Tiarantushoz, mintsem az Alutához.

Az illyrekről, így folytatja Herodotus, az *Angros* folyik éjszak felé a triballok síkjára, és a *Brengosba* sietvén azután szakad az Isterbe. Az Angros nyilván a szerb (triball) Morava, mely a bolgár Moravával (Brengos) egyesülvén, a Dunába folyik.

Természetesen jobban ismeri Herodotus az Aegaeumi-tengerbe szakadó *Hebros* (Maritza), *Nestos* (Mjesta), *Strymon* (Struma) és *Axios* (Vardar) folyókat.[5] A Szávát nem nevezi meg Herodotus; arról tehát nem vett tudomást a pontusi hellénektől.

Dareios (Darius) perzsa királynak hadjáratát a skythák ellen (Kr. e. 513-ban) Herodotus mintegy hatvan évvel azután beszéli el.

A Bosporuson (konstantinápolyi tengerszoroson) hidat köttetvén Dareios, azon vezeté át seregét Európába. A thrákokat, kik Apollonia és Mesembria városoktul beljebb laknak, harcz nélkül birja meg, s Thrákián keresztül jutva, a Tearos folyónak hideg és meleg forrásainál megpihenteti a seregét. A Tearos, úgymond Herodotus, nyugat felé folyván, a Kentates és Agriane (ma Ergene) vizeivel a Hebrosba (Maritza) szakad.

A Tearos forrásaitól elindulván, az odrysok földjét foglalja el, s nagy kőhalmokat állít fel emlékül.

Erre a különben nagyon vitéz geták is bátorságukat vesztvén, megadják magokat s a Dareios seregéhez csatlakoznak. Ez folytatván az utat a skythákhoz ér, kik mind az Ister torkolatainál, mind a folyón túl laktak.[6]

A skythák a nagy seregnek közeledését hallván, a határos népek királyait, tehát az agathyrsekét is segítségre hívják fel. Tovább szükségtelen közölni eme hadjárat történeteit; tudjuk, hogy a skythák mind hátrább vonulván, Dareiost olyan kietlen vidékre csalták, a hol az víz és eleség nélkül szűkölködvén, visszatérésre határozá el magát. De közöljük a balkáni népek leírását, melyeket Herodotus a történetekbe belészőtt.

A géták a halhatatlanságban hisznek. Azt vélik, hogy nem halnak meg, hanem kimulván, Zalmoxis szellemhez jutnak. Minden ötöd évben követet küldenek meghagyásokkal Zalmoxishoz, a mi így történik:[7]

Három ember három lándzsát tart fel; a nyílvetés által kijelölt követet pedig, a kinek már megmondták volt, mit izenjen, mit kérjen Zalmoxistól, kezeinél, lábainál megfogván s meglódítván, feldobják, hogy le a lándzsákba essék. Ha keresztül szúrva meghal, azt állítják, hogy kegyesen fogadja az isten; ha nem hal meg, rossz embernek tartják, s mást keresnek követnek. Ugyanezen thrákok — mert a géták is thrákok — a mennydörgés és villámlás felé nyilaznak, megfenyítvén a mennydörgőt, mert más istent a magokén kívül nem ismernek el.

Én, így folytatja Herodotus, a hellespontusi és pontusi hellénektől azt hallottam, hogy Zalmoxis ember volt és Szamos szigetén Pythagorásnál inaskodott. Felszabadulván és pénzt szerezvén, hazatért. Minthogy a helléneknél és bölcs Pythagorásnál az ion életmóddal megismerkedett volt, a thrákok rendetlen és esztelen élete visszatetszék neki. Tehát nagy házat építtete s abba a városok előkelőit meghívám, jól tartá őket. Akkor vendégeivel elhiteté, hogy sem maga, sem ők nem halnak meg, hanem olyan helyre jutnak, a hol boldogok lesznek. Azután

föld alatti hajlékba vonulván, eltűnék a thrákok elől, a kik holtnak vélik és sajnálják vala. Negyed évben előkerüle Zalmoxis, s úgy tevé hihetővé a halhatatlanságot. «Én ugyan, ekkép végzi Herodotus, annak és a föld alatti hajléknak nem vagyok se hívője, se nem-hívője, mert azt állítom, hogy Zalmoxis sokkal előbb élt, mint Pythagoras. Mindegy is nekem (χαιρέτω), akár ember, akár a géták nemzeti istene volt is Zalmoxis.»[8]

A thrákokról azt tartja Herodotos, hogy legszámosabb nép az indeken kívül. Szokásaik egyenlők, kivéve a gétákat, kik a halhatatlanságban hisznek (ἀθανατίζουσι), meg a trausokat és krestoniakat.

A trausok az ember születésén sírnak, hogy mennyi bajt kell majd életében eltűrnie; halálán pedig örülnek, hogy megszabadult a bajtól és boldog.

A krestoniak soknejűek. Ha valaki meghal, nejei és rokonai közt nagy tusa támad, hogy a kimúlt melyik nejét szerette legjobban. A melyiket annak ítélik, azt a többi nők és a rokonok magasztalják, s megölvén, a halottal együtt temetik el. Ez arra nézve a legnagyobb dicsőség, a többi nőkre nézve szégyen.[9]

Herodotus mindössze tizenkilencz thrák népet számlál elő, többnyire csak neveiket említvén meg, melyeket szükségtelen mind kiírni. Ők leghatalmasabb nép volnának, ha egyetértenének, úgy mond, de arra reá nem mehetnek, mert mindegyik önálló, autonom akar lenni. Mind hasonló törvényeket és szokásokat tartanak. Testöket pettyesítik; a pettyesség a nemesség jele, a ki nincs pettyesítve, az nem is nemes. A dologtalanság legelőkelőbb élet nálok; a földmívelés aláváló dolog; háborúból és zsákmányból élni dicsőség.

Leányaikat nem őrzik, azok szabadon közösülnek, a kivel tetszik; de feleségeiket erősen őrzik; nagy áron veszik szüleiktől. Az is szokásuk, hogy gyermekeiket eladják a kivitelre.[10]

Isteneik Ares, Dionysios és Artemis (Mars, Bacchus és Diana); királyaik azonban külön tisztelik Hermest (Mercurius), a kitől magokat származtatják, s arra esküsznek is.

A gazdagokat így temetik: három napig kiteszik a halottat s előbb megsiratván és mindenféle áldozatot tevén, tort ülnek vendégeskedéssel. Azután vagy elégve temetik el vagy másképen rejtik föld alá. Sírhalmot töltvén, versenyt tartanak, a legnagyobb díjakat arány szerint a magánviadalokra rendelik.[11] Herodotus a thrák isteneket a hellén nevekkel jelöli.

A skythák Herodotus idejében az Ister torkolatjain és a folyón túl laknak vala, messzire kelet felé a Pontustól éjszakra. Azok bő és felette érdekes leírása nem ide való, a hol csak a balkáni népekről van szó. Mégis azt hozom elő, mi a thrákokra is vonatkozik. A skytha földön kender (κάνναβις) terem, mely nagyon hasonlít a lenhez (τῷ λίνῳ ἐμφερεστάτη), de magosabb és vastagabb. Mind magától mind vetve terem. Abból a thrákok öltözeteket készítenek, melyeket az ember alig különböztethet meg a lenöltözetektől, ha csak nem igen gyakorlott benne.[12] Az Isteren túl meddig terjedtek nyugat felé a skythák, a következő nevezetességből sejthetjük:

A thrákok azt beszélik, úgy mond Herodotus, hogy az Isteren túl méhek vannak, melyek miatt lehetetlen beljebb haladni. De az nincs úgy, mint a thrákok mondják, jegyzi meg az író, mert a méh nagyon nem tűri a hideget; én inkább azt állítom, úgy mond, hogy a fagy

miatt lakatlan az Isteren túli éjszaki föld.[13] Az itt említett méhek bizonyosan az úgynevezett *kolumbácsi legyek*, melyek a Vaskapu vidékén, a Duna balparti barlangjaiból néha nagy mennyiséggel tünnek elő, s a legelő marhát is megölik, szinte oly félelmesek, mint a sáskák. Lehet, hogy a thrákok nyelvén a darázsféle szúrós legyek hasonló néven valának ismeretesek, mint a méhek; azért hallottak a hellén kereskedők oly veszedelmes méhekről. Gondolható pedig, hogy a vidék, a mainál vadabb korában a kolumbácsi legyek szaporodását jobban nevelte, mint ma; tehát azok még sokkal veszedelmesebbek valának, mint az újabb időben.

A kolumbácsi legyek előtűnési helyéről szinte bizonyossággal ítélhetjük, hogy Herodotus idejében a Duna baloldalán a skythák nyugat felé csak a mai Orsováig, vagyis Magyarország határáig terjeszkedtek; mert országunk ezen vidékét tartják vala járhatatlannak a méhek miatt.

Maga a derék író így folytatja: «A thrákokon túl éjszakra kik laknak, senki sem mondhatja bizonyosan; úgy látszik, kietlen és járhatatlan az Isteren túli föld. Én csak annyit tudtam meg, hogy az ottani lakosok *sigyn* nevűek, s úgy viselik magokat, mint a médek, hogy lovaik hosszú szőrűek (öt ujjnyi hosszú a szőrük), kos-orrúak, kicsinyek, s azért lovaglásra alkalmatlanok, de kocsiba fogva igen sebes futók. A sigynek határai az adriai venetekhez érnek. Azért is mondják, hogy Mediából származtak ide; de hogyan, meg nem mondhatom. Azonban a tenger idő folytában minden megtörténhetett.[14] A mi a sigyn nevet illeti, folytatja Herodotus, különös, hogy a Massilián (Marseille) felül lakó ligyek a szatócsot, a kyprosbeliek pedig a lándzsát hívják sigynnek.»[15]

Herodotus hallomása szerint tehát a Száva mentiben sigynek laktak volna, terjeszkedvén az adriai venetekig. A venetek az illyrekhez tartozván, nem a thrákokhoz, hinnünk lehet, hogy a sigynek is illyrek valának. Herodotus azt is hallotta a venetekről, hogy minden faluban évenként egyszer összegyűjtik a férjhez adó leányokat, s a szépségök arányához képest adják el.[16]

Az agathyrseket is meg kell említenünk, jóllehet nem voltak balkáni nép, mint nem a skythák, hanem Erdélynek lakosai, kiktől a Maris (Maros) folyt az Isterbe. Azokról mondja Herodotus,[17] hogy igen kényesek (ἁβρώτατοι), sok aranyat viselnek, s a nők közösségét tartják, hogy mindnyájan testvérek legyenek s irígység vagy gyűlölség ne kapjon fel köztök. Egyébiránt életmódjok thrák. Egy különös jelentés szerint törvényeiket versben foglalva énekelni szokták.[18]

Dareios a skythák országából visszatérvén, Megabazost ott hagyá nagy sereggel Thrákiában, maga pedig Ázsiába menvén, Lydiának fővárosában, Sardesben, tartózkodott. Megabazos Byzantiumban a hellespontiak felől egy halhatatlan hírű mondást ejte ki. Megtudván ugyanis, hogy a Byzantium alapítói előbb Kalchedont alapították volt, azt mondá: Ekkor azok bizonyosan vakok valának.[19] Byzantiumot tudniillik a megaraiak csak Kr. e. 658-ban, Kalchedont pedig szemközt vele az ázsiai parton, már 675-ben alapították. A Byzantium fekvése annyival jelesebb, alkalmasabb a Kalchedon fekvésénél, hogy ezt csak vak tehetné amannak eleibe, mit, Herodotus véleménye szerint, Megabazos halhatatlan mondásával fe-

jezett ki. A későbbiek, mint például Tacitus is, a Megabazos bölcs mondását a pythiai istennek tulajdonították. Tacitus így adja elő: «A görögök Byzantiumot Európának legvégire helyezék. Megkérdezvén a pythiai Apollót, hol alapítsanak várost? a jóslat azt viszonzá: Keressenek a vakok ellenében helyet. Evvel a homályos kifejezéssel a kalchedoniakat érté, hogy előbb jutván oda, a rosszabbik helyet választották.[20]

Byzantium után Megabazos Perinthost foglalá el, mi Herodotusnak alkalmat szolgáltat, hogy beléfonja az illyr paeoniakat az elbeszélésbe. Ezek az illyr hegyektől nyugaton a Rhodope hegyéig, keleten az Axios (Vardar) és Strymon (Struma) folyók völgyében laktak. Egyszer a perinthosiak ellen hadakozni szándékozván, megkérdék az istent (az oraculumot): tegyék-e vagy ne? Azt a választ vevék, hogy igenis, de csak akkor támadják meg a perinthosiakat, ha ezek a paeon nevöket kiáltják, ha pedig nem kiáltják a paeon nevet, ne támadják meg. A paeonok a perinthosiak ellen indulván, ezek a külvárosban ellentállának, s felszólíták a paeonokat, hogy három magánviadalra ereszszék az eldöntést, miszerint ember ember ellen, ló ló ellen és kutya kutya ellen víjjon. Meglőn. A két első viadalban a perinthosiak győzvén, ezek paean! paean! győzelemkiáltásba fakadának. Azt a paeonok hallván, ime, beteljesedik a jóslat, bíztatták egymást, nevünket kiáltják, miénk lesz a győzelem. Megtámadják tehát a perinthosiakat s le is győzik.[21]

Most Megabazos ejtvén hatalmába Perinthost, ezután egész Thrákiát meghódoltatá.

Dareioshoz sok hellén és nem-hellén siete Sardesbe, jutalmat vagy kitüntetést reménylvén. A paeonok közűl is Pigres és Mantyes szerencse-keresni mentek Sardesbe,

a végett nagy és szép hugokat is elvivén. Ott észrevették, hogy Dareios a város kapuja előtt szokott üldögélni. Hugokat legjobban felöltöztetvén, akképen elkészíték, hogy fején edényt vivén, karján kantárral lovat húzván maga után és újjaival lent fonván, úgy menjen el a király előtt. Dareios szemébe tűnik ez, mert hát ilyesmit se perzsa, se lyd, se általában ázsiai nő nem teszen. Lándzsásai közűl néhányat utána küld a leánynak, vigyázzák meg, mit csinál a lóval. A leány a folyóra menvén, ott megitatá a lovat, az edényt vízzel megtölté s azon módon, mint jött, mene vissza az előbbi úton, fején a vizet vivén, karján a lovat húzván maga után és az orsót pergetvén. Elcsudálkozik a király azon, a mit a lándzsásoktól hallott és maga is látott, s elhívatja a leányt. Ekkor odateremnek a bátyjai, a kik közelről lesték a dolgot. Ezektől kérdi a király, hogy hová való a leány? Felelik az ifjak, hogy testvérök, s hogy ők paeonok. Kicsodák, micsodák a paeonok? a földnek mely részén laknak? s miért jöttetek ide Sardesbe? kérdi továbbá a király. Azt felelik, hogy hazájok Paeonia, a Strymon folyó mellékein, nem messze Hellespontustól; hogy a paeonok a trójai teukerektől származnak, magok pedig azért jöttek ide, hogy felajánlják magokat a királynak. Hát ti nálatok minden asszony ilyen dolgos? kérdi tovább a király. Ilyen ám, viszonozzák.

Erre Dareios király levelet irat Megabazosnak, hogy költöztesse ki lakhelyeikről a paeonokat és szállítsa Ázsiába. Megabazos tehát sereget gyűjtet a thrák fejedelmekkel a paeonok ellen. Azt vélvén ezek, hogy Megabazos a tenger felől támadja meg őket, oda sietnek az ellentállásra, üresen hagyván falvaikat fegyveres emberektől. De Megabazos felföldi úton kerül Paeoniába

és elfoglalja. Ezt hallván a paeon sereg, hazaoszlik; Megabazos pedig kiköltözteti a lakosokat egész a Prasias taváig.[22] Csak a Pangeus hegyén és a Prasias tavában lakó paeonok nem estek Megabazos hatalmába.

A Prasias-tó közel van Makedoniához, így folytatja Herodotus. A tóban pedig ilyenek a lakok. Magas czölöpökön gerendák vannak odakötözve; csak keskeny út vezet szárazról egy hídon által a lakokra. Hajdan a lakosok együtt állították az Orbelos hegyről a czölöpöket a gerendák alá. Azután törvényt tettek, hogy valahányszor valaki egy-egy feleséget veszen — vesznek pedig sokat — három-három czölöpöt tartozik a hegyről beállítani. Mindenkinek házacskája van a gerendákon. Ezek közt egy csapóajtó szolgál le a tóba. A gyerekeket féllábbal kötélre kötik, attól félvén, hogy a vízbe találnak gurulni. A tó pedig annyira halas, hogy ha az ajtón egy halászó kosarat eresztenek a vízbe, rövid idő mulva hallal megtöltve húzzák fel azt. Ennélfogva hallal étetik a lovakat és a jármos jószágot is.[23]

Herodotusnak tudomása van az ázsiai thrákokról is, mert Kisázsiának éjszaknyugati népei rokonok valának az európai balkánbeli népekkel, mit a paeonok kiköltöztetése által fejezett ki, mint látjuk. A paeon atyafiak is, mint láttuk, Dárius előtt, trójai eredetökkel kérkedtek. Máshelyütt is mondja Herodotus, hogy még a trójai háború előtt mysek és teukerek a Hellesponton által Európába jöttek s győzvén a thrákokon az Ioni-tengerig (az Adriai-tengernek déli részéig) jutottak el nyugaton, és a Peneios folyóig délen.[24] Viszontag, úgymond, a Strymon melléki kizavart thrákok Ázsiába költözvén, ott a bithyn nevet vették föl.[25]

A Prasias-tóbeli falunak leírásával pedig Herodotus

azon czölöp-falvak hasonmását mutatja fel, melyeket az újabb időben a helvetiai tavakban, jelesen először Keller Ferdinánd 1853-ban a zürichi tóban fedezett fel.

A másik perzsa háborút Kr. e. 480-ban Xerxes hadjárata a hellének ellen kezdi meg. Xerxes mezei hada is a Bosporuson általkelvén a thrák partokon húzódik dél felé, tengeri hada a partokhoz közel kisérvén azt. Minden thrák népecske kénytelen csatlakozni: de a satrák nem hajoltak meg. «Azok, — úgymond Herodotus, — soha senkinek alattvalói nem voltak; még az én időmben is ők az egyetlen szabad thrákok. Mert magas erdő- és hóborította hegyeken (a Rhodopén) lakván, igen harczosak. A legmagasabb hegyen dionysosi jósló szent helyök van; jóslóik mindenkor bessusok. A rejtező (jósló) nő nem különben teszen, mint a delphibeli».[26]

Xerxes visszatérvén Ázsiába, ott hagyá Mardoniust a hellének leigázására. Az akkori makedóni király, Sándor, Mardonius táborában vitézkedik. Azt a perzsa fővezér az athéneiekhez küldi követül, s Herodotus az alkalommal a makedoni királyság keletkezését, tehát Sándor királynak elődjeit adja elő.

«Temenos fiai: Gauanes, Aëropos és Perdikkas Argosból menekülvén (nincs megmondva, miért?) Illyriába veszik magokat, honnan általkelvén Felső-Makedoniába, Lebaea városba jutnak. Itt a királynál bérbe szegődnek, az első mint csikós, a második mint gulyás, a harmadik mint juhász. A királyné maga késziti nékiek az eleséget: mert hajdan az uralkodók oly szegények valának, mint a nép, úgymond Herodotus. Tehát kenyeret sütvén számokra, a Perdikkasé mindig kétannyi lett magá-

tól. Ez mindannyiszor megtörténvén, a királyné megmondja a királynak, a ki legott megsejti, hogy az nem jó dolog. Előhívja tehát a béreseket, s tudtokra adja, hogy el kell menniök az ő birtokáról (ἐκ γῆς τῆς ἑαυτοῦ). Becsületesen szolgáltunk, el is megyünk, ha megkapjuk a bért, viszonzanak azok. A bér megemlítésére — a nap épen a kéményen át a házba süt vala — a király istentelenül a napfényes helyre mutatván, «ím ezt adom nektek megérdemlett bérbe», mondja. Az idősb testvérek Gauanes és Aëropos bámultokban elképedve állanak. Ellenben az ifjabbik, Perdikkas, azt felelé: Elfogadjuk király, a mit nekünk adsz, kezében levő kardjával körülkarczolván a napsütötte helyet, abból háromszor merítvén a keblébe. Ezzel eltávoznak a testvérek. Elmentök után azonban valaki figyelmezteti a királyt, hogy mit fog tenni az ifjú, a ki nem hijába fogadta el az ajánlott bért. Erre megharagudván a király, lovasokat indít utánok, hogy öljék meg. Azon a vidéken folyó van, melynek mint Mentőnek (σωτήρ) most is áldoznak az argosi ivadékok. Mert alig hogy azt meggázolták a Temenosfiak, annyira megárada, hogy az üldöző lovasok nem mehettek rajta keresztül. Így a három testvér Makedóniának más részére jutván, az úgynevezett Midas- és Gordias-kertek mellett telepednek le. Ott magoktól teremnek olyan rózsák, melyek mindenike hatvan levelű, és más rózsánál sokkal illatosabb. A kerteken felül Bermion nevű hegy van, mely télen járhatatlan. Megállapodván tehát ott az atyafiak, a földet kezdék bírni s azután a többi Makedoniát is elfoglalák. Attól a Perdikkastól, mint hetedik ősétől származott Sándor makedón király, kit Mardonius követül küldé Athénébe.[27]

«A ki az ion-öbölbe hajózik, annak jobbjára esik Epidamnos (Dyracchium, Durazzo, Draš), melyet illyrtaulant barbárok laknak körül».[28] Azt a kerkyraiak (Corcyra, Korfu), törvény szerint, — magok is korinthosbeliek lévén — korinthosi gyarmatvezérrel alapították volt (Kr. e. 627 tájban). Epidamnos idővel népes és hatalmas várossá növekedék. Azután sok évig tartó zenebona meg a közel lakó barbárokkal viselt háború által sokat veszte hatalmából. Végre a nép a gazdagokat kihajtá a városból. Ezek a barbárokhoz elbujdosván és tőlök haddal térvén vissza, a városbelieket mind szárazon, mind tengeren nyomorgaták. Az epidamnosiak tehát az anyavárosba, Kerkyrába folyamodnak segítségért, s nem kapván, Korinthusban keresik azt. Itt gyűlölség uralkodik vala, az anyavárost lenéző kevély kerkyraiak ellen. A korinthosiak tehát mind szárazon, mind tengeren indulnak az epidamnosiak segítségére: de nagy veszteséget szenvednek. Most a korinthosiak szövetségeseket gyűjtenek a Peloponnesosban a kerkyraiak ellen: valamint ezek is az athéneiek szövetségeért folyamodnak. Így gyúlad ki a peloponnesosi háború, mely 27 évig, 431—404-ig tartott. Herodotus még él vala a háború elején, melynek megírásával ifjabb kortársa, Thukydides lőn híressé.

Miltiades a thrák Chersonesost az athéneiek számára elfoglalván, ott az Oloros nevű thrák királynak leányát, Hegesipylét vevé feleségül.[29] Ettől Oloros nevű fia születék, ki valószinűleg Thukydides atyja; legalább az író maga magát Oloros fiának nevezi.[30] Thukydidesnek is Skaptehyléből való thrák a neje s egyszersmind nagy bányabirtokos lévén a Strymon (Struma) kifolyásánál, fő-fő hatású ember vala az ottani lakosok között.

A peloponnesosi háborúnak nyolczadik évében, tehát 423-ban Thukydides és Eukles a thrák tengerpart és Amphipolis városa megőrzésével valának megbízva, maga kis hajósereggel Thasos szigetén, Eukles a szárazon táborozván. Mégis a lakedaimon Brasidas, az amphipolisiak egy részének árulásával elfoglalá a várost, mielőtt Thukydides a hajóival oda érkezhetett volna. Ezt a nagy veszteséget az athéneiek Thukydides mulasztásának tulajdonítván, őt számkiveték. «Amphipolisi vezérségem után, — úgymond maga, — huszonegy évig távol kellett élnem hazámtól, de mind a két hadakozó félnél tartózkodván, s figyelemmel is lévén, lehető jól észreveveheték mindent, s úgy leírtam a háborút, melynek egész ideje alatt éltem».[31]

Thukydides anyai ágon szinte thrák ember s maga is thrák feleséget birván, bárkinél is jobban ismerheti vala a thrákokat, különösen a nem régen hatalmassá lett Odrysa-birodalmat, melynek székhelye, ha nem is mindenkor, Bizye (Wiza) vala a későbbi Adrianopolis és a Fekete-tenger között.[32] A birodalom alapítója Teres vala, kinek fia, Sitalkes Kr. e. 429-ben, tehát a peloponnesosi háború harmadik évében, az athéneiek szövetségesévé lőn, azt fogadván, hogy kész hadakozni mind Perdikkas, makédo király, mind mások ellen, kik az athéneiek ellenségei.[33] Sitalkes tehát hadjáratra készül, a mely alkalmat szolgáltat Thukydidesnek a Sitalkes seregének és az odrysa-thrák birodalomnak leírására.

A seregben legelül vannak a Haemoson- és Rhodopéninneni thrákok, a kiken Sitalkes uralkodik a Hellespontusig és a Pontusig, úgymond Thukydides.

Következnek a Haemoson túli géták és hasonlók, kik az Isterig és a Pontusig laknak. Megjegyzi Thukydides,

hogy a géták a skythák határosai és hasonló erkölcsűek; lóhátról mind jó íjasok.

A hegyi önálló thrákok vagy bérrel fogadva, vagy önként álltak be a seregbe. (Nyilván a Herodotus említette satrák, a kiknek papjai bessusok.)

Agrianok, laeaiok és a Strymon mellékein lakó paeonok, a kik Sitalkes alattvalói; azonkívül az Axios mellékein lakó független paeonok.

Végre a Skombros (ma Vitos és Rilo) hegyen túl az Oskios folyóig és a független triballusokig terjeszkedő lakosok. Hozzá teszi Thukydides, hogy a Skombros-hegyen, mely a Rhodopéhez csatlódik, az éjszakra folyó Oskios (Isker), meg a délre folyó Nestos (Mjesta) és Hebros (Maritza) fakadnak.

Az Odrysa-birodalom nagyságát úgy fejezi ki Thukydides, hogy Abderából jó széllel négy nap, négy éj alatt érkezhetik a hajó az Ister torkolatáig; erősen gyalogló embernek pedig Byzantiumból a Strymonig tizenhárom nap kell.

A jövedelem mind a barbár földekről, mind a hellénes városokból Sitalkes utódja, Seuthes alatt négyszáz ezüst talentomra (mintegy 860.000 forint), ugyanannyit érő ajándékokra vala becsülhető. Az ajándékok ékes és egyszerű szövetek, melyeket nemcsak a király, hanem fő jobbágyai (παραδυναστέυοντες) és az odrysa nemesek is elvárnak, úgymond Thukydides.

Európában az Ion-tengerből (Adriai-tenger) és az Euxinus pontus között az Odrysa-birodalom legnagyobb hatalmasság mind jövedelemre, mind jóllétre nézve, úgy ítél Thukydides; hadi erőre nézve azonban Európában hátrább áll a skytháknál, a kikhez Ázsiában is különkülön egyik nemzet sem hasonlítható.

Sitalkes 15 myriáddal (150.000 emberrel) indula ki; harmadrésze lovas, leginkább odrysa és géta, a gyalog kardosok főképen a Rhodope független lakosai lévén, a rablásra gyűlt és a sereget követő vegyes sokaság leginkább félelmes vala.[34]

Sitalkes a géták ellen is táborzott volt, de nem nagy sikerrel. Utolsó hadjárata a triballusok ellen még szerencsétlenebbül ütött ki, mert azon az életét veszté Kr. e. 422-ben, s kis öcscse, Seuthes, Spardokos fia lőn utódja. ki úgy, mint Sitalkes, az odrysákon és a többi Thrákián uralkodék.[35]

391 tájban Amadokos vala az odrysák királya, ki egy más Seuthessel, tengeri kormányzóval viszálkodik vala. Az athénei Thrasybulos, ki 403-ban a Lysandertől beiktatott harmincz tyrannust kiűzte volt Athénéből, kiengesztelé Amadokost és Seuthest, s mindkettejét az athéneiek barátjává és szövetségesévé tevé, jól tudván, hogy ha ezek vonzódnak Athéne felé, a Thrákia partjain levő hellén városok is szivesebben hajtanak az athéneiek részére.[36] Ezt a Seuthest a perzsa kormányzók közt említi meg Xenophon is az *Anabasisa* végén, a hol elmondja, kik valának azon tartományoknak kormányzói (ἄρχοντες), melyeken keresztül haladtak menet-jövet a hellén csapatok, midőn ifjabbik Kyros vezérlete alatt Artaxerxes perzsa király ellen indultak volt.[37]

A kiengesztelődés az Amadokos és Seuthes között nem tarthatott sokáig, mert Aristoteles példákat hozván fel, hogy mely hadvezérek fosztották meg királyaikat a méltóságtól, azok közt Seuthest is megemlíti mint Amadokos vezérét és megfosztóját.[38]

Az odrysák hatalma 429-ben nagyon felülmulja vala a makedónok hatalmát, de ezek királyaiknál fogva sze-

rencsésebbek. A makedónok is részint ilyenek, részint thrákok valának; uralkodóik azonban a hellénektől származtatták magokat, mint feljebb a szép monda jelenti, és a plataeai ütközet előtt a makedón fejedelem avval kérkedék, hogy őseinél fogva ő is hellén.[39]

Azon Perdikkas, ki ellen Sitalkes hadakozni ajánlkozott az athéneiek ügyében, 414-ben halt meg. Fia Archilaos a hellén költőket és művészeket tartogatá udvaránál. Utódja Amyntas halála (370) után özvegye Euridike a fiát, Fülöpöt Pelopidasra bízá, ki ezt Thébébe vitte, a hol az ifjú három évig Epaminondasnál lakott, eltanulván a thébeiek új hadakozását. Fülöp 365-ben hazatérvén, nemcsak belső viszályokkal, hanem külső ellenséggel is, illyrekkel és paeonokkal vala baja. Fülöp fiának, Sándornak, Aristoteles lesz tanítójává 343-ban, midőn Sándor 336-ban az atyja helyét elfoglalja, azt mondhatá a makedóniaknak: «Hegyeken barangoló bőrbe öltözött juhászok voltatok, kiket az illyrek, triballok és thrákok nyomorgattanak: az atyám lehozott benneteket a hegyekről s tett bátor vitézekké; azelőtt a barbárok alattvalói voltatok, most azoknak urai vagytok».[40]

Nagy Sándor is legelőbb az északi barbárok megzabolására fordítá gondját. Általkelvén a Haemuson, a géták és triballok ellen hadakozék. A géta király Syrmos az Isternek Peuke nevű szigetére húzódék, hová Sándor, hajók nélkül szűkölködvén, nem követhette. De a Byzantiumból előjövő hajók, a géták bámulatára, gyorsan általszállíták a seregét, s Syrmos meghódola 335-ben. A győzelmes Sándor híre az Adria-tenger mellől a gallokat is felriasztá, a kikről itt hallunk most legelőször.

A kelták, vagy gallok, vagy galaták[41] Galliában (a mai Francziaországban) elszaporodván, Livius tanúsága

szerint,[42] Ambigates biturig királyuk vissza nem tartóztathatja vala, sőt szivesen is látá a kiköltözést. Nőtestvérének fiai (sororis filii) Segovesus és Bellovesus vezérlete alatt új földek keresésére indulnak meg. Bellovesus az Alpoknak fordulván, Itália felé tart, s legyőzvén az etruskokat, a gallok Rómát is elfoglalják Kr. e. 388-ban. A *Gallia Transpadana* (Pó-eli Gallia) ezen népmozgalomnak állandóbb eredménye lett.

Segovesus a Duna irányát követvén kelet felé, már 350 tájban skordiskok és más nevű gall csapatok foglalják el a Dráva és Száva mellékét, éjszakra Pannoniát, délre a tengermelléki Illyriát, s szorítják az északi Balkánnak népeit. Nagy Sándor győzelme az ellenkező oldalról nyomja az őslakosokat, mintha közredolgoznék a gallokkal. Ezek királya tehát nagy kisérettel köszöntésére vagy tiszteletére jelenik meg Sándornak, a ki nyájasan fogadja, meg is vendégeli. A vendégség alkalmával Sándor kérdezni találá, hogy a gallok mitől tartanak leginkább, feleletül azt reménylvén, hogy csak tőle tartanak. De a gall király azt viszonzá: «Semmi egyébtől, csak attól tartunk, hogy reánk ne szakadjon az ég; a te barátságodat azonban mindennek felibe teszszük.[43] Ezt Strabon szerint a jelenvolt Lagosfi Ptolemaeus beszélte el, s az adoma — mert nem is más — mind a később hiúvá lett Sándort, mind a barbárok ripők kérkedését jellemzi.

Sándor életében nem is nyomulnak beljebb a gallok a balkáni félszigeten: de a régi Pannoniában és a Száva, Dráva mentiben a Vindobona, Arrabona, Bregetio, Noviodunum, Singidunum és más gall (kelta) nevű városok uralkodásuknak emlékei. Sándor után is, jóllehet istentelen gyilkolás enyésztette el ivadékait, s a háborgó

utódok folyvást gyengítették egymást, csendesek a gallok. Lysimachus is 287—281-ben hatalmas thrák királyságot szerezvén magának, erősen visszatartóztatja, jóllehet szerencsétlenül hadakozik a géták ellen, foglyul is esvén ott. Azonban a géta király Dromichaites népének szegénységét, de megelégedését mutatván neki, szabadon bocsátá el, mert jobb ilyen népnek barátja, mintsem ellensége lenni.[44] Lysimachos azután Ázsiában Seleukussal hadakozván, ott veszté el életét 281-ben. Utána az egyiptombeli Ptolemaeos Kerannos lőn thrák király.

Illyria déli részéhez az úgynevezett Epirus csatlakozik, a melynek Pyrrhus vala királya, ki előbb Thrákiában és Makedóniában az ottani váltakozó uralkodókkal hadakozván, most Ptolemaeos Kerannos részéről bátorságban lehete. Mert Pyrrhus kalandos ifjúságának egy részét Egyiptomban Ptolemaeusnál töltötte volt. Tehát ennek fia, Ptolemaeos Kerannos is barátja vala.

Pyrrhus, az első felesége, az egyiptomi Antigone után több feleséget tarta, jelesen Autoleon paeon királynak leányát, Bardyllis illyr királynak leányát, és Agathokles syrakusai királynak Lanasse nevű leányát. Azért hozom fel ezt Plutarchusból, mert az a hellén és nem-hellén vegyülést mutatja. Sok fia lévén, az egyik kérdé egyszer, hogy kire hagyja majd a királyságot? Arra, felelé, a kinek legélesebb kardja lesz köztetek! a mi a tragikus költőnek mondását igazolja, jegyzi meg Plutarchus, hogy «atyafiak közt megköszörült vas teszi meg az osztást». Egy győzelmes hadjárata után katonái sasnak nevezék el. Ti tesztek sassá, mondá reá, én a ti fegyvereiteken, mint gyors szárnyakon, emelkedem magasra.[45]

Ezt az elhiresedett Pyrrhust hívák a tarentumiak segítségre a rómaiak ellen. A tarentumiak, mint déli Itáliá-

nak többi városai is hellének lévén, nagy reménység bíztathatja vala Pyrrhust egy új birodalom megszerzésére, sőt a Lamassától való fia után Siciliát is megkívánhatta, mert «több-több birtokra való vágyás az uralkodók betegsége,» [46] úgymond Plutarchus. Általhajózik tehát Itáliába 280-ban, éppen a midőn otthon legnagyobb szüksége lett volna seregére.

Mert akkor az illyr autariatákkal szövetkezve indulának meg a gallok, legyőzék az odrysákat, a gétákat az Isteren túlra szorítják, s Makedóniának fordulnak. Az elbizakodó Ptolemaeos Kerannos egymaga hiszi feltartóztathatni az árt: de se phalanxa, se elefántjai nem mentik meg; a fejét egy gall tűzi a kópjára. Most akadály nélkül dúlnak, zsákmányolnak mindenütt a gallok vagy galaták. A delphii egyház kincseit csodák őrzik meg, úgy tartja vala a közhiedelem. Záporeső, szélvész, döghalál kezdi pusztítani; ijedésökben elfutnak és sehol sem állhatnak meg, csak a géták lakhatatlan lápjaiban. Hasonló szerencsétlenség érte az autariatákat is.[47] A történelmi valóság szerint, a delphii megtámadás télben történvén 279-ben, szokatlan hóesés és kemény fagy űzé el a gallokat.

A byzantiak olyan helyen laktak, mely Polybios szerint, a száraz felé igen alkalmatlan ugyan, azaz könynyen megtámadható, de a tenger felé legalkalmasabb és legbiztosabb. «Mert mindennek bőviben van, mi nálunk (τῇ καθ' ἡμᾶς οἰκουμένῃ) szükséges. Byzantium a Pontus szájában fekszik, a honnan mindenféle javak jönnek hozzánk, úgymint: gabona, olaj, bor, méz, viasz, marha, mi az eleségre szolgál, és nagy mennyiségű rabszolgák, kik szolgálatra valók. Mindennek bevitelét, kivitelét kezökben tartják a byzantiak.[48]

A thrák népségekkel folytonosan hadakozván, a háborút szinte megszokták volt: ámde a galaták mindent megváltoztatának. T. i. a delphii veszedelemből elfutván, a Hellespontushoz érkezének Komontorius vezér alatt, s megkedvelvén a helyet, Tylében királyi széket alapítának. Ez nagy szorultságba ejté a byzantiakat, kik a helléneknek hiába könyörögtek segítségért. Hogy földjeiket fel ne dúlják a galaták, előbb 3000, azután 5000, utóbb 10.000 aranynak (χρυσοῦς), végre 80 talentumnak (mintegy 160.000 frt) fizetésére állanak reá; s ez az adó Kavaros galáta király idejéig tartott. Ennek kiteremtésére a Pontusba be- és kijáró hajókra vámot vetének. Ámde ezt a rhodusiak nem akarják eltűrni, és háborút indítanak a byzantiak ellen. Különös, hogy éppen Kavarosnak sikerül békét eszközölni a byzantiak és rhodusiak között.

Kavaros csakugyan jó erkölcsű és nagylelkű (μεγάφρων) volt, ki a pontusi kereskedést előmozdítá s a byzantiaknak nagy segítségökre vala mind a thrákok, mind a Hellesponton túl lakó bithynek ellen. De utóbb egy hizelkedő, a kalchedoni Sostrates, megrontá Kavaros erkölcseit, úgy, hogy az ő életében oszlott el az ottani galata uralkodás.[49]

Egyébiránt a gallok készek valának annak bérkatonáivá lenni, a ki őket fizette. Attalus király az aigosagákat fogadá szolgálatába. De azok az utazgatás fáradalmait megunván, mert feleségeik és gyermekeik kocsikon követik vala, s holdfogyatkozás is állván be, azt égi elrettentő jelnek veszik, s nem akarnak tovább menni. Mégis reábírja Attalus, hogy keljenek át a Hellesponton, s Pergamum felé indítja. Most Kis-Azsiában zavarnak fel mindent. Kiverik ugyan őket Troasból, de a körülfekvő városokat csak Prasias biztosítja, ki nagy győzelmet nyervén a

gallokon, arra oktatá a jövendőket, hogy nem kell könynyűvé tenni a barbárok átmenetelét Európából Ázsiába.[50]

275-ben Nikomedes is szolgálatába fogad gallokat, a kikkel magának királyságot hódít. Tizennégy évvel azután, vagyis 261-ben, I. Antiochus kénytelen őket megzabolázni; a rajtok vett győzelemért «Mentő» (σωτήρ) névvel tiszteié meg a hálás kor, annyival is inkább, mert életét vesztette a csatában. Csak később sikerül a Bithynia és Kr. e. 240. vagy 241. Perganum (Attalus nevű) királyainak, s utóbb 189-ben III. Antiochusnak a gallokat vagy galatákat a Phrygia és Kappadokia részein állandó lakásokra kényszeríteni. Ugy látszik több gall törzs, tehát többféle vezér alatt is, jutott volt Ázsiába.

Az Iris folyó melletti Amaseia városában, szinte a galaták közelségében, született Strabon,[51] ki Augustus és Tiberius idejében élt, következő tudósítást ád rólok. A Bithyniától és Paphlagoniától délre a galaták három törzse (ἔθνη) lakik, melyek ketteje a vezéreiről trokmosinak és tolistobogi-nak neveztetik, harmadika pedig egy galliai nép nevét, a tektosagák nevét viseli. Azt mondják, hogy leginkább Lonorius nevű vezér hozta Ázsiába. Azt a földet, melyet most birnak, *Gallo-Graeciának* nevezik. A három törzs egynyelvű, másban sem különbözik egyik a másiktól. Hajdan mindegyik törzs négy megyére volt osztva; minden megyének volt egy kormányzója (tetrarcha[52]), egy birája és egy kapitánya, meg két alkapitánya. E szerint a 12 megyének 12 kormányzója (tetrarchája) volt. Ezek évenként a Drynaimetos nevű helyen gyűlést tartának, melyen 300-an szoktak megjelenni. A gyűlés a főbenjáró esetekben ítélt; más ügyekben külön-külön a kormányzó és a biró döntött.

A Pontus és Kappadokia határain, Galatiának legjava

földjét a trokmosiak birják. Ebben három vár van: Tavium, mely vásárhely és Jupiternek egy képével díszes; Mithridatikum, melyet Pompejus a Pontustól elvett és Bogodiator gall vezérnek adott; harmadika Danala, a hol Pompejus Lucullustól átvette a sereget (Mithridates ellen).

A tektosagák földje Phrygiát éri nagyrészt, a merre Pesinus van. Ennek vára Ankyra (Ancyra, ma Angora), mely utóbb egész Galatiának fővárosa lett, s melyet Augustus császár híres feliratával (monumentum Ancyranum) tőn nevezetessé.[53]

A tolistobogiak Bithyniának és Phrygiának határosai. Váraik Blukion és Pejon; Pesinus legnagyobb vásárhelyök, nagy egyházzal, melyben Agistin istenek anyját tisztelik. Papjaik hajdan nagy jövedelmű kis királyok valának; most szegények. De a vásár még nagy.

A mi időnkben, mondja Strabon, majd három, majd két, majd egy fejedelmet, Dejotarest uralának; ez utóbbinak Amyntas lőn utódja,[54] (ki Kr. u. 25-ben halt meg). Amyntas halála után megszünt a galata fejedelemség s vált római tartománynyá.

Strabon még úgy beszél a galatákról, mint a saját (gall, vagy kelta) nyelven beszélőkről: de föl kell tennünk, hogy a kétszáz év alatt, melyet átköltözésök óta Ázsiában töltöttek, nemcsak főbb embereik, de mások is eltanulák a görög, vagy hellén nyelvet, minthogy a népek, melyek között forogtak, mind hellénül beszélnek vala. A közéjök vegyült kereskedők, vagyis vásárhelyeik főbb lakosai, okvetetlenül ázsiai hellénektől származtak. Strabon idejében tehát Galatiának városbeli lakossága hellén nyelvű vala már, mely között Pál apostol maga terjeszté a keresztyénséget 48-ban, s a melynek írá híres levelét is.

II.

A balkáni félsziget a római uralkodás alá kerül.

Míg Hannibal Hispániában hódítgat, a rómaiak a balkáni félszigeten kezdik hatalmukat meggyökeresíteni, mire okot az illyrek szolgáltattak.

«A Skodra urai az illyr népeket, a mai dalmatákat, montenegrinóikat és éjszaki albánokat, közös kalózságokra egyesítvén, liburni hajóikon tengeren és szárazon mindenki ellen hadakozának. Az ottani görög telepek, úgymint az Issa (Lissza) és Pharos szigetbeli, a jelesebb parti városok, mint Epidamnos (Durazzo) és Apollonia (az Aous folyó melletti Avlonétól éjszak ra) legtöbbet szenvedének a barbároktól. Déliebbre, az Epirus legvagyonosabb városában, Phoenikében is megfészkelték magokat a tengeri rablók. Félig kénytelen, félig önkényt csatlakozának hozzájok az epiroták és akarnániak. A tengerpartok egész Elisig és Messenéig nyugtalanítva valának. Az aetoliak és achajaiak hijába egyesítik tengeri hadaikat a kalózok ellen; görög szövetségestül vereséget szenvednek tőlök, kik a gazdag Kerkyra (Korfu) szigetet is elfoglalják.

Az itáliai hajósok panaszai, a szövetséges Apolloniának segítségkérése és a megszállott issabeliek könyör-

gései nagy sokára rábirják a római senatust, hogy legalább követséget küldjön Skodrába. Két Coruncanius atyafi, Gaius és Lucius megyen tehát Skodrába, Agron királyhoz s felszólítják, szüntesse meg a kalózságot. A király azt felelé: az illyr országos jog szerint szabad kereset a tengeri rablás; a kormánynak nincs joga eltiltani ezt a magánkeresetet. Róma majd más országos jogra fogja tanítani az illyreket, viszonozza Coruncanius Lucius. Ezért a nem igen diplomatikus viszonzásért a király meghagyásából a két hazatérő követ útjában megöleték, a mint a rómaiak állíták, s azután még meg is tagadták a gyilkosok kiadását.

Most már nem tehetett egyebet a senatus: 220-dik év tavaszán kétszáz hadihajón egy szárazföldi hadat indít Apolloniába. A hajók elől eltünnek a kalózok, a szárazföldi hadak letöretik a rabló-fészkeket. Teuta királyné, ki férje, Agron halála után, kiskorú fia, Pinnes nevében viszi az uralkodást, utolsó menedékhelyén azon föltételeket kénytelen elfogadni, melyeket eleibe szabnak a rómaiak.

A skodrai urak birtoka eredeti határai közé szoríttatik; szabadon eresztik nemcsak a görög városokat, hanem Dalmatiában az ardiaiakat, Epidamnos környékén a parthineket, s éjszaki Epirusban az atintánokat. A Lissoson túl (Alessio) délre csak egy felfegyverzett hajónak, sőt kettőnél több fegyverzetlen hajónak sem szabad megjelennie. A skodrai illyrek Róma adózóivá lesznek; a pharosi Demetrios, ki Teuta szolgálatát elhagyta volt, mint függő dynasta és római szövetséges állíttatik be a dalmát partokon és szigeteken; a görög városok: Kerkyra, Apollonia, Epidamnos, meg az atintan és parthin községek a Symmachia (hadi társaság) szelidebb kötelékével fűződnek Rómához.»[55]

A történettel szinte egykorú Polybiusnak [56] részletesebb elbeszélését is tanulságos lesz ismernünk.

Az illyrek királya Agron minden valahai illyr uralkodóénál nagyobb mezei és tengeri hadat tartván, (a makedón) Demetrios, Fülöp atyja, által pénzzel reávétetik, hogy küldjön segítséget Medone városnak, melyet az aetoliak, Demetrios ellenei, megszállottak volt, erővel akarván a magok politikája elfogadására kényszeríteni. Az aetoli archon-választás ideje és a város kénytelen megadása szinte összeesendő lévén, a tisztben lévő hadvezér úgy nyilatkozék, hogy mert ő viselte a megszállás fáradságát és veszélyeit, tehát neki engedtessék által a zsákmány elosztása és a (nyerendő) fegyverek összeírása is, ha megveendik a várost. Ezt az ugyanerre a tisztségre számot tartók nem helyeselvén, reá birják a sokaságot, hogy a zsákmány elosztása és a fegyverek összeírása annak hagyassék meg, a kinek vezérlete alatt megveszik majd a várost.

Éppen a város megadásának és — mint szokás vala az aetoliaknál — a vezérlés átvételének napja előtt száz illyr lembó (hajó) ott terem közel a városnál, s gyorsan, észrevétlenül 5000 illyr szállíttatik ki. Ez meglepi ugyan az aetoliakat, de régen híres vitézek lévén, nem rettenti meg, s készek mind a város megszállását folytatni, mind az illyrek megtámadását visszaverni. De az illyrek győznek, mert a városbeliek is kitörének. Az aetoliaktól nyert zsákmányt a hajókra rakják az illyrek s haza sietnek királyukhoz.

A gőgös aetoliakon vett győzelmen való örömében Argon bővecskén vendégeskedvén, meghal. Felesége, Teuta veszi által a királyságot, s asszonyi észszel csak a jelen szerencsét tartván szeme előtt, a külső viszo-

nyokról megfeledkezik. Előbb tehát magánosoknak engedi meg, hogy járjanak ki kalózságra, a merre tetszik. Azután maga is, az előbbinél még nagyobb hajósereget indít ki, minden tartományt ellenséges földnek tartván. Az elindult sereg előbb Elist és Messénét dúlja, melyeket az illyrek mindenkor látogatni szoktak volt, mert nagyobb városaik beljebb lévén, alig akadályozhatják meg a rablók partraszállását. Azután az epirusbeli Phoenike város felé tart a Teuta rabló serege, mintha ott eleséget akarna szerezni. A városban az epiroták (epirusbeliek) nyolczszáz galatából álló őrséget tartanak vala. Ez hamar egyetértésre jut az illyrekkel, kijön a városból és egyesül velök a város ellen. Ezt megtudván az epiroták, segítségére sietnek a városnak. S ime hire érkezik, hogy Skerdilaidos illyr vezér 5000 emberrel közeledik szárazon a város felé. Annak eleibe megyen az epiroták egyik része, míg másik része a város védelmére ott marad. Ámde ez a vidéket dúlja, és vigyázatlan, gondatlan, annyira, hogy az ellenség éjszaka bejuthat a városba. Sok epirota vész el, sok foglyul esik, a többi az atintanokhoz menekül.

Elősietnek most mind az aetolok, mind az achajaiak az illyrek ellen, de ütközetre nem kerül a dolog. Mert belső szakadás miatt — az illyrek egy része a dardanaiakhoz pártolván — Teuta levél által visszahívja Skerdilaidost, a hajósereg is nagy zsákmánynyal eltávozik. Az így véletlenül megszabadult epiroták a helyett, hogy bosszúállásra gondolnának a sértők ellen, s megköszönnék azoknak, a kik segítségökre jöttek volt, inkább követeket küldenek Teutához, s mind magok, mind az akarnániak szövetségbe lépnek az illyrekkel. Hiba volt az epiroták részéről, így oktat Polybios, hogy a rossz hírű

galaták közűl őrizetet fogadtak Phoenike városába; de annál még nagyobb hibájok, hogy szövetkeztek az illyrekkel.

Azelőtt is bántogatták az Itáliából jövő hajókat az illyrek: most meg, míg Phoenike körül el valának foglalva, még több hajójok vált el tőlök, külön vadászván az itáliai kereskedőkre, kik közűl sokat kifosztának, sokat meg is ölének. Ezért újra meg újra panasz mene fel Rómába a senatushoz, mely most a két Coruncaniust küldé Illyriába.

Teuta a hozott zsákmánynak becsén és mennyiségén elbámulván — mert Phoenike különb és gazdagabb város vala a többi epirusbeli városoknál — kétszeres kedve lőn a hellének kifosztogatására, de az említett belső viszály tartóztatá vissza. Ez elmulván, Teuta Issát kezdé megszállatni. Ekkor érkezének a római követek. Szembe lévén a királynéval, előterjeszték a rómaiakon elkövetett sérelmeket. Teuta fenhéjázva hallgatá. Vége lévén az előterjesztésnek, azt viszonzá: Gondja lesz, hogy országul, az illyrek részéről sérelem ne történjék a rómaiakon; de az illyr uralkodónak nincs joga visszatartóztatni a magánembereket a tengeren való keresettől. [57] Megbosszankodván e nyilatkozaton, az ifjabbik követ kifakad: «Oh Teuta, a rómaiak legszebb törvénye, országul bosszulni meg a magánsérelmeket; ha Isten is úgy akarja, rövid idő mulva reákényszerítünk téged, hogy változtasd meg Te is az illyreken való királyi jogodat».

Asszonyi könnyelműséggel fogadván a nyiltságot s megvetvén a nemzetközi jogot, a hazatérő követek után küldi embereit, s megöleti a szabadon szólót. Minek híre Rómába érkezvén, ott azonnal sereget írnak össze, s hadihajókat készítenek fel.

Az alatt Teuta még több lembót indít el a Hellas városai ellen. A lembók egy része Kerkyra felé tart, másik része Epidamnoshoz köt ki, mintha vizet és eleséget akarna bevenni, valóban pedig álnokul szándékozik megkeríteni a várost. Vizesedényeikbe fegyvert rejtvén, a kapu őreit megölik, s azt elfoglalják. Az adott jelre odasietnek a hajókról, a város falainak egy részére felmásznak. De az epidamnosiak hamar összeszedvén magokat, kiverik a városból az illyreket.

Innen Kerkyra alá hajózván, ezt veszik körül. A kerkyraiak és a hozzájok csatlakozó epidamnosiak és apolloniaiak sietve küldenek követeket mind az aetoliakhoz, mind az achajaiakhoz. Kik is meghallgatván a követeket, mindjárt tíz fedeles hajón indulnak Kerkyros felé, hogy felbontsák a megszállást. De az illyrek a szövetkezett akarnániak segítségével győznek; Kerkyra is hatalmukba kerül, s béfogadja az illyr őrizetet a pharosi Demetrios embereivel együtt; innen a rablók Epidamnos felé tartanak, azt is megveendők.

A közben Gnaeus Fulvius kétszáz hajóval, Postumius Aulus pedig a mezei haddal indultak volt ki. Gnaeus Kerkyra felé vitorlázik, reménylvén, hogy még tart a megszállás. De bár elkésett, mégis folytatja az útat, hogy meg tudja a körülményeket, s hogy mit izen Demetrios a városból. Mert Demetrios gyanúba esvén Teuta előtt és ettől félvén, megizente a rómaiaknak, hogy nékiek általadja a várost és a többit is, a minek ő ura.

A kerkyraiak szivesen látják a rómaiakat, Demetrios akaratja szerint kiadják az illyr őrizetet és egyhangú határozattal a rómaiak hitébe adják magokat, mert ezt találják vala egyedüli menekülésnek jövendőben az illyrektől.

Kerkyrától Apolloniába mennek a rómaiak, Demetrios lévén kalauzok ezentúl. Postumius Brentesiumból (Brindisi) húszezernyi sereggel érkezvén Apollonia alá, s ezt oltalmába fogadván, mindjárt Epidamnos felé siet. Ennek hírére az illyrek rendetlenül elszélednek. A rómaiak Epidamnost is elfoglalván, Illyria belsejébe hatnak. Az ardiaiakat magokhoz hajlítják; az ardiaiak után a parthinek és atintaniak is hódolnak.

Ezután Issa felé indulnak. Az illyrek innen is elfutván, az issabeliek is meghódolnak. A kik Issát megszállották volt, azok közt a pharosiak sértetlenek maradnak. Demetrios miatt, a többiek Arbonba szélednek. Issától elhajózván, a rómaiak több parti illyr várost foglalnak el, köztök Nutriát, a melynél némi veszteséget szenvednek.

Teuta igen kevesedmagával a Rhizon (Rizano) folyó melletti erősségbe vonul, mely távolabb van a tengertől. A rómaiak pedig, miután Demetrios alá legtöbb illyrt rendeltek s őt nagy hatalommal felruházták volt,[58] Epidamnos felé visszatérnek.

Gnaeus Fulvius a hajók legnagyobb részével hazamene; Postumius a telet az ardiaiak és más meghódolt népek közt tölté. Teuta pedig tavaszszal követséget küld Postumioshoz és egyességet köt, a melynél fogva a megparancsolt adóra kötelezi magát, egész Illyriából, kevés helyet kivéve, kivonul s a Lissoson túl kettőnél több hajóval meg nem jelen, azok is fegyverzetlenek legyenek. Ez meglévén, Postumius követeket küld az aetoliakhoz és achajaiakhoz, a kik nála megjelenvén, előbb a háborúnak okait kimentegeték, azután a történetről tudomást vevén, az illyrekkel kötött egyességet elfogadák. Mindkét részről a jóakarat meglévén, örömmel vissza-

hajózának Kerkyra felé, mert az illyrektől való félelem megszünt. Akkor ugyanis az illyrek valamennyi hellén népnek ellenségei valának.

Így és ezen okból történt a rómaiak első átkelése Európának azon részébe, t. i. Illyriába, és beavatkozása (ἐπιπλοκή) Hellasnak ügyeibe. Mert a rómaiak legott követeket indítának Korinthosba és Athénébe; a korinthosbeliek pedig elsők fogadák be a rómaiakat az isthmosi versenyekbe (mintegy hellénjogúakká tevék).[59]

Némi eltérés van a két elődás között, mert Mommsen inkább az Antoninus Pius korában élt Appianust[60] követi, mintsem Polybiust, kinek azonban itt nagyobb a hitele, mint Appianusnak.

A rómaiak beavatkozását békén tűrte a makedón király. A történetek világosabbá lesznek, ha megemlékezünk, hogy Ptolemaeos Keraunos Kr. e. 280-ban a galaták elleni csatában életét vesztette, s hogy a gallok azután nemcsak a balkáni félszigeten, hanem Hellasban is pusztítgatának. De Antigonos Gonatasnak sikerült Makedóniában az államot helyreállítani, s azt halála után (243-ban) jó erőben két fiára, II. Demetriosra és Antigonos Dosonra hagyni. Előbb II. Demetrios uralkodék, 243—233-ig. Ez ösztönzé Agron illyr királyt, hogy segítséget küldjön Medone városának, melyet az aetoliak, Demetrios ellenei, megszállva tartanak vala. Az aetoliak és achajaiak versenygének ugyanis a vezérségért a hellén világban; a makedón királyok politikája tehát hol az egyik, hol a másik felekezetre állott, a mint hasznosnak tetszett. Demetrios most az achajaiak részén lévén, azért ösztönözte Agront az aetoliak ellen; ámde ezáltal mintegy föltüzelte az illyreket a kalózságra, mely a rómaiakat beavatkozásra kényszerítette. Demetrios öcscse An-

tigonos Doson (233—220.) nem meré Teutát a rómaiak ellen védelmezni. Most a makedón királyság III. Fülöpre, Antigonos kis öcscsére, Demetrios fiára szállott, ki csak 17 éves vala.[61]

A pharosi Demetrios, ki már egyszer hűtlenné lett Teuta illyr királyasszony iránt, most a rómaiaktól szakad el, mert azok el vannak foglalva a hannibali háborúval. Hatalmába keríti a rómaiak alatt lévő illyr városokat, s a békekötés ellenére 50 lembóval indul a Lissoson túlra, hogy dúlja a helléneket. A rómaiak a nagy háború mellett is Lucius Aemiliust küldik Illyriába. Demetrios Pharosba gyűjti össze erejét. Aemilius előbb visszafoglalja az illyr városokat, azután Pharos (sziget és város) ellen indul s lerontja ezt a kalóz fészket. Demetrios bátor, eszes, de teljesen oktalan ember (τέλεως ἄκριτος), mint Polybios mondja, egy hajóval a makedón Fülöphöz menekül. Fülöp maga most az aetoliakkal tart és szövetkezik Skerdilaidossal, Teutának volt vezérével, ennek a zsákmány felét ígérvén oda, ha vele együtt Achajába betör.

Azonközben a dardánok, kiket már egyszer egyetlenségben találtunk az illyrekkel, Makedónia ellen készülnek. A dardánok mind az illyrek, mind a makedón Fülöp ellenei: azért természetes szövetségesei a rómaiaknak.

Skerdilaidos és a pharosi Demetrios 90 lembóval indulnak a Lissoson túlra, s dúlnak Pylosban és a Kiklad szigeteken. Azután Skerdilaidos az aetolokkal egyesül Achája ellen. De látván, hogy Fülöp nem juttatja neki a kialkudott részt a zsákmányból, 15 lembóval a maga számára kalózkodik a Peloponnesos partjain, különösen Malea körül.

Fülöp előbb Bylazorát, a paeonok legnagyobb városát foglalja el, mely legalkalmasabb útjául szolgált a Dardanikából való beütésnek Makedóniába, s így biztosítja országát a dardánok ellen. Azután az aetolok megtámadására gondolván, Thébát szállja meg, mert a thébaiak az aetolok szövetségesei valának. Ekkor (217-ben) esik meg Hannibalnak győzedelme Tyrrheniában, vagyis az etruskok földjén Itáliában, úgy mond Polybios, mit ott még nem tud meg Fülöp. Ő a hajóit Malea felé küldi, Skerdilaidos ellen, maga pedig kevesedmagával Théba alól Argosba siet a nemeai ünnepes gyűlésre. Míg ott nagy érdekkel nézi a testgyakorlati versenyt, Makedóniából levele érkezik, mely Hannibalnak győzelmét jelenti a rómaiakon. Fülöp megolvasván a levelet, a pharosi Demetriosnak adja által, meghagyva neki, hogy hallgasson felőle (σιωπᾶν παρακελευσάμενος), hogy ne zavartassék meg az ünnep. Ezután tanácskozás lévén, Demetrios azt tanácsolá Fülöpnek, hogy legott hagyjon fel az aetolok elleni háborúval, s általában a hellének dolgával, melyet immár magára lehet hagyni, csak az illyreket zabolázza meg, és siessen Itáliába. Ott kezdődik most az általános válság, melynek eldöntése őt illeti meg. Fülöp, ki eddig szerencsés volt mindenben, azon nemzetségből való, mely folyvást az általános uralkodásra vágyott (ἡ μάλιστά πως ἀεὶ τῆς τῶν ὅλων ἐλπίδος ἐφίετο).[62]

Zakynthusban békülnek meg Fülöp, az achájaiak és aetoliak; Fülöp az athénei Xenophanest küldi Itáliába Hannibalhoz, hogy ezzel szövetséget kössön. Meg is lett a szövetség, mely szerint Hannibal és Fülöp kötelezik magokat, hogy egyik a másiknak szövetségeseit és barátjait nem bántja; különösen Hannibal igéri, hogy ha győzend s a rómaiak békére hajlandanak, a béke a

makedóniakra és szövetségeseikre is ki fog terjedni; a rómaiak pedig ne legyenek urai Kerkyrának, Apolloniának, Epidamnosnak, se Pharos szigetének, se a parthineknek és Atintaniának; továbbá kötelesek legyenek a rómaiak visszaadni Demetriosnak mindent, a mi azé volt. «Ha pedig — így szól a szövetség utolsó szakasza, — a rómaiak ellenetek vagy ellenünk kezdenek háborút, egymást fogjuk segíteni úgy, a hogy egyiknek vagy másiknak szüksége megkívánja».[63]

Ezen egyesség azt mutatja, hogy Fülöp csak úgyamúgy kötelezi magát Hannibalnak segítségére lenni a közös ellenség, Róma ellen. Némi túlkapást követ ugyan el, melyet a rómaiak gyengén torolnak meg, mit az úgynevezett első makedón háborúnak (214—205.) neveznek. Ez visszatartóztatta, de nem győzte meg Fülöpöt; a rómaiak még nem akarnak vele eldöntésig birkózni. 203-ban egy római követ illyr csapatokkal veri ki őt Illyriából; de ez sem gyújtja meg a derék háborút.

Fülöp vágyát, Itáliába vezetni seregét, nagyon élénken fejezi ki a Haemus csúcsára való fölmenetele. Azt tartván ugyanis a közvélemény, hogy annak tetejéről a Pontust (Fekete-tengert), az Istert (Dunát) és az Adriaitengert meg lehet pillantani, kedve támada fölmenni, hogy szemével lássa. a mi neki használhatna a leendő háborúban s a mely úton Itáliába mehetne, Hannibal példáját követve. Didas, egyik paeoniai tisztje vala vezetője. Három napi fáradságos menés után fölérének a csúcsra, de ködbe, felhőbe lévén borulva a hegység, kilátást nem talált.[64] Ily ködbe, felhőbe borul vala szándékának kivitele is, hogy Itáliába vezethesse seregét.

Azonban a legyőzött Karthago kénytelen 201-ben a béke súlyos föltételeit elfogadni. Most megbánhatja vala

Fülöp, hogy idejében nem avatkozott be a válság eldöntésébe. Mert akármilyen volt is eddigi magaviselete a rómaiak ellen: ezek immár komolyan készülnek a makedóniai háborúra.

Ámde a római nép már megunván a hadakozást, nem szavazza meg az új háborút. Ismét gyűlésbe hivatván, a consul így hat reája: «Azt hiszitek-e rómaiak, hogy az a kérdés áll előttünk, vajjon háború legyen-e vagy ne? Bezzeg ezt a kérdést tennünk nem engedi meg Fülöp király, hanem csak az a kérdés most: Makedóniába indítsuk-e hadseregünket, vagy az ellenséget itt fogadjuk-e Itáliában? Mi nagy pedig a különbség a kettő között, tapasztaltuk. A hannibali háborút Hispaniában viselhettük volna, ha Saguntumnak segítséget küldünk, de ezt nem tevén, Hannibalt idevontuk Itáliába. Most is ha nem viszszük a háborút Makedóniába, Itáliában fog ez majd folyni. Hisz már egyszer kész volt Fülöp Itáliába jönni Hannibal segítségére, de Laevinust küldtük hajósereggel ellene, s az visszatartóztatta Makedóniában. A mit akkor tettünk, mikor Hannibal Itáliában forgott, ne tennők azt most, mikor Hannibal ki van verve Itáliából?» [65]

A nép megszavazza a háborút és Publius Sulpicius Galba 200-nak őszén köt ki Apollóniában két legióval, numidiai lovasokkal, sőt elefántokkal is. Az első évi hadjárat után 199-ben, mely semmit sem döntött, a római sereg ott telel, a hol kikötött volt, az Apsos folyó mellett, Apollónia és Dyrrhachium között állítván fel táborát. Ide jönnek most a Makedóniával határos királyocskák és fejedelmek, úgymint Pleuratos, Skerdilaidos fia és utódja a skodrai uradalomban; az athamanok királya Amynandros; és Dardaniának fejedelme Bato,

Longarus fia, mely Longarus maga nevében, azaz a rómaiak biztatása nélkül, hadakozott volt Fülöp atyjával, Demetriossal.[66] Ezek mindnyájan segítséget ajánlanak Fülöp ellen, melyet a consul szivesen elfogad.

Még 198-ban sem történik döntő ütközet. De 197-ben Titus Quintus Flaminius lesz consul, s ez nyeri meg a döntő csatát Thessáliában, az Ebfejek nevű (Kynoskephalae) hegynél. Fülöp kénytelen az eleibe szabott föltételeket elfogadni, minden birtokáról lemondani Görögországban, s Rómába túszokat küldeni, kik közt kisebbik fia, Demetrios is vala. Pleuratos, mint római szövetséges, a skodrai birtoknak marad ura, Amynandros némely helyet kap Thessaliában. A dardaniakat nem biztosítja Flaminius, hadd verje ki Makedóniából a király.

Fülöp mint dühös vesztes fél, úgy viseli magát. Sok panasz megyen fel ellene Rómába, 183-ban szinte újra kitör a háború: de fiának, Demetriosnak, ki Rómában jó hírt hagyott maga után, közbenjárása oszlatja el a veszedelmet. Ezért viszály támad nemcsak Fülöp családjában, hanem az egész országban is, t. i. a rómaiaskodó és hazafias felekezetek között, Demetriost a közvélemény elsőnek, Perseust, a bátyját és királyi örököst az utóbbinak fejének tartván.

A rómaiak attól félvén, hogy kelet felől hasonló becsapás történhetik Itáliába, mint nyugat felől Hannibal alatt történt — mert mind Fülöp haragos perczeiben, mind a hazafiaskodó felekezet kitörő buzgóságában ilyetén szándék nyilatkozék —: Illyria legészakibb zugában az Aquileja erősséget alapíták 183—181-ig,[67] mely elzárja az útat kelet felől. Az ottani illyrek azt nem szeretik vala, tehát háborúval kelle őket annak eltűrésére kényszeríteni 178-ban és 177-ben. Néhány vár megvívása

és Aepulo királyuk eleste után meghunyászkodnak. Ekkép a rómaiak Illyriának északi (a mai Dalmatia és isztriai félsziget Tergestetől Poláig) részeit is elfoglalták.

A magával is meghasonlott Fülöp, miután azt is el kellett érnie, hogy Perseus az ártatlan öcscsét megölette, 179-ben halt meg, utódjának Perseust hagyván.

A rómaiak eleinte úgy léptek fel, mint az illyrek és thrákok felszabadítói a makedón uralkodástól: azért már is szövetségeseik valának a dardánok és a déli illyrek, kiknek uralkodójok most Pleuratus fia, Genthios. Perseus szabad féket ereszt római gyűlöletének, tehát elsőben is a dardániak és Genthios ellen fordul.

A Balkánfélszigetbe az Isteren túli kelet felől új nép jutott volt, a *bastarnák*, kiket a történetírók germán népnek szeretnek tartani, alkalmasint Strabont követvén, a ki a germán fajhoz tartozóknak alítja.[68] Ezeket a bastarnákat ösztönzi fel Perseus a dardániak ellen, kik a mai déli Szerbiában laknak vala, hogy szorítsák ki s foglalják el lakhelyeiket. Mert a dardániak háborúba lévén keverve a bastarnákkal, nem támadhatják meg Perseust.

Ez is, mint a népek önállásának védője a rómaiak ellen, nagy sereggel tör be Thessaliába. A seregében paeonok, agrianok, gallok valának, az odrysák királya, Kotys is mind lovasságával, mind gyalogságával hozzácsatlakozék. Maga Görögország is, megunván a rómaiak atyáskodó uraságát, Perseus mellett van.

171-ben kezdődik a háború. Perseus megelőzvén a rómaiakat, legyőzi Genthiost, és megveri a dardániakat, kiirtásukat a bastarnákra bízván; míg Kotys a rómaiaskodó thrákokat és a Hellesponton általjött pergamumiakat zabolázza.

170-ben Perseus ismét Illyriába vonul, s megbékülvén

Genthiossal, nagy pénzen veszi meg a segítségét, Klondikus gall vezér is húszezer gallot ajánl neki. A makedón király igazán félelmessé lesz a rómaiaknak. Ezek általkelnek a hegységen, mely elválasztja Thessaliát Makedóniától. E döntő pillanatban a fösvénység rontja meg Perseust. Megtagadja Genthiostól a megígért pénz-segélyt, a ki elhagyja és Skodrába zárkózik, mi őt ugyan meg nem menti; Perseus fösvénységből a kinálkozó 20.000 gall harczost sem fogadja szolgálatába, kik a Duna felé vonulva, dúlnak és pusztítanak. Így meggyengülve, Perseus elveszti az ütközetet Pydnánál 160-ban. Hiába igyekszik kincseivel együtt Kotys odrysa királyhoz menekülni, hogy új sereget szerezhessen; mert a rómaiak elfogják s ő bilincsekben kénytelen a triumfáló consul, Lucius Aemilius Paulus kocsija előtt menni Rómába. Genthios is fogolytársa lőn, kit a rómaiak Lucius Anicius vezérlése alatt rövid hadakozással legyőztek és elfogtak volt. Ekképen N. Sándor halála (312.) után 144 évvel vége lőn Makedóniának, melyet most a rómaiak négy szabad kerületre, úgymint keletire, Amphipolis városával; középsőre, Thessalonike és Chaldike városaival; Pellára és Pellagoniára osztának. Mert a rómaiak hiresztelése szerint Makedónia és Illyria is szabadokká lettek, mint Görögország. Voltaképen ezek immár mind a rómaiak uralkodása alá kerültek.

De ezen római uralkodás még csak a Haemusig ért; nemcsak a távollevő Kotys odrysa királyt, kit az ázsiai uralkodók, különösen Eumenes, ellen használhattak, kimélték meg, hanem a dardaniak, triballok és mások is, még kivüle maradának a rómaiak hálóján.[69]

Egyébiránt nagyon tökéletlen a tudásunk a Balkánnak azon korbeli, még önálló népeiről. Pénzek vagy érmek

maradtak meg Kr. e. 150 tájból, melyek a makedón tetradrachmák mintái szerint készültek, s melyeket a dákoknak tulajdonítanak, minthogy azon korban se a germánok, se a jazygek nem verettek pénzt.[70] De vajjon nem inkább az odrysa királyoknak kell-e azokat tulajdonítani? Hisz akkor az odrysák közelebb állottak vala a makedónokhoz, s inkább is utánozhatták azokat, mint a géták vagy dákok.

A mithridatesi háború korában 130—63-ban újra megmozdul a Balkánfélsziget. Mert Mithridates katonákat szed a thrákok, baştarnák között, mint szedett a sauromaták és skythák között is. Sőt elő is mozdítja a thrákok dúlásait, a kik 92-től fogva északra és keletre becsapnak s 90—89-ben Makedóniát, Epirust dúlják s a dodonai egyházat kifosztják. A praetor, Cajus Sentius alig bir a dentheleták segítségével is védekezni.

Mithridates is mint a népek szabadítója lép Európába 88-ban, elfoglalja Makedóniát, Görögországot, még Athénét is; Delosban 20,000 embert, többnyire itálokat, ölet meg. Ellene Sulla 87-ben köt ki Epirusban, s visszafoglalván Görögországot, 86-ban megveri a pontusi, azaz a mithridatesi sereget Chaeroneiánál. 85-ben ismét megjelen Mithridates Európában; most Sulla Orchomenosnál győz rajta, s miután Makedóniát visszavette, a dardánokat, sinteket és maideket megfenyítette, Thessaliában telel 84-ben, s a következő tavaszon Ázsiába viszi által a háborút, hol is Dardanosban békét köt Mithridatessel s 83-ban Itáliába tér vissza.

A thrákok azután sem nyugosznak meg, sőt dúlásaik 78—70-ig újra háborúra kényszerítik a rómaiakat. Marcus Licinius Lucullus, a Lucius Licinius Lucullusnak, Mithridates ázsiai legyőzőjének öcscse, mint Makedóniának hely-

tartója, 72-ben a Haemuson lakó bessusokat töri meg, az odrysák fejedelmét, Kotyst, ki azon időben leghatalmasabb thrák uralkodó vala, Rómának cliensévé teszi, s győztes fegyvereit az Isterig meg a Pontusig hordozza, a nélkül azonban, hogy biztosíthatta volna a rómaiak uralkodását. Sőt azon időben kezde a dákok hatalma félelmessé válni az alsó Ister mellékein.

Herodotus és Thukydides korában a géták az Isternek jobb partján laktak vala, s jól emlékezünk arra, a mit Herodotus a géták prófétájáról, Zamolxisról és a halhatatlanságba való hitökről beszélt. Strabon, bár némi változással, szinte így adja elő: Zamolxis Pythagoras inasa lévén, s azután Egyiptomban is utazván, miután hazatérve, jövendölései által nagy hírre jutott a nemzete és fejedelmei előtt, társul fogadtaték az uralkodásban; azaz a fejedelmek az ő tanácsával éltek. Legtiszteltebb istenöknek papot szerezvén, maga egy barlangba húzódék meg, a melyben csak a fejedelem és bizodalmas szolgái látogatták meg. Tapasztalván pedig, hogy engedelmesebbé válik a nép, ha azt hiszi, hogy a fejedelmi parancsok azon istenies bölcsnek tanácsából folynak ki, szokássá lőn, hogy mindenkor ilyen erkölcsű ember a király társa legyen. A hegyet is, a melynek barlangjában az a bölcs tartózkodott, szentnek tartják vala, a mellette folyó viztől Kógaionnak nevezvén azt.[71]

Még 281—275 tájban is a géták régi helyökön, az Ister jobb partján laknak vala, mikor Lysimachus szerencsétlenül hadakozék Dromichaites királyok ellen, mint láttuk. Lysimachus eleste után a gallok árasztják el és dúlják fel a Balkánfélszigetet, a gétákat is az Ister, vagy Duna balpartjára nyomják. Akkor a géták hatalma nagyon alább szállott.

Strabon idejében tehát a géták az Isteren túl lakván, az ő tanusága szerint a folyó sellőitől (Vaskaputól) fogva a Pontusig gétáknak nevezik vala őket, a sellőktől fogva nyugat felé pedig dákoknak. A görögök, úgymond, jobban ismerik a géta-nevet, mint a dákot; de a kettő egy nemzetet jelent, mert egy a nyelvök s mert Attikában a házi szolgákat *davos*-nak, vagy *gétá*-nak szokták nevezni; a *dav* szó pedig ugyanaz, mi *dak* (dak = dan). A davos név nem származhatik a távoli — Hirkania felé lakó — *daa* néptől, magyarázza Strabon, nem is hihető, hogy onnan vittek volna rabszolgákat Attikába. Itt ugyanis szokás volt a szolgákat az illető országok neveivel szólítani, tehát *Lyd*-nek, *Syr*-nek nevezni a Lydiából, Syriából valót. A Phrygiából eredőnek neve *Manes* vagy *Midas*, a Paphlagoniából eredőé *Tibios* vala. Tehát a *Davos* dák eredetű szolga volt. Ismeretes egyébiránt a latin közmondás is (mely görög komoediából került a rómaiakhoz): *Davus sum non Oedipus*, azaz, paraszt, tudatlan szolga, nem tudós vagyok, mint Oedipus.

A rómaiak előtt a dák név Boirebistas, vagy Byrebistas (Burvista) király által (Kr. e. 80—44.) lett híressé. Boirebistas a nemzet fejévé válván, azt a háborúk és kicsapongások által megrontottnak találá. Fegyelemmel azonban annyira fölemelé, hogy legtöbb határos népeinél hatalmasabbá tette. Abban a megváltó munkában segédje vala táltos *Dikenaeos*, ki Egyiptomban járván s némi jóslásokat megtanulván, melyek által az isteni dolgokban jártasnak látszik vala, majdnem istennek tartaték, mint hajdan Zalmoxis.[72] Dikenaeos reá bírá a nemzetet, hogy vágja ki a szőlőket és éljen bor nélkül.[73] A dák-géta nemzet tehát Boirebistas idejében hódító nemzetté vált. Általkelvén az Isteren, Thra-

kiát dúlá fel egész Makedóniáig és Illyriáig; 60—55 között Olbiát, a híres görög várost a Bug vagy Hypanis torkolatján is feldúlá. A thrákok és illyrek közt lakó gallokat vagy galatákat, kiknek Krisarios nevű fejedelmök vala, úgyszintén a tauriskokat is legyőzék; a Duna-Tisza-közön tanyázó bojokat pedig majdnem megsemmisíték. A bojok helyére a sarmata jazygek vagy metanasta (költözködő) jazygek jutának.

Hatalmuk virágzásában a dák-géta hadsereg húsz myriadnyi (200.000) vala, úgy hogy Boirebistas igazán félelmessé vált. De némely zendülők megölék a nagy dák királyt. A kik az uralkodásban követték, négy részre oszták fel az országot. Most meg (úgymond Strabon), midőn Augustus küldött reájuk sereget, öt részre valának elosztva. De habár szegénynyé lett is a nemzet, még négy myriadnyi (40.000) sereget indíthat ki. Ovidius idejében is (Kr. u. 9—17-ben, mint látni fogjuk) Istros városát vette meg a dák-gétaság. Azonban, teszi hozzá Strabon, csupán a germán háború miatt nem kerültek még egészen a rómaiak hatalmába; csak a germánokba vetett reménység tartóztatja vissza a meghódolástól (οὔπω δ' εἰσὶν ὑποχείριοι τελέως διὰ τὰς ἐκ τῶν Γερμανῶν ἐλπίδας πολεμίων ὄντων τοῖς Ῥωμαίοις).[74] Itt hátra kell tekinteni a germán háború előtti történetekre.

Midőn Burvista dák király hatalma virágzik vala, Julius Caesar Galliát hódítá meg, s a senatus tekintélye ellen lépe fel, melyet Gnaejus Pompejus védelmezett. De ez 50-ben Caesar elől Brundisiumba fut s 49-ben Görögországba menekül. Míg Caesar Itáliát, Hispániát, szóval a nyugatot meghódítja, addig Pompejus Makedóniában és Görögországban erősítgeti felekezetét. A Balkánfélsziget népei is megoszlanak. A Dalmatia ős

lakosai Caesar részére hajlanak — mert újítást reménylenek —: de római és rómaias lakosai a Pompejusén állanak, mert rettegnek a netaláni újítástól. A thrákok várakoznak, mint dől el a dolog.

Caesar Dyrrhachiumból Thessaliába siet, s megnyeri a pharsalosi ütközetet 48-ban, közel az Ebfejek nevű hegyekhez (Kynoskephalae). A római birodalom sorsa ime a balkáni félszigeten dől el s ezentúl is itt fog eldőlni. A győztes Caesar Publius Vatiniust indítja a dákok ellen, mert Burvista dúlásai Apolloniáig (a Pontus partján) terjedének, a bastarnák is szövetségesei lévén. De Vatinius életét veszti a dákok elleni csatában, magát Julius Caesart a köztársaságiak ölék meg 44-ben. Burvista is, mint láttuk, belső lázadásnak áldozatává lőn s birodalma négy részre osztaték.

Caesar halála után Brutus és Cassius is, mint a köztársaságiak fejei, Makedóniában gyűjtik össze hadaikat, melyeket Ázsiában nyerhettek. Ellenök Antonius lép föl mint Caesar bosszulója, kihez Octavius, Caesar örököse csatlakozik. Ezek is, mint előbb Caesar, nyugaton különösen Itáliában erősödnek meg, s úgy kelnek által a balkáni félszigetre. A thrák fejedelmek közt két testvér viszálkodik egymással; tehát az egyik a köztársaságiak, a másik Antonius és Octavius vezetője lesz a hegyeken keresztül.[75] Philippinél esik meg a csata 42-ben, mely Antoniust és Octaviust teszi a birodalom uraivá. Antoniusnak Makedónia, Octaviusnak, ki mint Caesar örököse, Caesar Octavianus nevét veszi fel, Illyrikum jut; Makedónia a Balkánfélszigetnek déli részét, Illyrikum pedig annak északi részét, a mennyiben már a római fegyvernek hódolt, foglalván magában. A pontusi városok, Istros vagy Istropolis, Tomi, Odessos, Apollonia

stb. mintegy természetes szövetségesei valának a rómaiaknak, mint a nyugati partokon is Epidamnos, a Brundisiummal szemközt lévő Apollonia, Korkyra stb.

Antonius a dardaniaiakat és többi parti lakosokat, valamint az Epidamnostól keletre űlő parthineket győzé meg 39-ben; Caesar Octavianus pedig Dokleától (Černagora = Montenegro) kezdve Fiuméig a japydeket hajtá meg 35-ben; sőt ez évben Segestikéig, a pannoniak főhelyéig juta. A következő 34., 33. években Tergeste, (Triest), Pola, Jadra (Zara), Salonae, Narona (a Narentánál) kőfalakat és római városi jogokat nyerének.

Ide iktatom, a mit Appianus, bár későbbi író, a pannoniakról és Segestikéről írt. Mind Appianus, mind más görög írók az utolsó időkig Pannoniát Paeoniának és a pannoniakat paeonoknak nevezik, mintha a Makedónia közelében lakó illyr paeoniak egy nép volnának a Duna mellékén lakó keltás vagy gallos pannoniakkal. Ezt a tévedést az is meggyökeresíthette, hogy a rómaiak később Pannoniát is Illyrikumhoz számították.

A paeonok (azaz pannoniak) nagy nép az Ister mellékén, úgymond Appianus; nem lakik városokban, hanem mezőkön és falvakban, nemzetségek szerint (κατὰ συγγένειαν) oszolván el. Nincsen közös tanácskozó helye, nincsen közös fejedelme. Fegyverfogható sokasága tíz myriadra (100.000) megyen, de az sem gyűl össze, annyi az anarchia, fejetlenség nála. A föld erdős. Mindamellett megerősített főhelyök Segestike vala.

Segestikébe, azaz Segestike város vidékébe már kétszer betörtek volt a rómaiak, de meg nem hódították. Caesar Octavianus Pannonia felől támadá meg, habár ez nem volt még római, feldúlván, kiégetvén mindent, míg Segestikéhez ért a Saosnál (Száva folyó). A segestikeiek

követséget indítanak eleibe, megtudandók, hogy mit kíván Octavianus. Őrséget akar belétenni Segestikébe, száz kezest követel, hogy biztos helye legyen a dákok elleni háború-készületeinek s élelmet, a mennyit birnak adni, ez vala Octavianus felelete. Az előkelők készek megadni és megtenni mindent: a köznép is hajlandó a kezesek átadására, mert azok az előkelők fiai lesznek, de az őrséget nem akarja befogadni; sőt esztelen dühében bezárja a kapukat s a kerítő falakra siet védelmezni a várost. Octavianus hidat veret a folyóra, köröskörül árkokat ásat s azokat két-két töltéssel foglalja be. Ezt a munkát meg nem gátolhatják a segesteiek, jóllehet sok tüzet hánynak felülről rája. A pannoniak is segítségére jönnek a városnak; de Octavianus eleikbe indul s részöket levágja, részöket futásra kényszeríti. Többé nem jő segítség. A segestikeiek 30 napig védelmezik magukat, míg Octavianus megveszi a várost. Most fordulnak először kérésre. Ő megdicséri vitézségöket, nem ölet, nem hajt ki senkit, csak pénzbüntetést veszen rajtok. A következő télen mindamellett hirtelen feltámadnak az őrség ellen, de hamar elnyomatnak. Octavianus, úgy látszik, most sem kegyetlenkedik, mint a római hadvezérek szokták. Segestikéhez közel azután Siskia (Sziszek) őrhely és fegyvertár keletkezik a dákok és bastarnák elleni háborúra. Ezek a dákok és bastarnák túl laktak az Isteren, mely itt Danubius nevű s nem messze innen Ister nevűvé lesz, úgymond Appianus. A Saos (Száva) folyó az Isterbe szakad; a saosbeli szigetek pedig, melyek a Dunára viszik a vásárt, Octavianuséi lettek.

Az egyetértés Antonius és Octavianus között felbomolván, az ellenséges seregek újra a Balkánfélszigeten találkoznak. Antonius felén thrák fejedelmek vannak; a

római érzelmű lakosság Octavianus részén áll. Egy dák királyt, Kotisot, mind Antonius, mind Octavianus a maga részére igyekszik vonni. Azt mondták, hogy Octavianus öt éves leányát, Juliát, Kotisonak ajánlá leendő feleségül, maga pedig Kotisonak leányát kész vala nőül venni. Úgy látszik, Kotiso inkább Antonius felé hajlott, a kinek a maga seregét ajánlotta, ha Makedóniában készülne a döntő csatára.[76] De Epirusban esik meg az eldöntés. Az actiumi győzelem 29-ben Octavianust teszi a római birodalom urává. Ez Marcus Lucius Crassust, a parthusok elleni háborúban Karrhae mellett elesett Crassusnak unokáját, helytartóvá teszi Makedóniában. Crassus a bastarnákat, kik a dákok hatalmának szétoszlása után ismét az Ister jobb partjára nyomultak és Thrákiába beütöttek volt, visszanyomja s a Haemuson általkelvén, a Cibrus (Czibricza) mellett, a hol ez az Isterbe szakad, újra legyőzi, sőt egyik dák fejedelem segítségével a bastarna királyt, Deldót, fogolylyá is teszi. Akkor (Kr. e. 29-ben) egész Moesia aláveti magát a rómaiaknak.

A következő évben visszatérnek a bastarnák, de újra veszteséget szenvednek a velök tartó moesiaiakkal együtt. Crassus a háborgó thrákokat engedelmességre hajtja; a mindig ellenálló bessusoktól elveszi a nemzeti szentséget és az odrysák fejedelmének, Kotysnak ótalma alá helyezi, sőt erre bizza a pontusi görög városok őrizetét is; valamint a hűbéres thrák fejedelmeket is alája rendeli. Tehát ekkor Moesia már római tartomány lévén, a belsőbb thrákok (odrysák és más nevű thrák népek) még némi önállással birnak ugyan, de római felhatóság alatt vannak.

Caesar Octavianus, mint imperator, Kr. e. 27-ben a birodalom tartományait elosztá, a békéseket, úgymint Itáliát, Acháját (egész Görögországot) és Makedóniát a

senatusnak hagyván, a többieket, úgymint Hispániát, Galliát, Syriát a határos kerületekkel együtt, továbbá Illyrikumot is, vagy Makedónián és Thrákián kívül a balkáni félszigetet, magának tartván meg. Amazokban katonai vezér nem lévén szükséges, a senatus nevezi vala ki a helytartókat; ha véletlen katonai erő kellett, imperatori katonaságot a legközelebbi imperatori kormányzótól kért a senatusi helytartó. Ellenben az imperatori tartományokban mindig kész hadi erőnek kellvén lenni, azoknak helytartóit Caesar Octavianus nevezgeté ki. A hajós hadak is Ravennában és Misenumban az imperator kezében valának; Rómának élelmezése is tőle függvén.

Caesar Octavianus, a ki immár a senatus határozatánál fogva, az *Augustus* nevet viseli, Illyrikum helytartójává híres hadvezérét, Agrippát tevé; s az odrysai Kotys halála után ennek fiait Rhoemetalkest és az atyjával hasonló nevű Kotyst teszi egész Thrákiának királyaivá, természetesen azon viszonyban hagyván őket, a melyben atyjok állott volt Rómához.

Agrippa hirtelen meghalván (12-ben), a tartomány három katonai részre osztaték: *Moesiára* (a mai Szerbia és Bulgária) a dákok és bastarnák ellen; *Illyrikumra* a dalmaták ellen; s *Pannoniára.*

Azonban az alávetett népek nehezen tűrik a római zsaroló uralkodást. A bessusok, szentségök vesztét is sajnálván, melynek oltalma az odrysa thrák királyokra volt bízva, egy bessus pap vezérlése alatt fegyvert ragadnak, s más thrák népeket is fellázítanak. Lucius Piso két évi harczolással (13—11-ig) veré le a thrák lázadást, védelmezvén az odrysa királyt, Rhoemetalkest, kinek öcscse elesett volt. Piso az által biztosítá ott a római uralkodást, hogy Moesiát megerősítette, s így a Duna

balpartján tanyázó népeket elválasztotta annak jobbpartjabeli rokon népektől, a melyek közt az odrysa királyok a római védelem alatt uralkodnak vala.

Majdnem egy időben Illyrikum népei is feltámadván, az úgynevezett első pannoniai háború Kr. e. 12—10-ig folya, melyben Augustusnak mostoha fia, Tiberius, vezérkedék. Akkor a főtábor Siskiából (Sziszek) Pettovióba (Pettau) tételék által, de a római hadi erő már Carnuntum-ig (Petronell Bécs mellett) ért.

A mai Csehországban és Morvában a germán svévek, markomannok és kvádok királya, Maroboduus, ki nemcsak a rómaiak szövetségese, mint az odrysa király, hanem Augustus személyes ismerőse is vala, helyzeténél fogva lőn veszélyessé. «Mert, úgymond Paterculus, baljára és előtte Germania, jobbjára Pannonia, mögötte Noricum lévén, mintha mindenfelé becsaphatna, úgy félnek vala tőle.»[77] Ellene Tiberius Carnuntumból indítja meg seregét. Ekkor hirét veszi, hogy háta mögött a pannoniak, illyrek és dalmaták újra feltámadtak. Ez a második pannoniai háború, Kr. u. 6—9. A pannoniak közt két breuk főember, *Bato* és *Pinnes*, az illyrek és dalmátok közt egy desiata főember, a hasonnevű *Bato*, ragadták meg a vezérséget. A támadók már római módon értenek a hadviseléshez. Vellejus Paterculusnak, Tiberius kisérőjének tanúsága szerint «az összes pannoniak közt nemcsak a római hadi fegyelem, hanem a római nyelv ismerete is közönségessé vált; sőt az írás is sokaknál szokott foglalatossággá lett már».[78] De minthogy a rómaiak a nyájaik őrzésére nem kutyákat, hanem farkasokat tartanak, mint egyik főember egyszer Tiberiusnak mondta, a kétségbeesés hajtotta lázadásra az elnyomottakat. A pannoniak vitézsége ismeretes levén, támadásuk nagy

rémülést okozza. «Tíz nap alatt Róma alá érkezhetik az ellenség, ha nem teszünk róla», mondta volna Augustus.[79] Severus Aulus, moesiai helytartó és a hűséges odrysa Rhoemetalkes elsők ott valának a támadás elnyomására. A pannoniai Bato vitézül forog a moesiai helytartó ellen; valamint a dalmát Bato is erősen harczol Marcus Valerius Messala, pannoniai helytartó ellen. A veszedelem annyival nagyobbá lesz, hogy Dunántúlról, azaz a Duna balpartjáról, dákok és bastarnák is csaphatnak be Moesiába.

Tiberius hamar békét köt Marboddal és siet a lázadás helyére. Mintegy 150,000 főnyi sereggel működik; Siskiát és Sirmiumot (mely már Kr. e. 30. óta római vala) biztosítja, hogy az ellenség kezébe ne juthassanak. Kr. u. 8-ban a rómaiak reábirják a pannoniai Batót, hogy letétette a fegyvert seregével és vezértársát, Pinnest, kiadta, a mely árulásért a breukek fejedelmévé vált volna. De a dalmát Batónak kezébe kerülvén, a ki legott kivégezteti, a breukek újra fellobbannak. Ámde az egyenetlenség már megtörte a támadás erejét. A dalmát Bato is kénytelen magát megadni, midőn utolsó erősségét, Andetriumot (a Salonaen felül), megvették a rómaiak, 9-ben augusztus 3-án. Ezt a Batót mégis annyira tisztelék a győzők, hogy nem hurczolták foglyul Rómába, mert mint számkiűzött Ravennában halt meg.

Egy évvel előbb, Kr. u. 10-ben, Gnaeus Cornelius Lentulus általkelt volt a Dunán, s a Marisus (Maros, azaz a Szegeden aluli Tisza) mellett győz a dákokon, kikből 50,000 foglyot Thrákiába telepít. Strabon tudomása szerint akkor öt fejedelmök vala a dákoknak, azaz öt külön területre valának szakadva; de hogy már ekkor teljes meghódolásra nem kényszerültek, csak a germán háborúnak köszönhették, mert 9-ben őszszel, a dalmát Batónak

kitakarodása után, a cherusk Arminius semmisítette meg a római sereget Varus vezérsége alatt.

A római írók szerint ezen második pannoniai háború (Kr. u. 6—9.) legnagyobb vala a hannibali háború után. De a rómaiak szerencséjére, valamint annak idejében a makedo Fülöp nem csatlakozott az Itáliában hadakozó Hannibalhoz, úgy most a cherusk Arminius, a svév Marbod és a pannoniai-dalmát Batók nem egyszerre és nem közreműködve támadtak fel elnyomóik ellen.

A hűséges Rhoemetalkes halála után királyságát Augustus ketté osztá, egyik felét az elhalt Rhoemetalkes öcscsének, Rheskuporisnak, másik felét fiának, Kotysnak engedvén által. «Ebben a felosztásban, úgymond Tacitus, a mezőség, a városok, és a mi a görögökhöz közel vala, Kotysnak, ellenben a míveletlen, vad rész, s a mi az ellenséghez (a háborgó dákokhoz és bastarnákhoz) vala közel, Rheskuporisnak jutott, mindegyik király is hasonló lévén osztályrészéhez. Rheskuporis kapzsi, vad, senkivel meg nem férhető, Kotys szelid, nyájas természetű vala.»[80] Ez inkább is görög míveltségű mintsem thrák ember lévén, őt a korának görög és latin költői verseikkel megtisztelék, sőt maga is költő, még pedig görög, nem géta, költő vala.[81]

Azon évben, a mely véget vetett a második pannoniai háborúnak, tehát Kr. u. 9-ben, Ovidius Tomiba vagy Tomisba száműzeték, a hol 14-ben, három évvel Augustus halála után, meg is halt. A «Tristium»-ban és «Pontus»-ból írt verses leveleiben nemcsak a maga szomorú életét, hanem a környékező népek szokásait, erkölcseit is leírja, mi az ottani viszonyokról teljesebb képet ád, mint a történetírók tudósításai.

«Tehát végzetem vala Skythiát is látnom! — fohászko-

dik Ovidius, a ki a távol földet Skythiának nevezi, azzal is szánakozást gerjesztvén maga iránt; — elgondolhatod, milyen életem van itt, a hol sarmaták, bessusok, géták között vagyok, a hol római kedveseim helyett nadrágos géta sokaság veszen körül. Ki hitte volna, hogy itt is, embertelen barbárok között, görög városok vannak, hogy ide is jöttek miletosi lakosok görög házakat építeni a géták között?» (Tristium III. 2., 3., 9.)

«A Tomisnak hosszú tele bár szűnik is, de nincs itt gyümölcs, nincs szőlő; a géta parttól távol van a gyümölcsfa, távol a szőlő.[82] Megolvadt ugyan az Ister jege, a melyen keresztül a sauromata ökrész nyikorgó szekerét hajtja; de hiába lesem, Itáliából érkező hajós nagy ritkán köt itt e kietlen parthoz.» «Mi jobb Rómánál, mi rosszabb a skytha fagynál!» kiált fel egyszer. (Ex Ponto I. 3.)

«Tudni akarod, hogy milyen a tomisbeli lakosság, milyenek az erkölcsei? Jóllehet görögből, gétából vegyes a nép, mégis az útakon nagyobb számmal járnak-kelnek lóháton a sarmaták és géták. Mindenki íjat, tegzet és kigyó mérgébe mártott nyilakat visel! Vad a nyelv, vad az arcz, nyiratlan a haj, nyiratlan a szakál, oldalhoz kötve a kard, melylyel sebet vághasson a jobb kéz. Bőrruhával, lötyögő bő nadrággal szűken védik magokat a hideg ellen. Borzas képeiket hosszú haj fedi. Ilyenek között élek én!» (Tristium III. 7.)

«Nem annyira a mindig hideg levegő, nem a barbár nyelvű nép, a mely egy latin szót sem ért, nem is a gétáskodó görög, mint az kinoz leginkább, hogy háborúval vagyok körűlvéve; hogy a város kőfala is alig biztosít az ellenségtől. A várban is félelmes a görög közé vegyült barbár, ki velünk lakik különbség nélkül, sőt a házak legnagyobb részét birja. Bár nem félsz is tőle,

de látván bundás, hosszú hajas termetét, meggyűlölöd őtet.» (Trist. V. 2.)

«Még a görög városbeliek is elhagyják saját viseletöket és perzsa[83] nadrágba bújnak. Görögös-gétás nyelven kereskednek: én csak jelek által értethetem meg magamat. Itt én vagyok barbár, mert engemet senki sem ért; sőt a bolond géták latin beszédemen kaczagnak. Kevés ember tartja meg csak némileg is görög nyelvét, azt is géta kiejtéssel barbárrá teszi. Ámde egy sincs, a ki latin szót tudjon.» (Tristium V. 7.)

A barbárok közelsége a biztosságot meg-megzavarja, el is panaszolja a költő.

«Mihelyt a száraz északi szél jéggé változtatja az Istert, a barbár ellenség becsap gyors lovakon, s dúl, pusztít. Fut, a ki futni tud; senki sem oltalmazza a földmívelőt. A mi kis vagyonkája van, szekerét, marháját elragadják, a mit nem birnak elhordani, felgyujtják. A hátrakötött kezű foglyokat elhurczolják, a többi a mérgezett nyilak áldozatává lesz. Békés időben is tart a félelem; ha nem látnak is ellenséget, rettegnek attól, a kit nem látnak.» (Tristium III. 12.)

«Nem ismerjük a békét, folyvást fegyverben vagyunk, így ír megint. A kettős nevű (Danuvius és Ister) folyó mellett régi város van (Istros vagy Istropolis), azt helyzete és kőfalai biztosítják ugyan: de a vad géta hirtelen megölvén az odrysákat, kezére kerité a várost, háborút indítván Kotys király ellen. Ez nagy nevéhez méltóan rögtön ott terem seregével, s keményen meglakoltatja a gonoszokat. Jobbat nem óhajtok én, mint azt, hogy te, vitéz király, tessél a harczias Rómának és a hatalmas Caesarnak, s egész életemben tarthasd meg kezedben az uralkodást.»[84]

A dákok vagy géták eme berohanásait más római írók is említik. Az egykorú Horatius azt írja: «A ki velem találkozik, mind azt kérdi tőlem: ugyan kedvesem, te a főbb embereknél forogsz, nem hallottál-e valamit a dákokról?» (Satyr. II. 6, 53.) Tehát Róma utczáin is a dák hírek után tudakozódnak vala. Maga Augustus a «Monumentum Ancyranum»-on azt mondja, hogy seregei nemcsak a pannonokat legyőzték, hanem a dákokat is visszahajtották és átalkelvén a Dunán, ezeket a római uralkodás eltűrésére kényszerítették. Későbbi, a Krisztus utáni második században élő írók, mint Florus és Suetonius, a dákok akkori királyát *Kotiso*nak nevezik, alkalmasint az odrysa Kotys neve által esvén tévedésbe. Horatius és Augustus nem neveznek meg dák királyt, valamint Ovidius sem, a dák berohanásnak legközelebb szemlélője, a ki nagyon únni kezdé elhagyottságát.

Hozzá is folyamodik az odrysa Kotys királyhoz, a ki magát Eumolpostól származtatta, tehát görög eredetűnek mondogatta, így kezdvén verses levelét:

«Kotys, királyi ivadék, a kinek nemes származásának neve Eumolpusig ér fel, ha a beszédes hír a te füleidbe is eljutott már, hogy én birtokodnak határában fekszem, hallgasd meg könyörgő szavamat, oh nyájas ifjú, és segíts rajtam, ha tudsz, pedig segíthetsz a száműzöttön!»

Regia progenies, cui nobilitatis origo
Nomen in Eumolpi pervenit usque, Coty!
Fama loquax vestras si iam pervenit ad aures,
Me tibi finitimi parte jacere soli:
Supplicis exaudi, invenum mitissime, vocem,
Quamque potes, profugo . . . nam potes . . . adfer spem.»
(Ex Ponto II. 9.)

Lassanként Ovidius is érezni kezdi a környezet hatását.

«Magam is, úgymond, felejtem a latin nyelvet, már megtanultam gétául és sarmatául beszélni.» (Tristium V. 7, 12.)

Sőt egyik barátjának küldött levelében ezt írja: «Ne csudálkozzál, hogy hibásak verseim, a melyeket most csinálok, midőn már szinte géta költő vagyok. Igazán, oh szégyen! géta nyelven írtam egy könyvecskét, a melyben a barbár szók a mi módunk szerint vannak összeillesztve. Örvendj nekem, tetszést nyerék vele, s a durva géták is poétának kezdenek tartani.»[85]

Ovidius idejében a thrákokon két rokon uralkodik, mint láttuk, a szelid Kotys és a nyers Rheskuporis. Ez mindenképen igyekszik a Kotys birtokát magához rántani, s ha ellenállásra talál, erőszakoskodik is. Augustus életében még tartózkodó vala, mert attól vevén az uralkodást, bosszújától lehete tartania (cunctanter sub Augusto, quem auctorem utriusque regni, si sperneretur, vindicem metuebat).

De megtudván Augustus halálát (Kr. u. 14.), Rheskuporis a kis öcscse birtokát hadi erővel kezdé megszállani és a várakat elfoglalgatni. Tiberius, a megtörténtnek felbontását szerfelett gyűlölvén, egy centurióval (kapitánynyal) izeni a királyoknak, hogy ne vitatkozzanak fegyverrel. Legott elbocsátja Kotys a gyűjtött segédcsapatot: Rheskuporis is mérsékletet színlelvén, találkozást javasol, mert élőszóval könnyen eligazítható a peres ügy. Kotys engedékenységéből s Rheskuporis cseléből hamar egyeznek meg a hely, idő és föltételek iránt. A megbékülést Rheskuporis vendégséggel akarja megerősiteni, melyen a vigyázatlan boros Kotyst békóba veri. Tiberiusnak pedig azt írja, hogy csak megelőzte a lesvetést; egyúttal pedig gyalog

és lovas seregét szaporítja, mintha a bastarnák és skythák (sauromaták) ellen készülne. Tiberius azt feleli: ha hamisság nélkül történt meg a dolog, Rheskuporis az ártatlanságába bízhatik; egyébiránt se ő, se a senatus nem ítélhetnek, míg teljes tudomást nem szereznek.

Ezt a levelet Latinius Pandus, Moesia propraetora Thrákiába küldi katonasággal, mely a fogoly Kotyst általvegye. Harag és félelem közt habozván, Rheskuporis megöleti Kotyst s azt hazudja, hogy ez maga magát ölte meg; egyúttal az e közben elhalt Pandust is ellenséges indulatáról vádolja. Tiberius cselt csel ellen alkalmazván, Pomponius Flaccust, Rheskuporis kedves emberét, teszi Moesia helytartójává, a ki Thrákiába menvén, nagy igérettel reábirja a gyanakodó Rheskuporist, hogy lépjen be a római táborba. Itt mintegy tiszteletére számos katonaság veszi körül, a mely mind szorosabb őrizetbe fogja. Így vitetik Rómába, a hol Kotys nejétől is vádolva, a senatus által a királyságtól megfosztatik és Alexandriába száműzetik, a hol, akár mert szökni akart, akár reáfogott bűntett miatt, megöletik. A thrák királyságot pedig Rheskuporis fia, Rhoemetalkes, a ki atyjának szándékait mindig ellenezte volt, és Kotys kiskorú fiai között osztották el, a kik, míg felnőnek, Trebellenus Rufus gondviselése alatt lesznek.[86] Ez Kr. u. 14-ben történék.

A hegyeken élő vad thrák nép nem birt a római uralkodásba beletörődni. Saját királyainak is csak tetszés szerint engedelmeskedvén, annál nehezebben esett neki most a rómaiak kényszerítése. Kiváltképen a katona-szedést únják vala, mely minden jól termett emberöket a római seregbe vitte. A segédcsapatokat is csak a határos ellenség ellen, még pedig saját vezéreik alatt, szerették volna

adni. Hozzájárult annak híre, hogy széjjel akarják őket választani s idegen földön más népek közé szórni. Ez Kr. u. 26-ban a bosszúságot szerfölött nevelé. Mielőtt azonban fegyverre kapnának, követeik által engedelmességet és jóakarást igérnek, ha újítás nélkül marad meg az állapot. Ha máskülönben mint legyőzöttet olyan szolgaság várná őket: van fegyverök, van harczos ifjúságuk, van szabadságot szerető s azért halálba is készen menő lelkök. Egyszersmind a meredek sziklákon épített váraikra mutatnak, melyekben öregeik, feleségeik, gyermekeik vannak: a háború tehát kemény és véres lenne.

Poppaeus Sabinus addig tartóztatgatja szelid feleleteivel, míg a sereg összekerült, s Pomponius Labeo Moesiából egy legióval, Rhoemetalkes király pedig, a hűségben maradottak segédcsapataival, hozzáérkezett. Akkor a megerősített táborból kimenvén, a legközelebb várakat vívja meg, s a tábor őrízésére ott hagyván a thrák segédeket, maga tovább folytatá a várak vívását. Az őrzésre hagyott csapatoknak megengedte ugyan a nappali dúlást, de éjjelre a táborba húzódjanak. Ezek néhány napig követték is a meghagyást: azután dúlás közben kicsapongásra vetemedvén, földieiktől is árulással gúnyoltatván, felbomlék a fegyelem. S már a tábort is készülnek megrohanni a lázadók, de az elősietö Sabinus felfogja az ostromot, s most ő szorítja egy helyre a lázadókat, elfogván előlük az eleséget és a vizet. Az éhség, de kivált a szomjúság rettenetessé válván, ehhez még a legnagyobb baj, az egyenetlenség, járul hozzá. Egyik rész Tarsához csatlakozik, a kik a reményt és félelmet önkénytes halállal akarják egyszerre eloltani: másik rész Turesissal kitörésben bosszút állva kész elveszni. Sabinus értesülvén, várja a kitörést; iszonyú öldöklés következik. Nagyon

kevesen menekülnek, csak a Haemuson ideje előtt beálló tél szakítván félbe a római sereg üldözését.[87]

A thrák királyság, természetesen római gondviselés alatt, Tiberius halálán (Kr. u. 34.) túl is tarta, míg Claudius császár 46-ban végképen megszüntette. Ez új, de hasonlóképen sikertelen, bár makacs ellenállást költe föl. Thrákia azután engedelmes birodalmi tartomány lett, melyből legtöbb és legelőkelőbb részei a római mezei és tengeri hadaknak kerültek ki. Moesia már Kr. e. 29. óta volt római tartomány. Ekképen jutott lassankint az egész Balkán-félsziget a Száváig és Dunáig a római birodalomba.

A geographiai, historiai és ethnographiai képet, melyet az előadott történetek szemünk elé állítanak, a pontusbeli Amascia városában született és Augustus meg Tiberius idejében élt († Kr. u. 24-ben) Strabon egészítheti ki, a kinek nagy geographiai munkájából a következőket közlöm, megtartván az ő előadását és nézeteit is.[88]

1. «A Rajnától kezdve a Donig és a Maeotis tengerig a Duna két részre, északira és délire osztja Európát. A sellőktől (katarrhakták) fogva nyugat felé Danuviusnak (Duna), azoktól fogva kelet felé a Pontusig Isternek nevezik azt.» — Tehát a Danuvius név, mely már Julius Caesarnál előfordul, azon a nyugaton lett ismeretessé, a melyhez Herodotus és Thukydides tudomása nem ért volt.

Strabon a Dravust és Savust is megnevezi, azt mondván, hogy a Korkoras folyó meg a Noaros, mely a Kolapist felveszi, a Savusba szakadnak, *ez pedig a Dravussal egyesülvén, jut a Danuviusba.* A három kisebb folyó-

nak csak egyike, a Kolapis, tartotta meg a nevét (Kulpa). Thukydides nem hallotta még a Dravus és Savus hirét; annál kevésbbé hallhatta a többi három folyóét. Strabon is a Dráva és Száva viszonyát egymáshoz nem jól ismeri.

A Marisus, úgymond, a géták földjéről siet a Dunába. Herodotus Marisnak nevezi, s azt az agathyrsek felől érkezőnek tudja, az ő idejében a géták nem laknak vala a Duna bal partján, hanem jobb partján.

A Margus, melyet Nargos-nak is neveznek (Morava), így folytatja Strabon, délről észak felé siet a Dunába. Herodotus a szerb Moravát Angrosnak, a bolgár Moravát pedig Brongosnak nevezte.

Az Adriai-tengerbe szakadó Naron (Narenta), és Drilon (Drin), valamint az Aegeumi-tengerbe szakadó Axios (Vardar), Nestos (Mjesta), Strymon (Struma) és Hebros (Maritza) folyókat, természetesen, jól ismeri Strabon. A kisebbeket mellőzöm.

A Duna-Isterrel némileg egyirányú azon hegysor, mely az Adriai-tengertől a Pontusig nyúlik, úgymond Strabon, s melynek részei az illyriai, paeoniai és thrakiai hegyek. Legmagasabb a thrakiai rész, a *Haemos*. Ezután magasságra nézve a *Rhodope* következik.

Legnyugati-északiabban az *Alp*-ok vannak, melyek alacsonyabbja az *Okra*. Ehhez csatlódnak az *Albios* és a többi nyugati hegyek, melyek az Adriai-tengerrel egyirányúak.

2. Az Adriai-tenger felé *illyr*, a Propontis és Hellespontus felé *thrák* népek laknak, így tudja Strabon; amazok közé gallok vagy kelták, ezek közé skythák vegyülnek (ezen néven Strabon a bastarnákat és sarmatákat érti).

A gallok vagy kelták az illyr népek közé szorultak.

Jelesen a *nagy-* és *kis-skordiskok* a Noaros és Margos közt vannak. A *pannoniak* Segestikéig és az Isterig laknak. Fővárosuk Segestike, melyhez közel van Siskia (Sziszek); továbbá *Sirmium*, az italiai út mellett. Pannonia a Dravuson túl a Danuviusig terjed; népei *breuk*-ek, *andizet*-ek, *dition*-ok, *peirusta*-k, *mazai*-ak, *desidiata*-k, a kiken Baton uralkodik. (Így beszéli el Strabon).

A skordiskok a *triballus*-okig terjednek; a triballusokon túl *mysi*-ek laknak.

A *karniai*-ak faluja *Tergeste* (Triest); azoknál *Istria* kezdődik, mely Póláig ér.

A pannoniak és a tenger közt *Ardia* van, emelkedő tartomány; a *japydok* (japodok) részint a pannoniak, részint az Adria felé terjednek. Igen harczias nép, de Augustus meggyengítette őket. Földjök kopár; többnyire hajdinával és kölessel élnek. Fegyvereik olyanok, mint a galloké; testeiket pettyesítik, mint a többi illyrek és thrákok.

A *Paeonián*[89] és *Dardanián* túl észak felé az *autariata*-k földje van. Ezek hajdan igen hatalmas illyr nép voltak, a só miatt folyvást az ardiaiakkal háborúskodván. Tudniillik — így tudja Strabon — az ardiaiak és autariata-k közötti hegyeken tavaszszal víz ömlik a völgyekbe. A vizet megmerítik, levegőre teszik, s öt nap alatt lecsapódik benne a só.[90] E só miatt szokták volt az ardiaiakat megrohanni az autariaták, kik a triballusokat és más illyr népeket is szorongatnak vala. Hajdan a gallok szövetségesei lévén Delphinek dúlásában, oly szerencsétlenül jártak, mint a gallok. Újabb időben az autariatákat a skordiskok, utóbb a rómaiak törék meg, a kik végre a sokáig ellentálló skordiskokon is győzedelmeskedének.

A rómaiak az ardiaiakat is, a kik tengeri rablást

űztek volt, a tenger mellékeiről beljebb tolván, földmívelésre szoríták. De a föld terméketlen, magok pedig nem is földmívelők lévén, nagyon megfogytak, szinte kiveszneknek. Így jártak mások is, kik azelőtt igen hatalmasok valának, jelesen a gallok közt a *bóio*-k és *skordisk*-ok, az illyrek közt az *ardiai*-ak, *autariata*-k és *dardan*-ok, a thrákok közt a *triballus*-ok. Előbb egymást, azután mindnyájokat a makedónok, végre a rómaiak fogyaszták meg.

A *triballokra* a bastarnák, túlsó skythák és sauromaták támadván, őket a szigetekre, Thrákiába és Illyriába szoríták, úgymond Strabon. A triballok a mai Morava vidékein, tehát Szerbországban laktak. Különben a bastarnákról azt mondja, hogy a Peuke szigetet lakják az Ister kifolyásánál, s hogy a germán fajhoz valók (σχεδὸν τι καὶ αὐτοὶ τοῦ Γερμανικοῦ γένους ὄντες).

A Drilon folyó befelé hajókázható és Dardanikához ér. A *dardánok*, kik hasonlóképen soknevűek (galabrioiok, thunatok, maidok), egészen vadak; trágyadombokban gödröket ásván, azokban laknak: mind a mellett zenekedvelők.

A Haemus mindkét lejtőjén, egész a Pontusig (Fekete tengerig) *korall*-ok, *bessus*-ok, *dentheletá*-k laknak, mind tolvaj népek: de a bessusok, kik a Haemus legnagyobb részét birják, még a tolvajok közt is tolvaj-hírűek. — Forduljunk megint észak felé.

A géták és dákok egynyelvűek (ὁμόγλωττοι εἰσὶν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις). A sellőktől fogva (katarrhactae) keletre a Pontusig, tehát az Ister mellett, a géták laknak; a sellőktől fogva nyugatra, tehát a Danuvius mellett, a dákok vannak. A hellének, úgymond Strabon, a gétákat is thrák nyelvű nemzetnek tartják (ὁμογλώττου τοῖς Θρᾳξὶν ἔθνους).

Dion Cassius, Pannoniának kormányzója, Kr. u. 190. tájban, a dákokról azt mondja, hogy vagy géták, vagy a Rhodopén hajdan lakott dákféle thrákok.[91] Tehát Dion Cassius is, mint Strabon, két népnek összeolvadásából eredettnek gondolja a dákokat, s délről érkezőknek tartja. Mint tudjuk, a gallok Kr. e. 279. tájban szoríták a gétákat a Duna (Ister) jobb partjáról annak bal partjára, tehát észak felé.

Az Ister mindkét oldalán mys-ek is, a kiket most moesi-ek nevéről ismerünk, vannak. Ezektől származnak, így folytatja Strabon, azon mysek is, kik Lydiában, Phrygiában és Troasban laknak. A mygdonok, bebrykek, maido-bithynek, bithynek, thynek mind Európából költöztek oda, csak a mysek maradtak itt. A megnevezett kisázsiai és a balkánfélszigetbeli thrákok közötti rokonságot Strabon a Homérosból merített adatokkal is bizonyítgatja. Az Európából Ázsiába való költözésről Herodotos is tud.

Az Istertől fogva a Tyras (Neszter) folyóig, a Pontus felett, a géták kietlenje terül, mely víz nélkül szűkölködik. Ott veszett majd el szomjan a Dareios serege, mely a skythák ellen indult volt, de visszatérhete. Utóbb Lysimachos is a géták ellen hadakozván, ott esett foglyul, de Dromichaites, géta király, jószívűsége szabadon ereszté el, mondván neki, hogy jobb békében élni, mintsem hadakozni azokkal, a kiktől nincs mit elzsákmányolni.

A skythák és sarmaták külön saját szokásuk az, hogy kiherélik a lovakat szelidítés végett, mert vadak, bár kicsinyek.

A Pontus partjain, az Isternek szent torkolatjától jobbra *Istros* városka, a miletosiak telepítvénye, azután *Tomis*

(genit.-idos) vagy *Tomii* (genit.-orum), továbbá *Kallatis*, *Apollonia*, *Krunoi*, *Odessos* görög városok, még pedig miletosi telepítések, vannak. Kallatis és Apollonia között *Bizoné* van. *Mesembria* megarai telepítés; neve azelőtt *Menebria* vala, azaz «Mena városa», a telepítőnek neve Mena, a város pedig thrákul *bria* (τῆς δὲ πόλεως βρίας καλουμένης θρᾳκιστί) lévén. *Selymbria* is annyi, mint Selys városa; *Ainos* azelőtt szintén *Poltymbria* volt.

Ezek a pontusi görög városok, melyeknek némely neveit Strabon fejtegeti.

Föltetszik, hogy az író nem említi meg az odrysákat, kik Thukydides idejében hatalmasabbak valának a makedonoknál. Ennek okát abban találhatni meg, hogy Strabon idejében az odrysa fejedelmek már a rómaiak védenczei valának.

3. A Herodotus és Strabon tanúsága szerint, melyet ma is helyesnek tartanak, a Balkán-félszigetnek nyugati, vagyis az Adriai-tenger felé való részén *illyr*, a keleti, vagyis a Propontis (Marmara-tenger) és Pontus (Feketetenger) felé való részén *thrák* népek laktak. Határvonalt húzni és mondani, a középen lakó melyik nép tartozott az illyrekhez, melyik a thrákokhoz, soha sem volt könnyű. Strabon maga az ardiaiakat, autariatákat, dardanokat az illyrekhez, a triballusokat, myseket vagy moesieket, getákat, odrysákat, bessusokat a thrákokhoz számítja. — A paeoniak, minthogy délre a makedonok, északra a dardaniaiak valának határosaik, inkább illyrek voltak, mint magok a makedonok is; Herodotus illyr népnek tartotta. A paeoniaktól különböző pannoniak, a kik a Savus, Dravus mellékein s észak felé, a mai Magyarország dunántúli részében laktak, az illyrekhez tartoztak volt, mielőtt a gallok uralkodása alá jutottak, s mintegy

elgallosodtak. Megjegyzésre méltó, hogy a *Baton* fejedelem-név, mind a pannoniaknál, mind az illyreknél előfordul; Kr. e. 200. tájban a dardanoknál is Baton nevű fejedelem vala. Az odrysáknál meg a Kotys név gyakori.

Az illyrek rokonai nemcsak az Adriai-tengernek nyugati (balkáni), hanem keleti (italiai) partjain is laktak. Azonképen a thrákok rokonai a Propontison túl, Kisázsiában, jelesen Bithyniában, Mysiában, Dardaniában ismeretesek. Mind Herodotus, mind Strabon Európából való kiköltözésről tudnak Kisázsiába.

Az illyrek és thrákok életmódja, fegyverei, szokásai hasonlók; testeiket is mindnyájan pettyesítik vala. Ez a divat talán az illyreknél tartott tovább, mint a thrákoknál. Ezek korábban szoros viszonyba jutnak a görög míveltséggel, még pedig nemcsak pontusi hellén városok, hanem utóbb Thrákia déli partjain az athéneiek uralkodása által is. Az odrysák királyai Sitalkes és Senthes inkább görög, mintsem barbár thrákok valának; Ovidius kortársa pedig, a szelid Kotys (juvenum mitissimus), szinte görög költő is lett, a ki Ovidius latin verseit érti vala.

Az illyr és thrák nyelvek is talán inkább egymáshoz hasonlók, mintsem egymástól különbözők lehettek. Az illyr nyelvek maradványának az albániai (arber), vagy arnauta nyelvet tartják. Az albánok, arberek, vagy arnauták a régi Epirus hegyes tartományának lakosai. Bizonyosan Gentius király ideje óta nagyon megváltozott a nyelv, a melyben most a görögnek és latinnak nyomai nagyon is láthatók, mint megannyi bizonyítékai a görög és római befolyásnak az Epirus lakosaira.

A dák és géta név egy nemzetet jelentvén (csakhogy ama név a rómaiak előtt, ez a görögök előtt volt isme-

retesebb) a dák és géta nyelv azonos vala, mint Strabon is tudja. Annak külső termete, ha szabad így mondani, nagyon nem különbözhetett a latinnak termetétől; azaz rövid és hosszú szótagjai körülbelül olyan arányban lehettek, mint a latinéi. Ovidius, midőn géta nyelven írt költeményt, alkalmasint megszokott hexameteri és pentameteri versformáit alkalmazta. Tehát a géta-dák nyelvnek külső termete olyan lehet vala, mint a latinnak. Kár, hogy Ovidius géta verseiből nem maradt meg semmi. Tehát ebből a géta-dák nyelvből is csak egyes szók vannak meg, melyekből különösen újabb időben a bécsi egyetem tanára, Tomaschek Vilmos, a nyelv mivoltát igyekezett kideríteni.

Dioskurides Neron idejében, mint orvos, a római seregekkel sok országot jára be, s az orvosi növényekről munkát irván, abban a füvek gall (kelta) és dák neveit is felhozza. Ezen dák botanikus neveken kívül a római és görög írókban sok dák személy- és földrajzi név található. Tomaschek a dák szók megfejtésére leginkább a keleti irán (baktriai) és a szanszkrit nyelvet, tehát a keleti árjaságot alkalmazhatta.[92] A megfejtett személynevekből némelyeknek jelentését, a nyelvészeti okoskodás elhagyásával, közlöm. *Burvista* sokat győzőt, *Kotys* kedvest, *Dekebalos* hatalmast, *Salmoxis* termékenyítőt tenne. A folyónevekből *Istros* kiváltképen folyót, *Aluta* gyors, *Krisius* fekete (v. ö. Fekete-Körös), *Maris* csillogó, *Samus* csendes vizet jelentenének. A helynevekben igen gyakran a *dava* szótag fordul elő, p. o. Kapi-dava, Karsi-dava, Komidava, Rami-dava, Rusi-dava; ez a *dava* tehát falut vagy várost jelent. Maga a *dá-k* szó talán «beszélő»-t teszen: a régi népek magokat rendesen *beszélők*nek, az idegeneket pedig *nem-beszélők*nek (némáknak) szeretik vala nevezni.

A szók fejtegetéséből azt hozza ki Tomaschek, hogy a dák nyelv az árjasághoz húz, de ettől hangváltozási különbség választja el, mely különbség a régibb európai nép-rétegnek hatása volna. Tomaschek ugyanis azt állítja, hogy a dákok és bessusok beköltözött árják, a kik jóval a pontusi skythák (skolotok) és a keletiebbre eső sauromaták vagy sarmaták előtt hagyták el ősi árja lakhelyeiket, s a déli Oroszország kietlenjein általjőve a Kárpátok, Haemus és Rhodope hegységein, mintegy a régibb európai népség fölé borulván, telepedtek meg. Ezen régibb népségnek megmaradt tagjai Thrákiában a paeonok, brigek, moesiek és odrysák valának, melyek rokonai a Propontison túl Troasban, Phrygiában egész Arménia magasságáig is laktak.

Az agathyrsek, úgymond Tomaschek, a dákok elődei; a Boirebista (Burvista) és Dekebalos birodalmai bizonyosan több szövetkezett nemzetből állottak. A dák mag körül bastarnák, sarmaták, pannoniai illyrek, észak felé germánok és szlovének is sorakoztak.

Mennyiben elfogadható ez állítás, hogy a dákok és bessusok újabb népréteg, mely a régibb paeoniak, moesiek vagy mysiek, odrysák után érkezvén, ezekre mintegy ráborultak, azt nem tudom, mert a Tomaschek fejtegetéseit nem igazolhatom, az illető nyelvek tudása nélkül szűkölködvén; de Herodotos szerint «a tenger idő folytában minden megtörténhetett». Ez író hallotta, hogy a sigynek Mediából, a paeonok pedig a trójai tenkerektől származtak; szóval az Ázsiából való kiköltözés Európába szint oly ismeretes vala a régieknél, mint viszontag az Európából való átköltözés Ázsiába.[93]

III.

A római birodalom az alsó Dunán túlra terjesztődik; de a gótok elől visszahuzódik.

Augustus két mostoha fia: Tiberius Nero és Nero Claudius Drusus az Alpokon túl terjesztik a birodalmat; Tiberius Gallia felől, Drusus pedig Italia felől a Brenneren által törvén előre, Raetiát és Vindeliciát (Tirolist, keleti Helvetiát és Bajorországot) foglalák el, a hol *Aostá*ban (Augusta Praetoria) és *Augsburg*ban (Augusta Vindelicorum) mai is Augustus emlékezete él. Noricum is (Karintia, Stiria, Austria) hamar elrómaiasodik, az mintegy pitvara lesz Italiának. Aquileiának kereskedése Friaulon (Forum Julii) által a felső Dunára és a Noreia vas-bányáira, valamint a Juliai Alpon által a Szávára nyitott utat a birodalom határainak kijebb tolására. *Nauportus* (Felső-Laibach) már a köztársaság idejében római kereskedőhely vala; *Emona*-t (Laibach), mint római városi coloniát, Augustus csatolá Italiához. *Celeia* (Cilli), *Agmontum* (Lienz), *Teurnia* (Spitalhoz közel), *Virunum* (Zollfeld Klagenfurt mellett), *Juvavum* (Salzburg) városi, nem katonai lakosokból alakultak. Szóval, a Dráva, Mura, Salzach és mellékfolyóik völgyei teli vannak a rómaiasodás emlékeivel. S a míg Italia ment a katonáskodástól, Noricum is ezen kiváltságot élvezi.[94]

Carnuntum (Petronell Bécs mellett) Augustus idejében Noricumhoz tartozott, de midőn abba az illyricumi legiókat helyezték, Pannoniához csatolák.

Pannonia a batoni fölkelés után egyik legnagyobb katonai és igazgatási központtá lesz. A dunai seregben a pannoniak viszik a vezérséget, a kikhez rendesen a dalmát és moesiai seregek csatlakoznak. Előbb a Kulpa és Száva összefolyásánál *Siscia* (Sziszek) vala a főhadiszállás is; utóbb, midőn Tiberius a határt a Drávaig tolta, a noricumi határon *Poetovio* (Pettau) lett azzá.

A Dunát hadi hajók őrzik vala, melyekről már Kr. u. 50-ben történik említés; de később támadnak a légiók táborai a Duna mentében. Ekkor *Scarbantia* (Soprony) a Flaviusok (Vespasianus) alatt városi jogot nyer; *Carnuntum* és *Vindobona* (Bécs) tábori városokká lesznek. Ugyancsak a Flaviusok alatt *Siscia* és *Sirmium* is; valamint Traianus alatt *Poetovio*, Hadrianus alatt pedig *Mursa* (Eszék) lettek római városokká.

A Rábától keletre s a Drávától a Dunáig terült vidéket, mely a lakosításra kevésbbé vala alkalmatos — csak később lesz azzá, mint meg fogjuk említeni — a birodalomhoz számították ugyan már Augustus idejétől fogva; de katonailag csak Traianus hadakozásai korában foglalták el.

A Dunán túl, a mai Cseh- és Morvaországban a markomannok, a mai Magyarország nyugat-északi részein pedig, a Morva és Ipoly folyók között, kvadok, mindkettő germán nép, ülnek vala.

A Duna és Tisza közébe a dák Burevista hatalmának felbomlása után, kelet felől jazygek (jazyges metanastae = költöző jazygek) kerültek, s mint ama germánok, úgy ezen szarmaták is hol barátságos, hol ellenséges viszonyban élvén a római birodalomhoz.

A jazygek keleti határosai, Magyarország tiszántúli részeiben, különösen Torontál, Temes, Krassó és Szörény megyékben, Erdélyben és a volt Oláhországban a dákok, habár Augustus idejében és utána megoszolva, mégis félelmesek valának. A mint Istropolist meglepték, Ovidius tanusága szerint, úgy azután is hasonló becsapásokat tettek a Duna jobbpartjára. Nerónak utolsó idejéből Tiberius Plautius Silvanus Aemilianus moesiai helytartónak levele van meg, mely világosságot vet az ottani állapotra.

«A Dunántúlról férfiakat, nőket, gyermekeket százezeren felül vitt Moesiába s adózókká tett. A szarmaták (jazygek) fölkelését elnyomta; addig ismeretlen sok királyt vitt a Dunán által, s letérdepelni kényszerítette a római zászló előtt. A bastarna és roxolan királyok fogoly fiait hazaereszté. A skytha királyt is reá kényszeríté, hogy álljon el a Borysthenen túli Chersonesos város megszállásától. Ebből a tartományból ő külde először gabonát Italiába, mely olcsóbbá tette a kenyeret Rómában.»[95]

Tehát a bastarnák a dákok keleti határosai valának a volt Moldovában és tovább keletre; a roxolánok és az úgynevezett skytha király pedig a Pontus vagy a Fekete tenger éjszaki partjairól száguldozának be a római tartományba.

A moesiai helytartó két légióval bajosan bírja az alsó Dunán a folyam torkolatáig megvédelmezni a birodalmat, s Gaius Fonteius Agrippa egy csatában életét is veszté.

Nero halála (68-ban) után nyilvánossá lőn a titok — úgymond Tacitus — hogy Rómán kívül is a senatus mellőzésével, csupán a hadseregek akaratából lehetni a birodalom fejévé.[96]

Rómában a senatus ugyan Galbát tevé imperatorrá; de a rajnai sereg Vitelliust kiáltá ki annak. Magában Rómában is a praetorianusok Othót emelék fel Galba ellen, ki életét veszti a zenebonában. Ámde a keleti seregek a judaeai háborúban kitűnt Vespasianust üdvözlék imperatornak.

Otho a germán legiók ellen indul, melyeket Vitellius Italia felé hozott; a moesiai legiók is Otho seregéhez sietnek. Erre megmozdulnak a dákok, semmitől sem félvén, miután a moesiai haderő elvonult volt. Lesve várakoznak, míg megtudták, hogy Itáliában lobog a háború, s mindenütt a birodalomban ellenség áll szemközt ellenséggel. Ekkor megtámadják a Duna mindkét partjain a cohorsok és alák téli szállásait, s már a legiók táborainak kivívására is készülnek, midőn a keletről jövő Mucianus a VI. legiót ellenökbe veti, Cremonánál is Otho ellen győzvén a sereg.

Mint sokszor, úgy most is, a római szerencse mutatkozott, mely Mucianust a kellő időben hozta ide keletről, különben a germán és dák külön-külön oldalról csap reá a birodalomra, úgymond Tacitus.[97]

De Mucianus serege a Cremonánál nyert győzelmet nem magáénak nézvén szétszaggatá a Vitelliustól küldött zászlókat, s Aquilejában állapodik meg. Az esztelenkedő Otho maga magát öli meg; Rómában pedig a Vespasianus és Vitellius embereinek tusája közben gyúlad ki a Capitolium s leég Kr. u. 70-ben, mit a népek jelnek vesznek, hogy a birodalom vége közeledik. De Vespasianus, kit a senatus is imperatornak elismert, véget vet a nyugtalanságnak, s helyre állítja a birodalom méltóságát. A nagy táborokat közelebb vivé a határhoz, jelesen a Drávától Carnuntumba, s a Kerka és Cettina

folyók mellől a moesiai Dunára, úgy hogy ezentúl négy legió állott a moesiai helytartónak vezérsége alatt.

Vespasianus (69—79) és fia Titus (79—81) után ennek öcscse Domitianus (81—96) következék, kinek magaviseletét Rómában, midőn Flavius Sabinus, Vespasianus bátyja, vezérlése alatt folyt a tusa Vitelliusék ellen, nagyon nem dicséretesnek rajzolja Tacitus; azután is gyanúsnak tartja az író, hogy kész volt Galliában az atyja és bátyja ellen Cerialissal szövetkezni, a ki azonban gyermekes ajánlatát elutasította. Látván Domitianus, hogy az öregebbek megvetik, ez előtt megragadott minden kisebb tisztségről lemondott s színre a tudománynak és költészetnek adta magát, hogy vetélkedni ne látszassék Titussal, a kinek szelidebb természetét gyűlöli vala.[98]

Dion Cassius is, ki Tacitusnak elveszett könyveiből meríthetett, igen rossz embernek festi. Haragra gyúló volt és álnok, vezéreinek szerencsés tetteit magának tulajdonító, saját hibáit pedig azokra hárító. Nem szeret vala senkit, kivéve némely nőket; s a kik iránt szeretetet mutatott, azokat ölette meg leginkább.[99]

Azon időben a dákok hatalma ismét nagygyá lett Dekebalos alatt, kire Duras király önként ráruházta volna az uralkodást. Dion Cassius szerint Dekebalos a hadakozásnak mind tervezéséhez, mind kiviteléhez nagyon ért vala. Az ütközetnek mestere lévén, a győzelmet képes volt jól kihasználni, de a veszteséget is lehető jóra fordítani. Dekebalos nyilván minden dák törzsöt egyesített hatalma alá, s a határos népekre is hatott. Tehát Rómának olyan ellenfele lőn, a kivel dicsőség mérkőzni.[100]

A támadó Dekebalos vala, s ellene Oppius Sabinus a csatát és életét veszté. Több táborhelyet foglalván el Dekebalos, egész Moesia veszélyben forgott. Domitianus

Rómából indul ellene 86-ban, de katona nem lévén, Cornelius Fuscusra bízza a hadvezetést. Azonban a kvádok és markomannok segítsége nem érkezvén a dákok ellen, azoknak megbüntetésére Pannoniába megyen. Cornelius Fuscus 87-ben általkelvén a Dunán, az ellenséget saját országában keresi fel; de ő is ott veszté életét. Utódja, Calpurnius Julianus, mégis annyira győz Tapaenál, a dákokon, hogy Dekebalos a székhelyét is, Sarmizegetusát, félti tőle. Ekkor, mint Dion Cassius beszéli, cselhez folyamodik. A levágott fák tuskóira ruhákat és fegyvereket rakat, hogy katonáknak nézzék a rómaiak. Ez ha nem mese, Dekebalos találékonyságát, de még inkább Julianus győzelmének nagyságát bizonyítja. Sikere azonban a győzelemnek nem lehetett, mert Domitianus futni kénytelen az ellenség elől, s fél, nehogy a germánok (markomanok és kvádok) a dákokkal egyesüljenek, a közben lévő jazygekhez sem lehetvén nagyon bízni. Tehát sietve követeket küld Dekebaloshoz, megigérvén neki, a mit az előtt a kérőtől megtagadott volna. Dekebalos nagy szorultságban levén Julianus győzelme miatt, örömest elfogadá az ajánlást, de maga még sem mer találkozni a római imperatorral, hanem Diegist küldi hozzá néhány követtárssal, kisszámú fegyvert és foglyot, mintha nála több nem is volna, kiadván. Domitianus a kikötésnél is tovább mene.[101] Nemcsak sok pénzt ád Dekebalosnak, hanem mindenféle mesterembereket is enged által neki, s jövőben is adni igér. Diegist pedig koronával tünteti ki, mintha rajta állana, királyt adni a dákoknak. Sőt költött levelet is küld a senatushoz, melyet Dekebalos írt volna; s Rómába térvén, mint győző diadalt ül 91-ben.

Vannak, kik Domitianus megbékélését Dekebalossal olybá veszik, mint szokott római egyezkedést a barbárok-

kal; mert más imperatorok is ajándékok által engesztelték meg az ellenséges fejedelmeket. Csak Traianus hizelkedői — mondják — nevezék Dekebalos adózójának Domitianust.[102]

Még öt évig uralkodék gyűlölve a világtól. Azok ölék meg 96-ban, kik körülötte forogván, tőle saját életöket féltik vala, s kik az imperiumot Nervának adák által.[103]

Nerva (96—98) úgy uralkodott, hogy azt mondhatta magáról: Semmi olyat nem tettem, hogy lelépvén a hatalomról, nyugodtan nem térhetnék a magánéletbe. Ámde a consul Fronto szerint: Rossz, ha olyan uralkodó van, a ki alatt semmit sem szabad tenni, de még rosszabb, ha olyan van, a ki alatt mindenkinek minden szabad. Nerva öregsége és erőtlensége miatt szinte megvetést tapasztalt, s Aelianus, a praetorianusok vezére, lázítást is támaszta ellene. De Nerva a senatus, a római nép és saját magának szerencséjére, mint mondá, Marcus Ulpius Nerva Traianust fogadá fiául s nevezé ki Caesarrá, jóllehet rokonai voltak, az atyafi-szeretetnél előbbre tevén a birodalom javát. Traianusnak, a ki Germániában vezérkedik vala, levélben jelenté meg az utódjául való kineveztetését, s a rajta elkövetett méltatlanságra megemlékezvén, azt is írta volna neki: Könnyeim' a danaok nyilaidtól veszve lakolják. Meghalt, egy évig, négy hóig és kilencz napig uralkodván.[104]

A negyvenkét éves Traianus (98—117.) iber (azaz hispaniai) nem italiai, nem is italiota lévén, első idegen vala, ki a rómaiakon uralkodott, jegyzi meg Dion Cassius.

Miután a rajnai és felső dunai határvonalat, a limest megerősítette, melynek főhelyei *Colonia Agrippensis* (Köln), *Moguntium* (Mainz) és *Reginum* (Regensburg) valának, a dákok elleni háborúra készüle. Számba veszi vala t. i.,

hogy azok mit követtek el, s hogy hatalmuk nőttön-nő; különösen pedig nem tűrhetvén, hogy nekik Róma évenkint adót fizet. Akkor építteté a Duna jobbpartján, Orsovával szemközt, a római utat, melynek nyomai ma is láthatók.

Traianus maga írta meg a dák háborút, emlékirataiból azonban csak egy mondat maradt meg egy grammatikusnál. Tacitus öregkorára hagyta meg Traianus uralkodásának leirását;[105] de ha meg is tehette, az sem maradt reánk. A Rómában ma is fennálló oszlop képei beszélik nekünk a történetet, a mint képek elbeszélhetik.[106] Mégis megvilágosítják Dion Cassiust, a kiből szedem az adatokat.

Dekebalos a Traianus készületeiről értesülvén, megijede — úgymond Dion — mert jól tudja vala, hogy azelőtt csak Domitianuson, nem pedig a rómaiakon győzött: most pedig háborúja lesz mind a rómaiak, mind Traianus ellen. Dekebalos tehát hírből ismerhette Traianust; de mit tett készületei ellen, arról hallgat Dion. Föltetsző, hogy Dekebalos a római seregnek a Dunán való átkelését nem akadályozta, nem fogadta az ellenséget a Duna jobbpartján, hanem hegyei között várta meg azt.

Traianus 101. márczius 25-én hagyá el Rómát; az oszlopnak első képcsoportja római őröket mutat a Duna jobbpartján levő tornyokban, megettök Viminakium kőfalai látszanak; katonák gabonát, takarmányt, hordókat raknak bárkákba; a személyesített Duna a jobbjával a hídnak egyik hajóját tartja. A következő csoport szerint Traianus átvezeti a sereget a hídon, s a dákiai partra érvén, haditanácsot tart. Traianus tehát Viminakiumból, mai Kosztolácz Szerbiában, hajós hídon kelt által a Dunán. Útja a mai Karas, Berzava és Temes (Tibiscus) folyókon keresztül az úgynevezett Vaskapu felé és Hunyadmegyébe vitt, mit a Traianus emlékiratából megmaradt mondat:

Innen Berzobisbe, azután eminnen Aizibe menénk [107] bizonyít. Berzobis Berzava mellett, a mai Zsidovin helységnél volt s attól nem messze Aizizis. Az oszlop képcsoportjai több folyón való átkelést mutatnak, Traianus több ízben disznót, juhot és bikát (suovetaurilia) áldoz. A római sereg Tapaehoz közeledvén, a hol a dákok táboroznak vala, az ellenség felől egy nagy gombát hozának (μύκης μέγας προσεκομίσθη), melynek latin írásával a burok Traianust a visszatérésre és béketartásra inték, úgymond Dion. Ezt egy képcsoport is jelenti, mely egy szolgát mutat, ki nagy szitát vagy tölcsérfélét vivén, öszvéréről leesett. Traianust az irásos gomba vagy szita nem ijeszti vissza, hanem megütközik és győz. Az ütközet záporesőben történik, melyet a képen mennydörgő Jupiter fejez ki, villámát a dákokra sujtván.

Traianus a hegyek közé jutván, egyik magaslatot a másik után elfoglalja s mind jobban Sarmizegetusához közeledik, míg Lusius, a ki Orsován alul kelt volt által a Dunán, másfelől talán a Vulkánon által tör előre. Dekebalos már előbb is az üstökös rendből való követeket küldött volt Traianushoz, egyezkedést kérvén; de most a süveges rendnek előkelőit küldi hozzá. [108] Ezek fegyvereiket lerakván s földre borulván, kérik Traianust, hogy találkozzék személyesen Dekebalossal, a ki mindenre kész. Ha pedig nem akarna vele szóba állani, mást küldene hozzá. Traianus Surát és Claudius Livianust küldi, de Dekebalos nem mer ezekkel szemben lenni. Miután azonban a római seregek a megerősített hegyeket elfoglalták s az erősítésekben összehalmozott fegyvereket, gépeket és foglyokat összeszedték, sőt a Fuscus elvesztett hadi jeleit is megtalálták; különösen pedig, miután Maximus római vezér Dekebalos nőtestvérét is egy elfog-

lalt erősségben kezébe kapta: a dák király végre elhatározza magát, hogy kiadja fegyvereit, foglyait, gépeit, gépészeit, kik többnyire római alattvalók valának, az erősségeket lerontja, országának elfoglalt részeiről lemond, jövőben pedig a rómaiak ellenségei és barátai neki is ellenségei és barátai lesznek. S arra megnyervén a dák községnek és előkelőknek beleegyezését, akarata ellenére is (ἄκων ὡμολόγησε) Traianus elé jő, fegyverét leteszi s földre borulván, hódol a győzőnek. Követeket is indít Rómába a senatushoz, hogy ez is megerősítse a békekötést. Ez meglévén, Traianus az elfoglalt részekbe őrizeteket rak, maga pedig a Sarmizegetusában levő táborát elhagyja s Italiába tére. Az eddig (101—102.) viselt háborúnak eseményeit az oszlop képei részletesen előtüntetik, a mit, bár érdekes volna, mégis mellőzök utánok elbeszélni.

Dekebalos követei, fegyver nélkül s összekötött kezekkel, mintha foglyok volnának, eresztetvén a senatusba, békéért könyörgének, melyet a senatus meg is ada. Traianus pedig diadalt üle, s «dákiai» disznévvel tiszteltették meg.

Ámde Dekebalos nem tartá meg a béke kikötéseit, mert hamar híre kezde járni, hogy megint elfogadja a szökevényeket, az erősségeket helyreállítja s azokat büntetgeti, kik a békekötést javasolták volt; a jazygeken is bosszút áll, kik Traianusnak szövetségesei valának, s országuk egy részét pusztítgatja, mit a jazygek Rómában elpanaszolni nem mulasztottak el. Ezért, meg a többiért, a senatus újra ellenségnek nyilvánítá ki Dekebalost, s Traianus ismét maga készüle a háborút viselni, s azt nem másra bízni. Az oszlop képei a seregnek elindulását az Adriai-tenger partjától, talán Anconából, s a tulsó

partra való kiszállását mutatják, mi 105-ben tavaszszal történt. Az imperator a lovasság élén lovagol, s azután nagy sokaság közt áldozatot teszen. Ugyancsak a képek szerint, a dákok megtámadnak egy római erősséget, de visszaveretnek. Egy más képcsoporton Traianus a hódoló benszülöttek megadását fogadja el, a mi Dion Cassius elbeszélését igazolja, hogy sok dák Traianushoz állván által, ezért is könyörge Dekebalos a béke fentartásáért. Látjuk ebből, hogy már hasonlás esett a dákok között. Mindamellett Dekebalos reá nem állhatván, hogy általadja fegyvereit és magát az ellenségnek, mind szorgalmatosabban gyűjtögeté seregét, s a határos népeket is követeivel járatá, a kik megoktassák, hogy ha elhagyják Dekebalost, saját vesztöket készítik elő; hogy biztosabb és könnyebb vele együtt, mint nála nélkül védelmezni szabadságukat; hogy ha elnézik a dákok bukását, annál könnyebben lesznek maguk is a rómaiak zsákmányává.

Úgy látszik azonban, hogy most nem sikerült szövetségeseket szereznie, azért álnoksághoz folyamodék. Traianus Moesiába érkezvén, ott a hadi készületekkel vala elfoglalva. A kőhíd el volt készítve, melyen a római seregek akadály nélkül járhassanak által a Dunán. «Ezen a műven, úgymond Dion Cassius, nem bírok eléggé csodálkozni. Vannak Traianusnak más kitűnő épületei is: de a híd felűlmúlja mind. Négyszegű kövekből való húsz hídoszlopa van, egymástól százhetven római lábnyi távolságban. Mindegyik az aljba épült részén felül százötven lábnyi magas és hatvan lábnyi széles. A folyamot nem lehetvén kivenni a medréből, képzelhetni mily roppant költséggel történt meg az iszapos aljban és mély vízben az építés» — kiált föl Dion Cassius.[109]

Traianus személyéhez mindenkor könnyű volt juthatni,

annál is könnyebb most, midőn készülettel vala elfoglalva. Ezt jól tudván Dekebalos, néhány szökevényt indíta Moesiába, hogy a császárhoz hozzáférvén, megöljék. De gyanússá levén az egyik gyilkos, azt elfogták, és a kínpadon kivallaták vele a gonosz szándékot, mely így meghiúsult. Másik álnoksága Dekebalosnak ez:

A római tábornak egyik, a háborúban kitűnt vezérét, Longinust, magához hívatá, mintha valamely meghagyásnak teljesítéséről volna szó (ὡς τὰ προσταχθησόμενα ποιήσων). Emlékezzünk, hogy Dion Cassius előadása szerint Traianus elútazása után Sarmizegetusában római tábor maradt, melynek alkalmasint tiszte volt a békekötések végrehajtására is felügyelni. Longinus elfogadá a meghívást, de Dekebalos őt egy centurióval együtt letartóztatá, és Traianus terveinek kivallatására igyekvék rábírni. De mitsem tudhatván meg Longinustól, ezt béklyó nélküli fogságban tartá. Traianushoz pedig követséget ereszt, mely a Longinus kiadásáért a Dunáig való területet, s a hadi költségek megtérítését követelje. Míg a követség abban eljárna s Dekebalos a között habozna, elveszítse-e Longinust, vagy nagy árért életben hagyja-e: ez, hogy Dekebalos szorosabbra ne tegye a fogságát, azzal áltatá el, hogy ki fogja őt engesztelni Traianussal, sőt azt kérelmező levelet is készíte, melyet szabadosa Traianushoz elvigyen. A szabados által pedig mérget szerezvén magának, ezt, miután az már elindult volt, éjjel megivá és meghala. Erre Dekebalos, a Longinus fogolytársát küldi Traianushoz, a Longinus holttestéért, tíz foglyot igérvén és a szabadosnak kiadását követelvén. A centuriótól tudá meg Traianus, a mi Longinussal történt. Azonban nem ereszté vissza sem a centuriót, sem a szabadost, mert többre tartja vala a birodalom méltóságát, mint Longinus eltemettetését.

Traianus a hídon átvezetvén a sereget, a háborút inkább biztosan, mintsem gyorsan viselé. Mind maga, mind katonái sok vitéz tettet követének el, mégis csak idővel és nagy nehezen győzék meg a dákokat, kik az oszlop képei szerint elszánt harczot vívtak. Dekebalos pedig, midőn egész országa és új székhelye elfoglaltatott, nehogy a rómaiak kezébe essék, maga-magát ölé meg. Az oszlop képein előkelő dákok egy üstből mérget isznak; másfelől öregek, nők, gyermekek, tűzhelyeiktől elűzve, kibujdosnak.

A szerencsétlen dák király kincseit az új székhelye melletti Sargetia nevű patakba rejtette, s a foglyokat, kik a munkát megtették, azután megölette volt, hogy senki el ne árulhassa a helyet. De Kikilis, a király társa, tudván a titkot, és fogságba esvén, azt fölfedezé. Ekképen a Dekebalos kincseit is megtalálták.[110]

Traianus 123 napig mulattatá a római népet látványosságokkal. 10,000 gladiator lépe föl, 11,000 mindenféle vad és szelid állat öleték meg. Az idegen követek a senatorok padjain nézhették az «előadásokat».[111] Ily ízléstelen, kegyetlen játékokkal ülé meg a dákiai győzelmet. Dekebalos fejét is megbámulhatá a római csőcselék.

Magához illőbb emléket azon oszloppal állíttata fel Traianus 113-ban, mely sírja legyen s magasságával az elhordott hegynek magasságát jelentse,[112] mert a traianusi forumot, melyen az oszlop áll, ama hegy foglalta volt el. Azt hiszik, hogy a Duna-hídnak mestere, a damaskusi Apollodoros, ezen oszlopnak is a mestere. Rajta kétezerötszáz alak ábrázolja a dák háborúnak eseményeit.[113] Valóban a legnagyobb képes krónika, melynek nincsen mása.

Mintegy kétszázötven évvel azután Julianus császár egy irodalmi művében, a «Vendégségben» a dák és parthusi

diadaljelvényekkel lépteti föl Traianust az istenek előtt s ilyen dicsekvést mondat vele, hogy a sokáig tartó belső tyrannis meg a géták dölyfössége miatt oszlófélben levő birodalom uralkodását általvevén, csak ő merte az Isterentúli népeket a birodalmához foglalni s a gétákat megsemmisíteni (τὸ Γετῶν ἔθνος ἐξεῖλον), kik nemcsak testi vitézségnél, hanem annál fogva is, a miről a tiszteltök Zamolxis meggyőzte őket, legharcziasabbak voltak. Mert azt hiszik vala, hogy nem halnak meg, hanem csak lakást változtatnak (μετοικίζεσθαι νομίζοντες). Azért készebbek valának meghalni, mintsem hazájokat elhagyni. S ezt a nagy dolgot, úgymond Traianus, mintegy öt év alatt végeztem el.[114]

A géták vagy dákok, a halhatatlanságba való hitök által, a régi kornak legkiválóbb nemzete. Prófétájok, Zamolxis, a héberek Mózeséhez hasonlít; ő is a szóhagyomány szerint Egyiptomban szerezte meg bölcseségét, talán a halhatatlanságba való hitet is. Dikenaeos, a Burvista dák király idejében élt reformator is, Egyiptomban járt volna.

A szóhagyomány, mint láttuk (a 43. lapon), kapcsolatba hozza Zamolxist a híres Pythagorasszal is, a ki hasonlóképen Egyiptomban tanúlt volna. Julianus császár egy helyütt (a 394. lapon) azt is megemlíti, hogy énekelték a Zamolxis reáolvasásait (ἐπῳδάς). A mit Julianus reáolvasásnak nevez, az egyéb, talán oktatás is lehet. Mert a «Vendégségben» a Zenon philosophiai állításait (δόγματα) is énekelteti magával a bölcscsel. Úgy hiszem, a Zamolxis reáolvasásai összevágnak azon tudósítással, mely szerint az agathyrsek a törvényeiket szokták elénekelni. Lehet, hogy a szóhagyomány összezavarta az agathyrsek énekeit és a Zamolxis ráolvasásait.

Ezen reáolvasások vagy ének alkalmasint a gyógyításoknál is divatoztak. Sokrates Charmidesnek főfájását fűvel meg reáolvasással akarja gyógyítani, mert e nélkül az orvos-fű mitsem használ. Azt, úgymond Sokrates, Potidaiánál táborozván, a Zamolxis felekezetéhez tartozó egy thrák orvostól tanultam meg, mely felekezet a halhatatlanságot hiszi. A reáolvasás t. i. a lelket gyógyítja, úgyde csak egészséges lélek teszi a testet is egészségessé.[115]

Fájdalom, nagyon keveset tudhatunk meg a géta-dák nemzetről. Hogy, legalább az utolsó időben, különböző, nemes és nemesebb osztályokból állott, Dion Cassius mondja meg, midőn üstökös (κομητής) és süveges (πιλοφόροι) osztályt említ. De többet e neveknél nem tudunk róluk. A nápolyi múzeumban egy fogoly-szobor dák előkelőt ábrázol, a melynek megadó fájdalmát megilletődés nélkül nem nézhettem; ez süveges, de süvege alól sűrű haj omlik ki.

Traianus a dák-géta államot megsemmisítette ugyan, de nem irtotta, nem is irthatta ki a nemzetet. Nemcsak a provincziában maradtak dák nemzetű alattvalók, hanem a provinczián kívül szabad dákok is, mint a következő történetek mutatják. Dák segédcsapatok pedig sokáig kerülnek elő a római seregekben.

A dák háború, tehát a dákok teljes legyőzése, 107-ben fejeztetik be. Traianus, úgymond Dion Cassius, városokat lakosíta (κατῴκισεν) a tartományban. Eutropiusban olvassuk, hogy az egész római világból gyűltek az új lakosok;[116] a feliratokból pedig, melyek legigazabb tanúságok, azt tudjuk meg, hogy azok a lakosok leginkább az ázsiai tartományokból, azután Pannoniából, Noricumból, különösen bányászok Dalmatiából, csak legkisebb

részök déli Italiából, Apuliából származtak az új római tartományba. Az Apuliából valók görög nyelvűek valának; latin nyelvűek nem kerültek ki Italiából, mert ez maga is néptelen vala.[117] A provincia megtartotta a Dakia nevet.

A római győzők nem változtaták meg a tartományok régi neveit; a melyeken megismerték, azokon igazgatták is. Hispania, Lusitania, Gallia, Belgium, Britannia, Helvetia, Vindelicia, Noricum, Pannonia, Dalmatia stb. megczáfolhatatlan bizonyságai ennek. Meghagyták a Dakia nevet is, mely addig tartott, míg benne a római igazgatás és hadi kormány meg nem szünt.[118] De még azután is élt az irodalomban.

A legelső dákiai felírás 108-ból való; egy 110-beli felirat már Dakiának első helytartóját, Terentius Scaurianust említi meg. Pénzeken 112-től fogva «Provincia Augusti, vagy Augusta Dacia»-nak neveztetik. Dakiának római provinciává vagy tartománynyá levését tehát 104—112 közé tehetni.[119]

De általa a birodalom védelmi vonala nem változott: az a Duna maradt. Dakiát úgy nézték, mint a vonalon kívül levő provinciát.[120] Gyenge hadi erőt is kapott. A volt dák főváros az új provinciának is fővárosa, Ulpia Trajana Sarmizegetusa lett. Leginkább itt és a közép Maroson, meg az aranybányák kerületében telepedtek az új lakosok. A Dakiában szállásoló legiónak is Apulumban (Gyulafejérvárhoz közel) vala állandó tábora.

Hadrianus mind a két dák háborúban vala elfoglalva, a másodikban a Minerva prima legiónak vezére lévén. Azután mint legatus alsó Pannoniában kormányozék, s ekkor 108-ban a jazygeket bünteté meg (compressit, a mint a latin író mondja),[121] a kik, úgy látszik, nem

valának megelégedve azzal, a mivel Traianus szövetséges voltukat a dákok elleni háborúban viszonozta.

Alig hogy Hadrianus császárrá (117–138) lett s Traianus holt tetemeit az oszlopbeli sírba takaríttatta, legott visszahúzá a hadi erőt az Eufratesen és Tigrisen túli tartományokból, melyeket elődje az imént meghódított volt, mert látja vala, hogy megtartani nem bírja. Nemsokára híre lőn, hogy a jazygek és rokonaik a roxolánok is feltámadtak. Hadrianus Marcius Turbot Pannoniának és Dakiának ideiglenes kormányzójává teszi, hogy végezzen a jazygekkel, maga pedig, előre bocsátván seregét, Moesiába mene, s kiegyezkedék a roxolanok királyával, a kinek a kevesbített díj miatt vala panasza. Ez meglévén Dákiát Turbora bízá, meghagyván neki az Egyiptom praefecturájat is, hogy nagyobb legyen a tekintélye.[122] Talán ekkor rontatá le Hadrianus a Traianus hídjának felső készületét.

Mert Dion Cassius (210–230) ezt írta:

«A mi korunkban ez a híd nem használ többé, de láthatók még a híd oszlopai, melyek mutatják, hogy nincsen semmi, a mire az emberi ész képes nem volna. Traianus ugyanis attól tartván, netalán egyszer, mikor a Duna meg van fagyva, háborúja legyen a dákiai provincialisoknak (τὸν, πέραν Ῥωμαίοις), azért építette a hidat, hogy könnyű átjárása legyen a segítő római seregnek: Hadrianus pedig attól félvén, nehogy a barbárok, erőt vevén a híd őrein, könnyű átjárást találjanak Moesiába, azért elszedette a híd padlózatát.»[123] A Traianus politikája támadó, Hadrianusé pedig védő vala, s ez talán által is látta, hogy a dákiai provincia nem neveli a birodalom erejét. De akár az aranybányák és só-aknák, akár az új telepedések miatt, még sem hagyta el úgy,

mint az Eufratesen és Tigrisen túli tartományokat. Egyébiránt ha megtudjuk, hogy Hadrian alatt tétetett az alsópannoniai legio Acumincumból Karlovicz tájékán, a Duna jobbpartján, *Aquincum*ba (Ó-Buda) s a felső-pannoniai legio *Bregetió*ba (Komárommal szemközt): azt is gondolhatni, hogy azon időben Hadrián inkább a jazygektől és kvádoktól tart vala, mintsem a Dákiát észak és kelet felől környékező barbároktól.[124]

Antoninus Pius (138—161) uralkodásának elején a dákok fölkeléséről van szó, mert azt olvassuk Capitolinusnál, hogy az imperator megtörte a dákokat.[125] Hihető, hogy nem a provinciában élő, azaz alattvaló dákok voltak azok, hanem szabad dákok. Több mozgalmat nem említ senki Antoninus Pius idejében; a dákiai tartomány tehát békében fejlődhetett.

Antoninus két férfit jelölt volt ki utódainak, Aelius Verust és Marcus Cinniust, a ki adoptióval az Aurelius Antoninus nevet nyerte, s Marcus Aurelius név alatt vált híressé (161—180).

A parthusok nem valának a Hadrianustól nyert engedményekkel megelégedve, ők még Armeniát is követelik vala, melyet a római birodalom nem hagyhatott oda. Talán az Antoninus Pius halála ösztönzé Vologesest Armenia elfoglalására. A senatus beleegyezésével Marcus Aurelius az adoptio által mintegy atyafiává lett Aelius Verust indítá keletre. Ott Armeniában Statius Priscus, Mesopotámiában pedig Avidius Cassius nyertek nagy győzelmet, minélfogva Marcus Aurelius és a Rómába visszatért Aelius Verus diadalt ülének 166-ban.

Mindjárt ezután 167-ben a markomannok, kvádok, jazygek és más-más nevű népek törének át a Dunán, s önték el a határos római provinciákat, Dakiát is. Ezt

különösen az erdélyi leletek bizonyítják. A vöröspataki bányákban talált huszonöt «viasztábla» (tabulae ceratae) a 131—167-beli évekből valók. Tehát a menekülő bányásznép mindjárt 167 után hányta be a bányákat, belétemetvén tulajdonait, de vissza nem tért, újra kinyitni a bányákat. Udvarhely közelében Tibódnál egy fazékban 800 darab denárt találtak, a melyek veretési kora 167-ben szűnik meg.[126] Tehát ezen elásások a háború kitörésekor történtek, az ellenségtől való félelem miatt. A betörők a belső tartományokat is pusztítással fenyegették, mint hajdan a gallok és cimberek. Marcus Aurelius minden vallásos szertartást megrendelvén, melyek ilyen veszedelemben biztosítanák Rómának és a birodalomnak az istenek védelmét, maga és atyafia Aelius Verus Aquilejába siet a hadakozás viselésére. Az első támadásnak elfojtása után Aelius Verus Rómába tér vissza, de az útban meghal, s a hadviselés terhe az amúgy is testileg gyenge Marcus Aurelius vállaira nehezedék. Ez általlátván a nagy bajt, Marcomanniát és Sarmatiát római provinciává akarta tenni, s meg is tette volna, ha Avidius Cassius fel nem támad Syriában.[127]

Ez a hadvezér, hallván, hogy Marcus Aurelius meghalt, vagy más okból is magát imperatorrá teszi 145-ben, mi Marcust arra kényszeríté, hogy kiegyezkedjék a markomannokkal és jazygekkel, elengedvén sok terhes kötelességet, s meghatározván a helyeket, a melyeken kimondott időközökben kereskedhessenek a római alattvalókkal; de meg nem engedvén, hogy saját hajóikon járjanak a Dunára, s léphessenek a Duna szigeteire. Arra is reá álla, hogy a jazygek Dakián keresztül közlekedhessenek a rokon roxolánokkal, valahányszor a dákiai helytartó megengedi.[128]

Ebből a háborúból csak két eseményt említek meg, a mely Dakiát illeti. Marcus Aurelius személyesen jelen vala, a hol lehetett, de jó hadvezéreket is választott, a kiknek érdemeit azután kitűntette. Ezt bizonyítja egy Rómában talált jeles felirat, mely Marcus Claudius Frontót, dakiai helytartót dicsőíti, a ki vitézül hadakozott a germánok (kvádok) és jazygek ellen, s 171-ben elesett a csatában. Annyira becsülték vitézségét, hogy tiszteletére a római senatus Marcus Aurelius imperator indítványára egy szobrot állíttatott fel a traianusi forumon.[129]

A vandalok egy csapatja, az astingek, Rhaos és Rhaptos vezérlése alatt harczi szövetséget keresének a rómaiaknál, azt remélvén és várván, hogy Dakiában földet és azonkívül évi zsoldot kapnak. De nem kaphatván egyiket sem, Klemens dakiai helytartónál 172-ben zálogul hagyják nejeiket és gyermekeiket, s a kostibókok földjeit foglalják el, de Dakiában is kárt tesznek. A dakringek vagy lakringek (egy másik germán csapat) attól való féltökben, hogy Klemens rájok ereszti majd az astingeket, hirtelen megtámadják ezeket s annyira legyőzik, hogy többé nem árthattak a rómaiaknak,[130] sőt azután a Körösök mellékeire telepíttettek. Ebből is látjuk, milyen néptolongás volt akkor Dakián kívül és belül. Általában jellemzi D. Cassius az állapotot, ezt írván: Sok nép, akár a nemzetség, akár az összeség nevében, követséggel járula az imperatorhoz, s némelyek vagy másfelé küldettek a római sereghez, vagy földet kértek és kaptak hol Dakiában, hol Pannoniában, hol Germaniában, hol Moesiában sőt Italiában is. De a Ravennába telepedettek a város elfoglalására is vetemedvén, az imperator onnan kiszorította őket, s többé nem telepített barbárokat Italiába.[131]

Marcus Aurelius a keletre indul, hogy leverje az Avidius

Cassius támadását, de útjában meghallja, hogy Cassiust a saját serege ölte meg. Ott tehát nem újult meg a háború, de bezzeg megújult a Duna mentiben.

Nem tudni, mi okból, de megint hirtelen áradának el az ellenséges népek, s most is Dakia érezé a népáradást, mit hasonlóképen leletek bizonyítanak. Régen közelében elásott denárokat találtak, melyek veretése 177-ig ér; azok a denárok tehát a markomann háborúnak másodszori fellobbanása után ásattak el. Az imperator megint a Dunához siete, s győzelmesen harczola, mind személyesen, mind a praefectus praetorio Paternus meg Pertinax és más vezérek által, de a háborút nem fejezheté be, mert 180 tavaszán meghalt Vindobonában (Bécsben). Elmélkedéseinek első könyvét a kvádok földén, a Garam mellett, második könyvét Carnuntumban írá.[132] Méltán mondhatta magáról a derék imperator: «Életemet fáradságban és veszedelemben töltöm a közjóért; öreg és különben is gyenge létemre sokáig tartózkodom Italián kívül; se enni szomorúság nélkül, se aludni gond nélkül nem tudván.[133]

Marcus fia, a 19 éves Commodus (180—192) nem követvén azok tanácsát, kiket gondviselőinek rendelt volt az atyja, békét köt a markomannokkal és kvádokkal, ezektől 13,000, amazoktól kevesebb katonát követelvén, s arra kötelezvén, hogy ne hadakozzanak a jazygek, burok és vandalok ellen, kik akkor római szövetségesek valának. A burokkal meg azt ígértette magának, hogy 40 stadiumnyi távolságban maradnak Dakiától.[134] Ezt megtevén, Commodus Rómába siete, a birodalom megvédését helytartókra bízván.

Dakiának északi határosai független dákok valának. Ezek becsapással fenyegetvén Dakiát, közűlök Sabinianus

helytartó 12.000-et telepíte «a mi Dakiánkba» (ἐν τῇ Δακίᾳ τῇ ἡμετέρᾳ) — úgymond D. Cassius. Másokkal együtt mégis fellázadván, a helytartó által engedelmességre hajtattak.[135] Ebből is látnivaló, hogy a római Dakiában nemcsak alattvalói, hanem másféle lakosok is tanyáztak.

Septimius Sextus (192—211) alatt Dakia nyugodtnak látszik. A feliratokból megtudjuk, hogy Septimius Apulumban, hová Marcus Aurelius is lakosokat telepített volt, a municipium határát megbővítette; hogy Potaissát coloniává emelte, s hogy a provincia biztosítására Moesiából az V. legio Macedonicát vitte Dakiába.[136]

Fia, Caracalla (211—218) a szabad dákokkal bajoskodék, de kezeseiket mint harczi szövetségesektől fogadá el, ἐν συμμαχίας λόγῳ — mondja Dion Cassius — kiket Macrinus, Caracalla ellenese visszabocsáta, mert Dakiának egy részét dúlván, még nagyobb dúlással fenyegetének.[137]

Ezeken a szabad dákokon kívül most a karpok nyugtalaníták a provinciát. A karpok is dákféle nép, s úgy hiszik, hogy azoktól származik a *Karpátok* neve. Ők Dakiától keletre lakván, most a gótoktól szorítva Dakiára vetik magokat. Lactantiusnál[138] olvassuk, hogy Maximinus, későbbi császárnak anyja, a karpoktól futva Dakiából Dunán túlra menekült. Apulumban is G. Valerius Serapio egy kőbeli felírattal köszönetet mond Jupiternek, hogy megszabadult a karpoktól (Jovi Optimo Maximo a Carpis liberatus).[139]

A megemlített Maximinus, kinek jelzője «Thrax», mert thrakiai születésű (235—238), a germánokkal, jazygekkel és szabad dákokkal harczolt, mit dísznevei: «Germanicus Maximus, Sarmaticus Maximus, Dacicus Maximus» híresztelnek. Ő a karpokkal is hadakozott, mely hadakozást III. Gordianus (238—244), egy időre legalább, befejezett.

Gordianus tiszteletére mind az egész provincia, mind Sarmizegetusának és Napocának decuriói számos feliratí köveket állítának, — mi azt tanúsítja, hogy Gordianus Dakiának gondját viselte.

De a provincia határán túl is szabad dákok lettek adózókká, mert egy, Alsó-Kosalyban talált kő felírata a «gyepün túli» = «regio trans vallumbeli adó-rovásról» szól. A mit a latin nyelv «vallum»-nak, azt nevezi a magyar nyelv gyepünek.[140]

Erdélyben gyakran találtak arany-pénzeket, melyek súly és veret szerint különböznek a római aranypénzektől, tehát barbár eredetűek. Rajtok hol Gordianus feje sugaras koronával, hol Philippus Arabsé, hol egy ismeretlen Sponsianus császáré van, többnyire érthetetlen körűlírással. Eckhel, híres numismatikus, a dák kostobok népnek, Gooss Károly általában a független dákoknak tulajdonítja, kik egy ideig kényszerszövetséges viszonyban állottak a rómaiakhoz.[141]

A dolog azért nevezetes — bármelyik népéi is ama pénzek — mert azt bizonyítja, hogy a 238—249. években Dakiának lakosai nem mind római alattvalók, annál kevesbbé elrómaiasodottak valának.

Philippus Arabs uralkodása (243—249) nemcsak általában, de különösen Dakiára nézve nevezetes. Mert ennek számára külön pénzverő műhelyt állíta fel, a melyből az úgynevezett «dák pénzek» kerültek ki. Azokon a provinciának geniusa, a két rendes legiónak jelvényei, az oroszlán és sas, meg a veret éve láthatók. Ezen dák pénzverés 247-ben kezdődik.

Philippus északi Magyarországbeli germánokkal és a karpokkal, kik a Dunáig dúltak volt, szerencsésen hadakozván, mint Germanicus Maximus és Carpicus Maximus,

diadallal vonula be Rómába 248-ban, hol a birodalom ezer éves fennállásának ünnepét ülték.

Mindjárt az ünneplés és diadal után a gótok Moesiába csapának be, kiket Decius, Fülöpnek hadvezére, alig bírt legyőzni. Mert 249-ben a gót király Ostrogota ismét becsap Moesiába és Marcianopolist megszállja. Minthogy Ostrogota seregében Dakiának határos népei, a Körösök mellékeiről az asdingi vandalok, azután tajfálok, karpok, peucinek valának, kik csak Dakián keresztül juthattak a Dunára és a keletről jövő gótokhoz: tehát ekkor ezt a provinciát teljesen elárasztá az ellenség.

Akárhonnan származtak is a gótok, a nyelvek tanúsága, mely nem tévedhet, azt vallja, hogy ők néhány századon keresztűl a mai Oroszország belsejében, vagy a balti tartományok közelében tanyáztak s azután terjeszkedének a Neszter és Deneper folyók mentében a Pontus vagy Fekete tenger felé. A déli ég és a déli föld zamatos gyümölcsei hathatósan vonják az északi barbárokat dél felé; akkor pedig a római birodalom hanyatlása, melyet az imperatorok egymást követő gyilkolása elég hangosan hirdet vala a világnak, még inkább bátorítá őket.

Most is, 249-ben a moesiai legiók, melyek Marinust nevezik ki imperatorrá, lázadnak fel, mit Philippus nagy félelem közt jelent be a senatusnak. A senatorok közt Decius bátorítja, mert a legiók szelleme nagyon változó, úgymond, s lehet, hogy e pillanatban már Marinus nincsen többé. Philippus a bátorító Deciust küldi Moesiába, ki vonakodva fogadja el a küldetést, mert az történik, a mitől félt volt: a moesiai legiók őt kiáltják ki imperatornak, s kénytelen Italiába indulni Philippus ellen, a kit fiával együtt Veronában megölnek.

Decius (249—251) nehány havat Rómában az igaz-

gatás helyreállításával töltvén, a gótok ellen indul. Ezek az alatt dúlván a második vagy Alsó-Moesiának fővárosát, Marcianopolist özönlötték volt körül, melynek lakossága pénzen vette meg vagyonát és életét, s a gótok dús zsákmánynyal tértek vissza.

A Dakiába siető imperator Apulumot újra meglakosítja, s általában biztosítja a provinciát, úgy hogy ez 250-ben őt feliratban, mint Dakiának helyreállítóját (Restitutor Daciarum) tisztelé meg, magát pedig a pénzein Dacia Felixnek nevezgeti.[142]

Kniva gót király másodszor és nagyobb sereggel kél által a Dunán, s Nikopolist szállja meg; s avval felhagyván, mert Decius közeledik a város felszabadítására, a Haemuson túlra megyen sáska seregével s Philippopolist szállja meg. Míg a gótok ezen város alatt vannak elfoglalva, Decius reá ér a seregbeli fegyelem megszilárdítására, s fel-felfogja a karpokat és más germán csapatokat, a melyek a zsákmány megosztása végett törtek előre észak felől.

A római senatus a censori hivatal megújításával a régi római szellemet gondolván felkölthetni, a Decius seregében levő Valerianust nevezi ki censorrá, mit Decius 251. okt. 24. teljesít. Valerianus vonakodik elfogadni a hivatalt, mert, úgymond, «tempora huic sic repugnant, ut censuram hominum natura non quaerat.»[143]

Decius úgy intézkedett volt, hogy a gótok körülfogva semerre sem szabadulhatnak. Ők tehát készek foglyaikon és zsákmányukon vásárolni meg a szabad elmehetést. Decius remélvén, hogy megsemmisítheti őket, nem fogad el semmi ajánlást. Forum Terebronii, alig ismert moesiai helység mellett, 251. deczemberben esik meg az ütközet, melyben a kétségbeejtett gótok győznek. Decius

maga elesik, talán mocsárba fúlt; holt testét nem találták meg.

Gallus (251—253) nemcsak a zsákmányt és a foglyokat hagyja meg a gótok kezében, hanem még évi fizetést is igér nekik, csakhogy menjenek ki a birodalomból. De más gót csapatok jönnek, s dúlják Illyricumot. Aemilianus, Pannoniának és Moesiának kormányzója, visszaveri a Dunán túlra, s a sereg őt nevezi ki imperatorrá, míg Gallus Italiában ül vala. Ez most Valerianust (a senatus kinevezte censort) a galliai és germán seregekért küldi, míg maga Felső-Italiába indul, Aemilianus ellenébe. De ott saját serege öli meg.

Valerianus most Gallust akarván megbosszúlni, Spoletónál találkozik Aemilianus seregével, mely félvén Valerianustól, a maga imperatorát megöli 253. augusztusában.

Valerianus (253—260) feslett erkölcsű fiát, Gallienust, veszi uralkodói társul. Ugyanezen (253.) évben a markomannok megmozdulnak s a gótok egész Thrakiát dúlják. 254-ben Kis-Ázsiában zsákmányolnak, a hol a híres templomú Ephesust fölégetik, Európában pedig Görögországba is becsapván, háborítlanul térnek Moesián keresztűl a Dunára. S most keleten az új perzsa fejedelmek, Artaxerxes és Sapor is hódítgatnak. Valerianus oda indul, csatát veszt és fogolylyá lesz.

Gallienus (253—268) szinte örül az atyja bukásán. Valerianus és Gallienus uralkodása a birodalomnak igen gyászos korszaka, melyben a hagyomány szerint, «harmincz zsarnok» versenyzett a főhatalomért. A híres Gibbon [144] csak tizenkilenczet tud megnevezni. Egy Cajus Publius Regulianus, a nemzetségét Dekebalostól származtatta. Egy más, Aureolus Italiába tör, de Gallienus serege győz s berekeszti Milanóban. Aureolus viszontag meg-

vesztegeti a Gallienus seregét, mely aztán megöli imperatorát. Ezen zavaros időben veszett el Dakia, nem tudni tulajdonképen mikor? és kinek lett prédájává.[145] Mert midőn 258-ban a nyugati gótok a megfagyott Dunán általkeltek, pusztításaikat Kis-Ázsiában folytatandók, már Dakián keresztül mentek, a melyben bizonyosan római helytartó nem vala többé. Dakiának elveszte tehát már az előtt történt meg, mert:

a dakiai pénzek, melyek Philippustól fogva mindenik császárnak nevét viselik magokon, a 257-dik évvel szűnnek meg;

a legutolsó feliratok Dakiában Gallienus korából valók;

a pénzleletek is a mellett bizonyítanak, hogy Gallienus után nem folyt többé rendes pénzforgalom Róma és Dakia között;

végre a gótokkal való csaták azontúl mind a Duna jobb partjabeli tartományokban esnek meg.

Azonban nem mindjárt egészen hagyatott el Dakia. Téglabélyegek mutatják, hogy két legiója, a XIII-dik és az V. Macedonica, még némi ideig az úgynevezett Bánságban tanyázott közel egymás mellett, a hol az előtt nem tanyáztak. De ezek is a 60-as évek elején Moesiába tétettek által.[146]

Mielőtt Gallienus az életét kilehelte, Claudiust nevezé meg utódjának, a kit már Valerianus Illyricumnak kormányzójává tett volt.

Claudius (268—270) az Aureolus megadását elfogadta ugyan, de őt nem menté meg a sereg bosszúállásától.

A gótok 269-ben az előbbieknél is nagyobb pusztításokat tevének mind Ázsiában, mind Európában. Hajókon a Bosporuson és a Hellespontuson keresztül hatnak s majd jobbra, majd balra szállanak ki a szárazra. Dúlásaik

Athénéig és a Kypros szigetig érnek. Nagy részök az Athos félszigetnél nyugatra fordul s Thessalonikát szállja meg. Claudius ellenök siet; de a gótok is felhagyván a város megszállásával, azon buzgólkodnak, hogy a római sereggel találkozzanak. Naïssusnál történik az ütközet, melyben Claudius rettenetesen megtöri a gótokat. Vert seregöknek maradványa a Haemus hegyek közé vergődik, a hol Claudius körülfogja. Éhség és a tél hidege pusztítgatja ugyan az elnyomorodott gótokat: de döghalált is okoz, mely a római seregre is elhat. S ennek a vésznek Claudius is áldozatja lőn 270. márcziusában. A dunai sereg most Aurelianust kiáltja ki, imperatorrá (270—275) a kinek vitézségét a népénekek is magasztalták.[147]

Claudius halálának híre, úgy látszik, megint reménységet és zsákmányra való vágyat ébreszte a dunántúli (balparti) népekben. Új gót és vandal csapatok törnek a Dunán által különböző helyeken. Az imperator hamar eléri az egyesült sereget; a helyet nem említik meg az írók. Vopiscus zavaros előadásában csak ezt olvassuk, hogy az eleibe siető barbárokat Thrakiában és Illyricumban győzte le, sőt a gótok vezérét Cannabat vagy Cannabaudest ötezerrel, túl a Dunán, ölte meg.[148] Más helyütt ezt írja Vopiscus: «Minthogy Aurelianus látta, hogy Illyricum el van pusztítva és Moesia megsemmisítve, a dunántúli tartományt, melyet Traianus rendezett volt, kihúzván belőle a sereget és a provinciabeli lakosokat, odahagyta, mert azt megtarthatni nem hiszi vala. Az onnan elvitt népet pedig Moesiába telepíté, ezt a részt, mely most elválasztja a két Moesiát, a maga Dakiájának nevezvén el.[149] Szinte szóról-szóra ismétli ezt Eutropius, a ki a római történetek rövid összefoglalását Valensnek (375—378) ajánlotta.[150]

Az athenei Dexippos, a ki Athenéből a gótok egy részét visszaverte 260-ban, tehát az eseményekhez legközelebb állott, vandaloknak nevezi azokat a barbárokat, a kikkel Aurelianus Thrákiában vagy Illyricumban harczolt. «A legyőzött vandalok, úgymond, követséget küldének Aurelianushoz a háború megszüntetése végett. Sok beszéd esvén az imperator és a barbárok között, az értekezlet feloszlék. De más napon összegyűlék a római sereg, s az imperator azt kérdi tőle, hogy mit tart jobbnak, a jelen szerencsés fordulat megtartását-e, vagy a háború folytatását? A sereg felkiáltással felelé, hogy meg kell szüntetni a háborút! Ez lévén a határozat a rómaiak részéről, a két barbár király és a vezérek is az előbb rendelt módon jövén elő, kezeseket adnak, méltóság és vagyon szerint előkelőket, mert a két király minden habozás nélkül adá oda fiait. Így meglett az egyesség. A vandalok kétezer lovast adtak az imperátornak, a többi sereg bántatlanul tért haza, gondoskodva lévén arról, hogy pénzökön élelmet vásárolhassanak a Dunáig. Vagy ötszáz lovas azonban, az egyesség megszegésével, bízván a kötött békességben, tehát nem félvén a rómaiaktól, zsákmányra szakada ki a többi seregből. Ezek mind az idegen sereg vezérétől (azaz a vandalok szövetséges seregének vezérétől) megölettek, a két vandal király pedig a kiszakadó csapatnak vezetőjét nyilaztatá agyon.

A római imperator előre küldvén Italia felé lovas és gyalog seregének legnagyobb részét, maga is nem sokára a segédcsapattal, testőreivel, a vandalokkal és a kezesekül átadott ifjakkal Itáliába siete, minthogy abba megint a jothungok becsaptak volt.»[151]

Gibbon, ugyancsak Dexippos után, következőképen

adja elő a nevezetes eseményt: «Mind a gótok a húsz évig tartó háború által megtörve, mind a rómaiak a védelemben elfáradva, egyességre lépnek, melyet a gótok óhajtva óhajtanak, a legiók pedig — mert Aurelianus az eldöntést azokra bízta volt — örömest elfogadnak. A gótok két ezer lovast adnak az imperatornak, de szabad visszavonulást kötnek ki magoknak és rendes vásárt a Dunáig (with a regular market as far as the Danube). Ámde az egyességnek legfőbb, bár világosan ki nem fejezett része az volt, hogy Aurelianus kihúzta Dákiából a hadi erőt s a provinciát a gótoknak és vandaloknak engedte által.»

«Az egyességet oly szentül megtartották a gótok, hogy midőn egy ötszáznyi csapat zsákmány-keresésre kiszakadt a táborból, ennek feje megfogatá a bűnöst és lándzsákkal veretéagyon, mint áldozatját a kikötés megszegésének. Azonban igen valószínű, hogy Aurelianus gondoskodása, a ki a gót fejek leányait és fiait túszokul tartotta magánál, hozzá tett valamit azon békés tartáshoz. Ő az ifjakat fegyverekben gyakoroltatá személye körül, *a leányokat pedig római szabad nevelésben részesítteté* (to the damsels he gave a liberal and Roman education), *s férjhez adván azokat előkelő tiszteihez, lassanként a legbelsőbb és kedvesebb viszonyt köté meg a két nemzet között.*»[152]

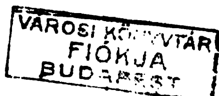
Aurelianus engedékenységének legnagyobb indítója a gótok iránt bizonyosan az volt, hogy a germán (markoman, Dexippos szerint juthung) népek nagy becsapással fenyegették Itáliát, miért is ő mindazon vallásos szertartást parancsolta,[153] melyeket annak idejében Marcus Aurelius megparancsolt volt, sőt Rómának új megerősítését is végrehajtotta. Kétfelől, a Duna felső és középső

részén meg az alsó, dákiai részén nem védelmezhetvén a birodalmat, azért hagyta el Dákiát, a melyből bizonyosan már az előbbi években kiköltöztek volt a római és elrómaiasodott lakosok.

Dakia mintegy százötven évig (107—257.) állott a római uralkodás alatt, mely annyi emléket hagyott hátra, hogy azokból a római tartománynak mind külső, mind belső életét nagyjában leírhatni. De nem a római történetek lévén előadásunk feladata, csak a természeti tulajdonságokat és az emberi lakóhelyeket, a melyeket Ptolemaeos felhoz, s a feliratok által elhíresültek, említjük meg röviden. Ezekből a feliratokból a lakosságnak nemzetisége és vallásos hite is kitűnik, a melyek leginkább érdekelnek.

Ptolemaeos (Kr. u. 150. tájban) Dakiát észak felől a Kárpát-begygyel, dél felől a Dunával határolja meg, de nem nevezi meg azt a hegysort, mely keresztül vonul Dakia közepén, s mely ma Erdélyt a volt Oláhországtól elválasztja. A keleti hegysort sem említi meg, mely ma Erdély és a volt Moldova között van. Mert ő Dakia nyugati határának a Tibiskost (Tiszát), keletinek a Tyrast (Neszter) veszi. A folyók közül a Rabót vagy Arabot (Sil) és az Alutát (Olt) nevezi meg, de nem a Marist vagy Marisust (Maros), nem a Szamost. A római feliratból tudjuk meg, hogy a Dakia közepén keresztül vonuló hegysor (a mai déli Kárpát-hegysor) Kaukasus[154] nevű volt. Hasonlóképen római feliratokban a Samus folyó van megemlítve.

Ptolomaeos tizenöt népet hoz fel, melyek alig valának meg Dekebalos idejében. Úgy látszik, régibb tudósitá-

sokból állítja azokat össze. Az is bizonyos, hogy a régieknél mindenütt sok nép-nevet találunk. A dakiai népneveket, az anarton, kistobokon és kaukoensen kívül, nem ismeri a történelem. Nyolcz név *ens* végű, mi némi rokonságra mutat.

Város-nevet negyvennégyet hoz fel Ptolemaeos, s ezek között tizenötöt, melyek *dava*n végződnek, mint: Dokidava, Patridava, Karsidava, Petrodava, Sandava, Utidava, Markodava, Ziridava, Singidava, Komidava, Ramidava, Zusidava, Argidava, Nentidava. Ezek kétségtelenül *dák* helységnevek, mint másutt láttuk; de azokról semmi emlék nem maradt meg. A többi város-nevek közt, melyek a római lakosok által is nevezetesekké lettek, első helyet érdemel

Sarmizegetusa (vagy *Zarmizegetusa*, *Ζαρμιζεγέθουσα*), melyet Ptolemaeos királyinak, székvárosnak (*βασίλειον*) nevez, mert Dekebalosnak székhelye volt s azután a római provinciának is fővárosává (metropolis) lett. Tudjuk, hogy Dion Cassius a Dekebalosnak másik székhelyét (Sarmizegetusa már a rómaiaké lévén) a Sargetia nevű folyó mellé helyezi. Minthogy a mai Várhelyen találjuk a régi Sarmizegetusának romjait — melyeket már régóta széthurczolnak — a Sargetia folyó nem lehet a mai Zajkánpatak. Eleinte «Colonia Dacica» volt; Hadrianus alatt «Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa» lett s 238. óta a «metropolis» ragaszték-nevet kapta.

Apulum (*Ἄπουλον*). Vagy 300 feliratból s egyéb leletekből bizonyítható, hogy ez a város a Maros folyótól azon magasságig terjedett, melyen ma Fejérvár van.[155] Már Traján idejében a legio I. adjutrix s ennek elmente után a legio XIII. gemina építé ott állandó táborát. A polgári községnek neve eleinte «Canabae» volt. Hamar virágozni

kezde, úgy hogy szinte felülmúlta Sarmizegetusát. Marcus Aurelius alatt, alkalmasint Apuliából, új lakosokat kapott, azért a municipiummá emelt városnak *Apulum* lőn a neve; különben «Municipium Aurelii» is. Septimius Severustól azt a jogot nyervén, hogy évenként választhassa magistratusát, neve «municipium Septimii» lőn. — Apulumban Marcus Aurelius coloniát is telepítvén, a colonia és a municipium egymás mellett fejlődtek. Caracalla után sokat szenvedvén a két község, egy felírat 250-ből Deciust nemcsak «restitutor Daciarum»-nak, hanem a «nova colonia Apulum» alapítójának is dicséri.

Apulumból az út 12 millényi[156] távolságban, a mai Nagy-Enyed mellett, Tövis felé *Brucla* volt, melyet Ptolemaeos nem említ meg. Egy felírat az aranybányászok társulatát (collegium aurariorum) nevezi meg. Valószínű, hogy itt történt az arany-beváltás, midőn az aranybányák helységei, az *Alburnus major* és *minor* (Vöröspatak) és *Ampela* (Zalatna) még nem valának nevezetesek. (Brucla talán *Brutia*.) Ptolemaeus sem Bruclát, sem Alburnust, sem Ampelát nem ismeri. Megint 12 millényi távolságban

Salinae (Σαλῖναι) van, bizonyosan a maros-újvári sóaknák, melyek a régi mívelésnek nagyobb nyomait mutatják, mint a tordai aknák. Más 12 millényi távolságban

*Potaissa*ra (Πατρούισσον) találunk; ez a mai Torda. Egy mille-kő 110-ből «Potaissa Napocae»-nak nevezi; tehát ennek vicusa volt. Septimius Severus coloniává emelte, mit ez a felírat is bizonyít: «Decurio coloniae Potaissae».

Napoca (Νάπουκα) legjelesebb helysége vala északi Dakiának, Kolosvár mellett. Traján alapítá; Antoninus Pius alatt municipiummá, Marcus Aurelius és Commodus alatt pedig coloniává lőn, azért neve «Aurelia Napoca» is.

«Innen észak felé Torma Károly nyomozásának területe terjed, a ki *Optianat*, *Largianát*, *Certiát* szinte fölfedezte», úgymond Gooss Károly.

A belső Dakiának északi határa *Porolissum* (Πορόλισσον) a mai Mojgrád mellett, Szilágymegyében, mit Torma számos felírattal bizonyított meg.

Még kettőt említek a mai Erdélyben, azt a római tábort a Budak-patak mellett, Beszterczе városától keletre, melynek romjait a magyarok Várhelynek, a németek Burghallennek nevezik; s azt az útat, mely Apulumból az Ojtoz-szoros felé vitt, a melyen Marcus Aureliustól szabad közlekedést nyertek a jazygek a roxolanokkal.

Erdélyen kívül legyenek megemlítve: *Berzova*, melyet Ptolemaeus nem hoz fel, és *Aizis* (Αἰζισίς), mert e két helységen ment által Traianus első hada, mint láttuk. Továbbá *Tsierna* (Orsova); «*Ad Mediam*» (Mehadia); *Tibiscum* (Kavaran mellett Krassóban) és *Drobetae* (Turn-Severin mellett), meg a dák *Komidava*, a hol római tábor vala, a mai Petrossában.

A provincia eleinte *Felső- és Alsó-Dakiá*ra, azután Antoninus Pius alatt három részre osztaték fel, melyek is:

Provincia Porolissensis (északi),

Provincia Apuliensis (dél-nyugati),

Provincia Malvensis (dél-keleti). *Malvé*nek helye máig sincsen tudva. Így «*tres Daciae*» volt. Sarmizegetusában tartaték a «concilium trium Daciarum», valahányszor ki akarták tüntetni az imperatort vagy küldöttséget indítani Rómába. Politikai joga nem vala ezen conciliumnak.

Terentius Scaurianus 110-ben a colonia Sarmizegetusát alapitván, ezt *Jupiter*nek, *Romulus*nak és *Mars*nak szentelé (Jovi Optimo Maximo, Romulo, parenti Marti auxiliatori); tehát a római istenséget vagy istenségeket az

új provinciának is isteneivé tette. De Jupiternek eredeti hazája nem Róma, nem is Itália volt; az a görög vagy trójai Olympusról költözött Itáliába; sőt másutt is már honi istenné vált. A dakiai felíratokban *Jupiter Tavianus*, *Jupiter Erusenus* is előfordul, mi azt jelenti, hogy az illető lakosok galaták és karok; mert Galatában, különösen Taviumban és Kariában is tisztelték Jupitert. Ebből azt is látjuk, hogy a jövevény lakosok honi isteneiket Dakiába hozták; s hogy a tisztelt istenség nevéről a tisztelőinek eredeti hazájára következtethetni. Tudjuk, hogy a lakosság a római birodalom minden részéből, de leginkább az ázsiai tartományokból származott. A nagyszámú kiszolgált katonák is a segédcsapatok *ala*iból és *cohortes*eiből a városok lakosai között foglaltak helyet, mi még inkább neveli vala a lakosság különbféleségét. Kolozsvári feliratokban szó van «Galatae consistentes»-ről és «Collegium Asianorum»-ról, Zalatnában «Cives Bithinum» és mások is laktak. Emesától északra a Kommagene tartományban *Doliche* város volt; ebből is jöttek lakosok Zalatnába, a kik papokat tartottak s fogadalmi köveket állítottak, melyek egyikén ezen felírat olvasható: «Jovi Optimo Maximo Dolicheno et deo Commagenorum». De a bányavárosokban pirusták is laktak Dalmatiából.

Az Isis tisztelete Egyiptomból és a Mithras tisztelete Perzsiából már Dakiának elfoglalása előtt nagyon el volt terjedve a római birodalomban: ezek hát az új provinciában is hiveket találtak. A dévai múzeumban többbi közt egy kő ezt a feliratot mutatja: «Sarapidi Jovi Soli Isidi Lunae ac Dianae, dis deabusque conservatoribus L. Aemilius Carus, legatus Aug. propraetore Trium Daciarum».[157] Ebből a feliratból azt gondolhatni, hogy a nevezett legatus a Sarapist Jupiterrel, a Solt Isissel

azonosítja; avagy négy férfi és két nő istenséget nevez meg külön-külön?

Isis és a nap-isten, Mithras, leginkább az ázsiai görögök között lévén tiszteletben, tehát Dakiában is, papjaik és áldozóik görögök valának; a mint két mithrasi fogadalomkövön görög felírás is van. Az ἀνίκητος = invictus, Mithrasnak jelzője, a latin feliratokban is *anicetus*.

A Mithras nap-istennek teljes neve: «Deus Azizus bonus puer phosphorus». Az *aziz* szó (héber, arab, szir) azt jelenti, a mit a görög ἀνίκητος (anicetus, invictus) fejez ki. Sarmizegetusa romjaiból 1882. és 1883-ban egy teljes mithraeum ásaték ki, melynek tárgyai kétszáznál többre mennek, s most a dévai múzeumnak fődíszei.[158]

Az 1888. év augusztus havában Torma Károly és Kuzsinszky Bálint urak Aquincumban is fedezének föl egy mithraeumot, melynek főcsoportja, a Mithras maga, kisebb ugyan és kevésbbé jól maradt meg, mint a sarmizegetusai: ellenben a barlangot képviselő épületnek alja tökéletesen ép.

A két mithraeum feliratai közül hozzá nem értőnek is kettő üti meg a figyelmét. A sarmizegetusai így szól: M. M. Ulpii Victorinus et Maius decuriones Sarmizegetusae Metropolis V. L. P. Az aquincumi meg egyik oszlopon imígy hangzik: Deo Cauto Pati M. Ant. Victorinus Decurio Coloniae Aquincensis Aedilis. Szemközt vele a másik oszlopon áll: Fonti perenni M. Ant. Victorinus Decurio Aquincensis Aedilis. Az aquincumi két feliratos oszlop, vagy oltárocska nincsen meg a sarmizegetusaiban, azok helyett ott mind két oldal hosszán ez a felirat olvasható: «Soli invicto Mithrae D. D. Agrius colendo». Ámde a Deus Cautus Patis ott van a sarmizegetusaiban is, így: Cauto Pati sacrum Synethus a

divi . . . tabul. V. S. L. M. Még ezt a feliratot közlöm: «Nabarze Deo pro salute ampliati Aug. N. Disp. et sua suorumque omnium Protus Vikar eius.»

A megérintett dakiai történetek azt mutatják, hogy a dák nép nem semmisült meg a Traianus győzelmei által, sőt hogy a külső szabad dákokon kívül éltek a provinciában is a római kormányzás alatt dákok. S ezt a feliratok is bizonyítják. Gooss Károly (1873-ban) vagy ötven dák nevet szedett össze a feliratokból. Ezek tehát elrómaiasodott dákok valának. Némelyek közülök a városok előkelői közé emelkedtek, mert decuriók is s ennélfogva duumvirek is valának. Ime 1881-ben egy tökéletesen megmaradt kő került ki a sarmizegetusai romokból, melynek felirata, szerintem, a legnevezetesebb. Így szól:

«Diis patriis Malagbel et Bebella-Hamon et Benefal et Manavat P. Aelius Theimes, II. viral. col. templum fecit solo et impendio suo pro se suisque omnibus, - ob pietate (*sic*) ipsorum circa se justus ab ipsis, et culinam subjunxit.»[159] Értelme a latinul nem tudók számára ez: Malagbel és Bebella-Hamon és Benefal és Manavat hazai isteneknek P. Aemilius duumvir Theimes a maga költségén stb. *Theimes* nyilván dák ember, a kinek két latin előneve van. s a ki már duumvir is, azaz egy coloniának magistratusbelije. A Gooss összeszedte dák nevek közt egy *Themaes* van, igen hasonló név a mi Theimesünkhöz. Ez az elrómaiasodott dák ember a «*hazai isteneknek*» állít fel emléket, s ezen hazai istenek mind sémi nevűek. A nevezetesség abban áll, hogy a dák népnek sémi eredetű istenei is voltak; mi azt bizonyítja, hogy a Dekebalos országába sémi műveltség is hatott volt, s ennek nyomai a római uralkodás alatt sem enyésztek el. Ezt látván, szinte hajlandók leszünk hinni, hogy

a *bal* szótag a Dekebal névben is a sémi *bel*, *bal*hoz szít. Gooss, a ki ezt a feliratos követ nem láthatta, más két dák istenséget gondolt feltalálni a következő római feliratokban: Deo *Sarmando* Demetrius Antonius V. L. P., azaz votum libens posuit, — s *Sule* Flavius Attalus votum libens posuit.

Dakiában tehát a római, egyiptomi és ázsiai istenségeken kívül saját dák istenségek is valának. A mult század végén Engel (Commentatio 247., 248.) Deus Azizust, Mithrast, Isist és Serapist, meg Sarmandust hozza fel, mint Dákiába bevitt isteneket.

De a keresztyénségnek 270-ig nem mutatkozik semmi nyoma.[160] A mit eddig talán nem eléggé vettek számba, az az, hogy a III. század közepéig, tehát 250-ig *latin nyelvű* keresztyén egyházi község Európában nem volt sehol. A keresztyénség addig csak görög nyelvű városokban, s a latin nyelvű városokban is csak görögül beszélő emberek között talált hivőket. Tehát nemcsak Galliában, Lyonban, Vienneben volt a keresztyén gyülekezet görög nyelvű, hanem még Rómában is. Az első latin sírfelirat Rómában 252-ből való.[161] Így lévén a dolog, ki fog Dakiában latin nyelvű keresztyén gyülekezetet 250—270. tájban keresni és találni akarni? Ott is csak görög nyelvű lehetett volna, de ilyennek nyomát nem találta még senki.

Traján hídja.

Engelnél (Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium, 205. lapján) olvassuk: «A legtöbb író abban egyezik meg, hogy Traján hidja a régi, már összeomlott magyar *szörényi* vár (castrum vetustum Hungarorum jamjam collapsum Szörény seu Severinum) és a mai Cserneez között épült, a Duna sellőin alul, melyeket a törökök *demir kapy*nak, azaz *Vaskapu*nak neveznek.» Ezt a véleményt ő is, sok felhozott okból, magáévá teszi. A hozzá csatolt jegyzetben elmondja, hogy a *Severinum* szó csak a magyar *Szörény*-ből van elcsavarítva (est detortum), s hogy annak legkisebb köze sincs a *Severus* római császár nevéhez, a mint az oláhokkal együtt Sulzer (Geschichte von Dacien) meséli.

Tudniillik Turnu-Severinhez nagyon közel ott van a Duna partján egy hatalmas hídfő, melyet én is egyszer megcsudáltam, s melylyel szemközt, a Duna jobb partján, a megfelelő hídfőnek romjai vannak, melyeket azonban én akkor nem láték, — legalább most nem emlékezem reá. A *Turn-Severin* pedig szó szerint *Severin tornyát* teszi: tehát, így okoskodik a közvélemény, s Engel után és ellenére az írók is így okoskodnak, hogy mind a név, mind a nagy rom Severus császárra vonatkozik, s ezt a rumén nép szóhagyománya őrizte volna meg. Ennélfogva, a magyar Szörény név a Severusból volna elcsavarítva, nem pedig ez amabból, a mint Engel gondolta.

A magyar *Szörény* nem lehet elcsavarítása a Severusnak. A görög írók Σεύηρος-t irtak. Ennek középső szótagján van a hangsúly; a hangsúly pedig a szócsavarítások vezére. Valamint a caballusból lett «cheval», a

Johannesből lett «Je*an*», s hogy magyar példát is vegyek, a Stephanusból lett Istv*án*: így a Severusból is szv*ér* vagy iszv*ér* vált volna, soha pedig nem sz*ö*rény. Hát még a *turn* szó mit mond, mire tanít? Vajjon ez a latinból vált rumén szó? Dehogy, dehogy! Ez a magyar *torony*nak utánozása, a magyar pedig a német *turm* (thurm)-ból lett. A magyar torony és a rumén turn tehát ott a németek megjelenése előtt nem volt, nem is lehetett. Az ott megjelenő német egy «Szörényer-turm»-ot láta, vagy maga is építe; s ez a johannitákhoz vezet vissza, kiknek IV. Béla 1247-ben «totam terram de Zevrino» adományozá. A «zevrin» pedig nem más, mint a mai írás szerint: szörin = szörén. A johanniták ideje előtt megvolt ugyan már Zevrin, Szörin, Szörén, de a turm, torony csak azoktól származhatik. Ezt a «terram de Zeurino», «terra Zeurin» — így áll az 1251-ben kelt pápai megerősítő oklevélben — Densusian rumén író egész bátran «czara Szeverinului»-nak, azaz Szeverin földjének írja.[162]

De a német írók is szeretettel ragaszkodnak a történeti mesékhez, ha multjokat nem illetik. Aschbach tehát — a kit ezután még többször megemlítek — ezt írja: «Alexander Severus mag die Castelle bei den Brückenköpfen zu Egeta, namentlich auf dem linken Donauufer bei Transdierna wieder hergestellt und einen neuen Festungsbau unter seinem Namen *turris Severina* beigefügt haben. Die Ruine eines thurmartigen Festungswerkes bei der wallachischen Stadt Tschernetz, dem serbischen Dorfe Cladowa gegenüber, also gerade an der Stelle der trajanischen Steinbrücke, bewahrt noch bis auf den heutigen Tag den Namen Turn-Severin (Severin's Thurm, romanisch Turnu-Severinului). Die umliegende

Gegend wird Kimpin-Severinului, oder das «*Lager des Sever's*» genannt. Im Mittelalter wurde «ein Theil der kleinen Walachei» von dem Severinsthurm das Severiner Banat genannt, und der ungarische König Béla IV. übergab dasselbe unter dem Namen «terra de Severinu» an die Johanniter im Jahre 1247.»[168]

Itt többön akad fel a figyelmes olvasó. *Először* azt mondja Aschbach, hogy *talán* Alexander Severus építtete hozzá egy új erősséget Csernecz mellett, azt «turris Severina»-nak nevezvén el. A «talán» vagy «mag beigefügt haben» nagyon gyenge állítás, nem is állítás történeti dolgokban. Hogy azt az ifjú császár, Alexander Severus tette, arról nincsen semmi nyom. Ha igaz volna, az írók, a kik nagyon megdícsérték, el nem mulasztják vala megemlíteni, hisz azzal szinte Trajanus nyomdokaiba lépett volna.

Másodszor. A «Kimpin Severinului» nem jelent tábort, azaz nem jelenti Severus császár táborát, hanem a «kâmpân, kimpin» szó mezőt, mívelhető földet jelent. A szörényi toronyhoz bizonyosan ilyen föld tartozott, mint rendesen minden várhoz. A Kimpin Severinului csak új sarja a «turris Severina»-féle mesének, a melynek legkisebb köze sincs a «Severus császár táborához». Hogy a történeti mesék fiadzanak is, többször lesz alkalmunk tapasztalni.

Harmadszor. Aschbach állítja, hogy a középkorban «Kis Oláhországnak» *egy része* «Severiner Banat»-nak neveztetett volna, melyet IV. Béla magyar király a johannitáknak adományoza 1247-ben. A nevezett király «*totam terram de Zevrino usque ad fluvium Olth*» adományozta; s ez az egész Kis-Oláhország vala, nem pedig csak kis része.

Negyedszer. Az illető oklevelekben «terra de Zevrino», «terra Zeurini» áll, sehol és soha nem «terra de Severinu». Kicsike dolog: de kicsike hamisságokból lesz a nagy hamisság. *Severinu* közelebb áll a *Severus*hoz, mint Zevrin vagy Zeurin: azért legyen az, nem ez.

Vásárhelyi Pál, a ki gróf Széchenyi István kormánybiztossága alatt az Al-Dunán sokat dolgozott, az 1834. évbeli legalacsonyabb vízálláskor tőn vizsgálatot. «Traján hídja, úgymond, a mostani Oláhország és Szervia között van, Csernecz város közelében, valamivel a szörényi (szeverin) torony alatt, mintegy két mélyfölddel a Vaskapun alul. A Duna itt 564 öl széles, s következőleg ez a híd hossza. A víz mélysége azonban csekély és folyama lassú . . . . A hídoszlopokból még tizenkettő áll, mint a súlyónnal tapasztalható; kettő az 1834-ki legalacsonyabb vízálláskor valamennyire látható volt. Mindazonáltal az egész hídnak tizenhét vagy tizennyolcz oszlopon kelle alapulni; mert azon, a mellékrajzon is látható köz, mely majdnem a folyó közepén van, öt vagy hat oszlopnak ád helyet. Mindenik oszlop hossza tíz öl és széle is (a víz ellenében álló oldala) majd annyi, s úgy szólván, tökéletes négyszöget képez. A hídfő még mindenik parton jól kivehető.»[164]

1858-ban a duna-gőzhajózási társaság hajóállomást vagy gyárat építtetvén Turn-Severinben, annak építő tisztjei az említett év januariusa 15-én vizsgálták meg a római hídnak maradványait, a miről márczius 6-án tudósítást küldének Bécsbe a műemlékekre felügyelő cs. és k. bizottsághoz. A tudósítás veleje ez:

Januárius 15-én a vízállás 1′—4″ levén a zero alatt, a hídból 16 oszlop látható vala a víz színe felett. Az oszlopok, valamint az oláh és szerb parton lévő hídfejek

vegyes kőanyagból állanak, melyek kivülről hatalmas négyszögű kövekkel voltak berakva. A hídnak hossza egyik hidfőtől a másikáig 596 bécsi öl — Vásárhelyi csak 564 ölnyinek találta —; a 16 hídoszlopból ötöt az oláh partról, tizenegyet pedig a szerb partról lehetett fölvenni; de az egész hídnak alkalmasint 20 oszlopa volt, mert a látható közön négy oszlopnak van helye. Az oszlopok maradványai 11°—3″ egész 12° hosszúk, és 7°—3′ egész 7°—5′ szélesek. Az egyik megjegyzett oszlop, a melyen még a szabályosan kifaragott négyszögű kövek látszanak, 10°-nyi széles, — tehát ilyen széles lehetett mind. (Die Fundirung der Brückenköpfe und Pfeiler bestand aus Beton-Mauerwerk, und die weitere Aufmauerung nach aufgefundenen Merkmalen aus gemischtem Mauerwerk, mit massiver Quader-Verkleidung.)

Ezen adatokra támaszkodván írta meg Aschbach «Über Trajan's steinerne Brücke» czímű már idézett értekezését. Aschbach megbizonyítja, hogy Trajanus ott s nem másutt építtette a hires kőhidat. Azt pedig alkalmasint mindjárt az első dák háborúnak befejezte után kezdette meg, mert egy érempénznek tanúsága szerint már 104-ben kész volt. Trajanus tehát a második háborúra a kőhidon által vezetheté a hadseregét.

A bécsi bizottsághoz érkezett adatokat Aschbach a Dion Cassius leirásával veti össze, különösen a hidoszlopok számára és mértékökre nézve, a melyeket Tsetses, egy konstantinápolyi író a XII. századból, a ki az egész Diont olvashatta, azonképen közöl.[165]

Dion Cassius húsz oszlopúnak írja a hidat; ennyi oszlopot a vizsgálók is gyanítának 1858. január 15-kén. Dion Cassius az oszlopok hosszát 60 lábnyinak mondja; annyinak, t. i. tíz ölnyinek, találák a vizsgálók

is, — a mivel Vásárhelyi is megegyez, a kinek, úgy látszik, Dion Cassiusról tudomása nem vala. Dion Cassius bizonyosan a damaskusi Apollodoros mesternek a hídat leíró könyvét ismervén, ebből állítja, hogy az oszlopok távolsága egymástól 170 lábnyi; Aschbach helyesen az oszlopok tengelyétől, vagy közepétől veszi föl ezt a távolságot. Ha tehát mindenik oszlop szélességéből (lévén az 10 ölnyi, vagy 60 lábnyi) 30 lábat elveszünk, az oszlopok közti távolság 120 lábnyinak marad. A két hídfő is egy oszlopnak szélességét adván ki, a híd egész hossza volt = 21 × 170′, azaz 3570 római lábnyi.[166] A gőzhajózási társaságnak tisztjei hosszát 596 ölnyinek, vagyis 3576 lábnyinak találták. Ebből kettő világlik ki, egyik, hogy a római láb igen kevéssel volt nagyobb a bécsi lábnál; másik, hogy a Dion Cassius közlötte mértékek a valóságnak felelnek meg, tehát bizonyosan Apollodoros művéből vannak véve.

A Traján hídjának hosszát jobban megértjük, ha összevetjük a budapesti hidak hosszával. A lánczhíd hossza 389 méternyi, azaz 1231 lábnyi, vagyis 205 ölnyi meg 1 lábnyi. A Margit-híd hossza $643._{28}$ méternyi, azaz 2240 lábnyi, vagyis 373° 2′. A két hídnak összeadott hossza tehát 3471 lábat tesz ki: holott a római kőhíd hossza 3576 lábnyi volt.

A híd-oszlopok magassága szinte hihetetlennek látszik, de Aschbach felhozza, hogy Spanyolországban a Traján építtette hídnak oszlopai Salamancánál 104 lábnyi, Alcantaránál meg épen 150 lábnyi magasak voltak.

Legnyomósabb kérdés: vajjon a Traján-híd oszlopainak felső összeköttetései, melyeket Dion Cassius ἄψις-eseknek nevez, kő-bolthajtásosak vagy fából valók voltak-e? Akár gerendázatot képzelünk, akár bolthajtásokat,

a készítés roppant nehézséggel járt. A fa-készület se tartós, se biztos nem lett volna: tehát kő-bolthajtásokat kell feltennünk. Hadrianus bizonyosan a bolthajtásokat rontotta le; a gerendázatot vagy fa-készületet az ellenség orra előtt is fel lehetett volna gyújtani.

A budapesti lánczhíd 1840. májusától 1849. novemberéig, a Margithíd 1872—1876-ban, amaz tehát nyolcz és fél év alatt, ez négy év alatt készült el. A Traján hídját két év alatt építették föl. A megtalált tégla-bélyegek mutatják, hogy leginkább a hadseregek osztályai valának a munkások. Minden tekintetben tehát csodálatos egy mű a Traján kőhídja.

Helyére nézve azonban Franckénak (Zur Geschichte Trajan's und seiner Zeitgenossen, második kiadás, Quedlinburg u. Leipzig, 1840. a 128. s k. l.) más véleménye van. Azt állítja ugyanis, hogy az Oltnak beszakadásán felül a mai Čeleju oláh helységnél épült a Traján hídja. Ott volnának a Duna bal és jobb partján római váraknak nyomai; onnan viszen egy római út előbb az Olttól jobbra, azután balra a Veres-torony szorosába. Ezen az úton vezeté tehát seregét Traianus a második dák háborúba. S íme, Sulzer szerint (Transalpinisches Dacien, 215.) ezt az útat a nép mai napig *Traján útjának nevezi.* Francke maga pedig folytatja, hogy az oláhok azt a helyet, a melyen a Veres-torony szorosán által az út Ziridavába és Apulumba visz, «*puarte Romanilor*»-nak hívják. Rancke is (Weltgeschichte III. rész I. szakaszának 274. lapján) azt írja: «Noch nennen die Eingebornen die Strasse, die durch die Walachei nach Siebenbürgen führt, «Kalea Traianului», und das Thor jenseits des Rothen Thurmes «puarte Romanilor».

Az oláh népnek emez elnevezéseiről bátran állíthatom,

hogy azokat 1247. tájban, mikor IV. Béla a Szörénységet és Kumániát a johannitáknak adományozta, senki sem hallja, senki sem ismeri vala. Csak a XVII. és XVIII. századbeli tudósok találták ki azokat, s azután eltanulta a nép is, ha ugyan igazán tudja.

A helyre nézve Aschbach bizonyítja, hogy ott a Dunának biztos partjai nincsenek, azért is az áradások okozta mocsárok végetlenek. Ilyen helyen bajosan épít valaki hidat; Traianus pedig, a ki soha meg nem akasztható átjárást akart magának szerezni, oda bizonyosan nem épített volna hidat, melynek azonkívül nemcsak húsz, de negyven oszlop is kevés lett volna. Én meg, a ki a Vörös-torony szorosát, a melyet tavaszszal és minden nagyobb esővel a ragadó Olt szinte egészen betölt, anynyira-mennyire ismerem, azt mondom — katona nemlétemre is —, hogy ágyú nélkül azon egy sereg sem hathat keresztül, ha ezer elszánt ember, ki nem is mind Leonidas, útját állja.

IV.

A balkáni félsziget a római birodalom székévé válik.

Moesia a Duna jobb partján nyúlt el Pannoniától egész a Pontusig. Déli nyugatja Dardaniát is magába foglalta; déli keletje Thrákiáig ért. Tiberius alatt szervezett provinciává lőn; Vespasianus pedig *Felső-* és *Alsó*-Moesiára osztá (Moesia Superior, Moesia Inferior), amaz nyugati, ez keleti része lévén. Tudjuk, hogy a legrégibb időben a balkáni félsziget általában Illyria (nyugati) és Thrákia (keleti rész) volt. A római uralkodás kezdete óta természetesen a latin nyelv és míveltség is meggyökerezik az illyr és thrák népségek között, találkozván a hellén vagy görög nyelvvel és míveltséggel, mely már előbb, különösen a pontusi hellén városokban honos volt. E szerint mondhatni, hogy két míveltség sugárzott reá a balkáni félszigetre: a latin, Dalmatia és Pannonia felől; a hellén, a pontusi városok és Makedónia felől.

Különösen Moesiában a már is nagyon fejlődő rómaiasodás vagyis latinosodás Traianus uralkodása alatt kezd virágozni, akkor keletkezvén abban a városias élet.

Felső-Moesiának fővárosa *Viminakium* (Kosztolácz) Hadrianustól kapta meg a római polgárjogot; *Ratiariat* (Arčer) már Traianus emelte coloniává; *Singidunum*

(Belgrád), *Malata* vagy *Bononia* (Bdyn, Bödön, Widdin), *Naïssus* a tulajdonképi Dardaniában, ma *Niš*; *Scupi* (Üsküb), megnevezhető városok.

Alsó-Moesiának fővárosa *Troesmis* (Iglicza) vala; más nevezetes városok *Dorostorum* (Silistria), *Ulpia Oescus*, *Novae* (Šištov). Itt különösen latinos volt az élet. De déliebben és a Pontus felé inkább görög vala az, még a Traianus alapította városokban is, mint *Nikapolis*ban, melyet a nevezett imperator dák győzelme dicsőítésére, *Markianopolis*ban, melyet Markia (Marcia) hugának tiszteletére alapított. Nikapolis a Jantra folyó mellett, mai neve *Nikup*, a magyar történetekben is szomorú hírűvé lett, mert itt veszté el 1396. szeptember 26-án Zsigmond királyunk az ütközetet Bajazid török szultán ellen. Van más Nikapolis is a Duna mellett, melyet a VII. században Heraklius konstantinápolyi császár alapíta, s melynek mai neve *Nebul.*[169]

Aurelianus imperator Dakiából kivonván a hadi erőt, s a tartományi lakosokat a Duna jobb partjára költöztetvén által, a régi Moesiát ketté szakítá, közbe két új Dakiát rendezvén, úgymint a *Parti Dakiát* a Duna mellett (Dacia Ripensis), melynek fővárosa Ratiaria lőn; meg *Belső-Dakiát* (Dacia Mediterranea), melynek fővárosa Sardica lőn. Hogy ezen áttelepítés a rómaiságot itt tetemesen nevelte, magától érthető. Valahányszor ezentúl a római vagy görög íróknál Dakia, mint római eseménynek helye fordul elő, mindenkor ezt az új kettős Dakiát kell érteni, melyet aurelianusinak is neveznek, hogy megkülönböztessék a régi, vagy traianusi Dakiától. Ebben 270-től fogva barbárok ülnek, többnyire sarmaták és gótok, utóbb pedig szlávok, a mint a következő események mutatják.

Még Pannoniát is meg kell röviden érinteni. Ezt Vespasianus rendezé provinciává, Traianus pedig *Felső-* és *Alsó*-Pannoniára osztá (Pannonia Superior, Pannonia Inferior). P. Aelius Hadrianus 107-ben vala Alsó-Pannoniának legatusa; a ketté-osztás tehát 102—107. történhetett meg. Felső-Pannonia nyugaton az Alpokhoz, Alsó-Pannonia keleten a Dunához ért, de délen a Száván túlra is terjedett egész Dalmatiáig. Később más felosztások is estek Pannoniában. Itt és most leginkább Alsó-Pannonia érdekel, a melynek nevezetesebb városai: *Taurunum*, *Sirmium* (Colonia Flava Sirmiana, Mitrovicz), *Acumincum* (Szalankamen), *Cusum* (Pétervárad), *Cibalis* vagy *Cibalae* (Vinkovcze), *Mursa* (Colonia Aelia Mursa, Eszék), *Antiana* (Baán), *Sopianae* (Pécs), *Lussonium* (Kömlőd?), *Intercisa* (Duna-Pentele), *Campona* (Tétény), *Aquincum* (Colonia Aelia Septimia *Aquincum*, Ó-Buda) stb. Most visszatérünk a történetekhez.

Miután Aurelianus az aldunai határt az előadott egyesség által biztosította, s három ütközetben az allemannokat vagy juthungokat, kik pusztításaikat Milanóig terjesztették volt, szinte megsemmisítette; miután Galliában Tetricust is, a ki ott folytatta volt a birodalom elleni támadást, 271-ben legyőzte: a következő évben Syriába vivé hadseregét, a hol a birodalmi zavarok idejében Odenathus római vezér némi önálló hatalmat gyakorolt vala, melyet özvegye, a Palmyrában székelő híres Zenobia folytata. Aurelianus 273-ban legyőzi Zenobia seregét, magát is fogolylyá teszi, a ki Tetricussal együtt 274-ben kénytelen keleti pompájában a győzőnek diadalmenetét Rómában diszíteni.

De magában Rómában is veszedelmes támadás tör ki, melyet Aurelianus maga így beszél el egy levelében: «Az istenek bizonyosan azt akarják, hogy életem folytonos hadakozás legyen. A város falai között keletkezett támadás komoly belháborút okozott. A pénzverő hivatal munkásai, felbiztatva Felicissimus által, kinek alkalmazást adtam volt a pénzügyi téren, lázadásban törtek ki. Elnyomattak végre, de hét vezér esett el azon katonáim közül, a kiknek állandó tábora a Duna partjain van.»[170] Nem ismerjük eléggé a zavarnak okait; de ebből is a birodalom beteges állapotját vehetni ki.

A vitézül hadakozó imperator most Valerianus esetét megboszulandó, Perzsia felé indul 274. októberében, de útjában Byzantium mellett egy tanyában a serege közepett ölték meg 275. januariusában. Aurelianus néha kegyetlenül szokta megbüntetni azokat, a kik zsarolták a tartományok lakosait. Egy íródeákja, kinek a zsarolásban része vala, eszközlé a derék imperatornak megöletését.

Most egy nyolcz hónapig tartó uralkodási megszakadás (interregnum) következék, mi soha sem történt a római birodalomban. A hadsereg a római senatust szólítja fel imperator-nevezésre, a senatus pedig tudván, hogy kinevezése csak bajt okoz annak, a kit ér, ha nem tetszik a seregnek, vonakodik azt tenni. Marcus Claudius Tacitus, mint consul a senatusban fel akar egyszer szólalni ez ügyben, midőn mindnyájan őt üdvözlik imperatornak, a ki hiában hivatkozik öreg korára, mert szinte 80 éves, meg arra, hogy nem is katona. Kelletlenül enged, s a sereghez indul, melyet az ellenség ellen vezet, de a szokatlan fáradság és hideg miatt megbetegszik, s 276. áprilisban meghal. Tacitus a nagy római írónak ivadéka lévén, azzal szerezte meg magának a

mívelt világnak háláját, hogy összeszedette és sok példányban sokszorosította elődjének munkáit. Talán ennek a körülménynek köszönhetjük, hogy azokból tetemes rész megmaradt. Tacitus öcscse, Florianus, a gótok ellen volt küldve; a serege imperatorrá teszi: de azon sereg, melyet a megholt imperator a perzsák ellen vezetett, Probust kiáltja ki annak. Florianus és Probus seregei Tarsusnál találkoznak, s ott Florianust saját emberei ölik meg.

Probus a Sirmium vidékéről való, mint Decius; Claudius és Aurelianus is illyr eredetűek voltak, azaz a balkáni félszigeten születtek. A római birodalomban már csak a határokat védő seregek nyomnak úgy a politikában, mint a háborúban; ezek nevezgetik ki, de meg is ölik a császárokat.

Probusnak (276—282.) vitéz vezérei Carus, Diocletianus, Maximianus, Constantius, Galerius mindenütt biztosítják a birodalom méltóságát s ő 100,000 bastarnát telepít Thrakiába. Ellenség nem mutatkozván sehol, Probus azt gondolja vala, hogy már nem is lesz háborúja a birodalomnak, s azért a katonákat a békeség munkáira szorítá. Ámde ez okozá halálát. Sirmium mellett szőlőket ültetvén, a mezei munkába beleúnó katonák ölék meg 282-ben.

A noricumi sereg a 60 éves Carust, a praefectus praetoriot nevezi ki imperatorrá, a ki legott két fiát, Carinust és Numerianust caesarrá teszi. A sarmatákon győzvén, Perzsiába készül. Carinus Európában marad a birodalom védelmére; Numerianus pedig az atyja seregében jár. Carus (282—283.) igazi, egyszerű katona, általkél győzelmesen a Tigris folyón, de megbetegedvén, nagy vihar közben hal meg, akár villámütötten, mint hiszik vala, akár betegségnél fogva.

Numerianus visszavezeti a sereget a Bosporusra, míg

Carinus Moesián által vonul eleibe. De szembaj miatt képtelenné válván Numerianus a sereg vezérlésére, Diocletianust nevezi ki imperatorrá. Diocletianus és Carinus serege többször vív csatát egymással, míg a feslett életű Carinust egy megsértett hadi tribunus meg nem öli.

Diocletianus (284—305.) alacsony eredetű, de uralkodásra termett ember, a dalmatiai Dokla (a görögöknél Diokles) nevű helységben született, innen Diocletianus neve. Mindjárt imperatori társává fogadja Maximianust, ki Galliában a parasztok (bagaudák) lázadását leveri 287-ben, míg maga a keleten működik. Diocletianus az uralkodói okosságot, Maximianus a katonai nyers vitézséget személyesítvén, amazt Joviusnak, ezt Herculesnek nevezék el.

Diocletianus azután 293-ban az imperátorok mellé egy-egy caesart teszen; maga mellé Galeriust fogadván, kihez férjhez adta Valeria nevű leányát; Maximinianus mellé pedig Constantiust rendelvén, a ki hasonlóképen az imperatorának mostoha leányát volt kénytelen nőül venni, elbocsátván előbbi nejét, Helenát. A birodalom ennélfogva négy uralkodó alatt négy részre osztatik. Diocletianus megtartja Thrakiát, Egyiptomot, Ázsiát; Maximinianus Italiát és Afrikát; Galerius, kinek melléknevе Armentarius = csordás, mert pásztor volt, Noricumot, Pannoniát, Illyricumot, tehát a két új Dakiát is kapja osztályul; Constantiusra pedig Gallia, Hispania és Britannia bízatik. Pannoniára nézve Galerius azáltal lett nevezetessé, hogy a Pelso (Balaton) vizeit lecsapolván a Dunába s az erdőségeket irtogatván, a földmívelésnek egy új tartományt nyert, melyet neje tiszteletére Valeriának neveze.[171] Így Pannonia három tartományra oszlott: Felső-Pannoniára, Alsó-Pannoniára és Valeriára, mely-

nek főhelye Sopiana (Pécs) lett. Alsó-Pannonia a Dráva és Száva közti, meg a Száván túli részekből állott, Dalmatia és Moesia között.

Az imperatorok, kik augustus dísznévvel különböztek a caesaroktól, Rómát mellőzik. Maximinianus rendesen Milanóban, Diocletianus pedig gyakran Sirmiumban, utóbb állandóbban Nikomédiában székelt.

Miután Galerius a perzsák ellen is győzelmesen hadakozott, Constantius pedig az elszakadt Britanniát visszafoglalta volt, a két augustus 303-ban diadalmenetet tarta Rómába, mely is utolsó volt. Diocletianus rövid ideig tartózkodván ebben a városban, mely nem lesz többé a birodalom fővárosa, vagyis a birodalmi hatalomnak széke, Nikodemiába tér vissza. Ott hosszas betegségéből felgyógyulván, uralkodásának huszadik évében, 304-ben, lemond a hatalomról. Ugyanaz nap, egyesség szerint, Maximinianus is leteszi a hatalmat. A két caesar tehát augustussá lesz. Diocletianus Salonába vonul vissza Dalmatiában, hol építgetéssel és kertészkedéssel tölti még kilencz évig tartó életét, mikor nem zavarja meg a birodalom ügye. Nem ily nyugodtan viseli magát Maximianus, a kit különben is csak Diocletianus tekintete fékezett volt. Egyébiránt Diocletianus és uralkodótársai egy soha azelőtt, meg soha azután nem látott tünemény: egymásmellett két császár féltékenység nélkül, s két caesar nagyravágyás nélkül uralkodván a római birodalomban, mely tünemény azonban csak Diocletianus bölcs mérséklete által lett valóvá.[172]

Legott felbomlik tehát az egyetértés, mert noha Maximianus fia, Maxentius, és Constantius fia, Constantinus, teljes korúak, Galerius mégis kis-öcscsét Maximinus Dazat és Flavius Valerius Severust nevezi ki caesarokká,

sőt üldözi Constantinust. Ez Naïssusban született 274-ben, s 18 éves vala, midőn atyja caesárrá lett. De Diocletianus szolgálatában marad, s miután ez hatalmáról lemondott, éjjel bujdosik el Nikomédiából, s Bithynián, Thrakián, Dakián (azaz aurelianusi Dakián), Pannonián, Italián és Gallián keresztül sietve, akkor érkezik Boulogneba, midőn atyja ismét hajósereggel Britanniába készűl indulni. Könnyű győzelem a Kaledonia vadjain, utolsó tette Constantiusnak, ki Eboracumban (York) 306-ban július 25-én meghal, tizenöt hónapig lévén augustus, s tizennégy évig caesar. A sereg azonnal Constantinust teszi uralkodóvá 306. július 26-án.

Constantinus (306—337.) előkelő származású. Mert Constantius atyja, Eutropius, főnemes volt Dardaniában; anyja pedig Claudius imperatornak kis húga. Constantius (mert sápadt színű, azért *Chlorus* lett a neve) feleségül Helenát birta, kitől Constantinus fia született; de caesárrá válván, mint láttuk, kénytelen vala azt elbocsátani, s Maximianusnak mostoha leányát, Flaviát venni feleségül. Constantinusnak tehát mostohatestvérei valának, a kikről jól gondoskodék.

Constantinus, fölvevén a caesar czímét, a melylyel őt Galerius augustus kelletlenül bár, de elismerte, Maxentius is caesárrá teszi magát Rómában, s most atyja, a durva vitéz Maximianus is előáll s vezeti a fia seregét. Galerius Maxentius ellen Severust küldi, ki Maximianus kezébe kerülvén, megöleték. Tehát Galerius maga indul Róma ellen, de nem boldogulván, duzzogva tér vissza, nagy pusztításokat tévén. Diocletianus tehát, lemondása után mindjárt, lángban látá az egész birodalmat. 307-ben őszszel Carnuntumban találkozik Maximiniannal, s ott Valerianus Licinianus Liciniust teszik Severus helyébe

augustussá. Maximianus Galliába vonul vejéhez Constantinushoz, de ott is zenebonát támaszt, míg Constantinus meg nem öleti, 310-ben. Egy évvel azután Galerius hal meg Dardaniában 311-ben.

Megint négy uralkodó van: keleten Licinius és Maximinus; nyugaton Constantinus és Maxentius. A viszonyok úgy bonyolultak, hogy Constantinus és Licinius egyfelől, Maxentius és Maximinus másfelől közeledének egymáshoz; az öreg Diocletianus is a két utóbbinak felén vala. Maxentius megtámadja Constantinust, ki Galliából Italiába jő s bár nehezen, mindenütt győz, s Rómába is bejut 312-ben, melynek védelmében Maxentius életét veszti. Most Constantinus és Licinius kihirdetik Milanóban a türelmi meghagyást, melynél fogva a keresztyének mentek lesznek a megszorításoktól, s egyenlő jogúakká minden más hitek vallóival.

Erről a türelemről Maximinus Daza nem akar tudni semmit; ő a sok-istenséget pártolja, s így ellenkezésbe jut Liciniussal. Adrianopolisnál találkozik a két sereg. Legyőzetvén fut Maximinus s Tarsusban veszti életét 313. deczemberében.

A birodalom urai ezennel csak Constantinus és Licinius, amaz nyugaton, ez keleten. Ámde hamar kitör ezek közt is az egyenetlenség, s Cibalaenál vagy Cibalisnél ütköznek meg egymással 314. október 8-án. A győző Constantinus Sirmiumot, Licinius székhelyét is elfoglalja. Ez most egyik hadi főtisztjét, Valenst nevezi ki caesárrá, mi újra felingerli Constantinust. Licinius átengedvén Constantinusnak Illyricumot, ideiglenes béke áll be köztük. Tulajdonképen a hit tüzeli visszavonásukat, mert Licinius nem pártolja annyira a keresztyéneket, mint Constantinus. Ez könnyen talál okot amannak megtáma-

dására. Seregeik Adrianopolisnál találkoznak, hol Licinius nagy veszteséget szenved, ki most Byzantiumban keres oltalmat, a hol hajósereg is védelmezi. De Constantinus idősbik fia, Crispus, kinek Fausta mostoha anyja vala, s a ki mint caesar már a frankok ellen is hadi hírt szerzett volt magának, kisebb hajóseregével győzi le Licinius nagyobb hajóseregét. Ez most a tulsó, ázsiai parton még egyszer igyekszik ellentállani; de Lampsacusnál újra legyőzetik 323. szept. 18-án. Ezennel urának ismeri el Constantinust, mindamellett megöleték Thessalonikében.

Így Constantinus egyeduralkodóvá lett 324-ben, miután ipját, Maximinianust, nejének bátyját, Maxentiust, s hugának férjét, Liciniust megölette; de a mi még iszonyatosabb, megöleté 326-ban derék fiát, Crispust is, nem tudhatni, mi okból. «Uralkodását senkivel sem akarta megosztani, bárki legyen is az — így védelmezi őt a Világtörténelem legújabb írója — mert, úgymond, az előbbi értelemben való caesarnak többé nem volt helye.»[173] Pedig Constantinus azután két kis-öcscsét, Flavius Julius Dalmatiust, meg Annibalianust, ezt a Pontus népei fölé, amazt a Duna védelmére majdnem önálló hatalommal rendelé; másik feleségétől való mind három fiát Constantinust, Constantiust és Constanst pedig caesarokká tette.

Mióta Claudius és Aurelianus megtörték a gótokat, ötven év mult el, mely idő alatt ezek emberszámban is megerősödének. Míg az imperatorok a hatalom felett versenyeztek, a gótok a Duna mellékeit pusztíták. Margus, Bononia valának a pusztítás főbb helyei. Most Constantinus ellenök fordítja fegyvereit. Visszaszorítja az ellenséget, sőt átkelvén a Dunán, ott boszulja meg rajta, a

mit a folyónak jobb partján vétett. Úgy látszik, a gótok Licinius mellett harczoltak volt, a sarmaták Constantinus szövetségesei lévén. De ezek ellen is fordul az imperator. Az, hogy a sarmata szolgák uraik ellen támadtak fel, nagyon segíté a római győzelmet. S Constantinus, ki a gótokon 332. április 20-án győzött volt,[174] most a sarmatákból egy-két százezeret telepíte Thrakiába, Makedoniába, még Itáliába is, mi annak bizonysága, hogy a római birodalom tartományai már igen néptelenek valának.

Constantinus az északi barbárokkal való háborúja közben bővíté meg és nagyobbítá Byzantiumnak erősségeit, a várost *Új-Rómává*, vagyis a birodalom székhelyévé tevén. 330. május 11-én szentelé föl, azt a «martirok istenének» ajánlván, s nem engedvén meg, hogy abban egyéb isteni-tiszteletet, a keresztyénen kívül, tartsanak. Nevéről Konstantinopolisnak nevezték és nevezik ma is.

Constantinus az első keresztyén császár, jóllehet csak élete vége felé vette fel a keresztséget. A keresztyének üldözése Decius és különösen Diocletianus alatt vala erős, mely 303-ban kezdődött.[175] A türelmi meghagyás 312-ben megszünteté a keresztyének üldözését.

Midőn Constantinus 337-ben Nikomédiában meghalt, a testőrök mind három fiát augustussá kiálták ki. Az idősebb, Constantinus, Galliában, a legifjabb, Constans, Illyricumban és Italiában vala, míg Constantius az atyjok holt tetemeit Konstantinápolyba kisérteti. Legott megöleti Constantius az atyjának öcscsét, Julius Constantiust, és két kisöcscsét, Dalmatiust és Anniballianust. Az atyafi-testvérek is haddal kelnek ki egymás ellen, s Aquilejánál ütköznek meg 340-ben, a hol Constantinust a Constans emberei ölik meg. A birodalom nyugatja tehát Constans, keletje Constantius alá kerül.

Míg ez a perzsákkal van elfoglalva, Constans ellen a pénzügyek igazgatója, Marcellinus, lázad fel, egyesülvén Magnentius hadvezérrel, a kinek seregében százszokon kívül frankok tünnek ki legelőször 350. tájban. Constans Spanyolországba menekülvén, utóléretik és megöletik.

Constantiust Illyricum helytartója, Vetranio, szólítja fel segítségül Magnentius ellen, de úgy, hogy uralkodói társ legyen. Sardikánál találkoznak, Vetraniót elhagyja a sereg, s Constantius Mursánál győzi le Magnentiust 351-ben.

Ezentúl Constantius egyedüli uralkodó, de magtalan. A Constantius Chlorus ivadékaiból még Gallus és Julianus, ama megölt Julius Constantiusnak fiai, vannak meg. Constantius ezentúl rendesen Milanóban székelvén, Gallust Antiochiába helyezi, nejül adván neki egyik húgát, Constantinát. Gallus gyanussá válik, béklyókban vitetik Pólába s ott megöletik, mint azelőtt Crispus. Még Julianus él, sokkal fiatalabb Gallusnál, kit Eusebia császárné kegyelvén, Athénébe küldött volt tanulni. Galliában azonban még Magnentiusnak pártja mozog s a Rajnán túli barbárok is fenyegetnek. Eusebia közbeszólására Constantius Milanóba hivatja Julianust, caesarrá teszi, másik húgát, Helenát, nőül adja hozzá, s Galliába küldi. Julianus 356-ban érkezik Augustodunumba (Autun), s bár kevés erővel, nagyon vitézül harczol a Rajnán túl is, mit a féltékeny Constantinus szinte nem örömest lát.

A perzsák Sapur alatt megint feltámadnak, mintha a Dareios és Xerxes régi birodalmát akarnák helyreállítani. Constantius tehát a keletre indul, s Julianustól követeli, hogy seregének nagy részét a császár seregéhez indítsa. De a gall sereg nem tartja magát kötelezettnek hazáját elhagyni, melyet a rajnántúli barbárok meg-meg-

rohannak, sőt a császár követelésében Julianus megsértését is látván, a kedvelt vitéz caesart augustusnak kiáltja ki 360. tavaszán. Vonakodva, szinte kényszerítve fogadja el Julianus a méltóságot, s nagyon kész kiegyezkedni Constantiussal, a ki Kappadokiában mit sem akar hallani az egyezkedésről. Míg Julianus a Dunán lefelé siet Illyrikumba, Constantius Mopsuskrenében, a Tarsusba vivő út mellett 361. október 5-én meghal.

Julianus deczember 11-én vonul be Konstantinápolyba s nyilván elhagyja a keresztyén hitet, a melytől rég elidegenedett volt. Nem üldözi ugyan a keresztyéneket, de 362. julius 14-én kibocsátott rendeletével kirekeszti őket a tudományos iskolákból, a melyekben a régi írókat magyarázták. Mert a ki azoknak istenében nem hiszen, nem magyarázhatja meg könyveiket; az tehát Máté és Lukács fejtegetéséhez forduljon.[176]

Julianus azonban a perzsa háborúra készül; már 362. júliusában Antiochiába ér, hol kilencz hónapig időzik. 363. tavaszán kezdi meg a hadjáratot, általkel az Eufratesen s egyik ütközetben egy perzsa lövéstől hal meg 363. június 27-én. Julianus az első görög a császári széken, de tudott latinul is, a mint az írója mondja: «latine disserendi sufficiens sermo».

Jovianus békét köt a perzsákkal s visszavezetvén a sereget, 364-ben február 16—17. éjjel a guta üti meg.

Most a sereg Valentinianust kiáltja ki augustussá. Én keresztyén vagyok, szabadkozik; mi is azok vagyunk! felel a sereg. A keresztyénségről kell most megemlékeznünk, mert annak legnagyobb hatása volt a Balkán-félsziget nemzetiségére.

Diocletianus üldözése sok keresztyént reá birt volt, hogy kiadták a szent könyveket; azokat «traditores»-

nek nevezik vala.[177] A türelmi meghagyás után sokan nem akarták ezeket és a császár képe előtt áldozókat visszafogadni az egyház kebelébe; de a karthagói püspök, Cyprianus és utóda Coecilianus visszafogadák. Az ebből támadt viszálykodást Constantinus el akará fojtani, azért előbb Rómában 313-ban, azután Arlesban tárgyaltatta a kérdést, mérsékletet ajánlván. De nagyobb meghasonlás eredett Alexandriából. Ott Alexander nevű püspök a presbitereinek az atya és fiú egységét magyarázá, mit Arius hevesen ellenzett, mert a fiú nem kezdet nélküli, mint az atya. Egy alexandriai zsinat 321-ben kiközösíté Ariust. Ámde keleten sok püspök Arius felfogását helyeselvén, annak visszafogadását az egyházba követelék. Az egész keresztyén világban nagy vala a felindulás, azért Constantinus Nikaeaban, 325-ben nagy egyházi gyűlést tarta, melyet első ökumenikus, azaz egyetemes zsinatnak nevezünk. Junius 19-én nyitá meg Constantinus, és augusztus 25-én zárá be. Kétszázötven püspök, többnyire keleti, vala jelen. Utóbb a 318 szám fogadtaték el, mert ennyi szolgával győzött Ábrahám a királyokon. Ezt a számot οἱ τιή formulával fejezték ki ($\tau = 300$, $\iota = 10$, $\eta = 8$).

A háromságnak tüzes védelmezője Athanasius diakonos, utóbb Alexander püspök utóda vala, s a homo-usia (lényegység, a régibb magyarban «állategység») győzött a homöo-usia (lényhasonlóság) ellen. A zsinat határozatával sokan nem valának megelégedve; Constantinus itt is a mérsékletet óhajtván, a tüzeskedő Athanasiust Galliába, Trierbe, száműzé, a hol idősebb fia, Constantinus vala caesar-helytartó. Arius visszahelyezését sokan követelvén, Konstantinápolyba hivaték, tanának igazolására, de itt hirtelen meghalt, 336-ban. Athanasius Rómában is megfordulván, véleményének a latin nyugatot is meg-

nyeré, s úgy látszik a trieri caesar Constantinust is jóakarójává tevé. Mert ez egy ajánló-levéllel ereszté vissza Alexandriába, Constantius beleegyezése nélkül, a ki, mint láttuk, 340-ben az egész birodalomnak urává lett.

Minthogy az antiochiai zsinat 341-ben Arius véleményét magáévá tette, Constantius ki akarja békíteni a keresztyén nyugatot a keresztyén kelettel, azért nagy zsinatot hí össze Sardikába, Belső-Dakiának fővárosába, 343-ban, őszszel. Itt csupa nyugati püspök ült össze, számszerint 94-en, a keletiek Philippopolisba, számszerint 76-an húzódván.[178] A nyugati püspökök, kik között a latin Balkán-félszigetnek valamennyi püspökei ott valának,[179] kimondák legelőször (a III. és IV. kánonban), hogy a tartományban elítélt püspök a római püspökre hivatkozhatik, ügyének más püspöki gyűlés által megvizsgáltatása végett, minthogy azt szent Péter apostol tisztelete követeli (ut sancti Petri apostoli memoriam honoremus). Így Athanasius, a ki mellett a római és általában a nyugati püspökök vitatkoztak, Constantius ellenére, visszaállíttaték az alexandriai székbe. Arlesben is 353-ban el akará a császár Athanasiust ítéltetni, de a galliai püspökök nem ismerék el az arlesi zsinat tekintélyét, sőt kiközösíték Saturnius püspököt, a ki a zsinatot a császár akarata szerint vezette volt.

Photius, sirmiumi püspök az Arius véleményét fejtegetvén, nézetét mind Antiochiában 345-ben, mind Milanóban 347-ben kárhoztaták. Ezt tevé az *első sirmiumi* zsinat is 351-ben.

Constantius mind Arlesben 353-ban, mind Milanóban 355-ben kényszeríté a püspököket, hogy foszszák meg Athanasiust a püspöki széktől, mi ellen Liberius római püspök erősen vitatkozik. A császár tehát, mert Athanasius

neki személyes ellensége, el akarja őt fogatni saját egyházában, de elmenekül, s Felső-Egyiptomban, Thebaisban lappang a szerzetesek között, a hol a császár hatalma el nem érhette. Békességet akarván szerezni a keresztyének között, Constantius a *második sirmiumi* zsinatot tartja 357-ben, a melyben közbevető formulát találnak ki. De ezt is elveti a *harmadik sirmiumi* zsinat 358-ban, s olyat fogad el, mely szerint «a fiú mindenre nézve hasonló az atyához, a mint a szent írások mondják és tanítják». Erre akarják most köteleztetni a püspököket mind az ariminumi (Rimini), mind a seleukiai zsinaton 359-ben, a mi nagy nehezen sikerül. Egy konstantinápolyi zsinat 360-ban megerősíti a sirmiumi határozatot, hogy a fiú mindenre nézve hasonló az atyához.

Julianus föllépése és rövid uralkodása félbeszakítja a keresztyén vitatkozásokat, melyekre ő megvetéssel tekint, midőn a viszálykodókat hiába inti, hogy ne bántsák egymást, mondván: Hallgassatok meg, hisz az alemannok és frankok is meghallgattak! [180]

Julianus után Jovianus († 364.) s I. Valentinianus († 375.) meg Gratianus és II. Valentinianus türelmet gyakorlának a nyugaton; ellenben Valens (364—378.), buzgó arianus, üldözé a lényegység hívőit.

Az előadottakból világossá lesz, hogy nemcsak a birodalmi császári hatalom, hanem az egyházi zsinatok is a IV. században a Balkán-félszigeten a rómaiasodást inkább mint másutt mozdították elő. I. Theodosius haláláig (395.) mind a keresztyénség, mind a latinosság uralkodóvá lett a Balkán-félsziget északi részeiben.

Legkésőbb juta a keresztyénség a Haemus, különösen a Rhodope lakosaihoz, a bessusokhoz, mert Remesiana püspöke, Niketas, csak 396-ban téríté meg őket.

Remesiana a mai Niš (régi Naïssus) és Pirot között volt. A bessusokról, mint igen vad népségről, már előbb is emlékeztünk. Niketas azután Italiába utazék, mert ő is, mint püspöktársai, az italiai vagy latin püspökökkel tart vala. Visszatértében Hydruntumból az epirusi partra hajózék; onnan Thessalonikába és Philippibe jutván, ismét a hegyek közé mene, folytatni térítő munkáját. A nolai Paulinus egy költeményében dicsőíté Niketas apostoli működését, a melylyel sikerült neki a bányászkodó kemény bessusokat megszelidíteni s Krisztus nyájas igájába hajtani.[181]

Valamint politikai szabadságukhoz, úgy ragaszkodának nyelvökhöz is a bessusok; az isteni tiszteletet nálok magok nyelvén tartották eleinte. Főhelységök *Bessapara* vala, melynek romjait *Staro Gradište*nek (régi romok helye) nevezik, Kis-Belovo mellett, nem messze a Maritza (régi Hebrus) forrásaihoz.[182] Idővel a bessusok is ellatinosodának, s nevök a *romaios* köznévben tünt el. Procopius byzantinus író, kit még többször fogunk megemlíteni, 539-ben nevez meg utoljára egy Burkentius nevű romaiost, ki eredetére bessus volt.[183]

Hogy a Balkán-félsziget a Haemusig és még ezen túl is odáig, a hol a meggyökeresedett görögség vagy hellénség határt vetett a latinosodásnak, nem vált olyanná, mint Gallia vagy Hispania, leginkább a szlávok okozták, a kik a gótokkal és hunokkal együtt, némely részök már azelőtt is, be-beköltöztek a Duna jobb partján levő tartományokba; a hunok után pedig, az avarok idejében, mint foglalók terjeszkedtek el.

Julianus császár és a keresztyén hit.

Julianus 362. deczemberében egy farsangi játékot íra, melyben az istenek lakomájánál a római császárok és Nagy Sándor jelennek meg, érdemeik felől vetekedvén. Azért hívják a játékot *Vendégség*nek, mely czímmel többször idéztem, vagy *Császárok*nak [184] (Καίσαρες). Az istenek legérdemesebbnek Marcus Aureliust találnák, de nem akarnak senkit megbúsítani, azért Hermessel kihirdetik, hogy mindenik császár az istenek közül azt válaszsza meg, a kit követni akart, s így mutassa ki érdemét.

«Erre Nagy Sándor Herkuleshez, Octavianus Apollóhoz, Marcus pedig Jupiterhez és Saturnushoz ragaszkodék. Caesart, ki sokáig ide-oda futkosott, Mars és Venus hívák magukhoz. Trajanus Nagy Sándor után siete, hogy vele egy helyen üljön. Constantinus, fel nem találván az istenek között az életének előképét (τοῦ βίου τὸ ἀρχέτυπον), de közel látván a Gyönyörűséget (Τρυφήν), ahhoz szalada, ki gyöngéden fogadta, összeölelgette s tarka színű palástjaival felöltöztetvén és kicsinosítván, a Fajtalansághoz (πρὸς τὴν Ἀσωτίαν) vezeté, a hol Jézust [185] is találá, a ki mindnyájának így szóla: «Minden kártevő, minden gyilkos, minden átkozott, minden förtelmes bátran jöjjön hozzám, mert ha én megmosom ezzel a vízzel, azonnal megtisztul; ha pedig újra beleesik a vétkekbe, megteszem, hogy, ha mellét ütögeti és fejét csapdossa, megint tiszta legyen.» Nagyon örvendve ehhez ragaszkodék tehát Constantinus, fiait is az istenek gyűléséből oda vezetvén. Ámde a boszúálló istenek nemcsak őt, hanem a fiait is megtépték az elkövetett istentelenségért és a rokonok gyilkolásáért, s addig kínozák, míg Claudius és Constantius miatt Jupiter megszűnést nem engedett.

«Neked pedig, szóla hozzám Hermes, megadtam, úgymond Julianus, hogy megismerjed Mithras atyát. Ennek tartsd meg a parancsolatait, így magadnak, míg élsz, tartalékot és biztos menedék-helyet szerezvén, s ha majd el kell innen költöznöd, jó reménységgel vezető istent találván benne.»

Íme Julianus a keresztyén hit ellenébe a Mithras vagy a Nap tiszteletét állítja, mely, mint az erdélyi ásatásokból és egyébből is tudjuk, nagyon el vala terjedve a császárok korában. Julianust részint a keresztyének vitatkozásai, részint a Flavius-nemzetségben (így hívják vala magokat Constantinusék) elkövetett gyilkolások s végre talán leginkább az idegenítette el a keresztyénségtől, hogy Constantinus élete utolsó perczében vette föl a keresztséget, minden bűnének megbocsátását reménylvén. Ezt gúnyolja ki csípősen Julianus.

A görög philosophia régen tanította, hogy egy az isten, a világ teremtője: s most, Julianus látja, a keresztyén püspökök két isten felől, atya és fiú felől vitatkoznak. «Ti azt hiszitek, írja az alexandriai népnek, hogy Jézus az isten-ige (θεὸς λόγος), a kit se ti, se atyáitok soha sem láttatok: a kit az idők elejétől fogva az egész emberiség lát és tisztel, a nagy Helios (Nap), a jótevő, élő és elevenítő, az ám az isten-ige.» (Julianus az 51. levelében).

A mit Pál apostol a Korinthbeliekhez írt (I. Korinth. 1, 22. 23), az igazán Julianusra is érthető. «A zsidók csudát kívánnak, írja az apostol, a görögök bölcseséget keresnek: mi pedig a megfeszített Krisztust hirdetjük, a mi botrány a zsidók előtt, s bolondság a görögök előtt.» Julianus bolondságnak tartja vala a keresztyén hitet, annak ellenébe a görög bölcseséget állítja, mely-

nek képviselője Apollo, Mithras, Serapis, mind a három név a Napot jelentvén.

Julianus idejében a képek tisztelete még nem kapott fel a keresztyéneknél; sőt akkor még utálják vala azokat. Julianus védelmezi tehát a képek tiszteletét. «Elődeink, úgymond, a képeket, oltárokat, az el nem alvó tűznek gondját s egyebet az istenek jelenlétének symbolumai gyanánt állították és rendelték, nem hogy isteneknek tartsuk azokat; hanem mert magunk is testben lévén, a test nélkül istenek tiszteletét csak testiesen tehetjük.» (Fragmentum epistolae 293. A.)

Egyet-mást el is tanult a keresztyénektől. A pogány papokat tisztességes életre buzdítja, csaknem klerust akarna belőlük csinálni; különösen arra szólítja fel, hogy gondját viseljék a szegénységnek, mint viselik a galilaeusok (így szokta nevezni a keresztyéneket). Még egy sem lett szegénynyé, a ki felebarátjaival közli a magáét. (Τὶς γὰρ ἐκ τοῦ μεταδιδόναι τοῖς πέλας ἐγένετο πένης; Fragm. epistolae, 290. C.) — Sőt a halhatatlanságot is tanítja, ezt írván: «Mindenkor imádkozni kell az istenekhez, mert jól tudjuk, hogy az istenek nagy reményt igérnek nekünk holtunk után (μεγάλας ἡμῖν οἱ θεοὶ μετὰ τὴν τελευτὴν ἐλπίδας ἐπαγγέλλονται. Ugyanott, 298. D.). Hermes is azt mondja Julianusnak, hogy ha innen el kell költöznie, a Mithras jó reménynyel vezető istene lesz.

V.

Gótok és hunok.

Julianus császár hirtelen kimulta után a vezérek Jovianust teszik imperatorrá, ki súlyos békét köt a perzsákkal, s visszavezetvén a sereget, néhány hó mulva gutaütötten hal meg.

Egy Gratianus nevű kötélverő nagy testi erőt mutat egyszer az őt kifosztani akaró katonák ellen, s azért jutott a seregbe, a hol Julianus alatt kitünt. Cibalaenál gazdag birtokos is lett. Ennek fiát, Valentinust, találák most a vezérek és a sereg legérdemesebbnek az uralkodásra.

I. Valentinianus (364. febr. 26.—375. nov. 17.) legott öcscsét, Valenst, fogadá imperatori társává. Naïssusban osztják meg a sereget, mire Valens Konstantinápolyba, Valentinianus pedig Milanóba megyen lakni. Ez kilencz éves fiát, Gratianust, caesárrá teszi, meg-meggyőzvén a germánokat, a Rajna és a Duna vonalait biztositja. De a kvádok földjén is a Dunán túl erősségeket építtetvén, azokat fölingerlé s követeiket oly indulatosan fogadá Bregetióban (Komárommal szemben), hogy szörnyet halt.

Valensnek a gótokkal vala sok baja, kik Julianus szövetségesei voltak a perzsák ellen, s most Prokopius

mellett fogtak fegyvert, a ki, Constantinus nemzetségéből való lévén, mint Julianus utóda lépett fel Valens ellen. Prokopiust saját emberei árulák el; s Valens megöleté 366. májusában, körülfogván a gótokat s szétosztván azokat a városokban.

A gótok a Deneszter és Duna közt két nagy osztályra, keletire és nyugatira oszlottak. A keleti osztályt a *greuthing*ok (homokos síkságon lakók), másképen *ostrogót*ok, a nyugati osztályt a *terving*ek, vagy *treving*ek (erdős vidéken lakók), másképen *vesegót*ok teszik vala. Azoknak fejedelmei az *Amal*-, ezeké a *Balt*-nemzetségből[186] származtak; de egyeduralkodás nem vala még nálok.

A vesegótok vagy trevingek közt a balt *Athanarik* biró tűnik ki a mai Romániában és Erdélyben. Ez visszaköveteli Valenstől a szétosztott gótokat, mi háborút okoz közte és Valens között. A római imperator több ízben átkel a Dunán, saját földjén keresni föl az ellenséget, de döntő siker nélkül, mert a gótok mindannyiszor a hegyek közé vonulnak. Valens a perzsák támadásaitól is tartván, hajlandó kiegyezkedni a gótokkal. A Dunán egy hajón találkozik Athanarikkal, a ki atyjának megesküdött volt, hogy soha római földre nem teszi a lábát. A hajón mégis leborul a császár előtt, ki fölemeli és megöleli, mit a két sereg az ellenkező partokról néz. Hogy miben állott az egyesség, nem tudni.

Ámde a trevingek vagy nyugati gótok közt is visszavonás támadt volt, mert egyik részök már keresztyénné lett, másik részök, s maga Athanarik, még a nemzeti hithez és istenekhez ragaszkodik. Úgy látszik, az ázsiai tartományok dúlásai közben jutott hozzájok a keresztyénség. Első gót püspökjük Theophilus vala Constantin

idejében; utóda pedig *Ulfila* lőn 355. tájban. Ez tagja volt a konstantinápolyi zsinatnak is 360-ban, a melyben Constantius a sirmiumi határozatot megerősíttette. Ulfila a bibliának gót fordításáról híres, a mely legrégibb és legbecsesebb germán nyelvű emlék.[187] A keresztyén gótok közül sokan Moesiában laktak Constantius ideje óta. A gótok arianusok valának, úgy mint Constantius, s mint most Valens is.

A keleti gótoknak vagy greuthingeknek fejedelme az amal-nemzetségű Hermanarik vala, a ki sok germán és nem-germán népet kényszeríte hatalma alá, úgy hogy némelyek Nagy Sándorhoz is hasonlították.[188] Mint valamennyi barbár nép, s mint a rómaiak is, a gótok kegyetlenek valának. Hermanarik többi közt egy szökevénynek nejét, azért, mert férjét nem büntethette meg, lovakkal szaggatá széjjel. A nőnek bátyjai meg akarván boszúlni a kegyetlenséget, orozva támadák meg Hermanariket. A 110 éves fejedelem sebesülten ugyan, de életben maradt, midőn a hunok megtámadák a keleti gótokat.

A hunok régibb bizonytalan történeteit mellőzvén, mindjárt Balambert vagy Balamirt említem meg, a kinek vezetése alatt az új nép az alánokra csap, kik a Don balpartjaitól keletre laknak vala, s a kik több ütközetben kifáradván, meghódolnak és a hunok seregét szaporítják. Ezután a vész a keleti gótokat éri; meghódított szláv népségek is, úgy látszik, szívesen csatlakoztak a hunokhoz. Így magára hagyva — mert a nyugati gótok el valának választva — az öreg beteg Hermanarik kétségből kardjába esik; népének egyik része futásban keres menedéket, másik nagyobb része a hunokhoz csatlakozik, azaz, úgy hódol meg, hogy megtartja saját fejedelmeit a hunok főhatósága alatt, 374—375. Ezentúl a

hunok lépnek, mint vezér-nép, a keleti gótok helyébe, s a Fekete-tenger partjain a Dunáig terjeszkednek.

Most a nyugati gótokra kerül a sor, kik között a hit miatt foly vala egyenetlenség, Athanarik gyűlölvén, egy más gót fejedelem, Fritigern pedig pártolván a keresztyéneket. Ezek természetesen a római hatalomnál keresnek védelmet, általköltözvén a Dunán; Fritigern is oda viszi embereit. Athanarik ellene áll a hunoknak, de hamar kénytelen Erdély hegyei közé, *Kaukaland*ba,[189] vonulni, a honnan meg ő sarmatákat zavar ki.

A Dunán általment gótokat Fridigern mint szövetségeseket ajánlja a római tisztviselőknek — Valens Antiochiában időzvén, mert a perzsák elleni hadakozásra készül vala — de élelmet követel számukra, s a mi több, nem lesznek alattvalók. A rómaiak az élelmet legsúlyosabb kikötések mellett és rossz minőségben szolgáltatják ki. A félreértés felvilágositása végett Lupicinus helytartó lakomára hívja Fritigernt és vezértársait Markianopolisba; de ott keletkezik ám még nagyobb félreértés. A gótok azt vélvén, hogy lest vetnek nekik a rómaiak, fegyverrel szerzik meg magoknak, a mit vártak, s dúlva járnak föl s alá a tartományban. Más-más csapatok is a Dunántúlról csatlakoznak hozzájok, s veszélyeztetik magát Konstantinápolyt. Valens elősiet Antiochiából; a nagy veszedelem Gratianust is rábirja, hogy segítségére menjen nagybátyjának. Ekkor egy alemann törzs — akár egyetértésből a gótokkal, akár nem — becsap a római földre, s Gratian kénytelen visszaverni őket, a mi neki fényesen sikerül is. Ámde ez eltartóztatja a kelet felé indulástól: Valenst pedig a győzelem híre feltüzeli, hogy maga víjjon meg a birodalom szívében dúló ellenséggel. Adrianopolisnál esik meg az ütközet 378. augusztus 9-én, a

rómaiakra nézve nagyon szerencsétlenül. Valens maga is elveszett abban. Majdnem olyan nagy ez a római szerencsétlenség, mint hajdan a Cannae melletti veszteség; csakhogy a gótok nem valának még olyan hatalmasak, mint Hannibal.

Gratianus ebben a veszedelmes időben Theodosiust teszi társ-császárrá Sirmiumban 379. január 17-én. A birodalom úgy osztaték fel a két császár között, hogy Európában Theodosius Thrákián, Makedonián és Görögországon kívül a Balkán-félszigetből a két Dakiát, Moesiát, Dardaniát és Praevalitanát, Scodra fővárossal, kapta; nyugaton pedig Norikum, Pannonia és Dalmatia maradtak. Theodosiusnak (379—395.) sikerül, talán csata nélkül is, kibékíteni a gótokat, kik Thrákiában mint «foederati» azaz szövetségesek, tanyáznak. Athanarikot is, a ki arra esküdt volt, hogy lábát soha sem teszi római földre, Theodosius rábirja, hogy Konstantinápolyba menjen 381-ben.

Mert a hunok az erdélyi havasok közül is kizavarták a büszke Athanarikot, s így hatalmuk egész az alsó Dunáig ért. A régi Oláhországban, az Ardsis melletti Petrossában, 1837-ben egy csudálatra méltó kincset találának, arany, ezüst edényekből és ékszerekből állót. Egy gyűrűn rún írás is van. Hihető, hogy Athanarik ásta ott el, midőn Erdélyből a mai Bárczaságon keresztül menekült a Duna felé. De akár Athanariké volt a kincs, akár másé, nyilván gót emlék.

Theodosius megkeresztelkedvén, 380. február 20-án Gratianussal és II. Valentianussal — ez utóbbit testvérbátyja, Gratianus, caesárrá nevezte ki — egy hirdetményben kijelenté, hogy mind a hárman azt a hitet vallják, melyet Szent Péter tanított Rómában, és melyet

Damasus római püspök vall. Ennélfogva Theodosius kihajtja Konstantinápolyból az arianusokat, s az ott 381-ben tartott zsinaton — melyen 150 keleti püspök vala jelen — az arianismust elkárhoztatja, mit ugyanazon időben Ambrosius is tétet az Aquilejában tartott zsinaton. A konstantinápolyi zsinat arról is nevezetes, hogy elismerte a római püspök elsőségét, s utána, másod helyre, tette a konstantinápolyit.[190]

394-ben felszólítá Theodosius a római senatust, hogy legyen keresztyénné, s megtagadja a költséget a pogány szertartásokra. Így keresztyénné lesz az egész birodalom.

Theodosius után a 18 éves Arcadius Konstantinápolyban, a 11 éves Honorius pedig Milanóban gyámság alatt kezdék atyjok uralkodását folytatni.

A hunok több fejedelem alatt eleinte jó szomszédai a római birodalomnak, melynek szolgálatába is állanak. Egyik királyok, Uldin, mint Arcadius szövetségese, a gót Gainas ellen harczol, a ki a császári hadak vezérségét ragadta volt magához. Ebben a minőségben Gainas Konstantinápoly városának ura lett. Úgyde ott Theodosius az arianus isteni tiszteletet a külvárosba szorította volt; Gainas méltósága kisebbítésének nézi vala, hogy neki, mert arianus, benn a városban nem lehet egyháza. Követeli tehát Arcadiustól, hogy legyen. Ámde Chrysostomus (aranyszájú) János ellenzi, s Arcadius meg is tagadja Gainas követelését. Ez most lázadásban tör ki: Arcadius azonban a gót Fravittát, a ki még pogány, rendeli a lázadó ellen, s az győz is rajta. Gainas a Duna felé igyekszik, de ott a hun Uldin veri meg egy csatában, s fejét Konstantinápolyba küldi, 401. januáriusában.

Ugyanez az Uldin 405-ben Honorius szolgálatában is

Radagais ellen harczol s könnyű lovasságával nyeri meg a győzelmet.

Megfordulának-e a hunok már 407—408-ban a Rajnánál is, mint Thierry írja, bizonytalan. Legalább a forrás szerint, a melyre a franczia iró hivatkozik, az lehetetlen.[191] Annál nagyobb veszedelmére vannak a birodalomnak az abban élő gótok, kik még állandó lakásokhoz nem lévén szokva, mint szövetségesek a hatóságoktól húztak élelmet és fizetést. Barmostul, feleségestül és gyermekestül fel- s alájáró ilyen csapatok képzelhetetlen bajt okoznak a birodalomban. Alarik, mint a Balt-nemzetségből való, magát gót királylyá teszi, s nemcsak a Balkánfélszigetet, hanem a Peloponnesust is dúlja.

A tehetetlen Arcadius meghal 408-ban s kis fia, II. Theodosius lesz utóda, heréltek és asszonyok gyámsága alatt. Alarik Italiába vonul, s 410-ben Rómát is elfoglalja, míg Honorius császár Ravennában ül, nézvén, mit cselekesznek mások helyette. Alarik sógora, Ataulf, azután a nyugati gótokat Galliába s onnan Hispániába vezeti, a hol gót királyságot alkotnak. Honorius 423-ban hal meg; kiskorú III. Valentinianus lesz utóda, ki helyett anyja, Placidia, uralkodik.

A hun fejedelmek közül Oktárt vagy Optárt, Mundzukot, Oibarst, Ruat vagy Roat (Rugilast) ismerjük, kik testvératyafiak lévén, egyszerre uralkodának a hunokon. Ezeken kívül más hun fejedelmek is voltak. A hunokkal együtt valának a keleti gótok és az ezekhez tartozó gepidek is,[192] még pedig mind saját fejedelmeik alatt. Hogy annyiféle hun és nem-hun fejedelem összefért, az nevezetes tünemény; alig is van példája a barbárok

történeteiben. Ámde az meg is czáfolja az uralkodó hírt a hunok szertelen vérengzéséről. A csatában bizonyosan nem lehettek tartózkodók: de hát népet, mely ölés nélkül tudott volna győzni, nem ismer a történelem.

Oktár után Roa vivé a főkormányt. Ekkor már a nyugati birodalom is több ügyet vet a hunokra, s Aëtiust küldik hozzájok kezesnek. Aëtius egy lovas tisztnek, Gaudentiusnak fia, ki Dorostorumban (Silistria) született 395-ben vagy 396-ban. Mint kezes előbb Alariknál, azután Roánál tartózkodék, tehát mind a gótok, mind a hunok szokásait jól megtanulhatta. Ismerősévé lévén Attilának, azzal, mint 426. óta a nyugati birodalomnak fővezére, azután is közlekedék. Gyakran is éle a hunok segítségével; így a burgundiak ellen, két hadjáratban, 436-ban és 437-ben. Ekkor esett el a hunok elleni csatában Guntikar burgund fejedelem, a ki azután a Nibelungok híres Güntherévé vált.

Roát követék az uralkodásban 434-ben vagy 435-ben Attila és Bléda, Mundzuknak fiai. Bléda halála után Attila maga uralkodott az összes hunokon, gót, gepid és más népeken. Történetei nem tartoznak ide: annál inkább idevaló a konstantinápolyi követségnek utazása Attilához 448-ban, melyet a követség tagja, Priskos írt le, s a melyből több ethnographiai tudósítást merítünk, mint azon kornak valamennyi íróiból.

Attila követei, Edekon és Orestes, 447. vége felé érkezének Konstantinápolyba, urok követeléseit vivén II. Theodosios udvarának. Edekon hun volt, Attila testőrségének főtisztje; Orestes pedig Petovioból (Pettau) való római volt, Attilának író-deákja, notáriusa. Orestes arról is nevezetes, hogy néhány év mulva, 476-ban, fiának, Romulus Augustulusnak nevével, a nyugati császárok sorát bezárta.

Mellőzvén az álnokságot, melylyel Theodosios mindenese, Chrysaphios, Vigilától ösztönözve, Attila megöletését tervezte, a miről a követség fő embere, Maximinus és társa, Priskus, nem tudnak vala semmit, de a mibe Edekon színből beleegyezett, — mindjárt az utazást adom elő.

Konstantinápolyból indulván tizenhárom napi járás után Serdikába érkezék a követség Edekon és Orestes kiséretében, a kik visszatértek Attilához. Mind a rómaiak, mind a hunok nagy sereg szolgával és sok teherhordozó öszvérrel, lóval utaznak. Serdikában a rómaiak hún kisérőiket megvendégelik. A bortól nekimelegedvén, mindegyik fél a maga urát dicséri: a római fél Theodosiost istennek advân ki, Attilát pedig csak embernek mondván. Ezért haragra lobbannak a hunok, s alig sikerül Maximinusnak őket lecsendesíteni.

Azután Naïssusba érkeznek, mely el van pusztítva a a hunoktól; a városon kívül ütnek fel sátrakat.

Naïssusból a Margus folyó (Morava) mentiben haladván, a Duna partjára érnek, s hirét veszik annak, hogy Attila túl a Dunán, nem messzire, egy nagy csapattal vadászgat. A Dunán barbár révészek egy-szálfájú csolnakokon (ἐν σκάφεσι μονοξύλοις) szállítják által. A tulsó parton Edekon és Orestes elválnak tőlük. Maximinusék hetven stadiumnyira ($1\,^3/_4$ német mélyföld) haladás után vacsorára készülnek, mikor lódobogást hallanak. Két hun jő nyargalva s jelenti, hogy Attila várja a követséget. Vendégül hívják a két hunt s másnap reggel folytatják az utazást. Kilencz óra tájban (délutáni háromkor) megpillantják Attila táborát s egy dombon akarják sátraikat felütni. De azt nem szabad tenniök, mert Attila sátora laposabb helyen áll. Elhelyezkedvén, a hol szabad vala,

Edekon, Orestes és Skottas kerülnek hozzájok, kérdvén, mi végett jöttek? Azt csak Attilának mondja meg, a kihez van küldve, felel reá Maximinus. Elmennek; de egy néhány percz mulva Orestes és Skottas visszatérnek azzal a hírrel, hogy tudva lévén, mi végett jöttek, tehát ha egyéb izenetjök nincsen, haza mehetnek. Aggódva bár, de visszamenetelre készülnek, midőn Attilának parancsa jő, hogy ő nem kivánja éjjel való elindulásukat, s ökröt és halakat is hoznak nekik vacsorára.

Másnap reggel ismétlődik a tegnapi jelenet, hogy menjen a követség haza, ha nincsen egyéb izenetje. Priskus látván a Maximinus kétségbeesését, Rusticiust szólítja fel, hogy menjen vele Skottashoz. Mert Rusticius, a ki tud vala a barbárok nyelvén beszélni, magánügyben jött ide a követekkel, hogy Constantiussal találkozzék, a kit Aëtios iródeáknak küldött volt Attilához. Ezen tolmács segítségével elmondá Priskos Skottasnak, a kinél akkor Orestes nem vala, hogy nagy ajándékot kap Maximinustól, ha bejuttatja Attilához. Mert a követség nemcsak a romaeusok és hunok javát akarja, hanem Onegesiosét is, a kit a császár követnek óhajt magához a két nemzet közti viszályok kiegyenlítésére, s kit gazdagon megjutalmazva ereszt majd el. Onegesios távollétében Priskos tehát atyafitestvéréhez, Skottashoz, fordul, a kiről ugyan azt hallotta, hogy szinte nagy befolyású Attilánál; de nem tudja, úgy van-e, ha tettel nem mutatja meg. Erre Skottas lóra ül és Attilához siet, Priskos pedig elmondá Maximinusnak, hogy mit beszélt Skottassal, s hogy el kell késziteni a neki adandó ajándékokat. Ezt hallván Maximinus és Vigila, azonnal felugrának — mert a füvön hevernek vala aggodalmaikban — s visszaparancsolák a már elinduló embereket és állataikat.

Mig Maximinus az ajándékokat előszedi, s meggondolja, mit szóljon Attilához, ez megizeni Skottastól, hogy mehetünk hozzá. Az őrök nagy sokaságán keresztül jutánk Attilához, a ki fa-széken ül vala. Mi kissé távolabb állapodunk meg; Maximinus hozzá közeledvén, üdvözlé, a hozott levelet általadá s mondá: A császár neki és övéinek minden jót kiván. Legyen meg a romaeusoknak is, a mit neki kivánnak, felele Attila. Tüstént Vigilához fordítván beszédét, azt szemtelen kutyának (θηρίον ἀναιδές) nevezé: hogy mert hozzá jönni, tudván, hogy csak azon föltétel alatt lesz meg a béke, ha kiadnak minden szökevényt a romaeusok. Vigila azt viszonzá, hogy nincsen több skytha szökevény a rómaiaknál. Erre Attila még jobban leszidá, hogy, ha nem tisztelné a követek jogát, nyársba húzatná a madarak eledelére; még sok ott a szökevény! Egyszersmind egy írásról felolvastatá neveiket. Tétova nélkül takarodjék el Vigila; de vele Eslát is küldi, a ki visszakövetelje mindazokat, a kik Karpilion ideje óta elszöktek (Karpilion, Aëtiusnak fia, kezesül volt nála). Nem tűrheti, hogy saját emberei harczoljanak ellene, ámbár mit sem tehetnek; mert melyik városť vagy várat menthették meg, a melyet ő el akart foglalni. Tehát a rómaiak vagy adják ki a szökevényeket, vagy fogadják el a háborút! Maximinusnak azonban meghagyá, hogy várja meg, míg a feleletet megíratandja.

A sátrakba visszatérvén, kiki a hallottakon álmélkodék, Vigila csodálkozván, hogy Attila miért bánt vele most oly nyersen, holott azelőtt nyájas volt hozzá. Talán, úgymond, a Sardikában esett beszédek jutottak fülébe, s azok miatt boszankodik, mi Priskos előtt valószínűtlennek látszék. A közben eljöve Edekon, s külön vevén

Vigilát, azt mondá neki: Hozza el az aranyat, a mivel meg kell nyerni azokat, kik Attilát megöljék. — «Én azután kérdém Vigilát, hogy mit szólt neki Edekon. De ő, maga is meg lévén csalva, elhallgatá az igazat, azt felèlvén, hogy Attila csak a ki nem adott szökevények miatt haragszik reá; azokat tehát ki kellett volna adni mind, vagy hozzá a legnagyobb méltóságú követeket küldeni.»

Akkor elhozák Attilának parancsát, mely szerint nem szabad vennünk se római foglyot, se barbár rabszolgát, se lovat, se egyebet, kivéve élelemre valót, míg az egyesség nem lesz meg a hunok és a rómaiak között. Ez azért történt, hogy Vigila a hozott aranynak semmi okát ne mondhassa. Bennünket, a felelet megvárása végett ott maradni kényszeríte, míg haza jő Onegesios, hogy neki általadhassuk a császártól szánt ajándékokat. Onegesios t. i. Attila idősb fiával az akatzirok ellen volt küldve, hogy azt királyokká tegye. Azért kellett őt megvárnunk. De Vigila a szökevények kihozatalának szine alatt küldetett el Eslával együtt, valójában pedig azért, hogy elhozza az aranyat Edekonnak.

Másodnap elindulának Attilával észak felé. Nem sokára más irányba indíták a követséget, mert Attila egy faluba tért, feleségül venni Eskamot, jóllehet már sok felesége vala.

Síkságon utazának; a hajókázható folyókon egy-szálfájú csolnakokon szállítják őket által. Az Ister után legnagyobb folyók Drekon, Tigas és Tiphesas:[193] kisebb folyókon kompok vitték keresztül, melyeket szekereken hordanak a barbárok.

A követség a falusiaktól gabona helyett *kölest* (κέγχρος), bor helyett *medost* (μέδος) kap; a szolgák is, úgymond

Priskos, kölest vivének magukkal és árpából készült italt, melyet a barbárok *kamon*nak neveznek.[194]

«Hosszú utat tevén, beszéli továbbá Priskos, késő este egy tó mellett ütők fel sátrainkat, a tóban iható víz levén, melyből a közel falu is mereget. Hirtelen nagy mennydörgéssel és villámlással szélvész támada, mely nemcsak sátrainkat felforgatta, hanem összes podgyászunkat is a tó vizébe szórta. Ijedten futánk el, ki merre tudott a sötétben és záporesőben, de véletlenül mindnyájan a falu kunyhóihoz érvén, nagy lármát támasztánk. Kiugornak a skythák, s nádcsóvákat gyujtván meg, világítanak. Kérdésökre: mi bajunk? a kisérő barbárok elmondák a történetet. Erre a skythák behívnak kunyhóikba, a hol náddal gerjesztenek tüzet. Az úraszszony pedig (ez Blédának egyik felesége vala) ételt-italt külde nekünk meg csinos nőket — ez skytha tisztességtudás. Mi azokat megvendégelők a küldött ennivalókkal, de velök nem mulatánk.»

Virradtig maradván a kunyhókban, reggel azonnal holmijok összeszedéséhez látnak, s fényes nap sütvén a zivatar után, egész nap szárítgatják. Elindulásra készek lévén, a királynéhoz mennek megköszönni szivességét, melyet három ezüst findzsával, veres bőrökkel, indiai borssal, datolyával és egyéb nyalánksággal viszonoznak, mi mind nagybecsű a barbároknál.

Hét napig tovább utazván, egy faluban megállítják őket, mert Attila erre fog jönni, s a követségnek őt követnie kell. Ott összetalálkoznak a nyugati Rómának követeivel, a kik hasonlóképen Attilát várják vala, úgymint Romulus, Primutos a Norikum kormányzója, meg Romanus, egy hadi csapatnak vezére. Velök valának Konstantius, a kit Aëtius íródeáknak küldött Attilához, és Tatulus, Orestes atyja;

ezek nem tartozván a követséghez, magánügyben jöttek azzal. Konstantius t. i. Itáliában forogván, jól ismeri vala a három követet; Tatulusnak pedig Romulus leánya volt a felesége Petovióból. A követségnek pedig ez volt az oka:

Midőn Attila és Bléda Sirmiumot körülszállották (442. évben), a sirmiumi püspök aranyedényeket ada át egy Galliából eredő más Konstantiusnak, ki akkor Attilának és Blédának íródeákja vala, mint most az említett Konstantius, azon föltétellel, hogy ha megvennék a várost s ő, a püspök, életben maradna, Konstantius az edények árán váltsa ki; ha pedig életét vesztené, azoknak árán más foglyokat váltson ki. Miután a város az ellenség kezébe jutott, Konstantius nem gondolt a föltétellel, hanem valami ügyben Rómába menvén, ott Sylvanus pénzváltónak adá el az edényeket. Kitudódván Konstantius árulása, őt Attila és Bléda keresztre feszíttették; utóbb Attilának tudomására esvén az edények dolga, ő Sylvanust, mint tolvajt kiadatni kivánta, minthogy az edények a sirmiumi zsákmányba valók volnának. Aëtius tehát és az ottani császár (III. Valentinianus) követeiket azért küldték Attilához, hogy nem lehet kiadni Sylvanust, mert becsületes vevője az edényeknek; de ezeket sem lehet visszaadni, mert istenitiszteletre szolgáltak, embernek pedig nem illik az olyanokat használnia.

Ott tehát megvárván Attilát, követék őt és nagy sokaságát, némely folyón is általkelvén, míg egy igen nagy faluhoz értek, a melyben Attila épületei a többiek közül kitüntek. Fából és deszkákból mesterségesen valának alkotva s magas fatornyokkal ékesítve. A királyi lak mellett Onegesios lakása is csinos, de tornyok nélkül. Az első ember lévén Attila után, fürdőt is építtetett

magának, arra Pannoniából hozatván a köveket; s minthogy ott se kő, se fa nincsen, másunnan hozott fával tüzelnek. A fürdőnek építője egy sirmiumi fogoly, ki az építésért szabadságát reménylette volt, de Onegesios fürdőmesternek tartotta meg.

A faluhoz érkezvén, Attilát eleibe jött nők fogadák. Két sorral állva fejeik felett egyik sortól a másikig fejér fátylakat tartának hosszában kifeszítve, melyek alatt egy-egy csoportban hét-hét fiatal leányka lépdelt skytha dalokat énekelve. A menet a palotának tartva, Onegesios laka előtt vonula el. Ennek neje sok szolgálótól környezve, kik főttet és bort hoztak, a kerítésen kívül várakozék. Midőn a király hozzá közeledett, üdvözlé és kéré, hogy ízlelje meg az ételt, — ez a legnagyobb kitüntetés a skytháknál. Attila lovon ülve a hozzája fölemelt ezüst tálról vett egy keveset, s hörpentett a borból is, ezzel kedveskedvén nagy embere nejének. Azután bémene palotájába.

Minket pedig Onegesios meghagyása szerint — mert visszatért volt Attila fiával — az ő házában vendégeltek meg neje és más nagyok, maga Onegesios nem lehetvén velünk, mert Attilát a viselt dolgairól kellett értesítenie. Az evés után odahagyván Onegesios házát, közelben ütők fel sátrainkat, hogy messzire ne legyünk akár Attilához, akár Onegesioshoz. Eltelvén az éjszaka, Onegesioshoz küld engem Maximinus, hogy általadjam neki az ő és a császár ajándékait, s megtudjam, hol mikor lehetne vele szólania. Oda érvén az ajándékok vivőivel, még zárva találám az ajtókat. Várván tehát, míg beeresztenek, a kerítés előtt járék fel s alá, midőn valaki, a kit díszes ruhájánál fogva barbárnak néztem, hellénül köszön nekem. Elcsudálkozám, hogy skytha ember hellénül

szólít meg. Mert a barbárok csak a magok, akár hun, akár gót, nyelvén szeretnek beszélni, legfeljebb latinul is, a romaeusokkal való közlekedés miatt. De hellénül alig beszél ott valaki, kivéve a thrákiai vagy illyr tengerpartokról ide hurczolt foglyot, kit azonban nyomorult külsejéről és rossz szinéről mindjárt meg lehet ismerni. Ámde ez gazdag ember módjára ékesen volt öltözve, feje kerekre megnyírva. Viszonozván köszöntését, kérdém: honnan való s miért él skythásan?

Most a Viminakiumból eredőnek hosszas előadása következik, hogy lett fogoly, azután vitézsége által hogy szerezte meg szabadságát, s milyen boldogul él a hunok közt, hol felesége, gyermekei is vannak. Ellenében Priskos a művelt világ állapotát írja le, mely mégis előbbvaló a barbár világnál.

A közben kinyilt a kerítés ajtaja s azon Onegesios jő ki. Priskos hozzá lép, átadja neki a követtől való ajándékot s a császártól való aranyat, s kérdi: hol, mikor találkozhatik vele Maximinus? Onegesios erre maga megyen Maximinus sátrába. A római követ a császár óhajtását fejezi ki, hogy Onegesios menne követül Konstantinápolyba, s bölcseségével szüntetné meg a fenforgó viszályt, mi nemcsak a hun és római népek hasznára, hanem neki magának is dicsőségére és gazdagságára szolgálna. De Onegesios azt mondja, hogy Attila mellett maradván és haragját megszelidítvén, többet használhat a romaeusoknak; különben is ki nem becsülné többre a szolgaságot Attilánál, mint a gazdagságot a romaeusoknál? Egyébiránt Priskos szabadon járhat hozzá értekezni, mit Maximinus méltósága meg nem tehetne.

Másnap Priskos bemegyen Attila kerítésébe, hogy Kreka nejének ajándékot vigyen, a kitől három fia lett

Attilának, az idősbik az akatzirok királya lévén. A Kreka lakát is nagyon csinosnak találja Priskos. Földje gyapjúszőnyeggel van beterítve. Maga Kreka szőnyegen ül, körülötte sok inas áll; szemközt vele pedig szolgálók ülnek, vásznakat himezvén különböző szinekkel, a ruhák ékesítésére. Priskos közelebb lép hozzá, köszönti s általadja az ajándékokat. Kijövén innen, egy más házba megyen, a melyben Attila szokott tartózkodni; ismeretes lévén már az emberek előtt, Priskos szabadon jár ki-be. Egyszerre nagy mozgalom támad: Attila lép a ház elé Onegesiossal, kihallgatja a peres feleket s igazságot szolgáltat nekik. Azután megint bemene, a barbár követségeket fogadván el.

Onegesios kijövetelét várván Priskos, az italiai követek ott terémének, t. i. Romulus, Promutus és Romanus, kik az aranyedények miatt jártak ide, hozzájok Rusticius és Konstantiolus csatlakozván, az utóbbi Pannoniának azon részéből való, mely Attilát uralta. «Szóba állván, úgymond Priskos, megkérdezének: vajjon elereszt-e minket Attila, vagy maradni kényszerít (míg t. i. Vigila vissza nem tér Eslaval)? Azt felelém, azért várok itt Onegesiosra, hogy tőle megtudjam ezt. Viszontag én kérdezvén őket, vajjon Attilát nyájasnak találták-e? Sehogy sem változtatja meg akaratját, mondák; háborúval fenyeget, ha el nem küldjük neki vagy Silvanust vagy az arany csészéket. Hogy a barbárnak szertelenségén elcsudálkoztunk, a sok követségen járt nagy tapasztalatú Romulus így szóla: A nagy szerencse s a szerencséből folyó hatalom kiforgatta eszét Attilának, hogy nem férhet hozzá az igazság, ha nem kell neki. Soha egy skytha ember vagy más uralkodó oly rövid idő alatt nem vitte dolgát annyira, hogy uralkodott volna az oczeanusbeli szigete-

ken, az egész Skythián, s még a rómaiakat is adózókká tette volna. Mind többre vágyik, hatalmát nagyobbitandó, sőt a perzsák ellen is akar indulni.[195]

«Közülünk valaki tudni óhajtván az utat, melyen Attila eljuthatna a perzsákhoz, Romulus azt mondá, hogy Média nincs távol Skythiától; s hogy a hunok jól ismerik oda az utat. Attilának tehát nem kerülhet fáradságába oda eljutnia, s hadi ereje lévén olyan, melynek egy nép sem állhat ellene, a médeket, perzsákat és parthusokat is adózókká teszi.»

«Azt ejtvén ki valamelyikünk: bárcsak elindulna a perzsákra s ott töltené az idejét hadakozással! Inkább félni kell, úgymond Konstantiolus, hogy könnyen győzvén a perzsákon is, nem mint barátunk, hanem mint urunk tér majd vissza. Most még beéri a római vezér méltóságával (ἀξία στρατηγοῦ Ῥωμαίων) s az ezután járó aranynyal: bezzeg azután római király akar lenni. Valóban is nem sokára nagyobbodni fog hatalma, mit az isten maga azzal jelent ki, hogy megtaláltatott Ares (Mars) kardja, melyet mint szentet a skytha királyok tiszteltek, s mely sokáig rejtve lévén, most egy ökör által került elő.»[196]

Ezen beszélgetés Onegesios megjelenésével szakadt félbe, ki Maximiniusért küldé Priskost. Onegesios bevezeté Maximiniust Attilához. Onnan kijövet elbeszélé Maximinus, hogy Attila Nomust vagy Anatoliust vagy senatort kiván magához követnek, s hogy Maximinus észrevételére: olyan méltóságú férfiakat nem illik hozzá küldeni, Attila azt felelte: Vagy megteszik, a mit akar, vagy fegyver legyen a biró.[197]

A mint Maximinus és Priskos a sátorokba visszatértek,

Orestes atyját taláłák ott, a ki őket Attila vendégségére (ἐπὶ τὸ συμπόσιον) meghívta. Részletesen írja le Priskos az ét-termet, Attilának és a vendégeknek üléseit, a felköszöntő szertartást, az ételeket (húsfélék mind), melyeket a szolgák ezüst tálakon hordtak fel; Attilának tiszta, egyszerű ruháját, a ki csak fa-kupából ízlelte a bort és fa-tálról evett keveset; holott a vendégek arany- vagy ezüst-kelyhekből ittak és ezüst-tálakról ettek. Esteledvén, fáklyákat gyujtának meg, s két barbár énekes, szemközt Attilával megállva, annak győzelmeit dicsőíté, a mi a hallgatókból hol örömet, hol könnyeket fakasztott ki. Ezután egy bohócz lépe fel, a ki hangos nevetést gerjesztett badar fecsegéseivel. Utoljára még a törpe mór, Zerkón, mulattatá hun, gót, latin zagyvalékával a jókedvű vendégeket. Priskos annak történetét is beszéli, hogy került ez a rómaiakhoz, ezektől a hunokhoz, hol Blédának mintegy udvari bolondja vala.

Másnap Onegesiossal a hazamenetről értekeznek, mi meglesz, úgymond Onegesios, mert Attila már iratja a leveleket a császár számára. A levelek szerkesztői közt Priskos Rusticiust is megemlíti, a ki Felső-Moesiából való fogoly lévén, mint hozzátudó ügyes ember Attilának egyik író-deákja lett. Azzal már előbb is találkoztunk. E közben Rekan (Kreka) is meghívatta őket vendégségre Adameihez, a ki házi ügyeit gondviselte. Az őket, sok skythával együtt, víg lakomával tisztelé meg.

Következő napon ismét Attilának valának vendégei, s harmadnapon elindulának, gazdagon megajándékozva. Berik, egy gazdag földesúr (πολλῶν ἐν τῇ Σκυθικῇ κωμῶν ἄρχων), kiséri őket Konstantinápolyba. Innen 449-ben más követség is ment Attilához, s ettől Orestes meg

Esla újra Konstantinápolyba. Chrysaphios kiadatását sürgeté Attila; de a következő évben Theodosius meg Chrysaphius halála esik meg, mint utóbb meglátjuk.

Priskos követségi tudósítása nemcsak azért felette becses, hogy Attila személyiségét a valóság szerint ismerteti meg — mert a történelem egy barbár fejedelemnek sem birja oly hű rajzát, mint a milyet Priskos ad Attiláról — hanem ethnographiai észrevételei miatt is jeles. Attila uralkodásra termett alak, mely egyszerű külsőségével és a csillogtatás kerülésével is feljebbvalóságát bizonyítja. Fa-széken ül, fa-kupából iszik, fa-tálról eszik, mikor vendégeinek arany-ezüst-kupákban szolgáltatja az italt, s ezüst tálakon a húsételeket. Priskos előadása mutatja, hogy tudott uralkodni hevességén; s hogy okos tanácsra is hallgatott, Onegesios maga mondja. Ez urának teljes bizodalmát birja, s ezzel soha vissza nem él; valamint Attila sem féltékeny reá; ő általában a gót fejedelmektől sem félti hatalmát.

Vajjon öcscsétől féltette-e, s azért ölette-e meg azt? sem Priskos, sem a nyugati római követek, valahányszor Attiláról félénk csudálkozással beszélnek, nem tudnak semmit a testvér-gyilkosságról, pedig halálát megemlítik, de úgy, hogy természetesnek kell tartanunk. A mit Priskos előadásából Blédára nézve megtudhatunk, az ezt igen ártatlannak mutatja. Özvegye is mint hatalmas földbirtokos asszony nagy fényben él, a mi hasonlóképen azt tanusítja, hogy férje nem áldozatja lett Attila féltékenységének.

De Jordanis, a ki ostoba mesét beszél a hunok eredetéről, azt írja, hogy Attila Blédát cselvetéseivel ölette

meg (Bleda enim fratre fraudibus peremto) s azt más latin írók ismételték. Thierry Amadé (Attila történelme) Szabó Károly fordítása szerint így pragmatizál: «Theodosius gyávasága mindig kezére dolgozott Attila kegyetlenségének: a szerencsétleneket kiadták vérpadra. Belékeveredett-e Buda[198] a cselszövényekbe? fogta-e pártjokat az elégületlen főnököknek? vagy egyedül személye volt-e gát nagyratörő testvére előtt, ki magával egyenlőt ismerni nem akart? nem tudjuk. A történetirat elrejté előlünk azon borzasztó családi tragoedia részleteit és bonyodalmát, melynek csak katastropháját tűnteti elénk. Attila megölte Budát «csellel és orvul» mondják a történetírók; egyik hozzáteszi, hogy e testvérgyilkolás csak előjátéka volt az emberi nem gyilkolásának. *A hunok erkölcsei oly vérengzők voltak, hogy e vétek közfelindulást nem gerjesztett; csak némely Budához különösen szító törzs s némely barátai, kik emlékét fenn óhajták tartani, keltek fel, ezek is könnyedén el lőnek nyomva.*»[199] Történeti alap nélküli költeményes declamatio. «A hunok erkölcsei oly vérengzők voltak, hogy e vétek közfölindulást nem gerjesztett!» kiált fel Thierry. Hát a keresztyének erkölcsei milyenek voltak, hogy Konstantinusék testvér-, apa-, rokon-gyilkolásaiért fel nem indultak? Azt pedig igazán Thierry csak képzelődéséből merítette, hogy némely Budához, azaz Blédához különösen szító törzs s némely barátai keltek fel, ezek is könnyedén el lőnek nyomva. Attila nem volt szenvedély nélküli ember, kegyetlenül is büntetett; de azon borzasztó ördög sem volt, a milyennek a kolostorok tudósai festették, a kik őt isten ostorának nevezgették.

A byzanti követség a Morava kifolyásánál kelvén által a Dunán, a Tisza-Maros szögén utazik keresztül, a mely a római uralkodás idejében dús római életet mutat vala.

Ez kétszáz év alatt egészen eltünt, helyét barbár élet foglalta el. A mit a követek látnak, mind barbár. Élelemre nem azt kapnak, mihez szokva vannak, t. i. gabonát és bort, hanem kölest, méz-sört és kamumot, tehát barbár enni-innivalót. A lakosság falvai is barbár kunyhók. Annak nemzetiségét Priskos nem nevezi meg; alkalmasint nem is tudja. Hogy hun nem volt, bizonyos, mert földesuraság alatt él; azután a hun nem volt szántó-vető. Gótnak is bajos vélni, mert az sem vala még akkor és ott földmívelő. A lakosság valószínüleg szláv volt, a melybe a régi sarmaták utódjai beléolvadtak.

Bléda özvegye azon falunak tulajdonosa, a melybe a zivataros éjszakán a követség emberei menekülnek. Berikről is, a ki a követséget visszakiséri Konstantinápolyba, azt olvassuk, hogy sok falunak ura. Bizonyosan Onegesios, Edekon, Skotta s más előkelő hunok is afféle földesurak valának. A viszonyról nem tudósit Priskos, melyben a falvak lakossága illető földesuraihoz állott. De gondolnunk lehet, hogy köles-termesztményének, valamint készített méz-sörének és kamumának egy részével adózott a földesuraságnak. Bizonyosan a marhának része is az uraságé volt.

Minthogy a gótok, gepidák és más germán törzsek saját fejedelmeik alatt élvén, inkább szövetségeseik, mintsem alattvalóik voltak a hunoknak: föl lehet, sőt föl is kell tenni, hogy azok is falvaiknak urai valának.

De Priskos tudósításából nem tetszik ki, vegyest laktak-e a hunok és gótok, gepidák, vagy elválva különkülön tartományokon? A hadi szerkezetből, bár milyen volt is, a különlakást lehet következtetni. Annyi mégis kitetszik Priskos előadásából, hogy a hunok a Tisza-Maros szögi, meg a Duna-Tisza közi síkságokon tanyáztak.

Mivelhogy a hun birodalom széthullása után a gepidákat a mai Erdélyben találjuk, azt lehetne gondolni, hogy a gótok a későbbi Oláhországban s Pannoniának azon részében, mely már az Attila birodalmához tartozott, tehát a mai Tótországban és a régi Valeriában laktak. Más germán népek a Dunától északra, a Mátra és nyugati Kárpátok közt, az Ipoly, Garam és Vág mellékein tanyáztak.

Hol volt Attila székfalva? bajos meghatározni, mert a Duna-Tisza-közön sok fátlan, követlen vidék van ma is. Az Onegesios fürdőjéhez a fát, követ Pannoniából kellett hozni: tehát Aquincumból (Ó-Buda) is, Sirmiumból is és más pannoniai volt római város romjaiból is kerülhetett ki fa és kő.

Ha tekintjük az Attila nejének, Bléda özvegyének, meg Onegesios feleségének háztartását, a mint Priskos látja, azt lehet mondanunk, hogy némi nyugalmas, kellemes élet uralkodott 448. és 449-ben a hun világon, a melyben a nők hímeznek, varrnak, és az idegenek iránt nyájasak, mint Bléda özvegye.

Ebben a hun világban, úgymond Priskos, leginkább a hun és a gót nyelvek uralkodnak; görögül csak a thrákiai és illyr városokból idehurczolt foglyok beszélnek; a latin nyelv azonban a hunok előtt sem ismeretlen, mert sokat közlekednek a Duna jobbparti latinul beszélő lakosokkal.

Elbeszélésünk most a hun világból a Duna jobb partjára, és a keresztyénséghez tér vissza, a melylyel legszorosabb kapcsolatban a Balkán-félsziget latinosodása áll. A keleti birodalom uralkodóit és vezérosztályait

ugyanis a hunok és más barbárok szorongatásainál is inkább a theologiai vitatkozások nyugtalanították.

El volt már döntve az egyházban, hogy Krisztus, a fiú, tökéletesen egy az Isten atyjával. Ebből más kérdések és kétségek támadának. Ez a lényeg-egység vajjon egészen isteni-e? vagy pedig emberi is? S a kettő, az isteni és az emberi természet, hogy férhet össze egy személyben?

Nestorius, antiochiai presbyter, 428-ban konstantinápolyi patriárkává lőn. Máriának tisztelete már nagyon el vala terjedve s a szerzetesek meg a nép által felette nagyon kedvelve. Nestorius azt tanítá, hogy még sem lehet Máriát isten szülőjének (ϑεοτόκος) nevezni; ez pogány felfogás, a pogányok Cybelét tartották volt istenek anyjának. Az alexandriai szék azelőtt is ellenese lévén a konstantinápolyi széknek, Kyrillos, alexandriai patriárka mindjárt szemére kezdé hányni Nestoriusnak, hogy kisebbíti, alacsonyítja Máriát, azt tanítván róla, hogy nem isten-szülő. Nagy lett az egész egyháznak felháborodása keleten, hol II. Theodosius, mint tudjuk, 408. óta Pulcheria hugának, és 421. óta a feleségévé lett szép athénei tudós Athenaisnak, ki a keresztségben Aelia Eudokia nevet kapott volt, gyámsága alatt él vala. Pulcheria Nestorius, Eudokia császárné inkább Kyrillos véleményén valának.

A támadó egyházi szakadás elhárítására Theodosius 431. pünkösdjére Ephesusba egyetemes egyházi zsinatot hív össze. Kyrillos előbb vala ott egyiptomi püspökeivel, a kikhez az ázsiabeliek többsége is csatlakozék. Nestorius 16 püspökkel megjelenvén, azzal utasítja el a Kyrillos felekezetét, hogy ő soha sem fog istennek tartani két-három hónapos gyermeket. Mint már szokássá vált az egyházi gyűléseken, mindegyik felekezet a másikát el-

kárhoztatja, kiátkozza. Egyesség nem állhatván elé, Theodosius július végén haza küldi a püspököket; azonban Kyrillos állítása, hogy Krisztus igaz isten és igaz ember, Mária tehát istenszülő, a többségé s így győzedelmessé lett. Nestorius pedig — mert az udvari kegyet is elvesztette — számüzésben, elhagyva, halt meg 440-ben. De felfogását a görög világon kívül a perzsa keresztyének tartották meg, valamint Indiában is a keresztyén községek. Amazokat *Nestorianusok* nevén, ezeket *Tamás-keresztyének*én ismerte még a későbbi kor is.

Eutyches konstantinápolyi archimandrita vagy apát azt kezdé tanítani, hogy Krisztusban az emberi természet egészen beléolvadt az istenibe, s ennélfogva Krisztus *egytermészetű* volt. Eusebius dorylaeumi püspök bevádolá az apátot Flavius új konstantinápolyi patriárka előtt, ki is egy 28 püspökből álló zsinaton kiközösíté Eutychest. Ez óvást teszen ezen határozat ellen, ügyét feljebb vivén a római püspökre, Leóra. Ugyanarra a császár és Flavius is hivatkoznak. Leo egy hosszú levélben a Krisztusban levő két természetet, s a kettőnek különböző működését meghatározván, Eutychest tudatlan, értelmetlen embernek mondá, a kivel szeliden lehet bánni, ha visszaveszi hamis tanítását.

Ámde Chrysaphius, a császár mindenese, a ki Flaviust gyűlöli vala, rávevé Theodosiust, hogy megint egyházi zsinatot hívott össze Ephesusba, 449. augusztusára, oda Leo pápát is meghíván, ki három legatussal képviseltette magát. Eudokia császárné Dioskurus, alexandriai patriárka és Kyrillos utódja mellett, Pulcheria pedig Flavius mellett lévén, újra föléledt a versenyzés a két patriárkai szék között. A császár Dioskurust nevezvén ki a zsinat elnökévé, a ki markos szerzetesek kiséreté-

ben jelent meg, a zsinat lefolyása és határozásai előre tudva valának. Dioskurus fölmenté Eutychest, Flaviust pedig kitéteté a patriárkai székből; s a szerzetesek által felizgatott nép botokkal és kardokkal tört Eusebius és Flavius ellen, a ki vett sebeiben meg is halt. Theodosius mégis megerősíté a zsinat határozatát, mely szerint Krisztusban az isteni és emberi természet *egy* természetté lett. De Róma latrok zsinatának (latrocinium) nevezvén ezt az ephesusi zsinatot, nem ismeré el; a görög író is rablók zsinatának (σύνοδος ληστρική) nevezé.

II. Theodosius 450-ben meghalván, Pulcheria következék; de nő nem lehetvén római császár, Pulcheria a derék vitéz Markianost (Marcianus) fogadá császár-társsá. Ketten 451-ben közel Konstantinápolyhoz, Chalkedonba hívák össze az egyetemes zsinatot, mert ők épen annyira hajlanak vala Leo pápa felé, mint elidegenkedtek Dioskurustól. Ezt sok vétke miatt fosztá meg méltóságától a zsinat, az üldözött keleti püspököket, de magát Kyrillost is, igazhitűeknek nyilatkoztatá ki, s új formulát fogada el: Krisztusban két természet volt, az *atyjától származó isteni s a Máriától született emberi;* tehát egy személyben együtt volt az isteni és az emberi természet. Az egytermészetet hívők (monophysiták) ennélfogva eretnekek. Dioskurus számkivetésben halt meg 454-ben.

Markianos halála 457-ben új reményt ébreszte a monophysitákban, kiknek száma igen nagy vala, úgy hogy Zeno (Isauricus) császár (457—474.) a püspökök véleményét kérte a chalkedoni zsinat határozata felől. A többség azt helyesnek mondá.

De Basiliscus (476—477.) leszorítván Zenót a császári székről s a monophysiták mellett nyilatkozván, egy körlevélben (enkyklion) felszólítá 476-ban a püspököket,

hogy kárhoztassák el a chalkedoni zsinatot. A konstantinápolyi patriárka, Akakios, egy támasztott lázadással elmozdítá ugyan Basiliscust, s visszahelyezé Zenót, de ez sem birta az egyházi bajt megsemmisíteni. Kibocsátá ugyan 482-ben a *Hènotikont*, azaz Egyesítőt, mely egyetemes fogalmak alá vette a vitás pontokat, hogy egyesítse a két felekezetet, a két-természet meg az egytermészet hívők felekezetét. De Róma határozottan ellenzé a monophysitákkal való egyesülést, s II. Felix pápa ki is közösíté Akakios konstantinápolyi patriárkát. Ezzel szakadt meg a közösség Róma és Konstantinápoly között. A lefolyt vitákban a balkán-félszigetbeli latin püspökök erősen ragaszkodtak Rómához.[200]

Keleten sem talált általános helyeslést a Henotikon; de Anastasius császár (491—518) elfordulván a theologiai pöröléstől, méltatlannak s római császárhoz nem illőnek találá hitbeli vélemény miatt üldözni vagy büntetni birodalmi alattvalót. De nem némíthatta el a rajongókat, sőt Vitalianus lázadást is támaszta ellene Konstantinápolyban 514-ben, arra akarván kényszeríteni a császárt, hogy védelmezze a chalkedoni zsinatot s béküljön ki a pápával. Vitalianushoz Moesiából, sőt a Haemusból is sereglettek katonák; a balkáni latin püspökök nyiltan a császár ellen tüntettek. Anastasius tehát 516-ban a lychnidai Laurentius, a sardikai Domnio, a nikápolyi Alcissus, a naïsussi Gaianus és a pantaliai Evangelus püspököket (catholicos Illyrici sacerdotes) hivatá Konstantinápolyba, s ott le is tartóztatá; de az illyriai katholikus katonaságtól való félelmében hamar kibocsátá a sardikai és pantaliai püspököket.[201] Ezek a latin püspökök, természet szerint, latinul prédikáltak és írtak.

I. Justinusnak (518—524) aránylag szerencsés ural-

kodása a chalkedoni zsinatnak szerezte meg a győzelmet, mint I. Theodosius a nikaeai hitvallást tette volt uralkodóvá. A chalkedoni hitvallás tehát az eltérők ellenében katholikussá, azaz birodalmivá lett. I. Justinianus (527—565) alatt némi változások állottak be, melyeket azonban mellőzök, mert a balkáni félsziget nemzetiségére, mely a szlávok beköltözése által nagyon megváltozott, nem hathattak.

VI.

Pannoniának és Dakiának állapota Attila idejétől fogva a magyarok megjelenéséig.

Attila halála után (453) az ő fiai ellen legelőbb a gepidák királya *Ardarik*, azután a gót fejedelmek: *Valemir*, *Theodomir* és *Vidimir* támadának fel, és legyőzék azokat, el is hajták, mint láttuk.

A gepidák, kik már azelőtt is Dakiának nyugati részein ültek, most, úgy látszik, az egész tartományt foglalták el; mert Jordanis 550 tájban azt mondja, hogy Dakiát, melyet hegyek környékeznek mint korona, az ő idejében *Gepidiá*nak nevezik vala, azelőtt *Gothia* volt. A Bánáton keresztül nyúlván a gepidák hatalma, Sirmiumra is szemöket veték.

A három gót fejedelem Pannoniában és Moesiában uralkodék. A rugiak, kik Attilának galliai hadjáratában is résztvettek, a mai Magyarország nyugat-éjszaki részén, a hol azelőtt a kvádok laktak volt, helyezkedének el. A herulok végre az ország közepén, a hunok tulajdonképi székhelyén, tanyázának.

Míg a gótok Pannonia és Moesia felül veszedelmesek valának a byzantinusokra nézve, addig a gepidák ezek-

nek kedves szövetségeik. De miután Theodorik vezérsége alatt (488-ban) Italiába költöztek, s a gepidák Pannoniára is terjeszkedni kezdettek a Száva mentiben: a byzantinusok politikája elfordula tőlük s a longobardokban kerese támaszt ellenök.

Tudniillik Odoaker a rugiak hatalmát összetörvén, királyukat magával hurczolta Italiába. Ezen Odoaker ellen, színleg, hogy attól visszavegye Italiát a konstantinápolyi császár számára, indult gótjaival Theodorik, de ott független birodalmat szerzett magának. «Rugilandot», azaz a rugiak helyeit pedig a Csehországból előtörő longobárdok foglalák el, mi által ellenséges viszonyba jutnak a herulokkal, s eleinte alájok is kerülnek. Ámde a longobárd fejedelem, Tato, hamar felülkerekedik, s ezzel vonja magára Byzantiumnak figyelmét. Justinianus császár (527—565) tehát Pannoniába hívja a gepidák ellen, a kik elfoglalták volt Sirmiumot. A két germán nép nagy dühhel esik egymásnak, mindegyik idegen népet is szólítván fel segítségére; a gepidák a hun kuturgurokat, az Azovi-tenger mellékéről, a longobardok pedig az avarokat.

Az avar követség legelőször 558-ban ejtette bámulatba feltetsző hajviseletével és ruházatával a konstantinápolyi népet, fenhéjázó beszédével pedig a császári udvart. Most előhívatva a longobardoktól, megharczolnak 566-ban a gepidákkal, s teljesen legyőzik azokat. A szerződés szerint a legyőzöttek birtokait foglalják el s — mert Alboin, a longobárdok királya, 568-ban Italiába vonul seregeivel — majdan Pannoniát is. Az avar birodalom szinte a hun birodalom helyébe lép, s Baján, a ki 602-ig uralkodik rajta, egy másik Attila lesz. A bolgárok egy része is Pannoniába költözött az avarokkal; a hol olyanféle viszonyban élt azokkal, milyenben a gótok a hunokkal.

De nagyobb része a Don mellékén maradt saját fejedelmei alatt.

Most Pannoniának és Dakiának uralkodói az avarok 568-tól egész 795-ig, tehát 227 évig. Birodalmok lakosai magukon az avarokon kívül bolgárok, a legyőzött gepidáknak némi maradványa, de kiváltképen szlávok, kik már a hunok és gótok-gepidák uralkodása idejében el voltak terjedve. A régi dákok a szarmatákba, ezek meg a szlávokba olvadtak volt. Uralkodók azonban az avarok és bolgárok, a többiek alattvalók valának. De latinul beszélők már Attila idejében nem tűnvén elő sehol, se Pannoniában, se Dakiában, s nem tűnvén fel a gepidák idejében sem: azt kell tartanunk, hogy a római uralkodásnak legkisebb ethnographiai nyoma sem maradt meg, miután Sirmiumot is Baján foglalta el, a hol legtovább tartott a keresztyénség és rómaiság. Sirmium sem emelkedett fel többé.

Az írók erős színekkel festik az avarok kegyetlenségét, kivált a szlávok irányában. Az, úgy látszik, nem egészen áll a tulajdonképi alattvaló szlávokra nézve. Mert Baján többször szláv csapatokat küldött zsákmányolásra a Dunán túli tartományokba; külde segítséget a longobárdoknak is, p. o. Agilulf királynak, a ki a khagantól kapott szláv segítséggel vette meg Cremonát.[202] Ez legalább nem mutat kemény rabszolgaságra.

Véleményem szerint még az sem mutat ilyenre, hogy az avarok a szlávokat az első csata-sorba szokták állítani. Mert az így állított sor könnyen átmehetett volna az ellenséghez, a ki ösmervén az avarok eme hadi fogását, ezt saját hasznára fordítja vala.

A gepidák is bizonyosan kényszerítve voltak az avarok csatáiban harczolni: de vajjon keményebb volt-e szolga-

ságuk az avarok mintsem a longobardok alatt, mert ezek is vittek gepidákat Italiába, nem tudjuk.[203]

Bajánhoz nem maradt folyvást hű a szerencse. 600-ban a byzantinus vezér, Priskos, győze rajta Viminakiumnál (Nándor-Fejérvártól keletre) s Baján négy fiának (kiket azután nem sokára a döghalál ragadott el) vitéz ellenállása ellenére általkele a Dunán. Szerencsével ütközvén meg több ízben, a Tiszáig követé az avar sereget. Tehát ezen hadakozásnak színhelye a mai Temes és Torontál megyék valának. A Tiszánál Priskos újra megveré az avarokat, s 4000 embert külde a Tisza jobb partjára, az ellenség állásának kikémlésére. Ez a csapat három gepida falura talála, melynek lakosai egy ünnepség és lakoma után mély álomban feküdtek. A meglepetteket irgalom nélkül konczolák fel a byzantinus katonák.

Hogy ezen gepidák vendégeskedtek, míg az avarok harczolnak vala, nem bizonyítja kemény szolgaságukat; s hogy a byzantinusok felkonczolták, a helyett, hogy fegyverre szólították volna, megint a gepidák jó viszonyára vall az avarokhoz.

Húsz nap mulva ismét döntő csatát nyer Priskos az avarokon, kiknek veszteségök roppant vala. Legtöbb szláv a Tiszába fúlt; fogolylyá pedig lett 3000 avar, 6200 más barbár és 8000 szláv. Ezen adatból, bár tökéletesen biztos számokat nem is várunk benne, mégis az avar birodalom népeinek számarányát egymáshoz vonhatni ki. Az avarok nyilván kisebbségben, a szlávok pedig nyilván többségben valának. A többi barbárok csak bolgárok és gepidák lehettek, mert idegen segítségről nincsen szó az avar seregben.[204]

Baján halála után 630—634-ben az avar hatalmat nagy megrázkódás érte. Kérdés vala, az akkor elhalt

khagán után avar vagy bolgár legyen-e az új khagán? Ebből látjuk, hogy e két nép együtt vala az uralkodó. Az avar felekezet győzvén, 9000 bolgár családot hajta ki Pannoniából. Ezek a határos bajorokhoz menekülnek, s a frankok királyától, Dagoberttől, kérnek lakóhelyeket; a bajorok akkor a frankok uralkodása alatt valának. Dagobert a kérőknek kétszínű választ ad, alattomban pedig felbizgatja a bajorokat, hogy egy éjszaka öljék meg a szanaszét oszlott bolgárokat. A keresztyén bajorok megfogadák a keresztyén királynak tanácsát. Csak kevés bolgár maradt életben, kiket Altireus vagy Alzecus a longobard király Grimoaldhoz vezete, a ki déli Italiába telepítette azokat. Még Paulus Diaconus idejében beszélnek vala bolgárul.

Az új írók nem helyeslik ugyan Dagobertnek és a bajoroknak álnokságát: de ha az avarok követték volna el, bezzeg az írók keresztyén méltatlankodása másképen fakadna ki. Egyébiránt bármennyire hitszegőnek találták is Bajánt, a következő történetke mutatja, hogy a későbbi avarok becsületesebbek voltak a keresztyéneknél. Bertaridus longobárd fejedelem 640 utáni időben ezt beszéli: «Ifjú koromban menekülni kellvén hazámból, egy pogány hún (avar) királynál tartózkodám, a ki bálvány istenére (in Deo suo idolo) megesküdt volt, hogy el nem árúl ellenségeimnek. Idő multával követjeik érkezének hozzá, kik nekie egy mérő aranyat igértek (solidorum aureorum modium plenum), ha kiád engem. Ő pedig úgy felele nekiek: «Oltsák el életemet az istenek, ha elkövetem azt a gonoszságot, hogy megszegjem a nekiek tett eskümet.»[205]

Visszatérvén a történetek sorához, megemlítjük, hogy az avar birodalomnak megemlített belső szakadása a külső népeket is felköltötte az avar fenhatóság ellen.

Keleten a doni bolgárok fejedelme, Kubrat vagy Kuvrat, hajtá ki országából a kevés avarokat s Heraklius, konstantinápolyi császárral szövetkezvén, lerázá magáról az avar uralkodást. Heraklius pedig a Kárpátok mögül a horvátokat hivá elő, azokat a Száva déli partjára és az Adriai-tenger mellé telepíté, Dalmatia biztositására az avarok ellen. A horvátok keleti oldalán a szerbek is, kik a Kárpátok megett határosaik voltak, foglalának lakást.

Nyugaton meg egy frank kereskedő, Samo, ülteté fel a cseheket, kik Schafarik[206] szerint 568 és 600 között kerültek volt Baján hatalma alá, hogy megtagadták az eddig fizetett avar adót.

Mind ezek ellenére is az avar birodalom fennáll, sőt új erőt is nyer. Mert a bolgár Kubratnak 650 tájban esett halála után öt fia, mindegyik a maga részével, elvált egymástól, alkalmasint kényszerítve a hatalmasan terjeszkedő kozaroktól, a kik Katbajus és Kotragus két egytestvért az Azovi-tenger és Don melléki lakhelyökről a Volga felé szorították, a hol azután a volgai Bolgárország lett nevezetessé. A harmadik, Asparuch vagy Isperich, a Deneperen és Neszteren általkelvén, az «Onglos»-ban, azaz a Neszter, Fekete-tenger és Dunától képzett «Zug»-ban, telepedék meg, a honnan 679-ben a dunántúli Moesiába csapott be, megalapítván a dunántúli Bolgárországot, a melyből elbeszélésünk az imént kiindúlt. A negyedik, a kinek nevét nem tudjuk, még előbbre juta nyugat felé, s az «avar Pannoniában foglala helyet, az avar khagán főhatósága alatt» s ott maradt minden hadával.[207] Végre a hasonlóképen ismeretlen nevű ötödik Kubratfi egész Italiáig kerüle, a hol a longobárd király hatalma alatt Ravenna környékén telepedett meg.

Nem ismerjük a khagánnak nevét, a ki a bolgárokat befogadta, sem annak a Kubratfinak a nevét, a ki azokat Pannoniába elhozta; de némileg hasonlít ezen esemény a kúnok beköltözéséhez IV. Béla királyunk alatt. Azután nem hallunk többé semmit a pannoniai bolgárokról; az avarok történetei is homályban vannak, nem tudunk rólok semmit, egész 791-ig. Annyi látszik bizonyosnak, hogy hatalmuk súlya inkább nyugat felé, mint sem a régi Dakiában vala. De az is valószínűnek látszik, hogy a szlávok mindinkább elszaporodván, az avarok az új szövetségeseikkel, a bolgárokkal együtt is elkezdének szlávosodni, — mi az avar birodalom országainak ethnographiai színéből, a helynevekből, tetszik ki.

Ennek az országnak nyugati határa az Enns folyó lévén, Bajorországgal vala határos, mely meg a frankok főhatósága alá tartozott. Ezeknél pedig az úgynevezett «Karolingek» dynastiája emelkedék. Kis Pipin az utolsó Merovinget, III. Chilperiket, kolostorba küldvén, magát István pápától 754-ben királylyá megkoronáztatta. Fia, Nagy Károly, 768-ban lőn a frankok királyává. Ez 774-ben legyőzé a longobardokat, királyukat, Desideriust, hasonlóképen kolostorba zárván. Úgyde Luitberga, Desiderius leánya, Thassilo bajor herczegnek neje, férjét Károly elleni lázadásra ösztönzé; Thassilo meg az avaroknál kerese segítséget a hatalmas frankok ellen. Így fejlett ki a viszony, melyből háború lett az avarok és frankok között, s az 791-ben kezdődék, 793-ban pedig az avarok legyőződésével végződék. Azonban a mai Győr, Mosony, Sopron és Bécs vidékén fenmarada egy khánság, keresztyén khánok alatt, kik a frank uralkodók főhatóságát tisztelik vala, s kiknek követei utoljára 822-ben láthatók a frank birodalmi gyűlésen Frankfurtban.[208]

Ez a birodalom keleten csak a Dunáig ért, a meddig a régi Pannonia kelet felé terjedett volt, s abban most a keresztyénség lőn uralkodóvá. A győző Károly t. i. három püspöki megyébe osztá be: a déli részt a Drávaig az aquilejai patriárka alá, a középső részt, a Drávától a Rábáig, a juvaviumi (most salzburgi) püspökség alá rendelvén, melyet Károly érsekségre emele; a harmadik, vagy északi részt, a Rábától a dunántúli határozatlan végig, a passaui püspöknek juttatván. Tehát a nagy frank birodalomnak mind politikai, mind egyházi végeit keleten a Duna határozta meg.

Ezen most frank Pannoniának ethnographiai viszonyait némileg a bajor püspökök panaszlevele 900-ból ismerteti,[209] mely a morvai egyháznak a német hierarchia alól való kivétele ellen tesz óvást, mint ezután látni fogjuk. A panasz-levél felhozza, hogy Pannoniát a bajor püspökök térítették meg. Abban még vannak gepidák; abban a megkeresztelt avarok királyi alattvalókká lettek, meghatározott adóért tartván meg birtokaikat. Az avar háború után új szlávok is érkeztek, a kik a Dunának sok vidékén kezdének lakni.

Bolgárokról se a háborúnak elbeszéléseiben, se a bajor püspökök panaszlevelében nincsen említés; a miből azt következtethetni, hogy egy század alatt (668—791) összeolvadtak az avarokkal. Suidas szerint a bolgár ruházat is egyenlő vala az avarokéval.

Mondtuk, hogy a dunántúli tartományra, azaz a tiszai vidékre és a régi Dakiára nem terjedt ki a frankok akár egyházi, akár politikai hatalma. Ott a történelem egy egész század alatt nem tud semmit valami uralkodásról, mely magát a népekkel megéreztette volna, jóllehet a szláv lakosságnak léte bizonyos. De újabb idő-

ben Engel Keresztély a tiszai bolgárságot fedezte fel, úgy gondolja vala;[210] azt kell tehát szemügyre vennünk. Engel szerint a negyedik Kubratfi általkelt a Dunán, s Pannoniában maradt az avaroknál: de főszállása a Tisza mellett lett, a hol az ottani szlávokon uralkodott. Sőt tovább is ment ezen Kubratfi, a Duna mellől elvitte a szlávokat és a Kárpátok aljába telepítette. Mind ezt Engel Theophanesnek idézett helyéből olvasta ki, a mit mi abban meg nem találhatunk.

Nagy Károly győzelme az avarokon, úgymond tovább Engel, első életre hozta a tiszai Bolgárországot. Ennek uralkodója Krem, vagy Krum vala, a ki azután a moesiai vagy dunántúli Bolgárországnak uralkodója is lőn. Krum elfoglalván Adrianopolist, abból és környékéről sok lakost hurczola el a tiszai bolgárságba (εἰς Βουλγαρίαν ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου).[211] Az idézett szavakból látjuk, hogy a byzantinus író a dunáninneni Bolgárországot, nem a tiszait, említi meg; az a dunáninneni pedig az úgynevezett «Onglos», «Zug», a honnan Asparuch becsapott volt Moesiába. Azt sem lehet történeti valónak elfogadni, hogy Krum 795 tájban a Tiszánál uralkodott volna, mert a vitéz és félelmes embernek ottlétét a frank írók, az avar háborúnak tudósítói, észrevették volna, neki szükségképen vagy a frankok, vagy az avarok szövetségesének kellvén lenni. Engel — nem tartózkodunk kimondani — csak képzelte a tiszai Bolgárországot. Mind a mellett történelmi valónak fogadták el a következő írók.

Šafarik Pál is a negyedik Kubratfit Pannoniába költözteti s ott az avar khagán alá vetteti — mi történeti valóság — de hozzá teszi, hogy *«a mint látszik»*, a Tisza és Maros közelében telepedett le.[212] Máshelyütt már határozottabban beszél, mondván: «A negyedik Kubratfi az

avar Pannoniába, a mai Magyarországba költözött, a Tisza és Maros vidékein telepedvén meg. *Valószinűség szerint* ezen bolgárok, az avar birodalom megbukta után, a déli bolgárokhoz csatlakoztak, mi által a bolgár birodalom Pest felé terjedt a Mátráig és a Kárpátokig. Krumus uralkodása tehát keleti Magyarországot is magában foglalta.»[213] Krumus, így folytatja az író, Debeltost foglalván el, mely Thrákiában közel van a Fekete-tengerhez, mind püspökét, mind lakosait «in aliam regionem», azaz, magyarázza Šafarik, Magyarországba hurczolta. Adrianopolisból is határtalan mennyiségű foglyot vitt a dunántúli Bulgáriába (εἰς Βουλγαρίαν ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου), azaz, magyarázza Šafarik, Magyarországba.[214] Pedig a térképre vetett pillantás győzi meg a nézőt, hogy a Fekete-tenger melletti Debeltostól és Adrianopolistól messzecske van Magyarország, de sokkal közelebb az Onglos, a «Zug», t. i. a dunáninneni volt bolgár állomás, mely a byzantinus íróra nézve ἐκεῖθεν Βουλγαρία τοῦ Ἴστρου, azaz dunántúli Bulgária.

Dümmler is így szól: «Sokféléből lehet következtetni, hogy a bolgárok a magokról nevezett országon kívül még a Duna balpartján a régi Dakiát is birták, tehát az avar örökségnek legnagyobb részét tulajdonították el.»[215]

Jireček, a bolgár történetek írója, ekképen tudja: «802—807 tájban a bolgárok uralkodói székébe a kegyetlen Krum üle, egy fáradhatatlan és legyőzhetetlen hadakozó. A midőn a birodalmat átvette, ez Bolgárországon kívül Oláhországot is magában foglalván, egyfelé a Haemus(Balkán)-ig, másfelé az erdélyi Kárpátokig ért. Krum azután keleti Magyarországnak nagy részét és a byzantinus tartományokat egész Konstantinápolyig hódította meg.»[216] A byzantinus írók tudják, elbeszélik

Krum hódításait a byzantinus tartományokban: de keleti Magyarországot érő hódításait nem ismerik, el sem beszélik. A frank vagy latin írók sem ismerik azokat. Mi tehát történeti valóknak nem tarthatjuk.

Újabb időben Pič László igyekezett a moesiai bolgárok uralkodását a duna-balparti tartományokon, jelesen Erdélyen, sőt Máramaroson is bizonyossá tenni. Először hozza fel, hogy a byzantinus írók világosan megkülönböztetik a *dunántúli* (ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου) meg a *dunáninneni* (ἔντος τοῦ Ἴστρου) Bulgáriát. Ámde Pič nem látszik gondolni az idő különbségével. A dunántúli Bulgáriát (ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου) 813-ban említette Theophanes; a dunáninneni Bulgáriát pedig Nikephorus Gregoras 1280 tájban említi meg,[217] azzal a moesiai Bolgárországot értvén. Azon időtől fogva, hogy Theophanes az «Onglos»-t vagy Zugot megnevezte, addig az időig, a mikor Nikephorus Gregoras (a reája nézve) dunáninneni Bolgárországot nevezte meg, tehát ötödfél századnál több idő alatt, annyi ethnographiai és politikai változás esett meg, hogy a két megnevezést nem vehetni úgy, mintha egy korban és egyszerre jelölnének geographiai állapotot.

Másodszor felhozza Pič a viszálkodást, mely 827-ben a bolgár és frank hatóságok között kitört, a midőn a bolgárok gyakran bántották a pannoniai szlávokat. Ebből azt következteti, hogy a bolgárok a Duna balpartján is uralkodtak. De minthogy a források azt mondják, hogy a bolgárok Felső-Pannoniában pusztítottak (vastassent), ebből inkább ez foly: tehát nem birták Felső-Pannoniát. Jireček is (a 147. lapon) arról csak ennyit mond: «827-ben egy bolgár had hajókon mene a Dráván fölfelé, elfoglalá Pannoniát, s bolgár tisztviselőket rendele az ottani

szlávok fölibe. De nem tartott sokáig ezen elfoglalás. Csak Szerém, a Száva és Dráva torkolatainak zugában maradt bolgár hatóság alatt a magyarok megérkezéséig.»[218]

Harmadszor hivatkozik Pič arra a megkeresésre, melyet Arnulf német király és császár 892-ben Vladimir bolgár királyhoz intézett, hogy ne engedje meg a só-kivitelt Morvaországba (ne coemtio salis inde Moravanis daretur). Ebből világosan az foly, úgy hiszi Pič, hogy a bolgárok nemcsak Erdélynek, hanem Máramarosnak is urai valának. Mert valamint a római uralkodás idejében az erdélyi só-aknák míveltettek; valamint ma is Okna-Rimnik (a keleti Kárpátok keleti oldalán) Bolgár- és Szerbországnak, az erdélyi és máramarosi só-aknák pedig Magyarországnak szolgáltatják a sót: azonképen Arnulf idejében is csak vagy Erdélyből vagy Máramarosból kerülhetett az a só, a melyet Arnulf nem akarja, hogy kapjanak a morvaiak. Semmi esetre sem kell, úgymond Pič, a balkáni sóra gondolni.[219]

Az igaz, hogy a rómaiak az erdélyi só-aknákat míveltették: de nem tudjuk, ha folytatták-e a míveltetést a gótok, sarmaták, hunok, gepidák, avarok; legalább erdélyi sónak kiviteléről nincsen szó azon kereskedelmi szerződésekben, melyeket a görög császárság a barbárokkal kötött. Ezek beérhették a sós forrásokkal és a földből kilátszó kő-sóval, a nélkül, hogy árultak volna is sót. A máramarosi és a többi kárpáti só-aknák sokkal utóbb nyittattak meg. A sárosmegyei *Sóvár* csak a magyar királyok idejében vált ismeretessé, mit már magyar neve bizonyít. A Kárpátok északi oldalán, a Krakó melletti só-aknák 1135. és 1145-ben kerültek művelés alá.[220] A máramarosi só-aknákat, tudtomra, Dlugoss említi meg

először az 1239-dik évre (Caput V. §. 20.); másodszor egy oklevél említi meg 1349-ben (in fodinam salis ducens via); mert Máramaros nagyon későn kap állandó, különösen akna-mívelő lakosokat.

Ki kezdte újra az erdélyi só-aknákat használni, maga az *akna* szó, azután a *Szolnok* megyéket megnevező szó (Belső-Szolnok, Középső-Szolnok; Magyarországon Külső-Szolnok) mondják meg, hogy t. i. szlávok. De mikor kezdték meg? nem tudom. Azonban ha ezen szlávok 892 tájban, valamint ha ugyanakkor keleti Magyarország a moesiai bolgárok hatósága alatt találnak lenni: mindezről alkalmasint Constantinus Porphyrogenetusnak, ki 950-ben legjobban volt értesülve a szóban levő tartományok történeti és ethnographiai viszonyairól, tudomása lett volna.

Nem hihető, hogy a morvaiak 892 előtt kaptak volna kárpáti sót; a bolgárok azon időben való uralkodása Erdélyen is hihetetlen. De a Balkánon régóta folyt a tengeri sónak kereskedése, a mint a későbbi időben is látjuk. Tengeri sóval éltek a görögök, a rómaiak, s azután is minden balkáni nép. A boszniai só-akna nem igen tett számot a sófogyasztásban.

Ellenben nagyon hihető, hogy a morvaiak az ausztriai (Salzburg, Hall, Hallein) sóval éltek volt, míg jó viszonyban állanak vala Arnulffal: ez a jó viszony felbomolván, Arnulf a morvaiak elől a balkáni tengeri sót is el akarta zárni.

Végre Pič magából a megnevezett Constantinusból is bizonyossá akarja tenni a bolgárok uralkodását Erdélyen és Máramaroson, mert úgy tudja, hogy Constantinus szerint a magyarok a keleten határosok a *Dunával és a bolgárokkal*, pedig a császári író, mint maga Pič megvallja,

jól volt értesülve a magyarok és bolgárok viszonyairól.[221] Ámde a nevezett író nem azt mondja, a mit Pič belőle kiért, hogy keleten a Duna *és* a bolgárok a magyarok határosai, hanem csak a Dunát mondja a magyarok határának (πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος, ἐν ᾧ καὶ διαχώριζει αὐτούς ὁ Ἴστρος ὁ καὶ Δανούβιος λεγόμενος ποταμός). Különben is, ha Constantinus tudja, hogy a bolgárok Erdélyt birják: nem jelenti ki a távolságot a magyaroktól a besenyőkig, mondván, hogy ezek közt négy nap járásnyi távolság van; mert a bolgárok a két nép közt foglaltak volna helyet.[222]

Még azzal erősíti meg véleményét Pič, hogy a nagy terület bizonyosan nem maradhatott uralkodó nélkül: azon uralkodó pedig csak a bolgárok lehettek. Kétségtelen, hogy a mely területet akkor lakosság birt, annak bizonyosan valami rendje, igazgatása is vala, mert e nélkül csak mesebeli Polyphemusok lehetnek el. Az igazgatás pedig fejedelmet, a szónak egyszerű jelentésében, azaz fejet teszen fel. De nem minden efféle fejedelem jutott a történelem tudomására. A nagyon messzire elterjedt szlávok sok helyütt és sokáig éltek fejek alatt, kikről a történelemnek nincsen tudomása. Ilyen volt a Tisza melléki és a régi Dakia szláv lakosságának is az állapota az avar hatalomnak elenyészte után egész a magyarok megjelenéséig.

A Dunán innen 830-ban egyszerre két főember tűnik elő: *Privina* Nyitrán (Nitrava) és *Mojmir* vagy *Mojmar* túl a Moraván, ismeretlen helyen; első morva fejek, kiket a történelem ismer, azonban mint a frank-német királynak, *Lajos*nak hűbéresei. De a két fő között viszály támad. Privina elszökik s a keleti helytartóhoz, Radbod-

hoz menekül, ki bemutatja Lajos királynak, megoktatja a keresztyén hitben s megkeresztelteti. Adalram, salzburgi érsek (kinek suffraganeusa a passaui püspök vala) egyházat szentel fel Nyitrán,[223] mely első keresztyén egyház az észak-nyugati szlávoknál, tehát a dunáninneni Magyarországon is.

Nem tudni miért, de Radbódtól is elmenekül Privina, Koczel nevű fiával együtt, még pedig előbb a bolgárokhoz, s ezektől *Ratimir* vagy *Ratimar*-hoz. Ez ellen, mert talán függetlenségre vágyódik vala, Lajos, német király, 838-ban sereget indíta; így Privina újra fiastól a karinthiai ispánhoz, Salachohoz menekül. Ez azután kibékíti mind Radboddal, mind a királylyal. Az eddig hányt-vetett Privina kedves emberré válik, s Lajos király neki használatra (in beneficium) Alsó Pannoniának egy részét engedi által, a Zala vagy Szala folyó mentében.[224] Ott a Zala folyó berkes mocsárjában várat (munimentum) épít, abba mindenfelől lakosságot gyűjtvén. A vár körül lassanként város lőn, melynek neve előbb *Privina városa* (civitas Privinae), utóbb *Mosapurk*. Buzgó keresztyén lévén, Privina három egyházat építtet, egyiket a salzburgi érsek küldötte mesteremberek által. Sőt egyebütt is sok egyházat építtete. Lajos király annyira meg van elégedve Privina magaviseletével, hogy 848-ban tulajdonul adományozza neki, a mit használatra adott volt, kivéve a salzburgi érseknek ott található birtokait.

Mojmir nem vala oly hű, mint Privina, azért Lajos 846-ban sereget vezet ellene; Mojmirt hatalmába ejti s helyébe kis-öcscsét, *Rastiz*-ot vagy *Rastizlav*-ot teszi, a ki nagybátyját elárulta volt. De nem sokára, 855-ben Rastizlav ellen is hadakozni kénytelen, mi kevés sikerrel esik meg. 856-ban Lajos király a keleti márkát fiára,

Karlmannra bízza, ki azonban csakhamar fellázad atyja ellen, s Rastizlavval szövetkezik. Talán akadálynak nézik vala a hű Privinát, mert a morvaiak 859-ben megölik. Fia, Koczel, a királyhoz menekülvén, 861-ben utódja lesz atyjának, de nem minden birtokában, minthogy attól a dudleipi ispánmegye elszakíttatott. Koczelnél, Mosapurkban 865-ben tölté a karácsonyt a salzburgi érsek, *Adalvin*, ki azon évben ott egy egyházat is szentelt föl. Ez az Adalvin mondhatá, hogy a salzburgi egyház már 75 éve igazgatta a pannoniai egyházakat, midőn valami Methodius nevű görög, feltalálván a szláv írást, a latin nyelvet, a római egyház tudományát és a pápai latin leveleket, meg azok tekintélyét, a kik a misét, az evangéliumokat és az istenitiszteletet latin nyelven olvassák és tartják vala, fenhéjázó bölcseletével alányomta a népnek szláv része előtt.[225]

A kilenczedik század hatodik, hetedik tizede sajátságos mozgalmat mutat a hit és egyház terén.

A kozarok közt, kik a déli Volga mellékein egész a Don hajlatáig tanyáztak, keresztyén, mohamedán és zsidó hittanítók forogván, a khagán most egyenesen Konstantinápolyban III. Mihály császártól kér megbizható hittanítókat. Azon időben thessaloniki születésű két testvératyafi, Konstantinus és bátyja Methodius, különösen nyelvtudományánál fogva, vala híres. A császár Konstantinust küldi oda bátyja kiséretében. Konstantinus 860-ban Cherson városában mulata a kozar nyelv megtanulása végett, hogy sikeresen működhessék a kozarok között. Nagy dicsérettel 862-ben bocsátá vissza a khagán Konstantinápolyba, jóllehet maga a zsidó hitre tért.

Ekkor érkezének Konstantinápolyba Rastizlav és kisöcscse Svatopluk követei is, a legenda szerint így szól-

ván a császárhoz: «Isten kegyelméből jól vagyunk. Német-, Olasz- és Görögországból jönnek hozzánk keresztyén tanítók s külömbféleképen tanítanak bennünket. Mi együgyű szlovén emberek vagyunk; nincsen senkink, a ki az igazságra oktasson s a szent írás értelmét megmagyarázza. Kérünk tehát Uram, küldj nekünk olyan férfit, ki minket felvilágosítson».[226]

A császár Konstantint szólítá fel, menjen most a morvaiakhoz is. Ennél alkalmasabb embert nem lehet vala találni. Thessalonik vidéke szlovén lévén, a város görög lakosai megtanulhatták a szlovén nyelvet; hozzájárult, hogy Methodius szlovén tisztviselő is volt,[227] mielőtt öcscsét az egyházi szerzetbe követte. Konstantin a kozaroknál tett tapasztalás által is okulva, írás nélkül nem gondolván boldogulni, még Konstantinápolyban állította össze a szlovén betűket, s kezdé János evangéliomát szlovén nyelvre fordítani. Így fölkészülve méne Methodiussal együtt Ratizlávhoz 863-ban. Ez meg kis-öcscse ugyan Rómába is küldtek volt tanítókért, de onnan nem jöttek. Azon valának t. i. a morva fejedelmek, hogy akár a pápától, akár Konstantinápolyból szerezzenek magoknak tanítókat, hogy menekülhessenek a német püspökség befolyásától, mely a német királytól való függést látszik vala előmozdítani. Konstantin és Methodius szlovénul is beszélvén, éppen az óhajtott férfiak valának. Ezek mindjárt tanítványokat gyűjtvén, szerte tanítgatnak. De még felhatalmazás nélkül szűkölködvén, Rómába utaznak 867-ben. Útjokban Koczelnél is mulatnak, ötven tanítványt oktatván szlovén nyelven. I. Miklós pápa kimúlta (867. nov. 13.) után érkeznek Rómába.

Akközben, 866-ban a bolgár fejedelem, Bogoris is, ki 859-ben a keresztségben, talán III. Mihály konstanti-

nápolyi császár után, a Mihály nevet kapta volt, mind I. Miklós pápához, mind Német Lajoshoz küldött követeket tanítókért.

I. Miklós után II. Adorján lett pápa. Ez a Konstantin és Methodius tanítását, sőt a szlovén fordítást is helyeslé s 869. január 6-án püspökké szentelé fel őket, a mikor Konstantin a Kyrillos (Cyrillus) nevet vette föl; azért nevezik az ő szerzette írást *kyrill* (cyrill) *írás*nak.

Kyrillos nem sokára meghalván Rómában, a pápa Methodius számára új egyházmegyét, a *pannoniait* teremté, a mely a sirmiumi püspökséget megújítsa. Azt gondolja vala a pápa, hogy nem sérti meg a salzburgi érsekség jogait az új egyházmegye felállításával, melynek érsekévé Methodiust tevé, fölhatalmazván őt, hogy szlovén nyelven olvashassa a misét, csak előbb latinul kell az evangeliumot és epistolát olvasni.

Koczel magához hivatja Rómából Methodiust, ki is 870-ben kezdett Pannoniában, azaz a Koczel herczegségében — *ducatus*-nak hívják a források — működni. A salzburgi érsek s vele együtt a bajor német püspökök Methodius tanítását nem szívelik, a szlovén nyelvet nem tartván arra valónak, hogy azon lehessen a szent misét olvasni. De fő ok, a miért Methodius ellen föllépték, az vala, hogy az egyházi jog ellenére idegen püspöki megyékbe tolakodott; mert a sirmiumi püspökség soha sem terjedett odáig, a hol most Methodius tanít; mert a bajor püspökök, illetőleg a salzburgi érsekség Nagy Károly óta nevelte és kormányozta az új pannoniai keresztyén egyházakat. Tehát Lajos király jelenlétében Adalvin salzburgi érsek, Ermenrik passaui, Hanno freisingeni püspökök, meg mások zsinatot tartanak, a melyre Methodiust is meghívják, kit azután harmadfél évig letartóztatnak.

Akközben vádlevelet küldenek ellene Rómába VIII. János pápához; a királynak meg 873-ban azt az iratot nyújtották be, melyet Adalvin a bajorok és karántánok megtérítéséről iratott volt.[228] A nevezett érsek 873. május 14. s Ermenrik 874. január 2. meghalván,[229] Methodiusnak két legnagyobb ellenzője élni megszünt. A politikai viszonyok is megváltoztak. Lajos királynak idősebbik fiával, Karlmannal szövetkezvén Svatopluk, ez elárulá nagybátyját, Rastizlavot, kit béklyóban külde Ratisbonába (Regensburg). A német király és császár kegyetlenül kitolatá a szemeit és kolostorba záratá; Karlmann pedig Morvaországot pusztítá, elhordván a királyi kincseket. Svatopluk adózó fejedelem lőn. De hamar ő is gyanúba esvén, foglyul viteték Ratisbonába, hol oly ügyesen viselte magát, hogy német sereggel küldék vissza a kitört lázadás elfojtására. A ravasz Svatopluk a lázadókkal egyesül és megöletvén a német vezéreket, a sereget magát összeaprittatja. E miatt kigyúlt a háború, melyben Svatopluk győz, mert a forchheimi egyezség 874-ben meghagyja a hatalmában. Azon időtájban meghala Koczel s Karlmann a reája visszajutott herczegséget Arnulf fiának adá által, ki még 884-ben is annak csendes birtokában volt.

A forchheimi egyezség után Svatopluk kihajtá a német papokat, s Methodiusra, kit Németországból kibocsátottak volt, bízá minden egyházait. Methodius 874—885-ig tanitgata s folytatá a szent könyvek szlovén fordítását, segítve szlovén tanítványaitól. Azonban a német püspökök eretnekségről is vádolták Rómában, mivelhogy nem énekli «a filioque».[230] A pápa tehát magához idézi 879-ben, s oda Svatopluknak kedves embere, Viching is, elmene Methodiussal. Ez az ügyét megnyervén, 880-ban vissza-

jöve mint megerősített érsek, Viching pedig, titkos ellensége, mint nyitrai püspök. Methodius ezentúl is szlovénul olvashatja vagy énekelheti a misét; de ha a fejedelem, vagy valaki más nem szeretné a szlovén misét, azt latinul tartozik olvasni. VIII. János pápa, Methodius jóakarója, 882-ben megöleték; maga Methodius is 885-ben meghala. Ez évben Viching Rómában járt s onnan, állítólag, hamis brevét hoz, mely a szlovén misét eltiltja, mert a misét csak görög vagy latin nyelven szabad, de barbár nyelven nem lehet olvasni; prédikálni ugyan azon is szabad. S a változó elméjű Svatopluk 886-ban a szlovén papokat kergeté el, jelesen Kelement, Angelart, Naumot, Gorazdot stb., kik magukkal vivén a szlovén nyelvű szent könyveket, Dunántúlra a bolgár fejedelemhez, a keresztyénné lett és a Mihály nevet fölvett Borishoz (852—888.) menekülének, a hol megerősíték a bolgár keresztyén egyházat s annak keresztyén irodalmát megalapíták. Methodius és tanítványainak működése Pannoniában egyházilag is megerősítette a szlávságot, mely már az avarok idejében hatalmas volt.

A német-frank uralkodó nemzetségben viszálkodás tör ki. Arnulf, Karlmannak törvénytelen fia, nagybátyja, Vastag Károly ellen fondorkodik. Svatopluk, a ki hol ide, hol oda hajlongott a viszálkodók között, a császár részére áll Arnulf, Pannoniának mostani ura ellen, melyet kegyetlenül pusztít 883-ban. A pusztítást a következő évben, 884-ben Braslávval együtt, ki a Dráva-Száva közti szlovének feje vala, ismétli. Vastag Károly annyira gyűlöli Arnulfot, hogy ugyanezen évben Svatoplukot hűségbe fogadja s neki bérül Pannoniának legnagyobb részét adja. Bracláv is a császár testőrző seregébe lép. Svatopluk hatalma most egész Sirmiumig ért.

Bármint gyűlölte is Vastag Károly Arnulfot, ez amannak halála után mégis királylyá és császárrá lesz 888-ban. Eleinte jó egyetértés van közte és Svatopluk között, mert Pannoniának egyik ösmeretlen helyiségében, Omunsterben találkoznak 890-ben, mint hiszik, a végett is, hogy intézkedjenek a hatalmasan terjeszkedő magyarok ellen. De már 892-ben Svatopluk ellen hadakozik Arnulf, még pedig Braslávval együtt, ki birtokát félti vala a hatalmas morva fejedelemtől. Ez alkalommal fogadák be társaságukba Arnulf és Bresláv a magyarokat is Svatopluk ellen. Ez meghal 894-ben és három fia, II. Mojmir és Svatopluk (a harmadiknak neve ismeretlen) legott veszekedik egymással; Mojmir lett győztessé. Arnulf 895-ben Pannoniát, Mosapurkkal együtt Bresláv védelmére bizá, miután abban a salzburgi érseknek birtokait megerősítette volt 888-ban.

Viching, nyitrai püspök, 893-ban Arnulfnak kanczellárja lett s mint ilyen a passaui püspökséget is elfoglalta. De ebből a salzburgi érsek, Dietmar kitéteté a beteg Arnulf ellenére. A morva egyház tehát elárvult. Mojmir meg akarván egyházának függetlenségét újítani, IX. János pápához folyamodék, a ki csakugyan úgy tekinti vala Morvaországot, mintha egy német püspökség alá sem tartoznék. Tehát egy érseket és két püspököt indít oda a morva egyház ügyeinek rendezésére. A küldöttek egy érsekségre és három püspökségre osztják az országot. Ez ellen Theodmar vagy Dietmar salzburgi érsek, Valdo freisingi, Erchenbaldt eichstädti, Zacharias sebeni (Saeben, azután Brixen), Tuto ratisbonai és Richar passaui püspökök, a noricumi papság és nép nevében is keserves panaszlevelet küldenek a pápához, melyben a morvaiak ragaszkodását a szlovén istenitisz-

telethez a keresztyénségtől való elszakadásnak tekintik s őket a passaui püspök alá tartozóknak állítják, mi ha kell, vérontással is érvényesítendő. «Lajos királyunk — az elhalt Arnulfnak kiskorú fia, úgymond a panaszlevél — a legkeresztyénebb frankoktól származik; ellenben Mojmir szlávjai pogányoktól valók. Amazok a császárság helyreállításával a római egyházat dicsőítették: ezek azt csak gyengíteni törekszenek». «Ha — így folytatják — arról vádolnak bennünket a szlávok, hogy a katholikus hit mellőzésével a magyarokkal szerződtünk, nekik egy kutyára, farkasra s egyéb átkos pogány dologra esküvén: semmit sem óhajtunk inkább, mint ártatlanságunkat megbizonyítani Isten és szentséged előtt. Ajándékokat adtunk ugyan a magyaroknak, hogy ne üldözzék a keresztyéneket; holmi olcsó vásznakat is adtunk nekik, hogy letegyék vadságukat. Ámde a szlávok bérbe fogadtak egy csapat magyart, magok embereit, kik csak álkeresztyének (pseudochristiani), megnyírván, közéjök keverték s azután ezt a vegyes sereget a keresztyénekre uszították, úgy hogy egész Pannoniánkban, mely legnagyobb tartományunk, alig maradt meg egy egyház is». Végre így fenyegetőznek a püspökök: «A morvaiak, tetszik vagy nem tetszik, mégis birodalmunk szolgái lesznek».[231]

Mi foganatja lett a panasznak, nem tudjuk, mert végveszély érte mindnyájokat. A bajorok néhány magyart vendégségen ölvén meg álnokul [232] (mintha a bolgárokon elkövetett hitetlenséget akarták volna utánozni), a magyarok bosszuját költék fel. Előbb azonban a morvai birodalom enyészett el a magyarok csapásai alatt 905-ben vagy 906-ban. Az évet senki sem jegyezte fel; csak annyit tudunk, hogy a dalaminczi szlávok 906-ban hí-

vák segítségül a magyarokat, kik ekkor először termettek Szászországban az Elba mellékein, a hová az út csak Morvaországon vitt keresztül. Annyira vége lett a morvai birodalomnak, hogy száz évig a morvai név sem említtetik meg. 907-ben, nyárban semmisítik meg a magyarok az egyesült bajor sereget. A csatahelyen halva maradtak Liutbold, talán 905 óta Felső-Pannoniának helytartója, Theodorus salzburgi érsek, Uto freisingeni, Zacharias sebeni püspökök és a bajor nemesség színe. A magyarok az Enns folyóig foglalják el a régi Avarországot.

Dunántúli helynevek.

Salamon Ferencz a «Századok» 1882-ik évi folyamában «*Mosaburg és megyéje*» czím alatt kútfő-tanulmányt közöl, melynek eredménye az, hogy a *Mosaburg* helyét, vagyis Privina meg Chezilo vagy Koczel feudumát *nem a magyar Zala és Balaton mellékén, hanem Stiriában és Karánt földjén kell keresni.*

Előrebocsátván, hogy Magyarország híre vagy dicsősége nem veszt azzal, ha a nevezett *Mosaburg* (Moorburg), tehát a Koczel «ducatusa» Magyarország mai Vas- és Zalamegyéiben találtt lenni; valamint nem nyer azzal, ha igazán Stiriában és Karánt földjén kell azt keresni, merő tisztán tudományos érdekből lehet a kérdéshez nyúlni.

S előttem az nyom sokat, hogy Methodius számára a pápa a *sirmiumi püspökséget újította meg,* az pedig, mint Salamon a kötet 13. lapján helyesen mondja, *Pannonia és Noricum felett gyakorolta volt érseki tekintélyét.* Nagy Károly a meghódított új országot az aquilejai patriarká-

nak (a Drávaig), a salzburgi érseknek (a Szávától a Rába folyóig) és a passaui püspöknek (a Rábától északra határozatlan végig) adván alája, a volt Noricum részint a salzburgi, részint a passaui egyházmegyébe esett. Tegyük hozzá, hogy ugyancsak Nagy Károly 799-ben a salzburgi érsek alárendeltjének, Theodorik püspöknek adta «regionem Carantanorum et confines eorundem, *occidentali* parte Dravi fluminis, usque dum Dravus fluit in amnem Danubii» (a kötet 116. lapjának jegyzetében), s megengedve, hogy az «*occidentalis pars Dravi*» hamis orientatiónak a kifejezése: lehetetlen Methodius új püspöki megyéjét akár Stiriába, akár Karantánba gondolni. Mert a római szék lehető gonddal vala mindig arra, hogy az ő primatusát elismerő püspöki megyéket meg ne nyirbálja. Úgyde azt teszi vala, ha Methodiusnak éppen Stiriában és Karantánban teremt új püspökséget, a hol már régen püspökség volt. A Methodius megyéjét tehát okvetetlenül a régi sirmiumi érsekség azon vidékeire kell tennünk, melyek a salzburgi érseki megyén kívül, tehát a mai Vas- és Zala- stb. megyékben vannak. Ez, gondolom, főtekintet a *Mosapurg* hollétére nézve.

A többi helyneveket tekintve, elismerem, hogy Salamonnak igaza van. Nagyon helyeslem, a mit «*ad quinque basilicas*» kifejezésről mond, hogy azt jelenti: «*mintegy öt egyház*», a melyekből az író csak hármat nevez meg, nem pedig «Quinque Ecclesiae» helynevet. A Methodius püspöksége azért terjedhetett a mai Pécsig: de bizonyos, keletkező helységben nem építenek ma, s nem építettek soha egyszerre *öt* egyházat. S bátor vagyok valamit a *Pécs*nek latin neve eredetéhez mondani.

A szláv *Pécs* szó ötöt jelent; miért lett azonban a helységnek ötöt jelentő neve? nem tudom. De azt mind-

nyájan látjuk, hogy a névben magában egyháznak nincsen nyoma. Pécsett azonban egyház is volt, latinul tehát így kellett mondani: «Ecclesia Pécs», vagy ezt is így: «*Ecclesia Quinque*», azaz «*ecclesia, cuius nomen Quinque*». Mihelyt azonban az *ecclesia* elibe a nomen propriumot «Quinque»-t tették, lett: «Quinque ecclesia». Az appositumot nem értvén az írók, s abban grammatikális hibát találván, természetesen «*Quinque Ecclesiae*»-t írtak. Így támadhatott Pécs = Quinque Ecclesiae.

Salamon hiába keresi Magyarország térképén a sok helynevet, melyeket a «Conversio Bogoariorum» stb. írója felhoz; legtöbbjét Stiriában és Karant földjén találja meg. Természetes dolog; hisz a magyarok megszállása, kik legalább fél századig nomád életet, vagy inkább hadi zsákmányból dúskálkodó életet folytatának, egészen megváltoztatta a földnek ethnographiai színét. Azonban nincs lehetetlenség abban sem, hogy a salzburgi érsekségből származó német lakosok volt hazájok helyneveit is ide hozták, melyek azután velük együtt elenyésztek. Hasonlót találunk Erdélyben is, a hol igen sok helynév magyarországi helynévhez hasonlít, vagyis inkább ezzel azonos. S ha Salamon egy helyütt mondja, hogy a *Mosaburg* szláv neve *Blatograd* lehetett: úgy mi azt mondhatjuk, hogy magyar neve *Sárvár* lehetett; s így a Mosaburg nyomát képesek vagyunk azon a tájon kimutatni, a hol Methodius püspöksége volt. Az pedig bizonyos, hogy a *Pelissa*-tónak szláv nevét: «Blato» (nekünk «Balaton») Methodius szlávoskodó kora az avarok szlávjaitól vette, s a magyarok is elfogadták.

VII.

A magyarok megszállása Magyarországon, valamint az Erdő-eli földön.

Külföldi iróktól tudjuk meg, a magyarok hol és miképen laktak vala utoljára, mielőtt a Duna-Tisza folyók országába jutottak. Az arab Ibn Dusta (Dasta) a legelső író, a kitől a kozárakról, (volgai) bolgárokról, magyarokról és besenyőkről némi tudósítást veszünk. Akkor a magyarok (madsarok) földje, Ibn Dusta szerint, délen a Fekete (Római) tengerhez ért két nagy folyó mellékein, melyek nagyobbikát, bizonyosan a Denepert, Dsejhunnak nevezi. Északon a besenyők és eszegel-bolgárok közt terült el földjök. Keleten a kozarok, nyugaton szláv népek valának határosaik.

A magyarok (madsarok) turk fajbeliek, úgymond Ibn Dusta. Fejedelmök 20.000 lovassal indúl ki hadjáratra.[233] Minden magyar szavát fogadja, akár védelmező, akár támadó hadakozásra hívja fel. Sátrakban laknak, helyről-helyre költözvén a legelőnek bősége után. Földjök terjedelmes. A két folyó mellékein laknak és költözködnek. A hideg időszak beálltával, ki hol közelebb éri a folyót, oda költözik és ott halászgat, míg tart a tél. Területök erdős is, vizek bőviben van: de van gabona-termő földjök is.

A magyarok a szomszéd szlávokon uralkodnak, nehéz adót vetnek rájok, s úgy bánnak velök mint hadi foglyokkal. Meg-megrohanják őket s a kézre ejtett foglyokat a Római tenger egyik kikötőjébe, Karchba viszik, a hol a görög vevők eleikbe jönnek. Így foly köztük a kereskedés, hogy a magyarok görög árukat, úgymint bársony, tarka szőnyegeket és egyebet vesznek cserébe foglyaikért.

Vallásuk szerint bálványimádók.

Azt mondják, hogy hajdan a kozarok vetett árkok által biztosították magukat a magyarok és más határosaik ellen, a kiktől félnek vala.

Ennyi az Ibn Dusta tudósítása, melyhez következő rövid felvilágosítást adok.

A két folyónak kisebbike a Neszter lehet, mert ha a még kisebb Bug folyó volna érthető, a költözködő nép tanyái nagyon szűkek lettek volna. Továbbá gabonatermő föld is lévén a magyarok területén, bizonyosan földmívelés is vala ott, habár azt a szláv szolgák űzték is. De hogy már előbb, mielőtt a szlávokkal jutottak érintkezésbe, a magyarok a földmívelést és az azzal járó marhatartást turk népektől tanulták meg, legalább azoktól ismerték meg, a magyar *tarló, búza*, *árpa*, *ökör*, *borjú* stb. szók bizonyítják, melyek nem szláv, hanem turk nyelvből valók; valamint a *tenger*, *teve*, *oroszlán* stb. szók is turk nyelvbeliek. A turkokkal való érintkezés megelőzte tehát a szlávokkal való érintkezésöket.

Tudjuk, hogy III. Mihály konstantinápolyi császár Konstantinust és Methodiust a kozarokhoz küldte, a keresztyén hit tanítása végett, s hogy Konstantinus 860-ban Cherson városában mulatott, hogy megtanulja a kozar nyelvet. A legenda szerint Konstantinus a kozarokhoz mentiben a magyarokhoz is került volna, kik azon-

ban nagy üvöltéssel és fenyegetődzéssel fogadták: de a szentembernek imádkozása megszelídette őket.[234] Minthogy a kozar khagán 862-ben nagy dicsérettel bocsátotta vissza Konstantinust, ez 860—861 tájban került a magyarokhoz a Fekete-tenger partjain. Ekkor már nyugaton is emlegeték. A frank Hincmar ugyanis azt írta, hogy Német Lajosnak birodalmát 862-ben egyszerre a dánok azaz normannok, meg egy új ellenség, melyről azelőtt nem hallottak volt semmit, az úgynevezett *ungrok*, dúlák.[235] Hol dúltak akkor a magyarok, nem tudjuk ugyan, de kell, hogy akkor észrevették föltünésöket a Lajos birodalmában.

Az úgynevezett Bölcs (VI.) Leo görög császár (886—911), a magyarok hadakozása módját írván le, ezt mondja: «A turkok népes és szabad nemzet: legfőbb iparkodásuk a vitézkedés. Hideget, meleget, fáradságot, inséget egyaránt elbirnak. Egy fejedelem alatt élnek, ki kemény fegyelemben tartja; inkább is félelem, mintsem szeretet fékezi őket (οὐκ ἀγάπῃ ἀλλὰ φόβῳ κεκρατημένον)... Törzsek és nemzetségek szerint vannak elszéledve. Háború idejében a szükséges lovakat magokhoz véve s béklyókba téve turk sátraik közelében őrzik, a had rendezéséig stb.»[236]

Leónak utódja, IX. Konstantinus, a kit Porphyrogenitusnak azaz biborbanszületettnek szokás nevezni, s a ki eleinte nagybátyja, Sándor, azután anyja, Zoë gondnoksága alatt, utóbb ipja Romanus Lacapenus társával, és csak 945-től fogva 959-ig uralkodott egy maga, Romanus fiának, tehát a konstantinápolyi politikának számára, felette tanúlságos föld- és néprajzot íra 945 vagy 950 tájban, melyből csak a besenyőket és magyarokat illető részt közlöm kivonatban.

A besenyők, úgymond, hajdan az Atel (Volga) és Geich (II. Katalin orosz czárné parancsából Uralnak nevezett Jajk), folyók mellékein laktak vala. *Ötven* (más helyen *ötvenöt)* évvel ezelőtt a (déli Volga mellékein tanyázó) kozarok szövetkezvén az úzokkal (kúnokkal), kihajták lakó helyeikből, melyeket az úzok foglaltak el s tartanak mai napig. A besenyők új lakó földeket keresvén, a turkokra rohanának, s győzvén rajtok, elüzék onnan. Magok elfoglalván a turkok földjeit, azokon laknak mai napig.

A besenyőség nyolcz törzsre oszlik, ugyanannyi nagyfejedelem (μέγας ἄρχων) alatt. A fejedelem halála után az illetőnek nem fia, hanem öcscse, vagyis a fiának nagybátyja, következik. A nyolcz törzs továbbá negyven részre oszlik (τὰ δε ὀκτὼ θέματα διαροῦνται εἰς τεσσαράκοντα μέρη), s mindeniknek van kisebb fejedelme.

Négy törzs (neveiket nem írom ide) a Deneperen túl kelet és észak felé lakik, az úzok, kozarok, alánok országainak és Cherson városának nézvén. Négy törzs a Deneperen innen, nyugot és észak felé tanyázik. Jelesen a Giaze-Chopon törzs közel van Bulgáriához (dél felé terjeszkedvén), a Gyla törzs a turkokhoz (nyugatra nézvén), az Iabdi-Ertem törzs Rossziának adózó vidékeihez (nyugat északra), a Charaboi törzs Rossziához (észak-keletre tekintvén) van közel. Általában az Alsó-Dunánál Distriával (Dorostolum) szemközt kezdődik Besenyőország és Sarkelig terjed a Tanaisnál. Különösen pedig öt nap járásnyira van az úzokhoz és kozarokhoz, hat napnyira az alánokhoz, tíz napnyira Mordiához (a mordvinekhez), egy napnyira a rosszokhoz, négy napnyira a turkokhoz, végre félnap járásnyira van a bolgárokhoz.

A turk (magyar) nemzet, így folytatja Konstantinus,

azelőtt közel lakott a kożarokhoz, a Lebedias első vajdájokról úgynevezett Lebediában. Hét törzsből állván, ugyanannyi vajda alatt élt, kik között Lebedias első vala, a kinek a kozar khagan kozár feleséget adott volt. De ennek nem lett fia. Háború törvén ki a kozarok és besenyők között, s ezek legyőzetvén, földjeiket el kelle hagyniok és mást keresniök. A turkok földjére rohanának s táborukatketté szakaszták. A turkok egyik része tehát kelet felé költözött, másik része pedig Lebediasszal együtt az Atelkuzu nevű vidékre ment lakni.

Nem sokára azután a kozar khagán magához hivatá Lebediast, ezt mondván neki: «Én tégedet, mert első, okos, derék vagy a turkok közt, néped fejedelmévé akarlak tenni, ha fogadod szavamat és parancsomat.» Lebedias megköszöné a khagán szivességét, de annak elfogadására magát képtelennek mondá, s a második vajdát, Salmutz-ot vagy fiát, Árpádot, ajánlá. Ez tetszvén a khagánnak, Lebediasszal együtt követeket külde a turkokhoz, a kik is tanácskozván, inkább Árpádot választák, mitsem Salmutz-ot. Azután a kozarok szokása és törvénye szerint, pajzson fölemelve, fejedelemmé tevék (ὃν καὶ ἄρχοντα κατὰ τὸ τῶν Χαζάρων ἔθος καὶ ζάκανον πεποιήκασι, σηκώσαντες αὐτὸν εἰς σκουτάριον).

Némi idő mulva a besenyők megint megrohanák a turkokat Atelkuzuban, s elhajták onnan Árpáddal együtt. Az elüzött turkok tehát másutt keresének lakást s Nagy-Moráviát foglalák el, a melyben mai napig laknak. Attól az időtől fogva nem is volt háború a besenyők és turkok közt.

Alább Konstantinus részletesebben beszéli el a besenyők utolsó támadását.

Leo (Konstantinusnak elődje) t. i. meghíván a turko-

kat segítségül a bolgárok ellen, a midőn alkalma lett a turkok hadakozását meglátni; ezek által keltek a Dunán Liunt, Árpád fia vezérlése alatt s legyőzték Simeon bolgár királyt, kit Mundraga várba szorították. Miután Simeon békét kötött a romaeokkal, a besenyőkkel szövetkezék a turkok ellen, midőn azok egy hadjáraton távol valának. A helyet, a melyben akkor laktak a turkok, a keresztül járó folyóról *Etel és Kuzu*-nak (Ἐτὲλ καὶ Κούζου) nevezik. A szövetségesek rajtok ütének a honmaradottakra és megsemmisíték. A hazatérő turkok, földjeik elpusztítását látván, abba az országba költözének, a melyet máig birnak. A besenyők pedig Etel- és Kuzuba menének, a hol most is vannak.

A turkok lakásai tehát (folytatja Konstantinus) a Traianus hídjánál kezdődnek, a melynél Nagy Konstantinnak tornya van, azután három nap járásnyira Belgrád következik, hol a Száva folyó beszakad a Dunába, a melytől két nap járásnyira Sermium van.[237] Laknak a Duna és Száva között is. Ezen túl következik Nagy Morávia, a melyen azelőtt Sphendoplok uralkodott volt, most pedig azt a turkok feldulták. Ezek az Ister (Duna) felé való ismeretes és megnevezett helyeik. A tulsó vidékeken Turkiának szállásai az illető folyókról vannak megnevezve. Első folyó a Temes (Timesis), második a Tutes (?), harmadik a Maros (Moresis), negyedik a Krisos (Körös), ötödik a Tisza (Titza). A turkok határosai keleten a bolgároknak egy része, a hol az Ister vagy az úgynevezett Danubius választja el, északon a besenyők, nyugaton a frankok, délen a horvátok. A turkok törzsei a kozaroktól elszakadt kabar törzszsel nyolczra szaporodának. Ez a kozar nyelvet megtartotta mai napig, de tudja a másik nyelvet, a turkok nyelvét is. Mindegyik

törzsnek van fejedelme: de a fő-fejedelem, következés szerint (κατὰ ἀκολουθίαν), az Árpád nemzetségéből való. Ezen kívül van még két más méltóság, a gylas és a karchan; biró-tisztek, de a gylas nagyobb a karchannál. Mellőzvén az Árpád nemzetségének névsorát (945-ig), Tebelest, Árpádnak unokáját, említem meg, a ki az imént feljővén, úgy mond Konstantinus, keresztyénné lett Bultzuval, Turkiának karchanjával együtt.[238]

Mind Leo, mind Konstantinus, s ezek után még néhány byzantinus író turkoknak nevezik a magyarokat, valamint Ibn Dusta is turk fajbelieknek nevezte volt. Ennek okát abban sejtem, hogy akkor a turk név annyira ismeretes vala az európai keleten, mint néhány századdal utóbb a frank név. Valamint ekkor minden nyugati népet, különbség nélkül franknak (frendsi-nek), úgy a X., XI. században az ismeretlen, de Ázsia felől érkező népet turknak nevezték. Egyébiránt a magyarok érintkezése turk nyelvű népekkel jóval megelőzte a szláv népekkel való érintkezésöket, a mint megemlítettem.

A magyarok első lakóhelyét, melyet Konstantinus ismer, Lebedia-nak nevezi. Ott Chidmas vagy Chingulos folyó van. A mai Oroszországnak melyik vidéke ez, nem kutatom, mert megtalálnom nem lehet.

Ebből a Lebediából, úgy olvassuk Konstantinusnál, ötven vagy ötvenöt évvel azelőtt hajták ki a besenyők; s a magyarok *Atel-kuz*-ban vagy *Etel- és Kuz*-ban telepedének meg. Mit jelent ez az Atel-kuz, vagy Etel és Kuz? Arról a különös nevű országról a császári író egyszer ezt mondja: «*Atelkuzu*-nak nevezett helyek» (εἰς τόπους τοὺς ἐπονομαζομένους Ατελκούζου, cap. 38.); másszor ezt: «Az a hely, melyben előbb a turkok voltak,

most pedig a besenyők laknak, az ott keresztűl folyó víztől *Etel és Kuzu*-nak (Ἐτέλ καὶ Κούζου) neveztetik» (cap. 40). Harmadszor meg emezt: A besenyők·helye, a melyben azelőtt a turkok laktak, az ottani folyókról neveztetik. Ezek pedig a folyók: első *Baruch*, a második *Kubu*, a harmadik *Trullus*, a negyedik *Brut* (Βροῦτος), az ötödik *Szeret* (Σέρετος). A két utolsó folyó a mai Szeret és Prut. Keletre menve a Neszter (Herodotusnál Tyras, Konstantinusnál már Danastris), azután következnek kisebb folyók, végre a Bug, és Deneper. De habár a Trullus, Kubu és Barach folyók meghatározhatatlanok is,[239] a Prut és Szeret világosan jelölik a helyet, a hová Atelkuz-ot, vagy Etel és Kuzu-t kell tennünk. Konstantinus nyilván az északi népektől, tehát a besenyőktől is hallhatta az idegen folyónevet vagy folyóneveket, de nem tudja vala, mely ismeretes görög folyóneveknek felelnek meg. *Atel*, *Etel* vizet jelent, s a turkok a Volgát, a Dont, talán a Denepert is *Atel*-nek, *Etel*-nek nevezték. Láttuk, hogy Ibn Dusta az ázsiai *Gihon*, vagy *Dsihon*, *Dseihun* (a régieknél Oxus) folyónevet a Deneperre ruházta: azt tették mások a turk nyelvű folyónevekkel is. Hogy az irodalmunkban felkapott *Atelköz* vagy *Etelköz* csak a Rábaköz, Muraköz, Bodrogköz stb. után *csinált* helynév, s határozott geographiai helyet nem jelölhet meg, világos a mondott okból.

Azt olvassuk Konstantinusnál egyszer: ötven, másszor ötvenöt éve, hogy a besenyők kihajtották Lebediából a magyarokat. Ez nyilván a leírók hibája.

A császári író tudja, hogy a legyőzött Simeon bolgár király azután a besenyőkkel szövetkezett, s velök együtt a távollévő magyarok lakó helyeit, az Atelkuzu nevű országban, elpusztította, megölvén annak őreit.

Tévedünk-é, ha 892-re teszszük a magyarok távollétét, a midőn Arnulf őket Svatopluk ellen felszólította? Ha ez áll: a magyarok hadjárata Bolgárországban 892 előtt, talán 890-ben vagy 891-ben esett,[240] a besenyők pedig 892-ben pusztították el Atelkuzut.

A magyarok tehát már 893-ban forognak Pannoniában, leendő hazájokban. 894-ben a bajorok néhány magyart ölnek meg vendégségben, mi alkalmasint bosszúállásra ingerli a magyarokat, mit azonban nem mindjárt teljesítenek. Svatopluk ugyanazon évben, 894-ben halván meg s fiai közt viszálkodás támadván, melyet a pápától kért és kapott püspökök a morva egyház szervezésével nem fojthattak el, a magyarok előbb 895-ben vagy 896-ban semmisítik meg a morva birodalmat, s azután 897-ben törik össze a bajor hatalmat is, az Enns folyóig foglalván el a volt Avarországot.

A Konstantinusnál olvasható ötven vagy ötvenöt évet tehát az Atelkuzu-hak elpusztításától, vagyis 892-től, nem pedig az úgynevezett Lebediából való kiszoríttatástól fogva kell számlálni. Így Konstantinus 945—950-ben írta volna, a mit nála olvasunk. Hogy mikor szorultak ki a magyarok Lebediából, nem tudjuk. De híre van, hogy már 836-ban valának a Fekete-tenger partjain, meg a Duna kifolyásainál.

Emlékezzünk arra, hogy a bolgár Krumus több ízben sok foglyot hurczoltatott, Makedóniából is, a Duna balpartján, az úgynevezett Onglosba vagy Zugba. Utódja Valdimir idejében, tehát «Theophilos császár napjaiban Kordyles vala kormányzó Makedóniában. Ez fiát hagyván Dunántúl a makedon foglyok közt, maga Konstantinápolyba mene szándékát közölni a császárral a foglyok kiszabadítására. Az Onglosban lévő bolgárok meg akar-

ván akadályozni a foglyok elvitelét, az *ungrok*hoz folyamodának segítségért. Azonképen érkeztek el a hajók Konstantinápolyból a foglyokért. De az ungrok hirtelen ott terémének nagy számmal, s kijelenték, hogy elmehetnek a makedóniak a merre tetszik, csak hagyják ott a mijök van. Erre rá nem állhatván a makedóniak, fegyverre kapnak s elűzik a *turko*kat».[241] Ez 836-ban történt. Alkalmasint Konstantinus idejéig száz évnél több is mult volt el, hogy a magyarok a Fekete-tenger partjáig értek.

Konstantinus azt is megemlíti, hogy Árpád unokája, Tebeles, meg a karchan Bultzu keresztyénekké lettek Konstantinápolyban. Ezt a későbbi byzantinusok így beszélik el: Két fő magyar, *Bolosudes* és *Gylas*, megkeresztelkedék Konstantinápolyban. Konstantinus császár patriciusi méltósággal s dús ajándékkal tünteté ki őket. Gylas egy Hierotheus nevű szerzetest vitt el magával, kit Theophylaktus pátriárka Turkia (Magyarország) püspökévé fölszentelt volt. — Hozzá teszik még az írók, hogy Bolosudes elszakadt a hittől, s ezzel az Isten büntetését vonta magára, mert Otto német király a lechi vagy ágostai ütközet után 955-ben felakasztatta. Gylas állandóan megmaradt a hitben, a keresztyén foglyok gondját viselvén és felszabadítván őket.[242]

A magyarok elhelyezkedtek az új országban, mely ezentúl állandó lakásuk, s mely saját nevökről *Magyarország*, az ugor eredetet homályosan jelölő idegen nevökről pedig *Ungria* (görög írással is, Οὐγγρία)[243] nevűvé lett. Szomszédjaik, a besenyők, messzire terjedtek keletészak felé egészen a Don hajlatáig. Nyugaton a német keleti mark, melyből a Ost-reich, Österreich (Osztria,

Ausztria) alakult, visszaszorította a magyarokat az Enns folyótól a Sárvíz vagy Lajta folyóig, mely azután maradandó határa lesz Magyarországnak.

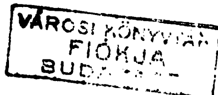
Ennek hatalmi széke vagy magva eleinte a régi Pannoniában van, hol Esztergom és Székesfejérvár emelkednek ki mint első városai az új országnak. Ugyanott, Pannoniában, Methodius szlovén egyházat alapított volt, mely Rómát ismerte el ugyan a keresztyénség fejének, mégis szlovén liturgiájával elvált a latin keresztyénségtől. A bajor püspökök panaszlevelében olvassuk ugyan, hogy a magyarok majdnem minden egyházat elpusztították Pannoniában: de valóságos üldözéséről a keresztyénségnek mit sem találunk a régi emlékekben. Egy pogány nemzet sem üldözte a *hit miatt* a keresztyéneket; csak a *hatalom féltéséből* támadt az üldözés. A magyarok nem különböztek e tekintetben más pogány nemzetektől. A Methodius-legenda beszéli, hogy a magyar király (ungricus rex, korolju ungrskomu) a Duna mellékére jutván, Methodiust óhajtja vala megismerni. Sokan féltvén a püspököt, nem tanácslák neki, hogy oda menjen, mert bizonyosan sértetlenül nem tér majd vissza. Methodius mégis elment a királyhoz, ki tisztességgel fogadta, nyájasan beszélgete vele, meg is ajándékozá, s bucsúra megcsókolván őt, ezt mondá neki: Emlékezzél rólam mindig imádságaidban.[244] A legendának eme tudósítása is azt bizonyítja, hogy a magyarok nem gyűlölték a keresztyéneket; a legendai magyar király mintegy a magyarság érzelmét fejezi ki a keresztyénség iránt. Egyébiránt tudja meg az olvasó, hogy azon korbeli írók több ízben királynak neveznek egy-egy magyar főurat.

Úgy látszik, hogy a keresztyénség nem is szűnt meg a honfoglalás által; maradtak talán Methodius idejéből

is keresztyének, kiket a keresztyén foglyok azután szaporították. A passaui püspök, Pilgerin pedig Gejza nagyfejedelem korában nagyon azon vala, hogy az új országot az ő püspöki megyéjéhez csatolhassa. De Szent István független, önálló egyházat alapíta, különös kiváltságokat nyervén a római pápától, a melyekre, mint láttuk, azután IV. Béla is hivatkozik. István az egyházi méltóságokat országa első rendjévé tevén, s nemcsak terjedelmes földbirtokkal, hanem a tizeddel is meggazdagítván, a magyar főurak féltékenységét és irigységét költé fel. De legyőzé a lázadókat, a sümegi Kopánt (dux Symigiensis, a mint a legenda és krónika nevezi), meg az erdélyi Gyulát (qui tunc temporis totius *Ultra sylvam* regni gubernacula possidebat). Ez történt volna 1001-ben és 1002-ben. Közbevetetlenül utána Keanra került a sor, a kit a krónikák bolgárok és szlávok fejedelmének (dux Bulgarorum et Sclavorum) s a mai Erdély déli havasain túli föld urának neveznek.[245]

Az *Erdély*, *Erdel* név (terra ultra sylvam) Sz. István idejében nem vala ismeretes; az még akkor *Fekete Magyarország* volt. Ennek leghitelesebb bizonyságát Queerfurti Sz. Bruno leveléből ismerhetjük, a ki 1006 tájban tartózkodék Istvánunk országában. Minthogy a besenyőket is meglátogatta, a kikkel Istvánnak több ízben harczolnia kellett, bővebben ismertetem a levelet.

III. Ottó német császár után II. Henrik, Istvánunk süve (sógora), lőn császárrá. Ez ellen több német fejedelem, saját öcscse, Bruno bambergi püspök is fellázadt. Legyőzetésük után ez előbb Lengyel-, azután Magyarországba menekül Gizella testvéréhez, azaz István feleségéhez. István ki is engesztelte őt a császárral. Ettől a Brunótól különbözik Sz. Bruno, ki Magyarországon tar-

tózkodása után írt levelet II. Henrik császárnak. Ebben azt írja:

«Midőn az ungrok országában tartózkodtam, a te öcséd, Bruno püspök, azt mondá nekem, hogy te, kegyes király, aggódol miattam, netalán baj ér. Nagyon köszönöm, hogy rólam megemlékezel: de én a hit terjesztésén dolgozom. Bizony egy egész évet ülvén itt hiába, elhagytam az ungrokat, s a legkegyetlenebb pogányokhoz, a besenyőkhöz utaztam.

Az oroszok fejedelme (senior Rutorum)[246] egy hónapig tartóztata magánál, nagyon nem szivesen eresztvén el engemet, mintha önként el akarnám magamat veszteni (quasi qui sponte me perdere voluissem); hiszen oly esztelen a nép, a melyhez szándékom elmenni, hogy egy lelket sem fognék nyerni, de igenis a legrútabb halált. Vissza nem tarthatván engemet, két nap járásnyira kisért el seregestül, országának legvégső határáig, melyet a be-becsapó ellenség miatt igen erős és hosszú gyepüvel biztosított (duos dies cum exercitu duxit me ipse usque ad regni sui terminum ultimum, quem propter vagum hostem firmissima at longissima saepe undique clausit).

Leszállván a lóról s én társaimmal előre menvén, ő meg nagyjaival követvén engemet, a kapun kilépünk, s ő az egyik dombon, mi meg egy másikon állapodánk meg. Megölelvén a feszületet, eléneklők a nemes éneket: «Péter, ki engemet szeretsz, legeltesd juhaimat». A responsorium után a fejedelem egyik nagyját küldi hozzám ezen izenettel: Idáig vezettelek, a hol az én országom végződik s az ellenségé kezdődik. Istenre kérlek, ne veszítsd el a veled lévő ifjaknak életét, a mi gyalázatomra válnék. Tudom, holnap, még délelőtt ízleled meg a keserű halált. — Viszont izeném neki: Úgy nyissa meg

előtted a paradicsomot az Isten, a mint te nekem az útat nyitottad a pogányokhoz!

Két napig haladánk, a nélkül, hogy valaki bántana. Harmadnapon, szombaton, lehajtván nyakainkat, háromszor öletésre visznek, de mindannyiszor el is eresztenek. Vasárnapon nagyobb néphez jutunk. Életünk csak addig fog még tartani, míg a hirdetők az egész nemzetet összehívandják. Tehát más vasárnapon délután a gyűlésbe hívnak; megostoroznak minket és lovainkat. A dühös sokaság rémítő lármával, fejszéket és kardokat emel fel reánk, darabokra akar vágni. Egész éjszakáig hurczolnak ide-oda és kínoznak, míg az előkelők és okosabbak ki nem ragadtak kezeikből, s meghallgatván a mi beszédünket, azt jelentették ki, hogy saját javokra jöttünk országukba. Így az Isten és a legbecsesebb Péter csudájából megmenekülvén, öt hónapot töltének közöttük, országuk három részét járván meg; a negyedikbe nem menvén, mert abból a jobbak követei jöttek hozzánk. Körülbelül háromezer[247] lelket tettünk keresztyénné, s békét szereztünk a besenyőknek a roszokkal, melyet más, mi rajtunk kívül, azt mondák, szerezni nem bírt volna. Ha állandó leend a béke, a mint te mondod, hogy lesz, mondák, mindnyájan szívesen keresztyénekké leszünk. De ha a roszok fejedelme nem tartandja meg a békét, nekünk a háborúra, nem a keresztyénségre lesz gondunk. — Ennélfogva visszatérénk a roszok fejedelméhez, a ki az Isten kedvéért a fiát küldte kezesül a besenyőkhöz; de közülünk püspököt is szenteltünk föl, a kit a fiával együtt a besenyők országa közepében helyeze. Tehát az Isten nagyobb dicsőségére és megváltónk dicséretére keresztyén törvény lett a földön lévő minden pogányok leggonoszabb népe között.

Most pedig a pruszokhoz megyek (ego autem nunc flecto ad Pruzos), hadd történjék meg velem, a mit a kegyelmes Isten és legbecsesebb uram Péter határozott. Mert azt hallottam a *fekete ungrokról*, a kikhez a Szent Péter első követsége, mely soha hiába nem jár, eljutott, hogy már keresztyénekké lettek.[248] Ez mind az Isten és legjobb Péter dicsőségére történt: a mi engemet illet, én csak szegény bűnös ember vagyok stb. stb.»

Sz. Bruno Istvánunk országából nem Erdélyen keresztül megyen a besenyőkhöz, hanem Oroszországba utazik Vladimirhez, új keresztyén fejedelemhez, hogy onnan kerüljön a besenyők országába. Akkor vagy az Erdélyen keresztül vivő út még ismeretlenebb, talán még kevésbbé biztos is vala, mint a keresztyén Oroszországon keresztül; vagy Bruno tudta, hogy netaláni fegyverszünet Vladimir és a besenyők között legjobban mozdítaná elő a térítést, azért vette azt a kerülő utat Kievig, hol Vladimir székelt.

Nagyon figyelemre méltó Brunonak eme nyilatkozása «Audivi de nigris Ungris, ad quos sancti Petri prima legatio venit, . . . qui conversi omnes sunt facti christiani.» Bruno ezt Besenyőországban hallotta. Ő — az tetszik ki a levél értelméből — a besenyőktől a fekete ungrokhoz ment volna téríteni, de hallván, hogy azok már keresztyénekké lettek, azért készül a pruszokhoz elmenni. Figyelemre méltó ezen nyilatkozat azért, mert azt jelenti nekünk, hogy Istvánunk országában egy évig mulatván, ott nem hallott volt semmit a fekete ungrok megtérítéséről. A megtérítés tehát 1006 után, azon időközben, mely alatt Bruno Vladimirnél és a besenyőknél tartózkodik vala, történt vala meg. Ha Istvánunk «az erdő-elvi» országba való hadjáratának igenes eredménye

a keresztyén térítés: akkor azt a hadjáratot nem 1001-be, hanem 1007-be kell gondolnunk. Mind a legendák, mind a krónikák, melyek Istvánnak erdélyi hadjáratát megemlítik, csak Sz. Lászlónk ideje után irattak, a midőn a háborúnak évét határozottan nem tudják vala. Ha pedig állítjuk, hogy István 1002-ben meghódította ugyan Fekete Magyarországot, de abban a keresztyénség csak 1007 tájban gyökeresedett meg: akkor meg alig lehet megérteni Brunot, a ki liheg a térítés munkájára (certe dies et menses complevit integer annus, quod, ubi *diu frustra* sedimus, Ungros dimisimus), hogy miért nem sietett hát a már meghódított, de még meg nem térített fekete magyarokhoz? De ő csak Besenyőországból ment volna hozzájok, a mikor már ott nem kell vala térítenie?

Fekete Magyarországot nemcsak Bruno, hanem Ademarus Chabanensis is megnevezi, azt írván, hogy István magyar király, haddal támadván meg *Fekete Magyarországot*, hol erőszakkal, hol ijesztéssel és szeretettel reábirta az egész országot az igaz hitre.[249]

Láttuk, hogy Konstantinus, ki a tudását magoktól a a nála megforduló magyaroktól vehette, a magyar lakhelyeket a Maros és Körös mellékeire (ποταμός τρίτος ὁ Μορήσης, ποταμός τέταρτος ὁ Κρίσος) is teszi. A megszálló magyarok tehát a mai Erdélybe is hatottak. Lehet, hogy előtalálták a Maros közelében levő várat, melynek szláv neve Belgrád (= Fejérvár), mint az ottani szlávoknak némi kerítéssel megerősített helyét, a melyet azután ők is Fejérvárnak neveztek el. Így lett és maradt *Fekete-Magyarország* Szent István koráig.

Hol járt Sz. Bruno tulajdonképen Besenyőországban?

Konstantinus, mint láttuk, annak nyolcz területét számlálta elő, melyek négye a Deneperen túl, négye pedig a Deneperen innen vala. Jelesen a Giazichopo terület Bulgáriához, a Gyla terület Turkiához (Magyarországhoz), a Charoboi terület Rosziához, az Iabdiertem terület pedig Rosziának adózó szlávokhoz vala közel. Azt is mondta Konstantinus, hogy a besenyők országa egy nap járásnyira van Rosziához.

Vladimir két nap járásnyira kiséri Sz. Brunot, míg országa határához ért. Nem tudjuk, Kievből indultak-e ki, vagy honnan? De bizonyosan Oroszország belsejéből, mert két napi lovaglás után értek a határ-gyepühöz. Sz. Bruno alkalmasint a Charaboi területbe jutott. Miután egy hétnél tovább hányódott kiséretestül, s miután a besenyő tanács szabadon eresztette, három területet jár meg; hihetőleg a Charaboit, Iabdiertemet és Giazichopot. A negyedikbe nem ment maga, mert abból követek jöttek ő hozzá. Alításom szerint a Gyla területből mentek hozzá követek, s talán ezektől hallotta, hogy Fekete Magyarország már keresztyénné lett. Ez a Gyla terület, alításom szerint, a mai Prutig érhetett Bukovinában, a honnan négy nap járásnyi út lehet északi Erdélyen keresztűl Turkiáig azaz Magyarországig. A giazichopoi terület nyugaton a Prutnak déliebb részétől a Dunáig és Oláhországig ért.

A Bruno tudósításából látjuk, hogy a besenyők Deneperen inneni területei 1007—1010-ben még ugyanazok lehettek, melyek 950 tájban valának Konstantinus Porphyrogenitus leirása szerint. Azonban a besenyők nem jutottak arra, hogy egy főhatalom alá egyesüljenek, mint a magyarok. Ha 892-től fogva 950-ig nem hadakoztak is a magyarokkal, sőt ha némelyek közülök ide által is

jöttek, mint a krónikák tudják: mégis azután ellenséges becsapásaik nem kimélték Fekete Magyarországot.

Se ebben, se egyebütt a Hierotheus működésének semmi nyomát nem találjuk. István 1011-ben görög apáczák számára egy kolostort épittete a «veszprémi völgyben» s azt görög nyelven írt oklevélben bő adománynyal meggazdagítá. Az említett oklevélben így szól: Én keresztyén István, *egész Ungriá*nak királya (Ἐγῶ Στέφανος χριστιανός ὁ καὶ κράλ πάσης Οὐγγρίας).[250] Lehet, hogy Fekete Magyarország elfoglalása által lett *egész Ungriá*-nak királyává. Gyanítani sem lehet a meglevő adatokból, hogy a veszprém-völgyi görög apáczák léte a Hierotheus működésének folyománya.

A sz. Gellért legendája azt beszéli, hogy Ahtum a görög egyház híve lévén, Maros városában (in urbe Morisena) keresztelő sz. János tiszteletére monostort építtetett volt, s abba Bödönből (Bdyn, Widdin) egy apátot és görög szerzeteseket hozott. Ahtum nem akarta István királynak fölségét elismerni, sőt többi közt a Maroson leszállított királyi sótól is vámot mert szedni. Háború törvén ki István és Ahtum között, ez utóbbi legyőzeték; a király vezére a csatában elesteket a görög kolostor temetőjében takaríttatá el, mert, úgymond a legenda, «ott akkor nem vala még más monostor», a görög szerzeteseket pedig, a kiké a városnak egy harmada volt, meghagyá régi állapotukban. Midőn azután 1030-ban István király a csanádi püspökséget alapította, a görög szerzeteseket apátostól Oroszlánosra telepítteté által.[251]

Mindenből kitetszik, hogy István idejében nem vala még nálunk, de egyebütt sem az az elfogultság, sőt gyűlölség a keleti és nyugati egyházak között, mely később a teljes elszakadás (1054.)[252] után, de különösen a ke-

resztes hadak járatai által éledett föl. A magyar nyelv azt is bizonyítja, hogy nálunk szélesen voltak elterjedve a keleti egyház szertartásai. A «vízkereszt» (Wassertaufe, az epiphania, vagy a szent három király = Heiligen drei Könige ünnepe) ennek egyik bizonyítéka.

Lássuk most, mi dolga volt sz. Istvánnak a besenyőkkel.

Alig hogy István az egyházi ügyeket a római felhatalmazásból (ex Romana auctoritate) rendbe szedte, — úgy beszéli el a kisebbik legenda — az állatias és pogány besenyők meg akarják vala rontani országának véghelyeit (patriae ejus confinia). A király vadászaton mulatván, álmában vőn hírt a történendő becsapásról. Azonnal követtől izeni a túlsó részeken foglalatos tribunusnak (dic tribuno plebis in ulterioribus moranti), hogy vigyázzon, szedje össze a harczos férfiakat, s fogadja az ellenséget. Ez már a város falait körülvette, midőn a tribunus reája rohan, győz és a követ a győzelem hírével tér vissza a királyhoz.

Ugyanezt beszéli a nagyobbik legenda, meg Hartvik püspök is az István életében, a várost *erdélyi Fejérvárnak* (Alba Transsilvania) nevezvén. Így ismétlik ezt a krónikák is.

Hasonlóképen beszélik a legendák és krónikák, hogy egyszer hatvan előkelő besenyő, hallván Istvánnak hírnevét, ennek országába jött minden vagyonostól. Kincseiket tőlök gonosz emberek ragadozván el, István ezeket kettesével akasztatta fel az utak szélén, a besenyőket pedig befogadta.

Sz. Istvántól fogva Salamonig (1000—1060.) a besenyők valának Magyarország keleti ellensége. Salamon idejében (1061—1074.) a kúnok törnek a besenyőkre s

győzvén, Magyarországnak a besenyőknél is veszedelmesebb ellenségévé válnak. A besenyők és kúnok összeolvadnak; azért az első kún becsapást besenyő becsapásnak is tartják.

A kúnok még Salamon idejében (1070.) Moldavia felől törnek be, átgázolnak Erdélyen, s a Meszes kapun ki Magyarországba száguldoznak, a Nyírséget Bihar váráig dúlván fel. A kúnok fejedelme *Gyula*, annak egyik főembere pedig *Oszul*. De Salamon király és két nagybátyja, Géza és László, megvárják a visszatérőket Doboka-várnál s nagyon megverik a *Kerles*-hegyen (in monte Kyrielys).

A konstantinápolyi császár Konstantinus Monomachus 1049-ben egy csapat besenyőt Sardika és Naissus vidékein telepített volt. Ezek 1072-ben a Száván általkelvén, Belgrádot vagy Nándorfejérvárat (Albam Bulgaricam) szorongatják: de László és Géza, Salamon királylyal együtt nemcsak a besenyőkön, hanem a velök zsákmányra kijött görögökön, bolgárokon is győznek. Géza váltság nélkül bocsátván el a görög császár, VII. Dukas Mihálynak alattvalóját, ez egy koronával [253] viszonozá nagylelkűségét. A korona egyik feliratán Géza (Geovitz) királynak lévén nevezve, Salamonnak némi jogosultsággal mondhatá Vid: Valamint két éles kard egy hüvelyben nem fér meg, úgy nem uralkodhatik együtt két király egy országban (sicut duo gladii acuti in eadem vagina contineri non possent, sic nec vos in eodem regno conregnare potestis).[254]

I. vagy Sz. László uralkodása idejében, 1086-ban a *Kutesk* nevű kún fejedelemhez folyamodott, annak *egész Erdélyt igérvén oda*, ha vissza segíti foglalni a királyi széket. Kutesk tehát Erdelen keresztül Ungig és Borsuáig

dúl fel mindent: László visszaveri. Másszor, 1089-ben, megint *Kopulch* nevű kún hadnagy pusztítja Erdélyt (Ultrasilvanum regnum depraedavit) egész a Tiszáig. Ennek hírére László Tótországból (Slavoniából) siet elő, s Temesnél veri meg az ellenséget. László a zágrábi püspökség alapításával (1085-ben) a Dráva és Száva közét, a melynek okleveles neve *Sclavonia*, magyarul *Tótország*, a fejérvári püspökség felállításával pedig *Ultrasilvaniát* vagy *Erdélyt* keblezte be Magyarországba. E két bekeblezés országos vagy közjogi jelentésű, a mennyiben a királyi czímben nem fordul elő. Az «Ungaria» magába foglalta Erdélyt és Tótországot is. Az erdélyi püspökség felállításának éve nincsen tudva; közönségesen Sz. Istvánnak tulajdonítják. De minthogy László Erdélynek patronusa: kell, hogy őt ez országrész egyházi és politikai alkotójának nézzük. Az egyházi rendezés mindenkor a politikaival járt. Az első erdélyi püspök-név is csak 1103- és 1113-ban fordulván elő, az erdélyi püspökség felállítását Lászlónak tulajdonítom.[255]

Ezentúl már leginkább a regényes és regős Erdély lesz előadásom geographiai tere, hozzá csatlódván természetesen a keleti és déli alföldek is, a melyek nevei azután Moldávia és Oláhország lesznek. Urai Erdélynek a magyarok, az ahhoz csatlódó alföldekéi a besenyő-kúnok valának: de micsoda népségre találtak mind ezek, mind azok? Erre felelhetnek a geographiai nevek és a helynevek.

A nagyobb folyók nevei legállandóbbak; ezek népségről népségre, nemzetről nemzetre szállanak. A folyók a népek költözködéseinek országútjai nemcsak, hanem legfőbb éltetői is. A hadászat minden népnek, mielőtt földmívelésre adja magát, — mi már állandóbb meg-

telepedéssel jár — egyik fő élelmezője; a folyók vize pedig marhájának is mindennapos szüksége. A mely folyóneveket ott találtak a rómaiak, azokat az utánok következő népek is megtartották. Tehát a Szamos, Maros, Olt (Aluta) Erdélyben és déli alföldjén, a Szeret és Prut a nyugati alföldön ismeretesek valának régen, mint a Duna és Tisza. Még kisebb folyók nevei is, mint Temes (Tiviscus), Ompoly (Ampela), Kőrös (Chrysus, Konstantinosnál Krisos) átöröklődtek egyik népről a másikra. Olyan folyónevekből tehát, melyek már a római uralkodás alatt, vagy bár azután is, közkeletűek voltak, nem lehet azon népnek vagy népek nemzetiségére, a melyeket előtaláltak a magyarok, következtetni.

De a Besztercze (Bisztricza, Bisztra), Kraszna, Csernavoda, Tirnava, Moldva, Dimbovitza, Jalomitza stb. folyónevek szláv nyelvűek; ezek tehát azt bizonyítják, hogy azon folyók mellékein vagy földjein szláv lakosok ülnek vala, midőn a magyarok és besenyő-kúnok azokat elfoglalták. A magyarok rendszerint megtartották a szláv folyó- és helyneveket; megtartották a Balaton, Esztergom, Visegrád, Pest, Nógrád, Csongrád, Szoboszló stb. neveket; megtartották a magyarországi és erdélyi Szolnok, megye- és helység-nevet is stb. Legdöntőbb bizonyítéka, hogy Erdélyben is, mint Magyarországon, szlávok előzték meg a magyarokat, magából a magyar nyelvből nyilatkozik felszóval, t. i. a tömérdek szláv szó, melyek az egész magyar nyelvi területen, Pozsonytól, Sopronytól fogva a Szeret folyóig Moldovában egyaránt honosak.

Van igen sok folyó és helység, melynek szláv és magyar neve van. P. o. Erdélyben a *Csernavoda* magyarul Fekete-ügy; *Cserna* magyarul *Egregy*, *Egrügy*; *Tirnava* magyarul Küküllő; *Belgrád* magyarul Fejér-vár; *Gra-*

distye magyarul Várhely stb. Ilyenek is a szlávok előbbvoltát bizonyítják a magyarokénál. Sokat nem fordítottak le a magyarok, p. o. a *patak*, *Kraszna*, *Teplicza*, *Toplicza*, *Besztercze* (*Bisztra*, *Bisztricza*) stb. folyóneveket. A hegynevek közt a *Magura* úgyszólván számtalanszor fordul elő Erdélyben; sokszor Magyarországon is. Kétségtelen tehát, hogy szláv volt Magyarországnak és Erdélynek ethnographiai képe, midőn a magyarok azokban megszállottak. Természetes, hogy e megszállás által megváltozik az ethnographiai kép, a minthogy az új országnevek is *Magyarország* (Ungria) és *Erdély* (Utrasilvania, Transsilvania) most keletkezének.

Magyarországból két út vezet Erdélybe: a Szamos és a Maros. A Szamos mellékén támadt az első magyar vármegye: Szolnok (Zounok), melynek főispánja igen sokszor erdélyi vajda is vala. Később ketté vált: Belső Szolnokra és Középső Szolnokra (Külső Szolnok magyarországi vármegye, a Zagyva és Tisza mellékein). A Maros mellékén támadt a püspöki szék, Fejérváron. Lassanként alakulának a többi megyék: Doboka, Kolos, Fejér, mely azután Felső- és Alsó-Fejérre oszlott, Hunyad, Zaránd, Kraszna; Kővár vidéke. A határ Magyarország és a tulajdonképi Erdély között eleinte az a hegysor vala, melyben a Meszes-kapu lett híressé a Szilágyságban; mert Zaránd és Kraszna vármegyék, meg a Kővár vidéke Magyarországnak is részei valának.

Előbb a besenyők, azután a kúnok vagyis besenyőkúnok folytonos veszedelmére valának Erdélynek, melyet a gyenge várerősítések az ország közepén, meg a Hargita mentében nem biztosíthattak eléggé. Annak keletjére tehát a magyar királyok, I. vagy Szent László, Kálmán és II. István, Magyarországból telepíték az úgy-

nevezett *székelieket*, hogy védelmezzék a határokat az ellenséges becsapások ellen. A telepítésnek vagy telepítéseknek nincsen okleveles nyoma; lehet, hogy még II. vagy Vak Béla is (1131—1141.) folytatta a telepítést. De hogy Magyarországból telepíttettek oda a székeliek, a nyelvök bizonyítja megczáfolhatatlanul; «*hogy pedig az országot fegyverrel védő határőrök voltak, mutatja az újabb századokig fönmaradt hadi szerkezetök; bizonyítják számos, bár későbbi századokból kelt oklevelek, parancsok és törvényczikkek, melyekben e kötelezettség, mint régtől fogva létező, említtetik*». —

«A székelyek ősrégi határőrségét igazolja azon körülmény is, hogy már a XIII. század első felében IV. Béla oklevelében a pozsonyvármegyei Vág helységbeli határőrök *székely* (Siculi de Wagh) néven említtetnek, miből kitűnik, hogy *székely* és *határőr* már akkor egy jelentésűnek vétetett, mint ezt a Pozsonymegye legszélén eső *Székelfalva* helységneve is bizonyítja, mely tájakon székelyföldi telepeket éppen nem, de történetíróink és okleveleink tanusága szerint besenyő kiváltságos határőröket találunk».[256]

Erdély azonban még sok más lakost fogadhatott be. A Szamos mentében, tehát Magyarország felől, költözének be németek, alkalmasint a bányászat végett, kik a gyér szláv lakosok és talán magyar birtokosok között foglaltak el nagy területet. Hogy Magyarország felől jöttek, bizonyítja a *Király-Német* helynév, mely *Szatmár-Németi*-re emlékeztet. A «*Bayersdorf*» német neve talán azon németek hovavalóságára is mutat. A szláv lakosok létét a Kis- vagy Aranyos-Beszterczе, és a Nagy-Beszterczе folyónevek, valamint a Besztercze város neve

bizonyítják. De a *Rodna*[257] helynév is tanuskodik arról, mely egyszersmind azt is hirdeti, hogy azon németek a bányák mívelésére hivattak be. Mert azon helynév a szláv *rudni* (érczes, érczhez tartozó; *ruda* ércz, *rudnik* bányászat) szótól való. Rodna az első bányaváros, mely az erdélyi történetekben föltűnik. A nemszláv lakosokról, talán magyar birtokosokról a *Sajó* folyónév, meg a *Sajó*-Sz.-Keresztúr, *Sajó*-Sz.-András, *Sajó*-Udvarhely s a *Besenyő* helynevek tanúskodnak. Különös érdekű a Besenyőnek német neve «Heidendorf», mert azt látszik bizonyítani, hogy a németek érkezésekor e Besenyőnek lakosai vagy még pogányok valának, vagy nem régen lettek keresztyénekké.

Azon északi német terület neve *Nosznaság* (das Nösnerland), későbbi időből *Besztercze vidéke* (districtus Bistriciensis) név.

A másik nagy német beköltözés a Maros balpartjától az Olt jobbpartjáig a Küküllő mellékein telepedett le. Más német eredetűek ezen telepedők, mint a nosznaságiak, mert eleinte *flandriaiak*, utóbb *szászok* nevéről váltak híresekké. Alkalmasint a Maros[258] mentén költöztek be: mikor? nem tudni. A későbbi oklevél II. Géjza (1141—1161.) idejébe teszi beköltözésöket. Azt sem tudjuk, egyszerre, vagy több ízben, csapatonként származtak-e oda. Szeben, Ujegyház, Sink (Hermannstadt, Leschkirch, Schenk) lehettek az első telepedések; azok területét a nép mai napig «Ó-földnek» (das alte Land) nevezi. Egyébiránt a helységek és városok kezdetei mind ismeretlenek; csak az bizonyos, hogy a székelységen kívül való minden erdélyi várost németek alapítottak.

Mind a magyarországi, úgy az erdélyi német jövevények azon biztosítást kapták a királyoktól, hogy saját

jogszokásaik szerint élhessenek választott birák és papok alatt: se politikai, se egyházi felsőbbségök ne legyenek a megyeiek, hanem azoknál feljebbvalók.

De azokon a helyeken is, a hová a déli németek vagy szászok letelepedtek, szláv lakosság élt volt; jóllehet róla egyéb nem maradt reánk, mint szláv helynevek. Föl lehet tenni, hogy ezen régibb lakosság a magyarok és besenyők harczaiban igen megfogyott, minélfogva a telepítő oklevelek «kietlen földekről» — deserta — szólhattak, habár teljesen lakatlanok nem valának is. De a szláv helynevek okvetetlenül a szláv lakosság létét bizonyítják.[259]

III. Béla a szebeni prépostságot állítván fel, ezt Gregorius pápai követ közrehatásával is, III. Coelestin pápa 1191-ben megerősíti, mondván, hogy az erdélyi teutonok egyházát Béla szabad prépostsággá s a püspöki hatóságtól függetlenné tette (cum ecclesia Teutonicorum Ultrasilvanorum in preposituram liberam sit instituta, et eisdem, quibus et aliae preposituræ exemtae libertatis insignibus redimita): a pápa helybenhagyja és megerősíti. A szabad független (libera et exemta) prépostság tehát ezentúl az összes szász vagy teuton telepítvényektől nem akarja megadni a tizedet Adrián, erdélyi püspöknek. Ez hivatkozik az alapító-levélre, melynek értelmét a király maga és a pápai legatus fejezzék ki. A prépost ugyanis azt állítja vala, hogy az alapító-levél valamennyi flandriaiakat rendelte a prépostság alá: ellenben a püspök azt tartja vala, hogy mind a király, mind a legatus csak azokat a flandriaiakat értette, a kik akkor azon kietlennek lakosai valának, melyet dicső emlékezetű G. király adott a flandriaiaknak. (Dominum regem et nos — a legatus — intellexisse de illis dumtaxat, qui tunc erant in illo solo deserto, quod gloriosae memoriae G.

rex Flandrensibus concessit). Mind a király, mind a legatus a püspök értelmezését mondák helyesnek.[260] Annál fogva a szebeni prépostság egyedül a szebeni, újegyházi és senkai káptalanokat foglalta magában, melyek az esztergomi érsek alá rendeltettek. A többi szász káptalanok, valamint a Nosznaság is az erdélyi püspökség alatt maradtak, azaz annak fizették a tizedet, az gyakorolta rajtuk az egyházi hatóságot is.

Lakossági és jogi viszonyok megvilágítására nagyon alkalmas III. Innocentius pápának 1199-ben kelt és Adrián erdélyi püspökhöz intézett levele, mely így szól: «A mi egyszer a törvény rendje szerint el van döntve és megalapítva, azt senkinek vakmerősége nem változtathatja meg. Azért jelentjük neked, hogy ha valamely oklevél azon ítélet ellen kerülne elő, mely a te részedre a flandriaiak felől hozatott, kik a Sz. Mihálynak valaha tized alatt volt földjén laknak (a Sz. Mihály földje itt a püspöki megyét jelenti): az hamis, koholt és érvényfelen, és ellened soha sem bizonyíthat semmit is».[261]

Ebből azt tanuljuk, hogy Erdélynek összes lakos földje püspöki tizedet tartozott fizetni; hogy flandriaiak, azaz teutonok vagy szászok, olyan földeken is ütöttek fel tanyát, melyek azelőtt néptelenek nem lévén, tizedet fizettek a püspöknek; hogy a volt lakosság azonban, bármi oknál fogva is, eltünedezett. Az új flandriai lakosok tehát az előbbi lakosság kötelezettségét tartoznak teljesíteni. A «solum desertum» ellenben, melyet Gejza király engedett által a flandriaiaknak, igazán oly néptelen volt, hogy ettől a püspöknek nem is járt tized, azért föl is menti a tized-adástól azon ítélet, a melyre a pápa hivatkozik. Itt van gyökere egy nagy jelentőségű gyakorlatnak, melyet később fogunk látni.

A szebeni prépostság ki vala véve (exemta) az erdélyi püspök egyházi hatósága alól, mit III. Innocentius pápa levele 1211-ből bizonyít, mely így szól: «Tudósítva vagyunk, hogy a szebeni prépostság, *mely igenesen* (nullo mediante) *a római egyházhoz tartozik,* megüresült s kedves fiunk, R. mester, arra a kánonok szabályai szerint meg van választva». Meghagyja tehát az erdélyi püspöknek, hogy a pápa nevében erősítse meg egyházi tisztében.[262]

A déli teutonok vagy szászok területe a «Waras»-tól Daróczig (Daraus, Draas) terjedett az Olt jobbpartján. Az Olt balpartja tehát a Temes szorosig a kúnok becsapásainak ki vala téve, kik a legalkalmasabb útat a temesi szoroson mindig védelem nélkül találták.

Ugyanazon évben, 1211-ben, a melyben a pápa az újszebeni prépostot megerősítteti, II. András királyunk a Sz. Mária ispotály kereszteseinek, mely az előtt Jeruzsálemben volt, most pedig Akkaronban van (Cruciferis de hospitali Sanctae Mariae, quod quondam fuit in Jerusalem, sed modo peccatis exigentibus situm est in Accaron), Barcza nevű földet adományozá Erdélyben, mely a kunok felé tart, ámbár kietlen és lakatlan (Quandam terram *Borza* nomine, ultra sylvas versus Cumanos, licet desertam et inhabitatam). Ez a Barcza föld nyitva áll vala mindig a kúnok előtt: a király a nevezett kereszteseknek azért adományozza, hogy biztosítsa országát. De határozott kikötések mellett teszi azt. Ha a Barcza földön aranyat vagy ezüstöt találnának, fele a királyi kincstáré lesz, másik fele marad a keresztes uraknak. Nyithatnak szabad vásárokat, s a vásárpénz övék legyen. A kunok ellen való védelemre szabad fa-várakat és fa-városokat építeniök. Az erdélyi vajda nem szállhat meg

nálok. A pénzajánlástól is mentek lesznek, valamint egyéb adótól. Senkinek birósága alá nem tartoznak, csak a királyé alá: azért magok fölibe birót választhatnak.

«Mi pedig, folytatja a királyi oklevél, a keresztes urakat Jura nevű prisztaldunk által iktatjuk be birtokukba, a melynek határait Mihály vajda jelöli meg. Kezdődvén pedig a határ a *Halmágy* vár gyepüjétől (de indaginibus castri Almage) a Noilgiant vár gyepüjéig terjed. Innen tovább halad a Sz. Miklós gyepüjéig, a hol az Olt nevű víz alá foly. Azután az Olt mentén fölfelé Tertilon patakig megyen, a hol az Oltba szakad. A Tertilon patak mentében fölfelé halad a határ e patak és a Temes (Timis) forrásáig, s így a Barcza (Borza) nevű folyóig, a mint Havasok (montes nivium) azt a földet béfoglalják a Halmágy várig. Ezen föld, melyet a nevezett hegyek és folyók körülfognak, Barcza-földnek neveztetik.[263]

Tehát északi határát az Olt folyó teszi, mely keletészakról jövén, miután a Tertilont (most németül Tartlau, magyarul Prázsmár), a Temest és Barcza vizet befogadta, egy nagy kerülőt teszen észak felé, s visszatérvén délnek Halmagynál kezdi meg nyugati irányát Fogaras felé, mely nem foglaltatott a körülírt adományba. A folyó- és helynevek mind ma is azok, melyeket az oklevél megnevez, csak a *Noilgiant* homályos. Lehet, hogy a mai *Galt* falut érthetni rajta.

Az ispotályi lovagok szerzete nem vala régi. I. Fridrik császár öreg korában nagy keresztes sereget vezérle Jeruzsálem visszavételére, melyet a mohamedánok 1187-ben kiragadtak volt a keresztyének kezéből. 1189-ben ért a császár Kisázsiába, de ott hirtelen meghalt, 1190-ben, a 70 éves öreg uralkodó. Fia, a svéviai herczeg Fridrik, Akkon vagy

Akka alá vezeté a keresztes hadat, mely meg is vette az erős várost. De a megszálló keresztesek között a pestis üt ki, s rakásra halnak a vitézek. Jeruzsálemben már 1128. óta egy német ispotály enyhítette volt a beteg és tehetetlen zarándokok nyomorúságát, s Boldogasszonynak óltalmába lévén ajánlva, azért Sz. Mária ispotályának, és szerzetesei Sz. Mária ispotálya szerzeteseinek neveztettek. Jeruzsálem kiesvén a keresztyének kezéből, az ispotályosok is onnan el s a keresztyén hadakhoz menének. Az akkai vagy akkoni táborban is a pestis pusztítván, brémai és lubekai vitézek, kik Adolf, holsteini gróf, vezetése alatt a keresztes hadjárathoz csatlakoztak volt, a jeruzsálemi ispotályosokkal a betegek gondozására, egyszersmind a Szent-földnek is oltalmára egyesülének. A svéviai herczeg, Fridrik örömest megegyezik az ily szerzet alkotásába, melyet III. Kelemen pápa és VI. Henrik császár 1191-ben jóváhagyának, s mindjárt negyven német vitéz avattaték lovaggá. Az új rend vagy szerzet csak német tagokat fogadott be: azért *német lovagok* rendje is lőn a neve. Tehát «jeruzsálemi ispotályosok» vagy Sz. Mária ispotályának vitézei, avagy «német lovagrend vitézei» mind ugyanazt a vitéz rendet jelentik.

Az új vitéz rend hamar híressé válik s birtokot nyer sok helyütt. Ennek a vitézrendnek adományozá 1211-ben II. András királyunk a Barczaságot, hogy népesítse és védelmezze a kúnok ellen. A rendnek fő széke Akka vagy Akkon vala, II. András oklevelében Akkaron. Az oklevélnek ezen szavai: az az ispotály valaha Jeruzsálemben volt: de most bűneink miatt Akkaronban van (quod hospitale quondam fuit in Jerusalem, sed modo peccatis exigentibus situm est in Accaron), az elbeszélt történetre vonatkoznak.

A király két nagy tehertől teszi szabaddá a Barczaság leendő gazdáit: a vajda megszállásától és a pénzváltástól. Azon korban a magyar királyok is helyről helyre járnak vala szállásolni; s a hová szállottak, azon helynek lakosai élelmezéssel tartották az udvart. A királyi főbb tisztviselők is, mint a nádor, az erdélyi vajda stb. ilyen megszállás jogával éltek, mely nagy terheltetésével járt a vendég-fogadó vidéknek. Ettől a tehertől tehát a vajda részéről mentek lesznek a német lovagok.

A királyi kincstárba elég rendes jövedelem nem folyván, a pénz-váltással szerzének neki jövedelmet. A királynak pedig pénzverő joga vala; a folyó pénzt tehát gyakran meg-megujíttaták. Az új pénzt a királyi pénzváltók a különböző helyeken a régi pénzért beváltogatták, de mindannyiszor felülfizetés mellett. A mennyiség is meg vala határozva, hogy mely helység vagy vidék mennyit tartozik elfogadni. Ezen pénzügyi zaklatástól is a király 1212-ben menti föl a német lovag-rendet, azt mondván, hogy a királyi pénzváltók (numularii) csak annyit vigyenek oda az új pénzből, a mennyi az ottani népnek kell, de annak minden terheltetése nélkül, mert a lovagok azon véghelyen mint egy új ültetés (tanquam novella plantatio sunt positi), az ország biztosítására a gyakori kún becsapások ellen a halálnak is kiteszik magokat.[264]

Még az erdélyi püspök, Vilmos sem vonta meg tőlök a jótéteményt, mert 1213-ban odaajándékozá nekik a tizedet, habár csak az új lakosoktól. Mert, úgymond, ha magyarok vagy székelyek költöznének a Barczaságra, azok tartoznak a püspöki tizedet fizetni. Papokat is helyeztetnek be az építendő új egyházakba, a lovagok csak a püspöknek jelentsék meg, a ki a büntető jogot

megtartja magának a papok felett. «De ha mi vagy utódjaink, így folytatja a püspök, a nyerges lovak illő és kánonszerű számával találnánk a Barczaságra utazni, köteles tartással lássanak el.» — A püspök tehát nem menti föl őket a megszállástól, a mint a király fölmentette. A pápa 1218-ban megerősíté a Vilmos püspök intézkedését.[265]

Föltetszhetik, hogy a püspök csak a beköltöző magyaroktól és székelyektől tartja fenn magának a tizedet: miért nem olyan németektől is, a kik a szebeni prépostságon kívül lakván, a püspöknek tartoznak vala tizedet fizetni? Az is föltetszik, hogy szláv lakosokat nem említ, kik Erdélynek különböző részeiből szintúgy költözhettek volna a német lovagok birtokaira, mint magyarok vagy székelyek. Vagy akkor már magyar számba mentek volna azok?

Ezen 1213. évbeli oklevél azért is nevezetes, hogy benne a *székelyek* neve (siculi) legelőször fordúl elő.

VIII.

A magyar krónikák.

I.

Azt a vádat emelik föl ellenem, hogy a *történelemcsinálás modorát gyakorlom* (Szabó Károly, a Századok 1880. évi folyamának 341. lapján), holott én csak azt mutatom meg: 1. mit mesél a magyar krónika? s mit tud a történelem; 2. mikor keletkezett a mesélő magyar krónika?

1. *Mit mesél a magyar krónika*, *s mit tud a történelem?*

A mit a magyar krónika mesél, azt nemzeti hagyománynak hiszik; jelesen Szabó K. meg van győződve, hogy a *székelyek hun eredetűségét a legrégibb nemzeti krónikák* ***a nemzeti hagyomány után*** *hirdetik.* — Minden hagyományra nézve jogosult az a kérdés: vajjon igazán a nép emlékezetéből származott-e, vagy pedig írók szüleménye s az irodalomból jutott a nép közé?

A magyar krónika meséli, hogy Attilának Honorius császár leányától Csaba fia, Krumhild német fejedelemasszonytól pedig (Germaniae principissa domina Crumheldina) Aladarik fia született. Attila halála után Csaba és Aladarik a főhatalomért versengenek egymással; a

veronai Detre, ki Aladarik részén áll vala, összeveszti az Attila keze alatt volt hunokat és germán népeket. Tizenöt napig tart a csata, annyi ember hull el a mérges csatában, hogy Sicambriától Potentiáig ihatatlanná válik a Duna vize. Ez az a csata, *melyet, a hunok Krumhild csatájának neveznek mai napig* (istud est illud prelium, quod huni Crumheld prelium vocant usque in hunc diem). A vesztes Csaba tizenöt ezerrel előbb Honoriushoz, anyai nagyatyjához vonul, a hol 13 évig tartózkodik, azután mégis a régi hazába költözik, meghagyván skytháinak, hogy majdan térjenek vissza Pannoniába.

A mérges krumhildi csatából még más háromezer hun menekülvén, a Csigla mezőre (in campum Chigla mezei) bújdosik, de a nyugati népektől való félelem miatt nem hunoknak, hanem székelyeknek[266] nevezik magokat. Ezek a székelyek tehát a hunok maradékai, kik a magyarok visszatéréséig ott a nevezett mezőn tanyáztak.

Ne felejtsük el, hogy a nép csak arra emlékezhetik, a mi valóban megtörtént; a nemzeti hagyomány is csak azt diszítheti, tarkázhatja, a mi megtörtént.

Mit tud a történelem? A történelem tudja, hogy Attilának sok felesége volt ugyan, de a német Krumhildet nem ismeri; azt sem tudja, hogy Honorius leánya lett volna egyik felesége. — Attilának sok fia volt ugyan: de a burgundiai Krumhildtől, ki soha felesége nem volt, nem is lehetett fia, valamint Honorius leányától sem.

A történelem tudja, hogy a gót Theodorik Attila halála után született, s mint a gótok királya Olaszországban 526-ban halt meg, szinte száz évvel Attila halála (453) után. Ez a Theodorik a veronai vagy berni Detre (Detrik) a magyar krónikában; az, mint látjuk, Attila udvaránál

nem lehetett, a Krumhild-csatát nem okozhatta, mert akkor még nem is élt.

Honorius császár 425-ben halt meg, úgy tudja a történelem, utódja ifjabb Theodosius lévén, míg a nyugati birodalomban III. Valentinianus uralkodik. E két császárral volt Attilának dolga 433—453-ig. Valentiniánnak húga *Honoria*, kit 15 éves korában Augusta rangra emelnek, hogy férje ne lehessen, mert egy alattvaló sem méltó az Augustához. Mégis Honoria beleszeret egy udvari emberbe, Eugeniusba. Ezért az anyja, Placidia, ifjabb Theodosiusnak kegyeskedő leányaihoz küldi Konstantinápolyba, kiknek társaságában 12—14 évet tölt. Ezt megunván s boszút akarván állani a sértőin, egy bizalmas emberétől gyűrűjét küldi el Attilának, mert ennek akar jegyese lenni. Attila felhasználja ezt, midőn Gallia ellen indul, Honoriát mint menyasszonyát és kelengyét követelvén Valentiniántól. A megijedt Valentinián egy férjjel megesküdteti Honoriát, s azután befalaztatja. Ennek a Honoriának természetesen, nem lehetett fia Attilától, s a mesés Csaba nem is folyamodhatott anyai nagyatyjához, Honoriushoz, a ki 30 évvel Attila halála előtt halt meg.

A magyar krónika (Kézai Simon és a Chronicon pictum Viennense) azt meséli, hogy Csaba még halála előtt intette meg skytháit, azaz a hunokat vagy magyarokat, hogy majdan visszatérjenek Pannoniába. A tudós *Bonfinius*, Mátyás királyunk historikusa, többet mesél már. «A hunok, mind az *előkelők ösztönzésére*, *mind a visszamaradottak irásai és emlékezése által* indítva szánják el magokat az új kiköltözésre», így ír Bonfinius.[267] Ennél még többet mesél *Székely István* 1559-ben. «A magyarok ez esztendőbe (888) esmét kiindulának Scythiából; két dolog indítá fel. *Első*, a Csabának, az Attila fiának

testamentoma, a ki innét odament vala; ki mikoron meghalt, a *Damasek istene* kíszelíté őköt, hogy ha megsokasodnak, esmet az Pannoniának földét elfoglalnák, és bosszút állanának az atyjának, az Attilának ellenségeiről. *Második* indítá őket az álomlátás».[268] Ennél is többet mesél Lisznyai Pál, debreczeni schóla-mester 1692-ben. «Midőn egykor valaki Attilától megkérdette volna, hogy ő honnan vagy kitől tudná, hogy Attila a nagy Nimródnak az unokája volna, így felelt: Tatárországban az ő eleinek irásiban historice le volna írva, és ő is az ő eleivel onnan tudták». Ezt írja a nevezett Lisznyai.

A nép csak arra emlékezhetik, a mi valóban megtörtént; a hagyomány is csak a történtet tarkázhatja, diszítheti. Vajjon nemzeti hagyománynak lehet-e, szabad-e tartani a mit a magyar krónika, meg Bonfinius, Székely István, Lisznyai Pál s velök meg utánok mások is mesélnek vagy meséltek?

A magyar krónika meséli, hogy a krumhildi csata után 450—60 tájban 15 ezer hun Scythiába vonult, s onnan 888-ban visszatért; 3000 hun pedig a Chigla mezőn guggolt, míg azok a hunok vagy magyarok visszatértek. Egyelőre okvetetlenül bizonyosnak tarthatni, hogy egy eseménynek, mely soha sem történt meg, hanem csak mese, történeti valóság sem lehet a következése. A krumhildi csata nem történeti esemény; valamint Csaba sem történeti személy; tehát a hunok Scythiába való visszavonúlása is csak mese. Hogy lehetne a három ezer elszékelyesedett hunnak elbujdosása mesénél egyéb?

A történelem tudja, hogy Attila halála után a germán népek (a gepidák és gótok) az Attila fiait legyőzvén, a hunokat kiszorították a Duna-Tisza-országból. Hová jutottak? A Fekete-tenger partjaira, a honnan ugyan még

egyszer a gótokra támadtak, de újra legyőzetének. Azután mint Attila előtt is több ízben s többféle csapatokban, úgy ezentúl sokan hadi szolgálatba lépnek a konstantinápolyi császárnál. Belisarius seregében is harczolának hun lovasok Itáliában 536—538. Nagy részök az úgynevezett kutrigurok és utrigurok közé vegyült, s Ázsiában is találunk hunokat, kikkel Justinianus császár 549-ben a perzsa királyt, Chosroëst, szándékozik vala megtámadni. A hunok lassanként, sok más nép gyanánt, a történelemből kivesznek. Annak nincsen példája, hogy egy nép vagy nemzet uralkodása polczáról letaszítva messze földre — ősi hazájába — visszajutott és ott új erőre fölvergődhetett volna. Hisz azt az ős hazát más népek foglalják el azonnal, s más ethnographiai viszonyok támadnak ott. Csak mese, a melyet se geographiai, se historiai távolság nem aggaszt, mesélheti, hogy Csaba visszatérvén az ősi hazába, ott még életben találá *Bendekuz* nagyatyját, bár igen öreget (Bendekuz avum suum sanum, sed nimis decrepitum dicitur invenisse).

Erre nézve is mit tud a történelem? Azt, hogy a hunok 373—375-ben Balambér vezér alatt győztek a gótokon. Akkor *Mundzukus* (Jordanis szerint) vagy *Mundiuchus* (Μουνδίουχος Priskus szerint) már él vala, mert Attilának lőn atyja, a ki 453-ban halt meg. Az a Mundzukus vagy Mundiuchus bizonyosan tehát 375 óta a Donon innen, Európában élt, nem Scythiában, a Donon és Volgán túli valamely ismeretlen országban; Attila is itt Európában született. Azt nem tudja a történelem, hogy Mundzukus, talán eluunván fiának dicsőségét, abba az ismeretlen skytha országba húzta volna meg magát. Ellenkezőleg Priskus előadásából kiérthetni, hogy 447-ben már nem élt. Ugyanis, midőn Attila megtudván a

megöletésére készült aláváló tervet, Orestest és Eslát Konstantinápolyba küldte, s az előbbinek meghagyá, hogy nyakába akasztván a zacskót, melyben az aranyat Vigila elhozta volt, úgy lépjen a császár színe elé s kérdezze meg Chrysaphiust, a császár mindenesét, vajjon ismeri-e azt a zacskót? Eslának pedig meghagyá, hogy ezt mondja meg a császárnak: Theodosios nemes atyának a fia; ő is (Attila) nemes atyának, Mundiuchusnak a fia. De ő megtartotta az *öröklött* nemességet; ellenben Theodosius elvesztette azt, mert Attilának adófizetőjévé lett. Ebből világosan az tetszik ki, hogy valamint akkor Theodosius atyja, Honorius, nem él vala, úgy Attila atyja, Mundiuchos sem élt. Egyébiránt azt is látjuk, hogy a Mundiuchos vagy Mundzukus történeti név: Bendekuz vagy Bendeguz csak mesebeli név.

2. *Mikor keletkezett a mesélő krónika?*

A németek közt nagy monda-költemények támadtak, melyek történeti alapjai *Gunther* burgundiak királya († 437.); *Attila* hunok királya († 453.); *Theodorik*, Detrik, Detre, keleti gótok királya († 526.); és *Chrodhild* frank királyné, a második burgund-uralkodásnak megsemmisítője.

A burgundok a Rajna mellékein laknak vala. Királyuk, Gunther a nyugati rómaiak ellen támada; Aëtius tehát a hunokat szólítá fel segítségül. Attila egy hun sereggel teljesíti Aëtius kérését, maga személyesen nem vezetvén azt. Az ütközetben elesik Gunther 437-ben. Ő lévén az első, ki a római birodalom területén német uralkodást törekedett megalapítani, a monda-költeménybe azért is szövődött, mert neve hasonló vala a nibelungok királyának *Gunnar* nevéhez. A szomszéd frankoknál pedig nagyon ismeretes volt a nibelung-monda, mely szerint

a Sigfrid kincse a burgundokhoz jutott volt. A mi, a monda szerint, így történt:

A mesés Sigurd (Sigfrid) eljegyzi magának a mesés Brunhildet, s azután Giuki királyhoz jut. Ennek neje Krimhild; fiai Gunnar és Högni, természetes fia Guthorn; leánya pedig Gudrun. Krimhild bájitalt ád Sigurdnak, hogy elfelejtse Brunhildet s a maga leányát, Gudrunt szeresse meg, a mi meg is történik. Most Gunnar kivánja Brunhildet megnyerni, a mit csak Sigurd által ér el, a ki Gunnar alakjában hálta el. Brunhild mint Gunnar neje és Gudrun mint Sigurd neje együtt lakván férjeikkel, vetélkednek egymással, s így tudja meg Brunhild, miképen csalatott meg. Erre felgyúl benne a bosszú s reáveszi Gunnart, hogy ölje meg Sigurdot. A gyászoló özvegyet, Gudrunt még bátyjai azzal is megsértik, hogy a nibelung-kincset, melyet Sigurd hozott volt a burgundokhoz, elfoglalják. Krimhild a felejtés bájitalát adja Gudrunnak is, ki most Atlinak lesz nejévé. De Atli (azaz Attila) nejének kincsét a sógoraitól követeli, azért hivatja őket magához. El is mennek hozzá, miután a kincset a Rajnába sülyesztették. De a kincset nem adhatván Atlinak, ez megöli őket. Gudrun testvéreinek halálát Atlin bosszulja meg. Tudva van, hogy Attila a szép Ildikóval menyegzőt tartván, éjjel saját vérében fúlt meg. A monda ezt úgy fogadta be, hogy Gudrun bosszúból ölte meg Atlit. Ilyen alakban találjuk az Eddában a mondát, mely 570 tájban jutott Skandináviába.

Németországban ellenben megbővült a monda az által, hogy 570. után a keleti gótok királya, Theodorik jut belé, mint Attilának leghívebb vasallusa; s az által, hogy Chrodhild, a burgundok második uralkodásának megsemmisítője lesz. Így a bosszuállás indoka megváltozik;

Gudrun helyett Krimhild nem Attilán, hanem saját testvérein tölti ki bosszuját.

Chrodhild ugyanis burgund-királyi leány, mint frankok királynéja, saját nemzetsége ellen buzdítja fel a fiait. Így vész el másodszor 583-ban a burgund-uralkodás.[269] Ennélfogva a monda ekképen alakul:

Burgundiában Dankrat a király, Ute a neje. Gyermekei három királyfi: Günther, Gernot és Geiselher (Gisler), meg a szép Krimhild. Németalföldön Zsigmond uralkodik; ennek fia a vitéz Sigfrid, az északi mondában Sigurd. Neje Krimhild lesz; Günther pedig az iszlandi Brunhildet nyeri meg, de Sigfrid alakosságával, mint az előbbi mondában Gunnar nyerte meg Krimhildet Sigurd alakosságával. A burgundi Krimhild ősnevén az iszlandi Brunhilddel, s ez bosszuból a tronjei Hagennel öleti meg Sigfridet. A sokáig gyászoló özvegyet Attila kéreti meg feleségül.

Pilgerin passaui püspök (971—991), Géjza nagyfejedelem (972—995) kortársa, a magyarok térítésén fáradozván, ezt az egész új országot püspöki megyéjébe óhajtja vala foglalni, s ha érseki méltóságot nyerne, a salzburgi érsekségtől függetlenné válni. Azért 974-ben VII. Benedek pápának terjedelmes levelet írt, a melyben magát a lorchi egyház szolgájának (Sanctae Laureacensis ecclesiae humilis servitor) nevezi, s a melyben a magyarok között sikeresen folyó térítést nagyon kitünteti. A magyar előkelőkből mintegy ötezer vette már föl a keresztséget, úgymond; a mindenünnen oda hurczolt keresztyén foglyok szabadon kereszteltetik gyermekeiket s építgethetnek egyházakat, mert a pogányok és keresztyének békében élnek egymás mellett. Küldje meg tehát neki a pápa a palliumot, melyet elődjei is mint lorchi érsekek birtak

volt, s erősítse meg egyházának kiváltságait, melyeket követe által bemutatat.[270] Ezek a kiváltságok hamisak voltak ugyan: de efféle koholás nem látszik vala akkor véteknek, mint most; Pilgerint senki sem kárhoztatta e miatt. A buzgó püspök másképen is érdeklődött az új ország iránt, talán azzal is egyházi tervét akarván előmozdítani. Összegyűjteté s latin nyelven iratá le a német mondákat, melyek a burgundok és hunok közt folyt történeteket elbeszélik. A kor annyira távol vala minden kritikától, hogy a monda Pilgerint nagybátyjává teszi Krimhildnek és atyafiává testvéreinek. Meghallván a püspök, hogy kis-huga, Krimhild nagy kisérettel kelet felé utazik, mert Attilához megyen férjhez, egész hadastól elibe lovagol s élelemről és szállásról gondoskodik a keleti tartomány (Osterland) határáig. Mautern (Mutaren)-ben elbucsúzik kis-hugától.

Midőn Attila magához hivatni sógorait, Wormsba küldi hegedűseit vagy regőseit, azok is Passauban szállanak meg Pilgerinnél, a ki örül azon, hogy majd megláthatja kis-öcscseit.

«Csak láthatnám magamnál — szólt püspök Pilgerin —
mily örömmel fogadnám e drága véreket;
hozzájok a Rajnához én el nem érhetek.»

Szóval:

«A passaui püspök, Pilgerin,
öcséihez való jó szive szerin',
leíratá e gyász mesét,
hogy tudja minden, hogy esék;
latin betűkkel még pedig,
ezt mindenek elhihetik.
A mint kezdődött s eredett,
mind végig a történetet;
a hősök gyász történetét,
hogy mind rakásra öleték:
azt sorba úgy leírta mind,
maga s világ tudásakint
Konrád mester, íródiák.
Azóta aztán átírák,
s megvan németül is a dal.
Olvassa agg és fiatal,
s jól ismerik mind a regét,
mely majd vidám, majd bús setét.
De minek mondjam? itt van az:
e dalnak neve: «*A panasz*».[271]

A Konrád mesternek latin szerkesztését 1140 tájban Linz vidékén birtokos, egy Kürenberger-nemzetségből való lovag önté azon versszakos alakba, melyben a Nibelung-ének hozzánk jutott.[272] Ezen német dolgozat, természet szerint, sokat tartott meg a latin szerkezetből, jelesen Attila országának székhelyét és országának leírását, mit a német tudósok nem vesznek észre.

Etel király hatalma oly messzi terjedett,
hogy az egész világon legjobb vitézeket
ő gazdag udvarában láttak sok más előtt,
pogányt úgy mint keresztyént . . .

Körüle, udvarában — példátlan egyebütt —
keresztyén hit, pogányság, mi jól megfért együtt.
Mindenki azt követte, a mit hite kivánt,
mert a király kegyelme mindennek egyaránt. (XXIV. a végén.)

Pilgerin azt írá 974-ben VII. Benedek pápának, hogy Magyarországon már ötezer előkelő vette föl a keresztséget; hogy a mindenünnen oda hurczolt keresztyén foglyok szabadon kereszteltetik gyermekeiket, mert a pogányok és keresztyének békében élnek egymás mellett. A milyen Géjza nagyfejedelemnek országa volt Pilgerin tudomása szerint, olyan Attilának országa is a Nibelung-énekben.

A kit Attila Wormsba indít, arról mondja az ének:

Magyar földről hetednap megindult Rüdiger.

Az eredeti közép-németben:

Rüedegêr von *Ungern* in siben tagen reit.

Új-német fordításban:

Rüdiger ritt in sieben Tagen von *Ungarland.*[273]

Az Attila küldöttei hegedűsök (spileman) vagy regősök:

«Azzal tovább sietnek, még jobban mint elébb,
Esztergom városában találák Etelét.

Az eredeti közép-németben:

> Gâhen mit de maeren sah man die spileman.
> Etzeln sie funden in der Stadt ze *Gran*.

Új-német fordításban:

> Man sah die Spielleute eilen mit ihren Kunden
> bis *Gran*, allwo sie Etzeln in seiner Stadt gefunden.

Tehát mint Géjza nagyfejedelem Magyarországon uralkodott, úgy a Nibelung-ének szerint Attila is Magyarország királya; s a mint Géjza székel Esztergomban, úgy ez Attilának is a városa.

Az elő-rím (Assonanz), milyet a magyarban is a következő mutat:

> *Sz*egény ember *sz*ándokát *b*oldog Isten *b*írja,

1140 tájban még uralkodott ugyan a német költészetben, de már kiveszőfélben vala, mert az utó-rím kapott fel. Ennek kedviért egy újabb költő 1170 körül átdolgozá az epost, meghagyván a tartalmat, de lehetőleg a költői öltözetet változtatván meg, az elő-rím helyébe utórímet szerkesztvén. A XII. század vége felé két más költő, majdnem egy időben, 1190-ben és 1200-ban, de egymást nem ismerve, az 1140 tájbeli dolgozatot, a tiszta utó-rímek szoros idomába öntötte. De ez is Ausztriában történt. Most három kézirat van meg, a melyeket a német tudósok A., B., C. betükkel jelölnek. Az A. a müncheni kézirat, legrövidebb; a B. a szentgalli, hosszabb; a C. a laszbergi, leghosszabb. Azt tartják a német tudósok, hogy a B. és C. kéziratok 1210—25-ben készültek, mert az A.-hoz képest bővítéseket foglalnak magokban.[274] Akár már a rövidebb, akár a leghosszabb szerkezet az eredeti: a német Homerosnak nevét senki sem ismeri.

Előttünk azonban nem a szerzőnek, vagy szerkesztőnek kivolta érdekes, hanem az, hogy a Nibelung-ének támasztotta fel a véleményt, hogy a hunok és magyarok egy és ugyanazon nemzet.

II.

A magyar papság, ha belföldi származású volt is, ismereteit, tudományát a nyugati határosoktól, kiváltképen az ausztriai tartománybeliektől vette. A mi ott feltünt a szellemi téren, s figyelmet gerjesztett, az nem igen maradhata ismeretlen a magyar papság előtt. A magyar királyi udvar soha sem vala német vendégek híjával. Otto, freisingeni püspök, Konrád és I. Fridrik német császárok rokona és kisérőjök Magyarországon (1146 és 1155-ben), azt írá, hogy a magyar királynak testőrzői az ütközetben *vendégek* (azaz német lovagok), *a kik ott nagyszámmal vannak*, meg azok, kiket *jóbágyok*-nak neveznek.[275] Különösen II. Andrásnak német (meraniai) felesége, Gertrud bajosan kerüli vala a kornak szellemi mulatságát, az udvari «joculatores» énekeinek hallgatását. A misére való járáson és imádkozáson kívül egyéb szellemi foglalatosság nem vala. A Nibelungok éneke vagy panasza, mely akkor Ausztriában szerkesztődött, bizonyosan ide által is kedvelőkre talált. Egyébiránt sem vala Magyarország elzárva a német szellemi mozgalmaktól.

Ismeretes Hermann thüringiai tartomány-grófnak szeretete és pártfogása, a melylyel a német költészetet ápolta. 1206-ban vagy 1207-ben tartatá a hires «Wartburgi harczot», azaz költői viadalt, a melyre az erdélyi bűbájos és csillag-tudós énekest, Klingsort is meghítta volna. Klingsor egészen mesés alak ugyan: mégis a nagy

szellemi közlekedésnek tanúja Magyar- és Németország között. II. András és neje Gertrud, kiskorú Erzsébet leányukat, a később nagyhirű szentet, azon Hermann fiának, Lajosnak jegyezvén el, azt 1212-ben egy fényes küldöttség vivé Magyarországból nevelés végett Thüringiába. Ez új tanúság arról, hogy belső, tehát szellemi, összeköttetés is áll vala a két ország között.

A Nibelungok hatalmas Attilája (Etzel), bár rendesen hunok (der Hiunen, Heunen) királyának, s országa rendesen Hunországnak (Hiunen-, Heunenland) neveztetik is; habár lakhelye is sokszor csak Attila várának (Etzelburc) van nevezve: mindazonáltal Magyarország (Ungern) királya is, s lakhelye Esztergomban van. Krimhildet a költemény a Rajnáról, a Duna mentiben, Bajorországon keresztül, Passauba, innen az ausztriai folyókon és városokon által Bécsbe viszi, a hol vele Attila lakadalmat tart. Bécsből Haimburgba és Mosonyba (Misenburg) lovagolnak, itt hajóra ülnek, s leúsznak Attila országa belsejébe.

Attila országa tehát igazán Magyarország, a XIII. századbeli magyarok tehát igazán hunok. A mely magyar vagy német pap a magyarok eredetét, ősi történeteit írta meg először, az ismervén a Nibelungok énekét vagy panaszát, — különben hol vehette volna a személyeket, kik csak ott találhatók meg? — kell, hogy kétségtelennek tartotta legyen a hunok és magyarok azonosságát. Az avarok nem jutottak a német mondákba, melyek teljességöket Nagy Károly előtti időben érték el: azért a Nibelungok nem is említik az avarokat. A magyar krónikának első írója, ha ismerte is az avarokat, még sem említhette meg, mert a Nibelungokat követi.

Azonban tudva volt, hogy a gótok, gepidák kiszorították a Duna-Tisza országából a hunokat; ezt tudta a krónika-

író is. Vissza kelle tehát hozatnia, a mint a krónikában olvassuk. A székelyekre, úgy látszik, nem is gondolt az első krónika írója, mert a róluk szóló hely nyilván betoldás Kézai Simonnál és a bécsi krónikában. Hisz könnyen azokat is elhozhatta Scythiából, s ültethette volna Erdélynek szélire. Mert a bécsi krónika (Chronicon pictum) tudja, hogy a magyarok legelőbb országuk szélére t. i. «Erdelw»-be jutottak, s ott *hét* földvárat építettek, a miért is a teutonok (németek) az országnak ezen részét *Simburg* (Siebenbürgen)-nak nevezték el.[276] Az nem zavarja meg a krónikaírót, hogy előbb a «Zekul»-ekről ugyanazt az anekdotát elmondta, melyet Kézainál találunk, s hogy ott a Zekul-eket Rutheniába lovagoltatja a magyarok eleibe, velök együtt hódíttatván meg Pannoniát (in Rutheniam eis occurrerunt, conquestantes simul Pannoniae regionem).

Most felelhetünk már arra a kérdésre: *mikor keletkezett a mesélő krónika?* vagy inkább: *mikor jutott a hun-magyar eredet a magyar krónikába?* Semmi esetre nem a Nibelungok megtökéletesedése előtt; nem a XII. század vége előtt, tehát csak a XIII. század folytában. E mellett nemcsak külföldi, de belföldi források is tanúskodnak, az által, hogy a IX., X., XI., XII. századokban mit sem tudnak a hun-magyar eredetről.

A nyugati krónikák (Pertz kiadásában) az avarokat sokszor nevezik hunoknak, de országukat még többször Hunniának. Nagy Károly rendesen «contra superbissimam gentem Avarorum in Hunnia» indítja hadseregét. Ellenben ugyanazon krónikák mindenkor *ungri*, *ungari*, soha sem *huni* névvel nevezik a magyarokat. Azon körülmény tehát, hogy az Annales *Alamanici*, *Sangallienses*, *Weingartenses*, *Augienses*, *Colonienses*, *Fuldenses*, *Ekkerhardi IV.*,

casus S. Galli a 925. 933. évről *ungri*-nak; — az Annales *Lobienses, Winburgenses* a 918., 928., 1037., 1042., 1047. évekről *ungari* és *ungarii*-nak nevezik a magyarokat, világos bizonyítéka, hogy akkor ezen külföldi írók a magyarok huniságát még nem ismerik vala. — Bölcs Leo és Constantinus Porphyrogenitus, konstantinápolyi császárok, sem hallottak semmit is a magyarok huniságáról: pedig, ha valahol, Konstantinápolyban dicsekedtek volna a magyar követek, hogy nemzetök a hunok utódja és örököse. Sőt Konstantinus *avar* királynak hiszi Attilát,[277] oly homályos vala ott a hun emlékezet. Azonképen a prumi apát *Regino*, Árpád kortársa, és *Liutprant*, az olasz királynak követe Konstantinápolyban, Konstantinus idejében, csak *ungri*nak tudják a magyarokat. Így Sz. Bruno is, ki — mint láttuk — Sz. István alatt, 1006—1007-ben, egész évet töltött az *ungrok*nál. Tehát azon külföldi források, a melyekből az első tudósítást vesszük a magyarokról, ezek huniságáról nem tudnak semmit, mert nem hallották ezt senkitől; pedig mindnyáján, azon kornak szelleme szerint, a melyben éltek, készséggel fogadták el a történeti meséket és genealogiákat.

Az első magyar legendákban sincsen nyoma a magyarok huniságának. Különös figyelemre méltó a következő. Rómában 1000 tájban bizonyosan tudják vala, hogy Leo pápa elfordította Attilát Rómától; a monda lehetőleg kiszinezte volt a történetet. II. Sylvester pápánál István követsége jelenik meg koronát kérni küldője számára. Az angyal maga álomban figyelmezteti reá a pápát. «Crastina die, prima diei hora, *ignotae* gentis nuncios ad te venturos esse cognoveris, qui suo duci coronam regiam a te cum benedictionis apostolicae munere flagitabunt». Az angyalok azon időben igen jól

ismerik vala a legendákat és mondákat. Hihetjük-e, hogy ezen angyal, ismervén a hun-magyar mondát, elmulaszthatta volna az *ignota gens*-t a hunokhoz csatolni, s *dux*-át azon Attilától származottnak hirdetni, a ki hajdan a pápa kértére nem ment Rómának, s a kinek utódja ime nem hadsereggel, hanem kéréssel folyamodik a pápa utódjához? Szebb tárgy alig akadhat monda- vagy legendaszövésre! De mert az angyal nem tudja vala, hogy a magyarok hunok, s hogy István Attilának utódja: meg lehetünk győződve, hogy sem István udvaránál, sem Rómában még nem ismerték azt a mesét.

1060-ban I. András király öcscse Bélától féltében Salamont a koronával és sok kincscsel együtt Medlikbe (ad castrum Medilik in terram Austriae) küldte. Akkor Salamon anyja, Anastasia, a bajor herczegnek, Ottónak, Attila kardját adta volna. Ottó azután Ded fiának adta, Ded megöletése után pedig a Mersburgi Lipótnak jutott. Ennek is életébe került az a veszedelmes kard. Mert midőn IV. Henrik császár-király 1071-ben Moguntiába indult, Lipót is oda siete, de lováról leesvén, a kard keresztül szúrá. Ezzel a karddal, fejtegeti nagy tudósan Lambertus Schafnaburgensis, Attila a keresztyének legyilkolását és Galliának elpusztítását végezte; ez a kard az, melyet hajdanában egy pásztor talált meg és vitt volt Attilának.[278]

A bajor németek közt 1060—1071. tájban ismeretes vala a Pilgerin mesterének, Konrádnak, latin mondaszerkesztése; ők tehát, vagy csak Lambertus Schafnaburgensis, valami ócska kardot, a mely a tulajdonosnak vesztét okozta mindannyiszor, Attila kardjának alíthatták. De hogy maga Anastasia, Salamon anyja, ha ugyan a bajor herczegnek kardot adott is, és senki

más sem András király udvarában, azt *nem* Attila kardjának hiszi vala, arról meg lehetünk győződve. Hisz az a nevezetes kard a hatalomnak nemcsak jelvénye, hanem biztosítója is lett volna; azt tehát az anya inkább minden áron megszerzi a fiának, nem hogy elidegenítse. S föltéve, Anastasia rossz anya, ki fiát kész a hatalomtól megfosztani: vajjon a magyarok, tudván, hogy Attila kardja az uralkodó nemzetségnek nemcsak fő klénodiuma, hanem a magyarság uralkodásának is legerősebb biztosítója, egykedvűen nézték-e volna a kardnak elidegenítését? A hun-magyar mese 1060—1071. tájban bizonyosan ismeretlen vala még a magyarok közt általában, különösen pedig a magyar királyi udvarnál.[279]

Bátran állítom, hogy a hun-magyar mese a XII. század közepén is ismeretlen vala. Az odafent megemlített Ottó freisingeni püspök 1146—1155 tájban írván le Magyarországot, azt a természettől annyira megáldottnak találá, hogy Isten paradicsomának vagy Egyiptomnak látszhatik lenni (ut tanquam paradisus Dei vel Aegyptus spectabilis esse videatur). De abban, úgymond, kőfal vagy ház ugyancsak ritka ékesség. Leginkább csak nádkunyhókban laknak. Nem is csoda. A barbárok be-becsapásai miatt a népnek erkölcsei, szokásai, nyelve mind vad. Mert legelőbb a hunok pusztításainak volt kitéve; azután a nyers és tisztátalan hússal élő avarok taposták; legutoljára a Scythiából kijött magyarok alá került, a kik máig bírják. Valóban a szerencsét vagy véletlent vádolni, vagy az isteni türelmet kell csodálni, hogy ilyen, nem mondom embereknek, hanem emberi szörnyeknek engedte által ezt a kedves országot.[280] Ottó bizony nem hizelkedik a magyaroknak; de nem teszi még rútabbá a magyarok leírását a hun atyafisággal, mert azt nem

ismeri. Pedig tudja a mesét, melyet Jordanis mondott el, hogy a hunok ördögöktől és tisztátalan nőktől (ex incubis meretricibus orti fuerant) származtak. Nagyon oda illett volna ez is a magyarok megfeketítésére. Ottó tehát nem ismerte a hun-magyar eredetet, a mint azt II. Géjza udvarában sem ismerte senki.

A hun-magyar eredet mondája csak II. András idejében jutott a magyar krónikába, mikor a Nibelungok új szerkezete megvolt, s mikor a keresztes hadak is keresztül utazván Magyarországon, itt a Nibelungok emlegette Attila országát látták s a nyelvileg is különböző magyar népben a hunok utódjait sejtették. S most kezdék német és magyar papok a magyar nemzet eredetét is kutatni. *Nemzeti hagyomány után hirdeti a legrégibb magyar krónika a magyarok és a székelyek hun eredetét,* mondják, írják, tanítják. Bárhonnan származnak is a magyarok: emlékezetökben csak a való történetekről lehet vala némi hagyomány.

Tegyük fel, hogy igazán a Scythiába visszatért hunok utódjai voltak Árpád magyarjai. Ezek tehát Attilának viselt dolgairól megtarthattak volna akármilyen emlékezetet is, de nem ám olyan dolgokról, a melyek Attila élete után történtek, vagy soha nem is történtek. Annak a híre p. o., hogy a 453-ban meghalt Attila 499-ben pusztította el Argentinát s ezt *Strosburc*-nak nevezte el, csak nem érhetett a Scythiában sokasodó hun-magyarokhoz. Avagy az az ízetlennél is ízetlenebb mese, hogy Attila, miután Franczia- és Flandriaországokat elpusztította, Kölnben tizenegyezer szűzet, Szent Ursula vezérökkel együtt kaszabolt le, Bendeguz fülét örvendeztette volna-e ott Scythiában? Valóban csodálva csodálkozom, ha valaki ma is nemzeti hagyománynak hiszi, a mit Kézai Simon

mester az Olasz-, Franczia- és Németországokban szétszórt «skártéták»-ból (ex scartabellis) — ezek közt volt tehát a Nibelungok skártétája is — gereblyézett össze tudomány és józanság nélkül; s a mit azután hasonló virtussal a bécsi krónika Thuróczi és Bonfinius ismételtek és még nagyobbították.

Attila «Isten ostora = flagellum Dei», a VIII. század előtti írókban nem fordul elő; Thierry szerint (Attila-mondák 16. l.) a legrégibb emlék, melyben található, a Sz. Lupus legendája a VIII., IX. században. Vajjon tehát a magyarok nemzeti hagyománya lehet-e, a mit Kézai Simonnál olvasunk, hogy miután a hunok királyukká tették Attilát, ez maga-magát «metum orbis, flagellum Dei»-nek hívatá, s a mit a bécsi krónika, vagy a Chronicon pictum Viennense ismétel? De Thuróczi már így tudja Attila czímét: «*Athyla, filius Bendekucz, nepos magni Nemroth, nutritus in Engadi, Dei gratia rex Hunnorum, Medorum, Gothorum, Danorum, metus orbis et flagellum Dei.*» Bonfinius tudósabb ember Thuróczinál, tehát jobban is tudja a történetet. «Attila a legiók praefectusait és a tribusok mestereit összehíván — így tudja Bonfinius — gyönyörű beszédet mond el előttök, mely így kezdődik: «Non sum nescius, commilitones, non modo regnum, sed potestatem unamquamque pro Deorum nutu et providentia tradi». S miután oly bölcsen szólt, mint akár Marcus Aurelius, így folytatja: «Egyéb is van, a mi nemcsak engemet bátorít, hanem titeket is késztet, hogy jó reménynyel legyetek felőlem. Anyám egy nappal születésem előtt álmában egy derék fiút szült, a mint maga sokszor elbeszéllette nekem, a kinek oldalához egy kardot kötött az égről leszállott Mars, s az isteni bosszúnak ostorát adta kezébe. Sőt szerencsés

születésem után alig tizennégy év mult el, hogy egy pásztor a réten talált Mars kardját elhozta nekem. Kapván ezt a jelvényt, a jóslók jövendölék, hogy én királyotok leszek, az emberek bűneinek bírája és a nemzetek győzője» (Decas I. liber II.)

Hol vette Thuróczi Attilának czifra titulusát, hol Bonfinius annak még czifrább oratióját? vajjon a magyar nép szóhagyományaiból? Ezt csakugyan józan ember nem hiheti.

Azt írtam e hosszú kitérés elején, hogy minden hagyományra nézve jogosult az a kérdés: vajjon *igazán a nép emlékezetéből származott-e, vagy pedig írók szüleménye, s az irodalomból jutott a nép közé?*

Hogy a magyarok Scythiából nem hozhatták a hagyományok azon részét, a mely Attila halála után történtre, vagy soha nem is történtre vonatkozik: az, úgy hiszem, kifogástalanul igaz. De talán itt, az új országban, az előtalált szláv lakosoktól hallhattak a magyarok egyet-mást a mult idők eseményeiről? Ha itt hallottak volna valamit, az bizonyosan az avarokra vonatkoznék, a kik a hunok után majdnem harmadfél százig uralkodtak ezen a földön, s a kiknek szántó-vető maradékait 870-ig a bajor német papok, tehát bizonyosan előbb a Methodius szláv papjai is látták, ismerték. De az avarokról egy szó sincs a «nemzeti hagyomány»-ban. Mert Attiláról az összes szláv világ nem tud semmit; annak emlékezetében csak az avarok híre maradt fenn. Tehát a «nemzeti hagyomány» csakis az irodalomból, a krónikából jutott a magyar nép közé; mert az itteni szlávoktól nem származott.

Pray György ugyan már egy századdal és többel előbb mesének tartotta a hunok visszatérését Ázsiába, s onnan való új kijövetelét, valamint a három ezer hun-

nak Erdélybe való elbujdosását is, a kiktől származnának a székelyek. Sőt, így folytatja, *nevetséges* azt állítani, hogy ezen bujdosók az ellenségtől való félelemből székelyre változtatták volna hun nevöket: mintha a névnek elváltozása ismeretlenekké tehette volna a gepidák előtt, a kikkel az imént harczoltak volt s a kik akkor Dákiának urai valának.[281] Mégis Pray után a magyar történetírók, majdnem kivétel nélkül elhitték a hunok visszatérését Ázsiába s onnan való új kijövetelét Álmos vagy Árpád alatt: csak a székelyek huniságában kételkedtek Fejér György és Engel. Mi lehetett hát annak oka, hogy elhitték a hunok ide-oda költözését? Én azt vélem, leginkább az volt oka, hogy nem ismerték, nem is ismerhették a forrást, a miből a magyar krónika merítette a magyarok huniságát. Ezt pedig annál kevésbbé hajlandók valának *nem* hinni, mennél inkább csiklándozta hiúságukat a világot bíró Attilának híre; s mennél kevésbbé tetszett nekik a magyaroknak másféle eredete.

A Nibelung-ének a németeknél is a XVI. és XVII. században, sőt a XVIII. század közepéig el vala felejtve. A helvetiai *Bodmer János Jakab* ismeri föl először a régi német költészetnek nagy becsét, s adá ki Zürichben 1717-ben a «Chriemhilden Rache» czím alatt több részeit a költeménynek. De azzal nem gerjeszthete nagy figyelmet a német tudósoknál. Csak Lachmann Károly dolgozatai által lőn e században híressé a Nibelung-költemény.[282] Azt tehát sem Pray György, — véleményem szerint a legítéletesebb latin történetíró — sem Engel Keresztély nem ismerték; s az újabb magyar historikusok sem vetettek reá ügyet.

IX.

A székelyek eredetéről.

I.

A székelyek eredetéről háromféle vélemény nyilatkozott: hogy *hunok*, kik Attila birodalmának feloszlása — tehát 450—60-tól — óta laknak ott, a hol ma is vannak; hogy *besenyők*; végre hogy Atelkuzuból menekült *magyarok*. Az első vélemény állandóbb, szinte mai napig tartó; a két utolsó múló, azért ezeket előre teszem.

Pray szerint a székelyek *besenyők*, tudniillik a *besenyő Gyla-terület*nek besenyő lakosai, kiket azért *erdélyiek*nek is nevez (Patzinacitae seu Transilvani). Mert, úgymond, senki, a ki a régiek emlékeit kutatta, nem tarthatja Attila maradékainak a székelyeket; inkább avarok lehetnének. Támaszkodik Timonnak fölfedezésére is, hogy a székely név *őrt* jelent, a miről alább lesz szó.[283]

Pray, úgy látszik, nem ügyelt Konstantinus császár tudósításaira, mely szerint négy napjárásnyi távolság volt Turkia (Magyarország) és a legnyugatiabb besenyő terület között. Konstantinus pedig elég határozott topographiát ismer. Annálfogva a besenyő Gyla-terület nem lehet vala Erdély. A mi azonban döntő, Pray nem láthatta Sz. Brunonak levelét, a ki a mai Erdélyt *Fekete Magyarország*nak ismerte. Egyébiránt a besenyő Gyla-

terület, a magyar Gylas méltóság és az erdélyi Gyula, kit Sz. István legyőzött, könnyen a besenyőkre vihetnék az embert.

A bolgár Simeon a vele szövetkezett besenyőkkel együtt megtámadván a távolban hadakozó magyarok lakhelyeit, s azokat elpusztítván, az ott maradottak némelyei a mai Erdélybe menekülének, írja Engel Keresztély. A magyarok elfoglalák azután Erdélyt, s ott találván rokonaikat, a *szökely* gúnynévvel bélyegezték meg, a miből azután *székely* lett, mert, úgymond Engel, a régi magyarok nem kimélték meg gúnynévvel és büntetéssel azokat, a kik a csatából gyáván elszöktek. A magyar évkönyvek is több ízben semmirevaló székelyeket (nequissimi et vilissimi Siculi) emlegetnek. A mi korunkban azonban a legvitézebb katonák a székelyek.[284]

A *szök* szógyökből soha sem válik *szék*, mint a *szak*-ból sem, *szökely*-ből nem lesz *székely*, mint *szakoly*-ból sem. Arra a szófejtegetésre nézve tehát egy deszkán úszik Engel és Szabó Károly. De Engelt már az is, a mit a magyar «Annales»-ből (nequissimi et vilissimi Siculi) idéz, arra figyelmeztethette volna, hogy szómagyarázata csak az erdélyi székelyekre illik, nem a pozsony- és mosonymegyebeliekre is. Az is föltetszik, hogy Timonra nem gondolt, a kit Pray kiemelt volt. Itt azonban kénytelen vagyok bővebben szólni, mint sem magam is szeretnék.

«Timon Sámuel a *székely* névnek a *székhely*-ből való származását nem tartván elfogadhatónak;[285] azt állítja, hogy a *székely* nevezés régi szó, mely *őrt* jelent. Ugyanis Magyarország némely uradalmaiban, mint a regécziben, a hegyek és erdők őreit mai napig is (1754-ig) székelyeknek nevezik. Timon nézetét fogadták el mindazok,

kik az erdélyi székelységet valamelyik magyar király által alapított határőrök maradékainak tartják, mint Pray és Fejér György. Az utóbbi szerint a *székely* nem nemzeti, hanem foglalkozási név, mely megfelel az *őr* nevének. Ezen véleményt hirdeti Hunfalvy Pál is, ki a Timon *egyszerűen oda vetett értelmezését* nyelvészetileg is igazolni törekszik». Így ír Szabó Károly a «Századok» 1880-ki folyamának 406. lapján.

Kénytelen vagyok megvallani, — felelek én — habár ez által «gyenge historikus létemet», melyet már is kiismertek bennem, vallom meg, hogy Timon Sámuel «Imago»-ját nem olvastam volt, mikor a «Székelyek» czímű munkácskámat közrebocsátottam. Az egyszerűen odavetett értelmezéséről Timonnak nem vala tudomásom. Különben bizonyosan, már ezen állítása miatt is, munkáját idéztem volna. Mert az, hogy Timon idejében (1734. tájban, Timon már 1736-ban meghalt) a regéczi uradalomban a hegyek és erdők őreit székelyeknek nevezik vala, csakugyan nyomós adat, ha igaz a Timon állítása.

Figyelmeztetve lévén az íróra s azt forgatván, látom, hogy kételkedik sokban, a mit mások nagyon könnyen elhisznek; látom, hogy a mit *saját tudomásából* állít, azt el is lehet hinni. Bizonyosnak vehetjük tehát, hogy a regéczi uradalomban az erdők és hegyek őrei *székely nevűek* valának. Nem is lehet azt «egyszerűen odavetett értelmezés»-nek mondani, mert Timon az «Additamentum»-ban közlött első levelében, melyet Kassáról Apor Péterhez küldött 1735-ben, ezt olvassuk: «Jól esik megtudnom, hogy a székely szónak magyarázatát Bay Miklós tanúsága is megerősíti. (Gratum mihi accidit, cum intellexi, sententiam meam de etymo vocabuli hujus Székely,

quod nimirum custodem significet, testimonio quoque Michaelis Bay,[286] in quadam parte Scythiae ante complures annos nuncii, firmari.) Apor Péter sem lát vala különös hihetetlenséget a székely szónak abbeli magyarázatában, hogy *őrt* jelent. Timon állítását tehát, hogy a regéczi uradalom hegy- és erdő-őreit székelyeknek nevezték vala, nem lehet hazugságnak venni addig, míg a regéczi uradalomból származott ellenkező és biztosabb tudósítás által nem döntetik meg. (Lásd a «Századok» 1881. évbeli folyamának 97. stb. lapjain a «Székely Kérdéshez» czímű értekezésemet, melynek jelszava: «Sokat újra kell tanulni».)

Ime, került elő négy oklevél, ketteje 1585-ből, más ketteje 1615-ből és 1640-ből való. Az 1585. évbeli latin oklevelek, a jászói, illetőleg leleszi convent levéltáraiban vannak. A füzéri és regéczi várak urai (Báthori István és a Magócsiak) közt fenforgó föld- és erdőhatárok kinyomozását illetik, melyet a kiküldött nádori és conventi emberek tanúk vallomásaiból ejtenek meg.

Az első tanú, Kathay Imre radványi lakos vallja: «Se in arce Fyzer per aliquot annos siculum, *usitato nomine Zekel*, appellatum, egisse, et montes cum aliis suis sociis ad id deputatis suo infra-possessionem Borswa vocatam ad usque locum Synka *Kwta* vocatum eundo circumiissent».

A második tanú Balás Lukács radványi lakos vallja: «Se siculum, *vulgo Zekel appellatum*, per viginti et amplius annos in dictu arce Fyzer egisse stb.»

A harmadik tanú Zewld Ambrus radványi lakos vallja: «Se per viginti tres annos siculum, *vulgo Zekel appellatum* in dicta arce Fyzer egisse, et scire quod dum silvam cum suis sociis defensassent ad frondem corilli,

mogyoróbokor vocatum, circuissent, unde etiam porcos impullissent ad Fyzer ad exsolvendam decimam exinde provenire debentem».

Azonképen vall még hét tanú, többi közt így: «Ipse attestans cum aliis sociis suis ad id delectis, wlgo *Zekel appellatis*, montes Fyzerienses circuiissent». Vagy így: «Se siculum Regecziensem, *Zekel* vocatum... fuisse». stb. Ez a vallatás Abaujmegyében történt.

A Zemplénmegyében megejtett tanúvallatás hasonlóképen hozza fel: «Quod *siculi* utriusque partis silvas praeattactas usque loco Zewlewbokor et Bozzas praenotata, nec non usque caput loci Papphegye circumivissent». Vagy «Cum reliquis collegis suis *Zekelianis* circumivissent»; vagy «Ipse quidem Thomas Thar cum aliis *siculis Regeczianis*, qui circiter centum numero fuissent, per triduum ibi perseverarunt» stb.

Az 1615. és 1640. évbeli oklevelek magyarul vannak írva. Csak az elsőből közlök még valamit. Abban *füzéri eőrzők, erdeő kerüleő* nevezések mellett *füzéri Zekelek, régi Zekelek* fordúlnak elő. Jelesen Paskó István regéczkei lakos palatinus urunk Ő nagysága jobbágya, annorum circiter sexaginta quinque, megesküitt hiti után vallja: «Hogy mikor a Füzériek a Regécziekkel erdeő végett háborgattak, akkor az Vágásiak az Regécz felől való erdeőt birták úgy, hogy barmokat és juhokat is reáhajtván szabadosan jártak rajta. Az *régi székelektűl* ezt bizonyosan hallotta».[287]

Legkisebb gyanú sem férhet tehát Timon állításához: Abaúj-vármegyében az erdők és hegyek őreit a XVI. XVII. és XVIII. századokban (t. i. Timon idejéig) *székeleknek* nevezik vala. A mi pedig Abaújban, az talán más északi vármegyében is szokás volt, bár eddigelé azok-

ból nem került hozzánk tudomás. A *székel* tehát, a mennyiben *őr*, nemzetiséget nem fejezett ki; lehetett magyar ember, lehetett tót ember, lehetett besenyő ember is *székely*, azaz őr. Ennélfogva a bihari *Székelyhíd*, valamint a Regestrum de Várad-ban 1216—1219. évre emlegetett bihari *Székely* és *Székelyszáz* nevezetű helységek csakugyan besenyő székelyektől, azaz határőröktől, nyerhették nevöket, mint Jerney alította. (Keleti utazás, I. 255—257. l.)

Az erdélyi székelyek határőrök voltak. Maga Szabó Károly vallja meg világosan ezt írván 1854-ben: «*Hogy a székelyek az országot fegyverrel védő határőrök voltak, mutatja egész az újabb századokig fönmaradt hadi szerkezetjök; bizonyítják számos, bár későbbi századokból kelt oklevelek, parancsok és törvényczikkek, melyekben e kötelezettség, mint régtől fogva létező, említtetik*». S hozzáteszi még: «*A székelyek ősrégi határőrségét igazolja azon* körülmény is, hogy már a XIII. század első felében IV. Béla oklevelében a pozsonyvármegyei Vág helységbeli *besenyő határőrök székely* (Siculi de Wagh) *néven említtetnek*, miből az tünik ki, hogy *székely* és *határőr* már akkor egyjelentésűnek vétetett, mint ezt a Pozsonymegye legszélén eső *Székelyfalva* helység neve is bizonyítja».[288]

S ugyanazon Szabó Károly 1880-ban és 1890-ben (ebben az évben adá ki újra «A régi székelység. Székely történelmi és jogi tanúlmányok» czímű könyvében azelőtt megjelent s a székelységet illető dolgozatait) meglehetősen haragszik azért, hogy én a Timonnak egyszerűen odavetett értelmezését — bár ezt nem tudva is — helyeseltem.

A magyar királyok bizonyosan országuk határőrzéséről gondoskodtak, lehet, hogy már a nagy-fejedelmek korában is efféle gondoskodás történt. Azt tették mások

is nyugaton és keleten. Nyugaton a magyarok és szlávok ellenében Németország uralkodói *marchiá*kat szerveztek; keleten, a konstantinápolyi császárság az ázsiai végeit (ἄκρα) szinte *akritas*okkal (ἀκρίτας határőrző) biztosította. *Székely*, ἄκρα, marchia tehát egyjelentésűek, nem a szavak értelme szerint ugyan, de politikai feladatuk szerint.[289]

Az első vélemény az erdélyi székelyeket a hunoktól származtatja, mint láttuk; s ez a vélemény legállandóbb, szinte mai napig tartó. Annak tüzes védelmezői voltak és vannak, köztök nem utolsó Benkő József, a ki (Imago inclytae in Transsilvania nationis Siculicae historico-politica. Cibinii et Claudiopoli, 1791. pag. 26, 30.) ezt írta: «A királynak és országos törvénynek meg az országnak megrontója, s a királyi kiváltságok megvetője az az ember, a ki félretevén amazok tekintetét és az őszinte historikusok tanúságait, hamis és helytelen eredetöket költi e székelyeknek».[290] Ime az országnak felbontója vagyok én, mert a székelyek hun eredetét nemcsak tagadom, hanem Pray-val együtt, nevetségesnek is találom.

Hát Szabó Károly hová tartozik, az ország felbontóihoz-e, vagy annak támasztóihoz? 1890. előtt nyilván támasztóinak legerősebbje vala, de 1890-ben, azt kell gondolnom, belé fáradván a támasztásba, félre áll, mint a megnevezett kiadás Előszavából kiértem. «A székely nemzet (?) ősi alkotmánya, köz- és magánjoga, mely még a XVI. század közepén is fennállott, úgy ír ott, azt *a kort tükrözi vissza, midőn a magyar nemzet a keresztyénség fölvétele és a királyság megalapítása előtt vérségi kormányrendszer alatt élt*». A ki Szabó Károlynak tüzes és «tüzetes czáfolatait» ismeri, melyeket Ethnographiám és más irataim ellen közrebocsátott, méltán azt

várta volna, hogy a székelyek köz- és magánjoga a *hun kort tükrözi vissza.* Hisz azok egész Istvánig magokban, függetlenül és a magyar nemzettel való kapocs nélkül éltek — Szabónak tüzetes tanítása szerint. — Azok tehát a sokkal, majdnem félezer évvel, régibb *hun kormányi és birtoklási* rendszert tartották volna meg!

A nagyfejedelmek korában, mint Konstantinus Porphyrogenitus értesít, a magyarok törzsei a folyók mentiben nomádoskodtak; minden törzsnek területe közbirtok vala, a magánbirtoklás csak akkor kezdődvén meg, midőn a nyugati és kelet-déli tartományok pusztításai megszüntek élelmezők lenni. A magánbirtoklás bizonyosan már Géjza alatt tünedezik elő. Sz. István alatt apátságok és püspökségek támadván terjedelmes jószágaikkal, a magánbirtoklás okvetétlenül szükségessé vált. De az egyházi és koronai birtokon kívül a többi mind vérségi birtok volt, mely a vérségek külső viszonyaira nézve az illető vérségnek magánbirtoka, de a vérségi tagokra vagyis belső viszonyaira nézve, közös birtok maradt. A vérségi kapocs úgy szólván az árpádi nemzetség kihalásáig tart, mit az oklevelekből ki lehet érteni, a melyek az adományosok «genus»-át mind annyiszor megnevezik. Mint előbb az apátságok, püspökségek dotatiói, úgy azután a donatiók mind jobban-jabban megszorítják a vérségi közös birtoklást, melyet csak a keletkező községek folytatnak némileg. A községnek mint ilyennek közös birtoka volt, de a község alapítói magánbirtokot szereztek maguknak. Vegyük hozzá azt a természetes nagy hajlandóságot, mely kész vala nemcsak a birtokot, hanem a tisztséget, sőt a mesterséget is örökössé, azaz atyáról fiára szállóvá tenni, s megértjük a vérség szerinti birtoklást és hivatalviselést. A székelyek köz- és magánjoga nem a nagy-

fejedelmek korát, hanem az első királyokét tükrözi vissza a hivatalviselésre és birtoklásra nézve. A székelyek tehát csak a magyar királyok idejében lettek székelyekké.

Szabó Károly erősen kivánja, mondjam meg, melyik király mikor telepítette őket oda, a hol ma is vannak? Arra bizonyossággal feleltem és felelek, hogy nem Sz. István, nem Endre és Béla, nem Salamon telepítette, mert azok uralkodása alatt a besenyők és kúnok nem egyszer csaptak be Erdélybe, vissza is verettek mindannyiszor, a nélkül hogy székelyekről említés történnék. Ezek pedig, ha ott vannak akár mint nemzet, akár mint határőrzők, okvetetlenül föltünnek s a legendák meg a krónika vagy dicsérve vagy gyalázva meg is említik, a mint megemlítették a nyugati székelyeket. Különösen Erdélynek elfoglalásakor vagy Szent István mellett, vagy ellene támadtak volna fel. De sem akkor, sem I. László hadakozásaiban a besenyők és kunok ellen legkisebb hirök sincsen. Azt alítom tehát, hogy I. László rendezvén politikailag és egyházilag Erdélyt, a melynek patronusa, a székelyek telepítését és rendezését is ő kezdte meg.

Mutassam meg a telepítő és rendező oklevelet, kiált fel Szabó K., mert ha azt nem tehetem, a *történelmet csinálom* — mi csakugyan legnagyobb irodalmi vétkem volna.

Csodálnom kell Szabó Károlyt. Tudjuk-e, mikor, ki által hivattak be a szepesi németek? Tudjuk-e, mikor kezdődött Rodna német lakosságának bányászkodása? Pedig Rodna városa 1241-ben inkább kitünt, nemcsak mint az összes székelység, hanem mint egész Erdély is, egymaga bátorkodván szembe szállani a félelmes tatármongol sereggel! Még sem ismerjük az azt telepítő és rendező oklevelet. Nagyon soknak nem tudjuk az eredetét, ámde megvoltát tudjuk, vagy létét látjuk, azért hozzá-

vetőleg keressük az eredetét. A székelyek eredetét is keressük, még pedig csalhatatlan eszközzel, a nyelvvel. A székelyek magyar nyelvét minden izében, még ki-kivesző sajátságaiban és feltünő szavaiban is, ugyanazonnak találjuk a nagy magyar nyelvvel:[291] kell tehát, hogy eme nagy magyarságból szakadtak vagy szakasztattak ki az Erdélynek keleti szélire. S minthogy 1213-ban először emlitik meg az oklevelek, 1090-ig pedig a magyar királyok hadakozásaiban a besenyők és kúnok ellen még semmi hirök: tehát a XII. század folytában telepíttettek oda.

A nyelvi tanúságot minden hozzáértő s elfogulatlanúl itélő ember döntőnek fogadja el: de nem a magyar historikusok legnagyobb része, nem Szabó Károly. Ismerem-e a székelyek nyelvét a XII. századból? veti fel; hogy merem tehát nyelvöket ugyanazonnak hiresztelni a nagy magyar nyelvvel? Igaz, a XII. századból nem ismerem a székelyek nyelvét: de ismervén annyira-mennyire a XIX. századbeli nagy magyar és a székely magyar nyelvet, a kettőt azonosnak találom. Ebből joggal következtetem, hogy azok a XII. században is azonosak valának.[292]

Szabó K. szerint a székelyek ősi alkotmánya, köz- és magánjoga azt a kort tükrözi vissza, midőn a magyar nemzet a keresztyénség fölvétele előtt vérségi kormányrendszer alatt élt. — A magánjog a magánbirtoklásnak fő része; a közjog meg a községek egymáshoz való viszonyának kifejezője is Azt hiszem tehát, Sz. K. nem akarja állítani, hogy azon időben székely községek nem voltak még. A székely községek nevei tehát mind a pogány korból valók volnának. Azonban végig menvén azokon, szemünkbe tünnek:

Maros-Sz.-Anna, Szereda-Sz.-Anna.
Sz.-Benedek.

Alsó-Boldogasszonyfalva, Felső-Boldogasszonyfalva.
Sz.-Demeter.
Sz.-Domonkos.
Sz -Elek, Sz.-Erzsébet.
Sz.-Gerlicze.
Sz.-György, Erdő-Sz.-György, Maros-Sz.-György, Sepsi-Sz.-György.
Sz.-Háromság.
Sz.-Imre.
Sz.-István, Kebele-Sz.-Iván, Csik-Sz.-Iván.
Sz.-Király, Sepsi-Sz.-Király.
Sz.-László.
Sz -Lélek.
Sz.-Lőrincz.
Sz.-Márton, Csik-Sz.-Márton.
Sz.-Mihály, Alsó-Sz.-Mihályfalva, Sz.-Mihályfalva.
Sz.-Miklós, Káposztás-Sz.-Miklós.
Mindszent.
Sz.-Pál.
Sz.-Péter.
Sz.-Simon.
Sz.-Tamás.

Mit bizonyitanak ezen székely helynevek? Azt, hogy az illető helységek a magyarok keresztyén korában, még pedig a *szent királyok ideje után* keletkeztek. A székely nyelv és székely helységek nevei a legrégibb és leghitelesebb documentumok az erdélyi székelység honnan és mikor támadásának.

Szabó Károly leginkább abból, hogy a királyi fiscusnak semmi joga sem volt székely örökséghez, azt következteti bátran, hogy a székelység már megvolt, mielőtt a magyar királyság támadt, a miből egyéb rendkívüliség is folyna. Talán felvilágosítást adnak a következők a magyar Corpus Jurisból:

Az 1542. évben tartott pozsonyi országgyűlésnek 33-dik czikke ezt mondja: Bona communitati donata, cum haeredes eorum nunquam deficiant, ad Fiscum Regium nullo unquam tempore devolvantur.

Az 1638 : 35. §. 3. így szól: Neque bona civitatum (*quae juxta articulum 33. anni 1542. nullo unquam tempore ad Fiscum Regium devolvuntur*) per quoscunque impetrentur, impetrataque pro non impetratis habeantur.

Az 1649 : 16. «In facto caducitatis et defectus seminis eaedem civitates *in antiquis ipsarum et longo usu roboratis juribus conserventur*;[293] bonaque ipsarum civilia in casu eiusmodi caducitatis et defectus seminis non in fiscum Suae Maiestatis, sed in fiscum civitatum devolvantur.»

§. 1. In nota tamen infidelitatis ipsarumque civium artic. 87. anni 1647 praeteritae diaetae observetur. Mit rendel hát ezen czikk?

1647 : 87. Si qui in fundis territoriisque liberarum regiarumque civitatum et oppidorum haereditates tenentes et possidentes crimen laesae Maiestatis vel notam infidelitatis quocunque in casu incurrunt, extunc haereditates eorundem non in ipsius civitatis, sed ad fiscum regium, instar bonorum aliorum notam incurrentium eo facto devoluta collationique regiae subjecta esse dignoscuntur.

§. 1. Nihilominus tamen donatarii tales haereditates in civitatibus et oppidis, territoriisque eorum existentes *jure civili* possideant.

Ime 1638-ban a magyar országgyűlés még azt tartja vala, hogy a városbeliek birtokai soha, semmi szín alatt a királyi fiscusra nem juthatnak. Tehát a királyi fiscusnak még 1638-ban semmi joga sem vala városbeli birtokhoz. Így volt-e az 1637-ig a székely birtokkal?

De 1647-ben az országgyűlés a hűtlenség és felségsértés esetében jogot teremt a királyi fiscusnak a vétkesnek birtokára: Erdélyben már 1562-ben «kezdődött a levert székely község adományozgatása». (Szabó K. az új kiadása 185. lapján.) Itt azonban az adományos nem székely kötelezettséggel birta nyert örökségét, hanem mint kiváltságos ember ment volt attól: a magyar városokban pedig csak «*jure civili*» azaz *városi kötelezettséggel birhatta* nyert örökségét. Ki fogná azonban az 1638: 35, 3. §-nak világos szavaiból azt kiérteni, hogy a magyar szabad városok megvoltak már, mielőtt a királyság támadt?

A székely községek a fiskus irányában kevesebb önállással dicsekedhettek, mint a magyar «civitates» és «oppida». Ennélfogva legalább oly kevéssé lehet a székelyek eredetét a királyság előtti korban gondolni, mint nem a magyar városokét. Nemcsak az mese, hogy a krimhildi csatától fogva látatlanul, tehetetlenül lappangtak 1213-ig, hanem az is mese, hogy a pogány nagyfejedelmek korában önfejűleg pottyantak volna Erdélynek keleti szélére, s hasonlóképen 1213-ig látatlanul és tehetetlenül lappangnak vala, midőn István, Salamon, Géjza és László királyok a besenyőkkel és kunokkal hadakozának.

II.

«A székely nemzet nevét Kézai Simon krónikájában *Zacul*, a bécsi képes és a pozsonyi krónikában *Zecul*, Thuróczinál *Sekel*, a váradi regestrumban *Seecul* (centuria *Seeculzaz* és villa *Seecul*), Béla király névtelen jegyzőjénél, a budai krónikában és okleveleinkben a XIII. század elejétől fogva *Siculus* alakban találjuk». . . . . . «Hogy a *Siculus* név csak a tudósok által volt használatba véve s nem a soha sem létezett *sziköl* vagy *sziköly* kiejtés után alakult, arról meg vagyok győződve: ellenben bizonyosnak tartom, hogy a föntebb elősorolt többi változékok az életben használatban volt *szakol*, *széköl*, *székel*, vagy lágyítva *szakoly*, *széköly*, *székely* kiejtéseknek felel meg. A magas és mély hangú *szakoly* és *székely* éppen úgy viszonylik egymáshoz, mint a *magyar* és *megyer*, *család* és *cseléd*, *kavar* és *kever* stb. szavainkban». Így Szabó Károly a «székely» nemzeti névről a «Századok» 1880. 5. füzetében.

E név eredetének és jelentésének megmagyarázá-

zását többen többféleképen kisértették meg, nézetem szerint, így folytatja Szabó K., mind szerencsétlenül. Werbőczy és mások a székelyek latin *Siculus* nevét a *Scytha*val hozván kapcsolatba, — mert a székelyeket skythaknak tartják vala — azt gondolták, hogy az a *Scythulus*nak némi megromlása stb. stb.

A *Siculus* név a latinul író krónikásoknál és történetíróinknál az ismeretes latin *siculus* (siciliai lakos vagy ember) után kapott fel, mire a *székel* szónak hosszú *é*-je csábíthatta őket. A Kézai Simonnál olőfordúló *Zaculus*, *Zaculi* tekintetet nem érdemel: nem tudjuk, Kézainak írása-e az vagy másolójáé. Egy fecske nem csinálván nyarat, a Szabó Károly *szakolya* nem bizonyíthat semmit is a *székely* ellen vagy mellett. Nem áll ám, hogy *szakoly*, *székely* úgy viszonylik egymáshoz, mint *magyar* és *megyer* stb. Sz*a*koly és sz*e*kely viszonylanék úgy egymáshoz, mint *magyar* és *megyer*: sz*e*kelyt azonban Szabó K. felmutatni nem bír.

A *székőly* alakot sem merném a *siculus* után igazolni. A magyar nyelv nagyon érzékeny, a mire nem igen ügyelünk. Írjuk és mondjuk *holt, volt*, *költ* stb., de ha utána nézünk, honnan ered azokban az *o, ö*, megtaláljuk hogy az *l*-nek vocalissá olvadásából lett. P. o. az *alma* szónak kiejtése *auma*-vá, ez meg továbbá *óma*-vá lesz. A nép így ejti: *hót*, *vót*, *kőt* (mi a haut, vout, kőütből lett) nagyon helyesen: mi meg, nem nagyon helyesen, *holt*ot, *volt*ot, *költ*öt írunk; tehát az ó-ba olvadott *l*-et is szükség nélkül írjuk ki. Kriza János azt találta, hogy «a terpedt hangzók gyakori előfordulása, melyet okoz az l-nek az utána következő mássalhangzó előtt való kihagyása vagy elveszése, jellemzi különösen, a keresztúrfiszéki népnyelvet, mely hangbeli kár csakugyan haszonba

megyen, a mennyiben az *l* előtt álló önhangzó terpedtté, úgy szólván, terhessé teszi. P. o. *a'ma* (másutt auma) = alma, *csiná'na* = csinálna stb. *Gergő'* = Gergely, *métő'* = métely.[294] «Eccő' vót, hô *vót*, hô nem *vót*, egy kiráj, ennek *vót* három fija» így kezdődik a mese. De az l-nek kihagyása *u*, *ü* által is pótoltatik, mint a *vautál*-e az *Oatnál*: voltál-e az Oltnál? A *vautál*-ból lett vótál. Tehát *székö'*, székel helyett a nyelv természete szerint van; *széköly* csak grammatikai félreértésből támadt, mint a holt, volt, költ.

Szabó azért nem akarja a *szék-el* szóalakot elismerni, azaz tagadja, hogy ez a szó *szék* és *el*-ből volna összetéve, mert az *elő*, *elől*, *előtt* szókat senki sem ejti és senki sem ejtette *ölő*, *ölől*, *ölőtt*-nek. Az igaz, csak hogy ennek más oka van. A *vala*, *kele* (kél) stb. senki sem ejti: *vola*, *köle*, de a *volt*ot mindnyájan ejtjük és írjuk, a *költ*öt (felkölt) ha nem is mindnyájan, de nagyon sokan ejtik és írják. Miért? Mert két magánhangzó közt az *l* nem hagyatik el, nem vész el, mint Kriza mondja; az elő-ből soha sem lesz *ö'ő* stb., de az *el*-ből lehet *ő'*, tehát *székel*-ből lehet *székő*.

Egyelőre nem tekintve a *székely* szónak lehető jelentését, lássuk, mint kellene azt írni? vagyis, mi valóságos, igazi alakja? A Szabó K. felhozta *Zecul, Sekel, Seecul* alakok a *székel*re irányoznak, nem pedig a *székelyre*. A *Székel földje* (Székel földiről, Székel földjén), *Székel támadása, székelség* stb. is, melyek gyakran előfordulnak (p. o. a Székely krónikában, Történelmi Tár, 1880-dik évfolyama 633. stb. lapjain) a *székel* mellett szólnak. Ennek adjectivuma: *székeli*, a mely azután a *székely* alakot húzta maga után. A *székeli nép*, *székeli urak*, *székeli föld* stb. szabályos kifejezések volnának;

az *l* azonban, kivált a viszonyszókban (fel, al, kül stb.), *ly*-é válik a kiejtésben, s a *székeli nép* stb. helyett többnyire vagy általánosan *székely népet* stb. írunk és ejtünk.

Tehát eltekintve a *székely* szónak jelentésétől, olyan ősrégi nemzet-névnek lehet-e azt tartani, milyen a *besenyő*, *kún*, *kozar* és számos más nemzet-név? a melyeket, úgymond Szabó K. «*sem én* (Sz. K.) *nem értek*, *sem Hunfalvy nem ért*». Erre a kérdésre bátor vagyok felelni: bizonyítsa be Szabó Károly, hogy azt a *különálló székely nemzetet* valamely byzantinus vagy nyugati latin írónál, mint nemzet-nevet találhatni. Akkor, de csakis akkor én is elhiszem, hogy az olyan különálló nemzet-név, mint a *besenyő, kún, kozar* és számos más nemzet-név. Addig azonban jogosan maradhatok a mellett, hogy a *székely* nem ősrégi *nemzet-név*, hanem itt a hazában a magyaroktól eredett másféle, akár *lakhelyet*, akár *hivatalt*, *foglalatosságot* jelölő név.

Legújabban Réthy László is, a Magyarországi Néprajzi Társaság Értesítőjében (*Ethnographia*, 1890. 24—36. lapjain) «egy véleményt koczkáztat, mely ha itt-ott hézagos is lesz, azt hiszi, egyben-másban ki fogja egészíteni az eddigi tanulmányokat.»

A hun-székely continuitásról nem lehet többé szó, úgymond, ezt Hunfalvy P. alaposan megbizonyította. De bármennyit nyom is a magyar és székely nyelvnek azonossága, mégis «egészen le kell tennünk a székelységnek Magyarországból való kitelepítéséről».

Szabó Károly szerint a székelyek ősfoglalásból bírták a földet, a magyar koronának ahhoz semmi, de semmi joga nem volt; a székely mindenütt, egész Magyarorszá-

gon a nemesi jogokat minden külön kiváltság nélkül élvezhette. A király nemességet, tisztséget, kiváltságot osztogathata Magyar- és Erdélyországban: *de székely jogot senkinek sem adhatott, vagyis székelylyé nem tehetett senkit.* (Úgy tudom, szász jogot sem adhatott senkinek a szász földön kívül, valamint szászszá sem tehetett senkit; de még budaivá vagy debreczenivé sem tehette se a pozsonyi Pétert, se a pécsi Pált.)

De mik a székelyek, ha így áll a dolog? folytatja Réthy. Mikor, hogy jutottak Erdély keleti szélére? Hogy és mikor léptek a magyar állam kötelékébe? Ezekkel a kérdésekkel állunk most szemközt, mikre Szabó Károly nem ad választ. Réthy tehát megadja a választ.

Ő a honfoglalás képét vázolja, «a mint azt magának képzeli», s «abban vél a székelyek megfejtésére jutni», azaz a székely-kérdés megfejtésére jutni. S ez a képzelem nem is üt el nagyon az ismert történetektől, legalább nagyban megegyez a magyar királyságnak nyugatról keletre való terjedésével, melyet «Magyarország Ethnographiájában» már 1876-ban írék le. Az sokat nem árt a honfoglalás képének, a melyre itt szükségünk van, hogy egy-egy hamis vonás is van benne. P. o. hamis ez: «A mongol hadjárat lezajlása után új viszonyok következnek. *Ekkor bomladozik a kapocs Cumania és Magyarország között*». Sőt inkább ekkor bizonyosabbá és erősebbé válik a kapocs a két ország között. Már II. András kezdte volt a «rex Cumaniae» czímet viselni. IV. Béla mint felség, úgy rendelkezett Kúnországról. III. (IV.) László alatt elenyészik a Kúnország név, helyébe *Havas-el-föld* (partes nostrae Transalpinae, Transalpinia) és *Ungro-Vlachia* lépnek.

Tehát a magyar királyság keletre terjedvén, «a kár-

páti havasok völgyében egy népfajra talál, mely nyelvre nézve legközelebb rokon a magyarral, mely ott mint ősfoglaló bírja a lakott földet s még ázsiai typusú törzsrendszerben él akkor, mikor Magyarországon e társadalmi állapot már régen szétbomlott. Természetes, hogy az új népelem a saját érdekében is önként és észrevétlen illeszkedik bele az új helyzetbe, s a királyok felhasználják a becses népanyagot, kiknek szolgálataiért régi jogaik és szokásaik sértetlen élvezetét hagyják meg». (A 33., 34. lapon.) «Ime tehát a székelyek nem lehetnek mások, mint vagy a besenyők egy ága, vagy egy Etelközben künn maradt magyar népfelekezet, mely a kún beütések idején a besenyőkkel együtt a gimesi, ojtozi, tömösi szoroson vonult Erdélybe s ott a havasok alatt meghúzva magát, észrevétlenül élt, míg a magyar királyság az erdélyi gyarmatosítás korában rájuk nem talál, s hatalmi körébe nem vonja őket». (A 36. lapon.)

Látjuk, Réthy nem mond újat, csak ismételi, a mit Pray és Engel állítottak volt a székelyek eredetéről. Réthy ismétlése bizony nem fejti meg a székely kérdést. Ő, mint említettem, azt tartja, hogy le kell tennünk a székelységnek Magyarországból való kitelepítéséről. Még pedig azért is, mert, úgymond, «az első magyar királyok korában nem volt annyi magyar nép, hogy belőle a távoli keleti Erdélynek is juthatott volna. Hiszen ha lett volna, a királyok Erdélyt nem a flandriai és rajnavidéki szászokkal gyarmatosítják vala». (U. o.)

Kardot forgató népe bizony volt a magyar királynak annyi, vagy még több is, mint a határos országoknak; abból jutott Erdélynek is. De mesterséget, a korához képesti ipart űző népe nem vala; ezért gyarmatosították a királyok nemcsak Erdélyt, hanem egész Magyarországot

is «hospes»-ekkel. Nemesek, vitézek híjával nem vala soha a magyar királyság; de *elegendő* városi nép nélkül mai napig is szűkölködik. Ezt historikusnak nem kell soha sem felejtenie.

De tekintsük közelebbről a székely ősfoglalást. Ez, a mint Szabó K. és Réthy értelmezik, a székelyeket nem alattvalóivá, hanem harczos társaivá tette volna a magyar koronának. Meg lehetne érteni, ha a székelység elnyeli vala az «erdő-eli» részeket s így ország áll ország ellenében, Székelyország Magyarország ellenében. Ámde a maroknyi székelység, mely még a XIII. század folytában is alig észrevehető az eseményekben, csakis királyi kegyelemből élhetett úgy a hogy, kötelességét teljesítve a király vagy a korona iránt, úgy a hogy, mint a szászság. Hisz az ősfoglalásra büszkélkedő székelység, mihelyt «per tu» akart volna lenni a magyar királylyal, egy pillanatban megigázott szolgává vált volna. A királyok nem tették azzá, mint nem tették azzá a szászságot sem, pedig az valóban daczolt olykor a főhatalommal is; mert ezt is, azt is országuk embereinek tudják, tartják vala, a kik a királyoktól vett jogaikat védelmezték.

Nagyra van azzal Szabó Károly s utána Réthy László is, hogy Róbert Károly király Apor Károlynak Kászonszékben magtalanul elhalt emberek birtokait eladományozta; de az adomány háromszori királyi parancs ellenére nem lépett életbe, mert a csiki székelyek a törvénytelen adományozással szemben ősi öröküket megtartották. Ebből az eseményből azt magyarázzák ki, hogy a székely örökség birtokjoga nem királyi adományban gyökerezett.

A magyar sz. kir. városok öröksége, valamint az erdélyi

szászság öröksége is nyilvános királyi adományban gyökerezett: még sem lett ott a királyi fiskus a magtalanul elhaltak örököse, tehát nem is tehette azoknak hátrahagyott birtokait adomány tárgyává.[295] Erre nézve egy vala a jogi gyakorlat mind a székelységben, mind a szászságban, mind a sz. kir. városokban. Az egyenlő joggyakorlat az illető birtokjognak eredeti egyenlőségéből, t. i. királyi adományból folyt.

Azt mondja Szabó Károly, hogy törvényeink a székelyeket mind nemes embereknek ismerték, s hogy azok a magyar korona területén a nemesi jogokat minden külön kiváltság nélkül élvezhetik vala. Én úgy tudom, hogy mind az erdélyi szászok, mind a magyar sz. kir. városok és más kiváltságos területek lakosai mindenütt az úti pénztől és a vámtól mentesek valának. A közszékely bizony egyéb kiváltsággal nem bírt a magyar korona területén, mint a megnevezett lakosok. A székely nemesek, természet szerint, mint a király nemesei, mindenütt nemesi jogokat gyakoroltak. Hogy a Szabó Károly állítása némi megszorítás alá esik, mutatja már a székelyek diplomatikus czíme, mely szerint «agilis»-ek. A diplomatikus latin nyelv a nemességet soha sem czímezte «agilis»-nek, hanem mindenkor «egregius»-nak.

De végre akárki mit vél: a székelyeket nagy mulasztásról lehet vádolni. Arról tudniillik, hogy mikor Erdély még senkié sem vala, ők, az ősfoglalók, beérték az országnak kicsi, néhol nagyon is hegyes szélivel. Miért nem foglaltak el többet, teszem a Barczaságot is, a szebeni területet is, mikor az egész ország kezük ügyébe esett? Én nem tudom, hány fa teszen erdőt; azonképen nem tudom, hány háznép teszen nemzetet. Csak azt tudom, hogy jókora csoport fát szoktunk erdőnek nevezni.

Bizonyosan a *székely nemzet,* Szabó K. és Réthy L. felfogása szerint, ha igazán *nemzet* volt, nagyszámú háznépekből állott. A székelyt, tudtomra, soha senki sem magasztalta szerénységéről. Kár, hogy éppen akkor volt annyira szerény, a mikor szerénynek nem volt szabad lennie. Az ősfoglaló mindenütt és mindenkor lehető sokat foglal: a székelység nem tette azt. Még sem egyéb tehát mesénél a híres székely ősfoglalás.

X.

A balkáni félszigeten egy román nyelv támad.

I. Justinianus császár (526—555) annyit épített, úgymond Prokopius, hogy alig lehet előszámlálni. A Duna a gót és hun világot választotta el a rómaitól; Justinianus tehát annak jobb partján minden lerontott város helyreállításával biztosítá a birodalmat a barbár becsapásoktól.

«Elkezdem azonban a császár születése helyével», folytatja az író. «A dardánoknál, kik az epiroták közelségében laknak, Tauresion nevű vidéken, Vederiana (Βεδεριάνα) vár[296] volt. Ott építtete egy várost, a melyet *Justiniana prima*nak nevezett el, a «prima» szó — magyarázza Prokopius — a latin nyelven elsőt jelent (πρωτη δε τοῦτο τῇ Λατίνων φωνῇ δύναται πρίμαν).[297] A várost sok kényelemmel látván el, érsekségi székké tevé egész Illyrikum felett; azelőtt Sirmium, azután, Attila foglalván azt el, Thessalonika volt az érseki szék. Közel ahhoz Ulpiana volt; azt is kőfallal bekerítvén, *Justiniana secunda*nak nevezé el, mert a σεκούνδα — úgymond Prokopios — annyit teszen a latin nyelven, mint a görög δευτέρα, azaz második.» Szántszándékkal teszem ki azokat a szókat, mert azt bizonyítják, hogy a balkáni félszigeten mi ke-

letje volt a latin nyelvnek még Justinianus idejében is. A nagybátyja tiszteletére *Justinopolis*[298] új várost is építtete. A Sardika, Naïssus, Germana és Pautalia városok kőfalait is megújíttatá, — azokat a hunok rontották volt el, mint láttuk.

Prokopius azután tartományonként számlálja elő mind az új várakat, melyek azelőtt nem voltak meg, mind a régieket, melyeket Justinianus megújíttatott. Így például az Ó- és Új-Epirusban harmincznyolcz új várat építtete és negyvenhatot megújíttata. Csak Dardaniának váraít tekintve, ott új várak lőnek: Laberion, Kastimon, Rabeston, *Kastellion*, Akrenza, *Terias*, Drullos, *Viktorias*; a megújított várak száma pedig hatvanegy; azokon kívül a Sardika város területén, mint hozzája tartozót (ὑπὸ πόλιν Σαρδικήν) kilencz várat számlál elő Prokopius. Az összes, mind új, mind helyreállított várak száma hatszázra megyen. Hogy ezek közt legtöbbnek a neve a régi nyelvekből való, magától érthető. Ilyenek bizonyosan a *para* végzetűek, mint: *Dardanopara*, *Dardopara*, *Mutzipara*, *Skaripara*, *Chesdupara*, melyek a bessusok nyelvére mutatnak. Van görög nevű is, a min nem lehet csudálkozni, mint: *Eutychiana*, *Dusmanes* (Δουσμανες), *Pistes*. Bennünket azonban leginkább a latinos nevűek érdekelnek, mint: Florentiana, Marcellina (Μαρκέλλινα), Primoniana, Romaniana, Viktoriana; továbbá:

Kapo-malva, Kastelona, Kastello-bretana, Kastello-novo;
Longiana, Lupo-fontana;
Marcipetra, Mutziani-kastellum;
Priskupetra;
Regino-kastellum;
Skeptae-casas (septem-casas);
Tredetitilius;

Tugurias;
Vikanovo stb.[299]

Ezek a latinos nevek azt bizonyítják, hogy ott a latin nyelv már köznépi nyelvvé kezdett válni, a mely többi közt a casusok értelmét veszti. Az új román nyelvekben a névszó tője mind egyes, mind többes számbeli accusativus, mely az egyesben elejti az *m* betüt. Az előhozott latinos helynevek közt Terias, Viktorias, Tugurias, Septecasas többes accusativusok. A Tredetitilius is inkább tredeci-tilias. A Kastello-novo, Vika-nova egészen olaszosak.

Világos ezekből, hogy már I. Justinianus korában egy vulgaris vagy köznépi latin nyelvnek alakulása indult meg a Balkán-félszigeten, miről Prokopiusnak bajosan volt eszméje; annál is kevésbbé, mert ott már akkor latin irodalmi nyelv nem élt többé. De közel áll vala Prokopius az élethez, mivel hogy nem nevezte ausonnak a latin nyelvet, mint vagy száz évvel azelőtt Priskus nevezte volt.

Nem sokára az alakuló nyelvnek más jelensége tűnik elő. 579-ben az avar khagán (Baján) Konstantinápolyt is megrettenti. Annak háta megett Komentiolos római vezér a Haemosból kiindulván, Kalvo-munti és Lividurgo felé tart, s észreveszi, hogy nem messzire, mit sem gyanítva, sátrakat üttet fel a khagán, seregének nagy része széjjel kóborolván Thrákiában. Komentiolos egy testbe gyűjtvén hadát, Astikének indul, éjjelre nagy vigyázatot parancsolván, hogy reggel, mint szélvihar rohanjon az avar táborra. De szerencsétlen eset miatt semmivé lesz a szép terv. A nap leáldozván, fényes holdvilágon csendesen haladnak. Egy teherhordó állat a hátáról lecsúszott terhet maga után hurczolja a földön, mit vezetője nem

vett észre. Az utána következő ember, fel akarván szólítani társát, hogy igazítsa meg a terhet, a lakosok nyelvén (ἐπιχωρίῳ γλώττῃ) kiált reá: «retorna», azaz fordulj meg! Ámde a hangos szót a többiek is meghallván és ismételvén, visszafutásra ösztönzik egymást, — s így a khagán nagy veszedelemtől menekül meg.[300]

Hasonlóképen beszéli el ezt más író is. «A khagán délnek indult Thrakiába. Komentiolos, a Haemus erdeiben lappangván, kilép azokból Martinossal, és a készületlen khagánra akad, a kinek serege szét vala szórva Thrákiában. Kedvező egy alkalom volt ez valami nagynak elkövetésére: ámde a véletlen meghiúsítá. Egy állatnak hátáról lecsúszott a teher; hogy tulajdonosa megigazítsa, társa rákiált «hazai nyelven» (πατρῴᾳ φωνῇ): Torna, torna, fratre! (fordulj meg barátom). Ezt az állatnak tulajdonosa nem hallá meg. De a többiek meghallván, s azt gondolván, hogy nyakukon az ellenség, nagy hangosan kiabálák: Torna! torna! s futásnak eredének.[301]

A történetke a Haemos hegységen folyt le; tehát a «lakosok nyelve» = ἐπιχώριος γλῶττα, vagy a «hazai nyelv» = πατρῷα φωνή, a haemosbeliek nyelve; az pedig új román vagyis paraszt román nyelv. A «Kalvo-munti» = Tarhegy, a «retorna» (ρέτορνα) vagy «torna, torna, fratre», τόρνα, τόρνα, φράτρε! = nézz hátra, vagy fordulj meg, barátom, szinte olaszosak.[302] A «fratre» szó az egyes accusativus fratrem, melyből elmaradt az *m*, mint az olasz padre, madre, fradre szók a latin patrem, matrem, fratrem-ből valók. (Az olaszban most a diminitivum *fratello* a latin frater; *fra* pedig a szerzetes barát.)

Az új román nyelvnek s az azt beszélő népnek a nevét még nem említik meg a felhozott irók, úgymint Prokopius, Theophylaktos Simokatta, Theophanes. Sőt

még Konstantinos Porphyrogenetos sem nevezi meg, a ki 950 tájban írta le a birodalom tartományait (de thematibus). Csak azután, vagy 25 év mulva, 976-ban hallatszik először a *Blach*, *Vlach* új nép-név.

A bolgárok hatalmát, mely Symeon alatt (893—924), tehát Árpádunk és Zoltánunk korában, legnagyobb vala, a byzantiumi császár, Nikephoros Phokas kezdé megtörni, midőn 968-ban a kievi nagyfejedelmet, Svjatoslavot, felszólította a bolgárok elleni szövetségre. Svjatoslav könnyen győz a bolgárokon, de kénytelen visszamenni országába, mert a besenyők Kievet, az ő székhelyét, fogták körül. Csakhamar újra megjelen a balkáni félszigeten, elfoglalja *Nagy-Preslav*ot, a bolgár székvárost a Kumcsija folyó mellett, általkél a Balkánon, s Philippopolis megvétele után (970-ben) a görög határhoz ér, nem mint szövetséges, hanem mint ellenség. Ámde Konstantinápolyban 969 óta az örmény Tsimiskes János uralkodik, s ez kiveri az oroszokat, természetesen magának foglalván el a keleti Bolgárországot. Tsimiskes meghalván 926-ban, a bolgárok négy atyafi-testvér: Dávid, Mózes, Áron és Sámuel vezérlése alatt feltámadnak II. Basilios császár ellen. Dávidot a Kastoria és Prespa közötti úton járó *blachok* (oláhok) ölék meg a «Szép tölgyek» nevű helyen. Itt találunk legelőször a blach, vlach nép-névre Kedrenos byzanti írónál.[303]

A megnevezett Basilios császár támadásait a bolgárság szive ellen, azaz a Struma-, Vardar- és Ochrida-vidékek ellen intézé 1013 tájban. Sámuel bolgár fejedelem azért a főutat *Kimpu-longu* és Kleidion között erősítésekkel és gyepükkel teszi járhatatlanná. A «Kimpu-longu» = campus longus (magyarul Hosszú-mező, németül Langenfeld) az első oláh helynév, melyet az irodalom ismer.[304]

Negyven évig tartó véres háborúval Basilios 1018-ban megsemmisíté a bolgár hatalmat, s a byzanti birodalmat újra a Dunáig terjeszté ki. Athenében töltvén a telet, 1019-ben Basilios diadalmenettel tére vissza Konstantinápolyba, a hol a nép a 64 éves császárt, kit a *bolgárölő* (Βουλγαρόκτονος) ragadvány-név igen is megillet vala, nagy örömmel fogadta.

Bolgárország politikai önállása megszünt ugyan, de megmaradt a bolgár egyháznak önállása. Feje azonban nem patriárka lesz, hanem csak érsek, ki Ochridában fog székelni. Az előbbi patriárka, Dávid, a ki pedig inkább a byzantiakhoz szitott volt, ki lévén vetkőzve a méltóságából, egy kolostori igumen (apát), János, lőn a bolgárok érsekévé. Basilios 1020-ban három chrysovullal (oklevéllel) megerősíté a bolgár egyháznak jogait és területét,[305] *s egész Bulgáriának oláhjait az ochridai érsek alá rendelé*, a kinek joga lesz azoktól az oláhoktól a neki járó kanonikus jövedelmeket beszedni, s a kik kötelesek tisztelni az érseket, és elfogadni utasításait, meghagyásait.[306] 1272-ben Palaeologus Mihály császár megerősíté ama chrysovult.

Tehát 1020 tájban nemcsak a Haemus hegységben, hanem egész Bulgáriában széjjel laknak vala oláhok; hisz a régi két Moesia, azután a két Aurelianusi, t. i. a Folyóparti és a Belső-Dakia, továbbá Dardánia, melyek a III. és IV. században egészen ellatinosodtak volt, Bolgárországnak északi részei valának. Azokban előbb a szláv telepedések, azután a bolgár nép, mely már 923-ig, Symeon haláláig elszlávosodott volt, fogyasztották ugyan az ellatinosodott lakosságot, azt délre a hegyek közé is szorítván, de nem irtották ki, mint a történetek mutatják.

Jelesebb tudósítás bizonyítja, hogy már a bolgárölő

Basilios idejében nemcsak Bulgáriában, hanem a Pindos hegységén és Hellásban is oláhok tanyáznak vala. Ezek nyilván a szláv áradással sodortattak oda, mert tudjuk Konstantinos Porphyrogenetos tanúságából is, hogy Konstantinos Kopronymus uralkodása alatt egész Hellas és Peloponnesos elszlávosodott.[307] Ugyanis Basilios császár Kekaumenos Nikoliczát Hellas kormányzójává (δοὺξ Ἑλλάδος) és az ottani oláhok igazgatójává (ἄρχων τῶν Βλάχων Ἑλλάδος) tevé, a mely kettős méltóságot Kekaumenos 964—983-ig viselte. Larissa vala székhelye. Ott lakék két fia is, egyike, mint parancsoló 1066—1071-ben, a midőn a pindosbeli oláhok ellen vezérkedék, kik az adó súlya miatt fellázadtak. A Kekaumenos Nikoliczának unokája egy ideig polemarchos (hadi tiszt) vala Hellasban. Mint maga mondja, iskolai neveltetésben nem részesült, a mit tehát az oláhok multjáról írt, azt a nép hagyományából vette, a mely között ő és elődei szinte száz évet éltek. A tudósítás, a melyet az unoka Kekaumenos írt, 1071-ből való lehet.

«Pleres folyó (mely a Peneusnak egyik ága, a Pindosban ered, s ma Bleuresnek (Μπλεούρης) neveztetik) egy tágas völgyben az oláhok közt foly el, azokat két részre osztván, így szól Kekaumenos. Nektek és utódaitoknak írom ezt: Az oláhok nemzetsége (τὸ τῶν Βλάχων γένος) megromlott és hitetlen; se az istenhez, se a császárhoz, se saját feleihez nem hű. Az hazug és rettentő zsivány (ψεύδεται δε πολλά, καὶ κλέπτει πάνυ), kész mindenre esküt tenni barátainak és rokonainak, de meg is szegni. Soha senkinek nem tartotta meg a hűséget, még a régi császároknak sem. Trajanus legyőzte őket. Dekebalos királyuk pedig megöletett, s annak fejét lándzsán vitték Róma városán keresztül. Ezek az úgynevezett dákok és

naniában és Epirusban, nemcsak a Haemusban, hanem bessusok. Hajdan megerősített helységekben a Dunánál és Szávánál laktak, a hol most szerbek laknak. Hűséget tetetvén a császárok iránt, s lejövén onnan, a romaeok földjét pusztítgaták; azért ezek rájok megharagudván, széjjel verék őket. Elmenének tehát Epirusba, Makedóniába, legtöbben Hellasba. Az oláhok gyávák, nyúlszívűek, de gyávaságból szemtelenek is, azért tanácslom nektek, hogy ne higyjetek nekik (παραγγέλλω οὖν ὑμῖν, ἵνα μὴ πιστεύητε τούτοις τὸ σύνολον).»

«Azt kérdé valaki az oláhoktól: Hol vannak most nejeitek és csordáitok? Azt felelék: Bulgáriának hegyein. Mert szokásuk, hogy csordáik és háznépeik áprilistól fogva szeptemberig a magas hegyeken tartózkodnak, a hol nagy a hideg.»[308]

Kekaumenos ezt intésül írja utódainak vagy rokonainak, kik, úgy látszik, az oláhok egy részének földesurai valának. A többi oláhság nyilván császári uradalmakon lakott, adót fizetvén, a melynek súlya miatt 1066-ban fel is lázadt.

Kekaumenos a szóhagyomány után beszéli el, a mit Trajanusról és a dákokról felhoz; ez pedig nagyon távol van a történetek valóságától. Ezért is tanúlságos, mutatván, hogy sehol és soha a szóhagyományt biztos történelmi forrásnak nem vehetni.

Érdekes azonban e tudósításban az, hogy az oláhok a dunamelléki tartományokból, a hol a benszülöttek leginkább el voltak latinosodva, származtak Epirusba, Makedóniába és Hellasba. Érdekes az is, hogy ezen oláhok nyájaikat nyáron Bulgária hegyein tartják vala, mely hegyek csak déli Bulgáriában azaz Makedóniában lehettek; mert tudjuk, hogy ez a tartomány is Bulgáriához tartozott.

A vlachok költözködő hajlandóságát az is bizonyítja, hogy korán feltüntek az egészen görögössé vált Chalkidea félszigeten is. Athos hegyén (a keleti egyháznak leghíresebb kolostoraival szinte elborított hegyen) az Iberon kolostornak egy irománya szerint, háromszáz vlach háznép telepedett volt meg (τριακοσίαι φαμελίαι ἦσαν ἅπαντες οἱ Βλάχοι), kiknek szállásait, mint másutt is, úgy hívták, hogy *katun*ok (κατοῦνες). A kolostori rendszabályok ellenére a kalugerek (szerzetesek) szabadon közlekedének a szomszédos vlach juhászokkal, kiknek nejei és leányai férfi-ruhában bojtároskodtak; a szerzetesek nemcsak tejet, sajtot és gyapjut vettek azoktól, hanem velök mulattak is. Megtudván ezt Miklós, konstantinápolyi patriárka, a külső világgal való összeköttetést teljesen megszünteté, s Komnenos Alexios császár a Peloponnesusba telepíté a vlachokat 1097-ben. A híres athosi sajtot ezentúl a kalugerek maguk készítették.

A tudeliai Benjamin 1159—1173 között Saragossából Itálián, Görögországon stb. által Palaestinába utazván, Thessáliában vlachokra talála, kikről ezt írja: «Zeitunnál kezdődik *Valachia*, melynek lakosai hegyeken laknak. A nép *valach*nak neveztetik, s oly sebesen *szaladnak*, mint a kecskék. A hegyekről a görögök birtokaira csapnak zsákmányért. Senki sem meri bántani; nincsen király, a ki meg birná őket zabolázni.[309]

A déli oláhokról való tudósítást a byzanti irók, p. o. Niketas Choniates, azzal toldják meg, hogy Thessaliát *Nagy-Vlachiá*nak (μεγάλη Βλαχία) nevezték; hogy Aetoliában és Akarnaniában *Kis-Vlachia* (μικρὰ Βλαχία), a délkeleti Epirusban pedig *Felső-Vlachia* (Ἀνωβλαχία) volt. Tehát már 1000. tájban a *vlach*, oláh népnév az egész balkáni félszigeten ismeretes vala.

A XI. században gyakran találunk vlachokat a császári seregekben; mert nyájörző vagy nomád életűek lévén, mint megkeményedett testű emberek szivesen látott katonák valának. Vlach helységek is tünnek elő. Alexius Komnenus 1082-ben Konstantinápolyból Trikala felé Boemund ellen indulván, *Exeva* vlach helységen mene által.[310] Ugyanezen Alexios 1091-ben a kúnok ellen hadakozván, a történetíró leánya, Anna Komnena, azt mondja, hogy új sereget részint bolgárokból, részint azokból gyűjtött volt, kik nomád életűek, s a kiket a köznyelv vlachoknak nevez.[311]

A XII. században a magyar történetek is a byzanti császárság történeteibe szövődnek, a melyekben többször vlachok vagy oláhok szerepelnek. Akkor leghatalmasabb és legügyesebb byzanti uralkodó Komnenos Manuel (1143—1180), a midőn Magyarországon a nagyon ifjú II. Géjza (1141—1161) és ennek hasonlóképen fiatal fiai III. István (1161—1172), II. László (1162—1163) és IV. István (1163—1165) uralkodának, a kikre III. Béla (1173—1195) következik. A gyakran üresedő magyar királyi szék tehát nagyon inog vala. S ezen időre nézve a byzanti írók jelesebb forrásaink, mint a hazai krónikák[312] és a nyugati latin írók.

II. Géjza a két atyafi testvérének, Lászlónak és Istvánnak, herczegi jövedelmet adott (a krónika szavai szerint: dedit ducales expensas), azaz országa bizonyos részének jövedelmeit szánta volt nekik. Halála után 15 éves fia, III. István koronáztaték meg. Halljuk most a byzanti írót, Kinnamost.

«Gejzának, úgymond, két atyjafia vala, László (Βλαδισϑλαβός) és István (Στέφανος). Nem tudom, ezek mivel sértették meg bátyjokat, de az nagyon gyűlölte őket.

Ezek tehát sok ide-oda bujdosás után végre a (konstatinápolyi) császárhoz (Manuelhez) folyamodának, s annak védelme alá adák magokat. Itt az egyik, István, a császár kis-hugát, Máriát, Izsák Sebastokratornak szép leányát, vevé feleségül; a másik nőtelen maradt. Midőn Géjza halála után az egyiket a törvényes szokás hívná a királyi székre, — *mert az a törvény van a magyaroknál, hogy a korona mindenkor az életben lévő atyafiakra* (fitestvérekre) *szálljon* — a császár őket hazájokba törekvék visszavinni. Mert Géjza *megvetvén az ősi törvényt*, az uralkodást a fiára (III. Istvánra) szállította volt. A magyarok, részint tisztelvén ama törvényt, részint tartván a császár bejövetelétől, Istvánt, Géjza fiát, elmozdíták az uralkodástól, s azt az egyik testvérnek, Lászlónak, adák által, a másiknak pedig, Istvánnak, az *Uram* méltóságot juttaták osztályul. Ez a méltósági név t. i. az uralkodásra következőt szokta jelenteni a magyaroknál».[313]

Mind II. Lászlónak, mind IV. Istvánnak igen rövid ideiglen való uralkodása után ismét III. István üle a királyi székbe. Mánuel császár békét köt Istvánnal, s ennek öcscsét, Bélát, viszi Konstantinápolyba leendő vejének és utódjának. De mivel hogy Dalmatiát, mint Béla örökségét, követelte, csakhamar megint kitört a háború. A császár két sereget indíta ki Magyarország ellen, egyiket Alexios vezérsége alatt a Dunára, a honnan (Nándorfejérvár felől) estek meg rendesen a császáriak támadásai; a másikat Leon Vatatzes vezérsége alatt a Fekete-tenger felé, hogy onnan oldalba fogja a meglepett magyarokat. Ebben a seregben, írja Kinnamos, a császárnak szokott kisérője, igen sok vlach is volt, a kik, úgymond, Italiából való régi gyarmatosok.[314]

Ím ebből látjuk, hogy nemcsak Thessaliában, Akar-

a Balkán-félszigetnek északiabb vidékein is laktak oláhok, mert nyilván ezekből valók voltak a Leon Vatatzes seregebeliek. Azok a támadások sikerülvén, Manuel egy harmadik sereget is, Dukas János vezérlete alatt, külde ki, mely a Galicziával határos Tauro-Skythia felől sok magyar (hun) falut pusztított el. Ezen hadi tettet egy felállított ércz kereszt örökítette meg görög felirással, melynek latin fordítása így szól:

Pannonicae quondam numerosa hic germina stirpis
Mars et dura manus sustulit Ausonium,
Imperium Manuel Romae cum divus habebat,
Comnenum augustae gloria prima domus.[315]

Manuel a nagybátyját, Komnenus Andronikost, Nišnek és Branicsevonak (Ναΐσσοῦ τε καὶ Βρανιτζόβης) kormányzójává tette volt. Ez a császár élete ellen törekedvén, fogságba esik, a melyből kiszökvén, Halics (Galiczia) felé igyekszik menekülni. De midőn Andronikos félelme megszünt, mintha immár az üldözőktől ment volna, elérvén Halicsnak határait, akkor esék igazán a vadászok tőrébe. Mert a vlachok, kik szökésének hirét előbb vették volt, fogák meg s vivék vissza a császárhoz.[316]

Ez időben, tehát már 1164-ben, Halicsban is valának oláhok, kik jól ismerik vala az utat a görög császárhoz; a halicsi fejedelem akkortájban szövetségese lévén Manuelnek, s az egyházi viszony is Halicsot Konstantinápolyhoz kötvén.

III. István 1173-ban meghalván, öcscse, III. Béla, következék, kit a magyar krónika görögnek (graecus) nevez, mert Konstantinápolyban neveltetett volt, a hol nem lett Manuelnek vejévé, hanem még annak életében a magyarok királyává. Konstantinápolyban is Manuel halála (1180) után II. Komnenos Alexios (1180—1183)

és I. Komnenos Andronikos (1183—1185) igen rövid ideig uralkodván, II. Angelos Isaakos következék (1185—1195), ki III. Angelos Alexios (1195—1203) után ismét 1203—1204-ig ült a császári székbe, mint alább fogjuk látni.

Ezen Izsák, első neje halála után, III. Béla királyunk (Οὐγγρίας ῥήξ Βελάς) tízéves leányát, Margitot, kérte feleségül. A fényes lakadalomra s a vele járó költségekre pénz nem lévén, így beszéli el Niketas Choniates, a császárnak íródeákja, a városokból és tartományokból felhajták az adót, s evvel ellenségekké tevék a Haemosban lakó barbárokat, kik *azelőtt moesieknek, most pedig vlachoknak neveztetnek*,[317] s a kiket járhatatlan hegyek és várak biztosítanak vala. Mert látván, hogy adóba marháikat viszik el, fellázadának. Vezéreik ugyanazon népből való két atyafi, Péter és Asan, vala (ὁμογενεῖς καὶ ταυτόςποροι). Ezek ugyanis elmentek volt a császárhoz, be akarván állani a seregbe, ha nekik örököt adnak a Haemosban s azt császári oklevéllel (διὰ βασιλέιου γράμματος) biztosítják. Megtagadák tőlök, s minthogy illetlenül is viselték magokat, János sebastokrator arczul csapá Asant. Ezen felindúlván, a császár ellen izgaták fel az oláhokat, kik azonban kétségeskedtek. A két atyafi tehát ravaszsághoz lát. Egy házat épitének, azt a thessalonikai szent Demeternek ajánlván fel, s elhiteték a néppel, hogy a szent elhagyta Thessalonikát, s ebbe a házba jött lakni; mert isten is a bolgárok és vlachok (τοῦ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Βλάχων γένους) szabadságát akarja. Még bűbájos férfiak és nők is állanak elő, a kik véres szemekkel és tajtékzó szájakkal ösztönözték fölkelésre a népet; Péter pedig koronát teszen a fejére, veres papucsot húz a lábára s mint császár, úgy forog a nép előtt.

A lázadók Preslavát szeretnék elfoglalni, de látván,

hogy azzal nem boldogulnak, a nyilt helységekre rohannak, s sok szabad romaeost és marhát hurczolnak a hegyek közé. Izsák ellenök megyen egy kis sereggel, s meg is lepi őket a hegyek között: de Péter és Asan, meg más fejei a lázadásnak elillannak, s az evangeliom szerint, mint a disznók a tóba, úgy vetik magokat a Dunába s elmenekülnek a skythákhoz, így beszéli el Niketas Choniates, ki itt skytháknak nevezi a kúnokat, Oláhország keleti részének és Moldvának akkori urait. Izsák keresztül jár egész Moesián, itt-ott gabonát gyűjt fel, de megkérlelve a lakosoktól, elvonul a nélkül, hogy őrséget hagyna a várakban.

Asanék a kúnok közt, a zsákmányra való reménynyel, nagy segédcsapatot gyűjtenek s visszatérnek Moesiába, el lévén határozva, hogy egy uraság alá veszik a bolgárokat és mysieket (vlachokat), a mint azelőtt voltak,[318] azaz hogy felszabadítják. A császár nem maga indul ki ellenök, hanem a hadviselést János sebastokratorra bízza, a ki ugyan szerencsés, de az által gyanússá is válik Izsák előtt. Ez tehát Kantakuzenus Jánosra ruházza a vezérlést, a ki ügyetlenül (οὐ καλῶς) intézkedik. A hadviselés megint másra, Vranas Alexiosra bizatik: ámde ez ellencsászárrá teszi magát Adrianopolisban, miért fejével lakol. Efféle hadakozás nem fojthatja el a lázadást, mely a kúnok beavatkozása által veszedelmes háborúvá lett. A kúnok és vlachok együtt dúlnak.[319] Nemanja, a szerb lázadó zsupán is természetes szövetségesévé válik Asannak. Mégis Izsáknak sikerül Jambolnál 1187-ben egy nagy kún sereget utolérni, mely 12,000 foglyot és sok marhát hurczol el Thrákiából, s kimenteni a foglyokat. Sőt 1188-ban Asan nejét is elfogták a görögök, mire fegyverszünet álla be.

Asan, úgy látszik, már 1186-ban a trnovoi püspököt, Vaszilt a konstantinápolyi patriárkától független érsekké tette, hogy a bolgár egyház megint önálló legyen.[320]

1190. után a bolgárok és vlachok már megerősített városok birtokába jutnak s Sophiában a Ryli sz. János ereklyéit zsákmányolván el, azokat nagy pompával Trnovoba viszik. Másutt is hasonlót tesznek, Vaszil érsek mindannyiszor áhitattal fogadván azokat; mert a görög egyházak ereklyéivel az új egyházi és politikai hatalmat, úgy hiszik vala, biztosítják.[321]

A byzanti birodalom bajait még növeli a keresztes had, mely I. Fridrik császár vezetése alatt Magyarországon és Bulgárián keresztül Konstantinápoly felé tart, onnan az ázsiai partra kelendő által. Ez a hadjárat, melyet egy részvevő, Ansbertus leírt, sok világosságot derít a Balkánfélsziget akkori viszonyaira.

A Moguntiában 1188. márczius havában tartott gyűlésen határozta el magát a német császár a keresztes hadjáratra. Ennek hírét vevén Izsák görög császár, követeket küld Nürnbergbe, hol a két császár megbizottjai az evangeliumra tett esküvel szerződnek, hogy Fridrik nem mint ellenség fog a görög birodalmon keresztül táborozni: Izsák pedig élelmi vásárokat készít s általszállítja a kereszteseket Ázsiába.

1189. pünkösd másodnapján indul meg a keresztes had. III. Béla király követei által vendéglátó fogadást igér a császárnak és fejedelmeinek. A keresztes hadban ott van «episcopus Jazarensis de Ungaria», mi nyilván «Jaurinensis» akar lenni, tehát a győri püspököt érti a tudósító.

Már június 4-én a magyar király Esztergom mellett (in vicinia Strigoniae, quae et Grana dicitur, metropoli

prima Ungariae) fogadja a császárt, kinek Margit királyné, a franczia király huga, csodálatra méltó kettős sátrat ajándékoz. A városban egyik házban lisztet vagy árpát, másikban zabot mérnek ingyen a szegény keresztes eknek. Azonkívül megparancsolja a király, hogy a püspökségek és a városok mindenütt nagy bőséggel fogadják a sereget. «Vajjon félelemből vagy szeretetből tette-e azt a király, utóbb látjuk meg», elmélkedik a gyanakodó Ansbertus. Itt, úgymond, csak a pénzváltásban károsítottak meg bennünket a magyarok. (In solu commutatione denariorum et argenti Ungari graviter nostros angariaverunt.)

Sz. Iván napján, jún. 24-én nagy bajjal kelnek által a Dráván a keresztesek; Sirmiumon, hajdan híres városon keresztül menvén, Péter és Pál napján a Száván kelének által, a hol az a Dunába szakad. Tehát Pozsonytól fogva (postquam apud Prespurch terram Ungaricam attigimus) öt teljes hét alatt érték oda. A Száva partján ütötték fel sátraikat, egy félig lerontott városban, melynek neve Wizzenburg vagy Belgrád (in civitate semidirata Wizzenburch dicta, quae et Belgradum dicitur). A «Wizzenburch» Weissenburg, Nándorfejérvár.[322]

Július 2-án erdőkön keresztül Brandizbe értünk, — így beszéli el Ansbert — a hol a hajókról szekerekre rakánk mindent; tehát idáig a podgyász, élelem stb. hajókon ment le a Dunán. A császár a hajókat a magyar királynak engedé által, azzal viszonozván a vett jótéteményt; a király is követei által sok nagy ajándékkal tisztelé meg a császárt.

A brandizi herczeg álnokul viseli magát, mint valamennyi görög. A járt utakról félre, kősziklás utakra, vezetteti a sereget, azokat is be-bevágatja, még pedig a

görög császár meghagyása szerint. De a keresztes magyarok, jól ismervén a járást, két vagy három nappal megelőzvén a sereget, nagy sereggel tisztítják ki az utakat, ellenök a hitvány görögök nem állhatván (graeculis resistere non valentibus). De még gonoszabbat tapasztalnak a keresztesek. Igen nagy erdőbe érnek július 15-én. Ott görögök, bolgárok, szerbek, vlachok lesben várják őket; meg-megrohanják a táborukat, s a lólegeltető szolgákat mérgesített nyilakkal lövöldözik. «A kiket közőlök megfogtunk, megvallák, hogy a brandizi herczeg, de kiváltképen a görög császár meghagyásából tették.»

Abban az erdőben a magyar király küldöttjei is a sereghez érkeznek, azt jelentvén, hogy a király veje, a konstantinápolyi császár azért nem küldhetett követeket a német császár üdvözletére, mert a tengeren túl hadakozik. Azt is jelentik a magyar követek, hogy új keresztes és zarándok német sereg jő utánok.

Az alatt érkezik a görög kanczellárnak is a levele, mely urának csodálkozását fejezi ki azon, hogy a német császár nem jelentette meg neki a megérkezését, s hogy azért nem is gondoskodott a szükséges élelmi vásárokról. De megtudván, hogy a német császár már birodalmában van, tehát Straliz városába indította embereit a császár fogadására. Ez röviden azt felelé, hogy régen elküldte a münsteri püspököt és a nassaui grófot, de sőt camerariusát is, hogy megjelentsék jövetelét.

Nissában az élelem vásárlása végett három napnál is tovább időznek. Ez a város hajdan erősség volt, most félig le van rontva, mert Béla király Andronikos bitorlótól elfoglalta. Ide Nissába a szerb Neamen (Nemanja) és öcscse Krazimir (Kazimir) nagy pompával jelennek meg a császár előtt július 27-én, bort, árpát,

lisztet, sok ökröt és juhot meg egyebet hozván, s fegyvereiket ajánlván, ha a keresztes had a görögök ellen harczolna, a kiktől sokat szenvedtek a szerbek. Ők Nissától fogva sok földet foglaltak el, melyet megtarthatnának, ha a német császár elfogadná hódolatukat és hadi szövetségöket. De a császár megköszöné szivességöket, azt felelvén, hogy egyedül Jeruzsálem felszabadítására indult el hazulról, és másféle háborúba nem elegyedik.

Most Ansbert előadja, miért törtek be a szerbek oly bátran a görögök birodalmába. Manuel császár halála után kiskorú fia, Alexios, kinek az atyja Fülöp franczia királynak nővérét eljegyezte volt, gyámjai által uralkodék. De rokona, Andronikos a törökök és más népek segítségével Konstantinápolyt elfoglalta, megölvén Alexiost és gyámjait, azután hat évig uralkodott. Ezen idő alatt a magyar király [323] és más fejedelmek el-elfoglalák a határos vidékeket; az apuliai király (II. Vilmos) pedig a tengerparti görög városokat pusztítgatá. Midőn Angelos Izsák élete is veszedelemben forgott, az megelőzé Andronikost, s maga lőn császárrá. Ez, hogy megerősítse uralkodását, Béla magyar királynak leányát, ki Ottokar stiriai herczegnek volt igérve, vevé feleségül. Azért mégis napról-napra hanyatlott a birodalom. Kyprosban más Izsák, a Hellesponton túl Theodorus lázadának fel; azonkívül Bulgária legnagyobb részében és a Duna felé *valami flachus Kalopéter és öcscse, Crassianus zsarnokoskodtak alattvaló vlachjaikkal.*[324] Ebben a bomlásban — így folytatja Ansbert — a szerb és horvát županok (profati comites de Servia et Crazzia) szövetséget kötének Kalopéterrel a konstantinápolyi császár ellen. Kalopéter is segítségét ajánlá a német császárnak az ellenségei ellen: de a császár nem fogadá el.

Ez öt dandárra osztván az összes keresztes hadat, — a másodikat a csehek és magyarok teszik vala saját zászlójuk alatt (secunda acies Boemorum et Ungarorum, utraque gente proprium habente signiferum) — Nissába elindul. Megint hegyes vidékre érkeznek, a hol az utakat elálló görögöktől és vlachoktól sokat szenvednek. Eme zsiványok üldözésében különösen a pergei udvarbiró Fridrik (Fridericus advocatus de Perge) tűnik ki. Nissából elindulásuk után tizennegyedik napra Straliz[325] mezővároshoz érkeznek, melyet üresnek találnak; se élelmi vásár, se egyéb nem volt ott. Ellenben a szoros utak mind el vannak rekesztve, sőt a szent Basilius régi szorosait a keresztes hadnak megsemmisítésére erősítették meg.[326] Ekkor nyilvánossá lett a görög császárnak álnoksága.

Stralizből augusztus 14-én elindulván, utólérte őket az új keresztes had, melyet a magyar követek bejelentettek volt. Augusztus 24-én Philippopolisba jutnak, mely hasonlóképen üres, mert lakosai, a keresztesektől való féltökben elfutottak volt. De Izsák császár levele érkezék, mely eltiltja az átvonulást. (Sequenti die — aug. 25. — literas graeci imperatoris Ysaakii fastu et arrogantia plenas ac transitum nobis penitus denegantes dominus imperator solita suscepit modestia.) Aug. 26-án bevonulnak Philippopolyba, mint sajátjukba. Mindent kiásnak, a mit a lakosok eldugtak volt, s gazdálkodnak kényök-kedvök szerint. Tizenkét hétig ülnek ott, mert csendesség vala körülöttük, «quia siluit terra in conspectu nostro». A császár egész Makedóniát elfoglalhatta volna. Érdekes levelezés indul meg most a két császár között; Izsák szinte vonakodik elismerni Fridriknek császári méltóságát, ki azt feleli: «Engemet Fridrik ró-

mai császárnak, mindenkor Augustusnak neveznek s az vagyok is igazán.» (Me dici et re esse Fridericum Romanorum imperatorem semper Augustum.) Ezt a toldást «semper Augustus» I. Fridrik kezdé használni.

November 5-én elhagyák Philippopolyt, s már közel vannak Adrianopolyhoz, midőn a magyarok haza kívánkoznak. (Communi consilio Ungarorum in patriam, pro dolor! retroire antestantium ad ollas carnum Aegypti.) Hat báró és a győri püspök hagyja el népestül november 19. a keresztes hadat; csak három báró marad meg népestül.

Minthogy szinte ellenséges földön járnak a keresztesek, sokat szenvednek az ólálkodóktól. A pergei udvarbiró Fridrik most is vitézkedik. Száguldozásai messzire terjednek. Becsap egy *Flachiának* nevezett dús tartományba, mely közel van Thessalonikához, s abból annyi zsákmányt vitt magával, a mennyit csak elbírt vinni. (Invasit regionem opulentam, Flachiam dictam, non multum a Thessalonika distantem, in qua rebelles aliquot occidit, abundantiamque necessariorum plus quam revehere sui potuissent, invenit.) A passaui püspök meg a dalmatiai herczeg hasonlóképen zsákmányra indulnak ki és jól megrakva térnek vissza (et ipsi suos terra capta ex praeda hostium onustaverunt).

Deczember 24-én újra egyezkednek a két császár követei, mert Izsák látván országának pusztulását, mentül előbb szeretne szabadulni a keresztesektől. Aközben Kalopéter, a *vlachoknak és Thrakiának vidékein Bulgáriának ura*, ki császárnak óhajtja vala magát neveztetni s görög császári koronával megkoronáztatni, Fridriknek 40,000 vlachhal és kúnnal ajánlkozik Konstanti-

nápoly ellen indulni. A császár kegyesen ereszti el a követeket, azt iratván, a mi Kalopéternek tetszhetik (et Calopetro placentia rescripsit).

Élelmi vásárok nem lévén, s a tengeren való átszállítás is meg lévén tagadva, a keresztesek haragja a görögök ellen mind nagyobbá lesz s ők szertelen fosztogatást űznek; maga Ansbert is sokallja.

1190. január 21-én újra egyezkedni kezdenek a két császár követei. Béla királynak levele is ösztönzi Izsákot az egyességre, mert a keresztesek tartózkodása az országban ennek nagy kárával jár. A magyar követ, a ki a levelet hozta, azt is elbeszélé, a mit Bulgárián keresztül utaztában látott, hogy az elhalt és eltemetett zarándokok testeit a bolgárok kiásták és a földre hányva hagyják. De még februárius 3-án is a görög császár vlachjai és kúnjai bántják a sereget, kiket az hamar széjjel szór. Ámde a keresztesek csapatjai is folytatják a dúlást. Így a würzburgi püspök és a salmi gróf «versus terram Blacorum» száguldanak, ott üresen hagyott két várost találnak, a harmadikát megvíjják, ötezernél több embert vágván le.

Végre valahára febr. 14-én meglesz a teljes egyesség Adrianopolyban. Ez meglévén, a konstantinápolyi császárnak nagy étekfogója (dapifer magnus) tetemes sereget gyűjt össze az országot háborító vlachok ellen, s követségtől kéri meg Fridriket, hogy most béke lévén a két császár között, adjon segítséget a vlachok ellen. Ugyanazon nap Kalopéter is, a vlachok ura (ipsa die Kalopetrus Blachorum dominus), kit az övéi már görög császárnak neveznek, követséget küld Fridrikhez, tőle segítséget kérvén a görögök ellen. A császár üres kézzel bocsátja el mind a két követséget.

Nagy esőben ér a keresztes had Kalipolisba, harmincz-kilencz hetet töltvén a Szávától fogva idáig. Márczius 28-án hajózik által az utolsó csapattal a császár.[327]

Ansbert, mint látjuk, bolgár-vlach uralkodónak csak Kalopétert ismeri; Asant meg sem említi. Azt kell-e hát gondolnunk, hogy ez Péterre bízta az alkudozást a keresztes had fővezérével, I. Fridrik császárral?

Ennek kivonulta után Izsák bátrabban folytatá a hadakozást nemcsak a szerbekkel, hanem a bolgár-vlachokkal is, a kiknek leghatalmasabb s a birodalomra nézve legveszedelmesebb szövetségesei a kúnok valának. 1194-ben győzelmet nyer Izsák a szerbeken a Moravánál, s személyesen találkozik III. Bélával, az ipjával. Ekkor alkalmasint döntő eljárást határozának. Mert míg Béla Bdyn felől fogna támadni, Izsák nagy sereggel Konstantinápoly felől induljon ki. Ámde ezt most, 1195-ben saját öcscse, III. Alexios buktatja meg, s szeme világától fosztván meg, egy monostorba zárja. A szerencsétlen császárnak tizenkét éves fia, Alexios mégis Siciliába és Itáliába menekült.

Az új császár szeretne békét kötni a bolgár-vlachokkal, de Asan, a kúnokra támaszkodván, olyan föltételeket szab, a melyeket lehetetlen elfogadni (ἀδύνατά τε καὶ ἄτιμα δήπουθεν ἦν). Nem sokára egy bolgár, Ivanko öli meg Asant, s foglalja el Trnovát; de Péter urává lesz a városnak, s ezzel együtt a bolgár-vlach hatalomnak. Pétert is megölik s most öcscse Kalojános, vagy Ioannitzius (Jánoska) uralkodik (1197—1207.).

Ez az uralkodó, neje is kún lévén, legbelsőbb viszonyban él a kúnokkal, kik pusztításaikat egész Konstanti-

nápolyig űzik. III. Alexios tehát Kalojánost is békekötéssel kinálja, a ki azt kész elfogadni, mert Román, halicsi fejedelem Moldvába csapván be, a kúnok el vannak ott foglalva; s mert Imre magyar király Kalojánost bitorlónak tartja, s 1202-ben öt püspökséget foglalt el az alsó Morava mellékein, azonkívül Nemanja fiát, Istvánt megfosztván a királyi széktől s abba ennek öcscsét, Vulkánt helyezvén belé, magának a szerb királyi czímet (rex Serviae) tulajdonította, tehát nyugatról fenyegeti Bolgárországot.[328] Ezen szorultságában Kalojános a pápától reményli uralkodásának megerősítését, ha magát és népét a római katholikus egyházba igéri; hisz az előbbi bolgár uralkodók is többször tettek volt afféle lépést. Jelesen az első keresztyén bolgár fejedelem, Mihály, mind I. Miklós pápához, mind Lajos német királyhoz küldött annak idejében (866-ban) követeket, hogy tanítókat kapjon azoktól. A pápa sietve két püspököt indított Bolgárországba szóbeli utasítással, de írásbeli felelettel is azon kérdésekre, melyeket a bolgár fejedelem a pápa elébe terjesztett volt.[329] Lajos király Ermenrik passaui püspököt küldötte oda, de az ott találván a pápa embereit, visszatért. A pápa sem nyerhette meg a bolgárokat. Nem akarván nekik mindjárt pátriárkát adni, — pedig ezt óhajt vala a bolgár fejedelem, hogy független legyen Konstantinápolytól — sem azt nem hagyni meg püspöknek, a kit ott szerettek volna: Mihály bolgár fejedelem ugyanazt a Pétert, a ki Rómába ment volt tanítókért, a konstantinápolyi zsinatra küldte s már 870. márczius 16-án egyesült a keleti egyházzal, melyet a 855-ben lett pátriárka, Photius elszakasztott volt a római egyháztól. A hatalmas Symeon (893—927.) után Péter (927—968.) és Sámuel (968—1014.) bolgár uralkodók

alatt hanyatlás álla be, s mind Péter, mind Sámuel a pápánál keresének támaszt. Minthogy erre hivatkozást találunk a következőkben, föl kellett itt hozni.

Kalojános többször indíta követséget III. Innocentius pápához, de az a magyarok és görögök miatt nem juthatott Rómába. Mégis hírét vevén a pápa, 1199-ben a brindisi görög esperest, Domokost küldé egy levéllel Trnovóba. Hallván, így szól a levél, hogy *szüléid Rómanak törzséből valók* (quod de nobili Urbis Romae prosapia genitores tui origines traxerint), s hogy te azoktól örökölted buzgó hajlandóságodat az apostoli szék iránt, Domokost küldjük hozzád, a ki megtudja gondolkozásodat s mi, ha kell, nagyobb méltóságú követet indítsunk hozzád.»[330]

Görög lévén a levél hozója, nem talála bizodalomra, mígnem valami Praetextatus nevű (nobilis vir) eloszlatta Kalojános gyanúját. Azért ez csak három év mulva, 1202-ben külde választ, mely bolgárból görögre s ebből latinra fordíttatott.

«Én, Kalojános, a bolgárok és vlachok czárja (Ego Caloiohannes imperator Bulgarorum et Blachorum), úgymond, nagy örömmel vettem Szentséged levelét, s hálát mondok az Istennek, a ki tekintvén alacsony voltunkat, azon vérre és hazára emlékeztetett, a melytől származunk (qui respexit humilitatem nostram et reduxit nos ad memoriam sanguinis et patriae nostrae, a qua descendimus).» Tehát Kalojánosék csak a pápa által tudják meg, hogy római vérből és Rómából valók! Elmondja azután a levél, hogy Kalojános azért késett a válaszszal, mert sokan visszatartóztatták, de őt nem lehet vala rászedni (quia multi venerunt in imperium nostrum nos decipere cogitantes, sed nos ab omnibus bene novimus nobis prae-

cavere). Mint elődei, Péter, Sámuel és mások, úgy ő is koronát kér; mindenre kész, a mit Ő Szentsége kívánni fog. Kívánságának megadására a braničevoi (Brundezuberensis) Vaszil pópát indítja hozzá.[331]

Erre ugyanazon évben (1202) a pápa «Nobili viro Caloiohanni domino Bulgarorum et Vlachorum», a ki magát a nemes Rómától származottnak mondja, azt feleli, hogy vette a Vaszil pópától küldött levelet s felkutatván a régi emlékeket, azokból megtudta, hogy Mihály király koronát és érseket (archiepiscopum) kért a pápától, de azt is megtudta ám azokból, hogy a bolgárok, megcsalatva a görögök által, kivetették a rómánokat, s görög pópákat fogadtak be. Ezt tudván, nem ugyan kardinálist, de I. nevű kapellanusát, mint az apostoli szék legatusát, küldi hozzá, a ki az országa érseke számára a palliumot is megviszi. A legatusnak kötelessége megvizsgálni a történeti emlékeket, hogy kiderüljön a valóság. A mit a legatus rendelni fog, azt Kalojános fogadtassa el az egész bolgár és vlach egyházzal. Mert valamint magát rómainak tartja, úgy utánozza is a rómaiakat; s a népe, a mely alítja, hogy a római vérből származik, kövesse ám a római egyháznak rendeleteit. (Expedit enim, ut sicut genere, sic etiam imitatione Romanus sis, et populus terrae tuae, qui de sanguine Romanorum asserit se descendisse, ecclesiae Romanae instituta sequatur.)[332]

Ugyanazon évben az érsek (Basilius indignus archiepiscopus et pastor de Zagora) megköszöni a pápának a palliumot.

A pápa rögtön felelvén, ismét elmondja, hogy a bolgár és vlach egyház, mely vér és test szerint a rómaiaktól származottnak tartatik, kövesse a római egyháznak rendeleteit.

1204-ben III. Innocentius üdvöt izen «Carissimo in Christo filio Caloiohanni, illustri Bulgarorum et Blachorum regi eiusque posteris» s jelenti neki, hogy Leo kardinalist legatusnak utasítja hozzá, leendő királyhoz, a kitől diadémát, királyi botot és megszentelt zászlót küld, továbbá pénzverésre való jogot, s a tirnovói érseknek a primási kiváltságot, hogy megkoronázhassa a jövendő királyokat, s a ki alá tartozzanak a bolgár és vlach tartományok metropolitái.

Kalojános azonban kéri a pápát, hogy tegye pátriárkává a tirnovói érseket, ki a chrismát Tirnovóban készítse. Mert ha megtudják a romaeusok (azaz görögök), hogy a pápától nyerte meg a fölszentelést, bizonyosan nem fognak neki chrismát adni. A mi Magyarország, Szerbia, Bulgária meg Blachia közös határait illeti, arra nézve ő szentsége ítéletére bizza a dolgot; egyébiránt a Bulgária és Blachia jogait birja ő, valamint a magyar király Magyarország jogait birja: «De tudja meg Ő szentsége, hogy az öt püspökség, melyeket a magyar király elfoglalt az egyházi joggal együtt, s a melyek megsemmisültek, az én birodalmamhoz tartoznak». (Sciat autem Sanctitas Tua, qod V episcopatus Bulgariae pertinent ad regnum meum, quos invasit et detinet rex Hungariae cum justitiis ecclesiarum, et episcopatus ipsi sunt annihilati. Et si justum est, hoc fiat.)

Ujra jelenti Innocentius Kalojánosnak, hogy megkoronázására elküldte Leo kardinalist, mert, úgymond, különösen lekötelezettjei vagyunk a bolgár és vlach népeknek, hogy nemcsak elfogadták a római szék által a katholikus hitet, hanem hogy a rómaiak véréből származtak, a kiknek előmenetére és szolgálatjára kiváltképen mi vagyunk rendelve (sed descenderunt etiam ex san-

guine Romanorum, quorum sumus profectui et ministerio specialius deputati).

Jelenti azt a magyarországi érsekeknek, püspököknek apátoknak is, hogy tisztességgel fogadják mentében, jöttében Leo kardinálist, a ki annál inkább fogja őket a római széknél pártolni, mennél jobban lesz általok megtisztelve.[333]

Ámde Imre magyar király a legatust országa határán letartóztatá, nem engedvén meg, hogy által mehessen Bulgáriába. Mi oknál fogva történt ez?

III. Innocentius pápa új nagy keresztes hadat mozdított volt meg, mely leginkább flandriai és franczia lovagokból állott. Ez a nagy had velenczei hajókon szándékozott Egyiptom elfoglalására s onnan Jeruzsálem felszabadítására menni. De a velenczei kalmáros hatóság roppant szállítási bért követelt, a melyre a lovagok aranya, ezüstje nem elég; még 34,000 márka ezüst hijával valának. A velenczei dux (doge), Dandolo, egy nyolczvan éves vak aggastyán, de nagy tapasztalatú s még eleven testilelki erejű férfi, azt ajánlá a lovagoknak, hogy ha néhány elpártolt dalmát városnak megzabolázására vállalkoznának, ő személyesen venne részt a szent háborúban, s kieszközölné a velenczei köztársaságnál, hogy adjon hitelt addig, míg valami gazdag hódítás lehetővé teszi a fizetést. Nagy habozás után reáállanak a keresztes fejedelmek legtöbbjei, s a szállító és hadi hajók nagy serege, a milyet az Adriai-tenger még nem látott, 1202. október 3-án indult el Velenczéből. Jadera (Zára) alá érkezvén, azt november 10-én ostromolni kezdik; mert Jadera a velenczeiek ellen a magyar király oltalmába adta volt

magát. Elfoglalván a várost, kikötőjében telele a hajóhad. Hiába gyúlt haragra Innocentius, hogy a keresztes had, a mely a pogányok ellen indult ki, keresztyéneket pusztít; az nem zavarta meg a velenczeieket.

A császári széktől megfosztott és megvakított Izsák fia, Alexios, már előbb megjárta volt Rómát, Olasz- és Francziaországot, ha a nyugatnak segítségével visszaállíthatná atyját és magát a birodalomba. Most Zárában a keresztesek fejeit is fölkeresi s felette sok pénzt igér nekik, valamint a szent háborúba segédhadat is, ha Konstantinápolyt elvennék a bitorló III. Alexiostól. Erre könnyebben reáállanak azok, hisz a görög birodalom schismatikus; a pápa örülhet, ha megszerzik a római egyháznak. De Innocentius még sem helyeslé: keresztyének a görögök is. Azonban a kereszteseket az nem tartóztatja vissza; az ifjú Alexiost, a görög birodalom törvényes örökösét, viszik annak fővárosába.

Julius elején érkeznek Konstantinápoly alá, s Dandolo bölcs vezérlése alatt beveszik; mert III. Alexios gyáván elillant. Négy főkeresztes üdvözölni megyen a visszahelyezett császárt. «A fényes fogadó teremben a vak Izsák oldalánál ott ül neje, a magyar király (Imre) nőtestvére, a kinek megjelenése a görög nemes asszonyságokat is kiszólította házi elvonultságukból s azok a senátorok és katonák közé vegyültek». Az üdvözlők hivatkozván érdemeikre, tudaták a császárral a fia által tett fogadásokat, a melyeket azonnal teljesíteni kell. Belső termeibe menvén a császárnéval, főkamarásával, egy tolmácscsal és a négy keresztes követtel, Izsák megkérdé a fiát, mit fogadott, mit igért. «A keleti birodalomnak alávetését a pápa alá, segédet a szent földre s mindjárt kifizetendő kétszázezer márka ezüstöt». Sulyos, alig

is teljesíthető igéret, de semmi sem mulhatja felül a keresztesek érdemeit, válaszol a császár. Evvel megelégedvén a keresztes bárók, Alexiost atyjával együtt ünnepiesen megkoronázák a Sz. Zsófia templomában.

De hamar kitör az egyenetlenség a latinok és görögök között. Az utóbbiak gyűlölni kezdék, mint hite-hagyót, az ifjú Alexiost; az előbbiek pedig egy török mecsetre akadván, megtámadák a hitetleneket, üszköt vetvén házaikra, mi nyolcz napig tartó tűzvészt okozott. Így nőttön nőtt a gyűlölség a két felekezet között, mígnem háborúra fakadt ki. Ennek szítója a Dukas nemzetségből való Alexios, vagy ragadványnevével Murzuflus (nagy fekete szemöldű) volt, ki az ifjú császár bizodalmát megnyervén, azt 1204 febr. 8. elveszté. Izsák is nem sokára meghalt. Oda lévén a törvényes görög uralkodók, a latin bárók másodszor lesznek uraivá Konstantinápolynak, evvel együtt a görög birodalomnak. Májusban a flandriai grófot Balduint teszik császárrá, felosztván a birodalmat. Dandolo Romániának despotjává, a montferrati határgróf, Bonifacius, thessalonikai és makedoniai királylyá, mások más tartományok uraivá lettek.[334] Ekkor tünik elő a *Románia* név, a görög birodalmat jelentvén, de utóbb ennek volt Thrakia-tartományára szállván, melyben Konstantinápoly van, s melynek a török uralkodás alatt is *Rumili* azaz *Rum-tartomány* neve maradt.

Láttuk, hogy Imre magyar király letartóztatta Leo kardinálist, miért? azt az előadott történet meg III. Innocentius hosszú levele mondja meg.

A pápa 1204-ben azt írja Imrének, hogy felette nagyon csudálkozik azon, hogy tisztességgel fogadta ugyan a kardinálist, s el is kisértette országa határáig, a *Keve* nevű várig, de ott letartóztatta. Ezzel a kardinálisban

a pápát, a pápában pedig Jézus Krisztust sértette meg a király, tehát tegye azt jóvá. A király tettének okait előadván, a pápa ezekre így felelt:

Ad primum capitulum. A király hivatkozván arra, hogy a magyar királyok, Sz. Istvántól fogva, mennyire tisztelték a pápát, III. Innocentius azt viszonozza, hogy a pápák is kitüntették a magyar királyokat. Legujabban is, úgymond, midőn atyádat (III. Bélát) bizonyos okoknál fogva, melyeket te jól ismersz, az esztergomi érsek, bár sürgetve Sándor pápától, nem akarta megkoronázni, a pápa a kalocsai érseket hatalmazta fel a koronázásra — absque praejudicio Strigoniensis ecclesiae.[335] — Azután az Imre és öcscse András közt támadt viszálkodást is a pápa egyenlítette ki (reduxit ad pacem, quae licet formata fuerit et firmata, utinam tamen melius observata fuisset).

Ad secundum capitulum. A király azt írta volt, hogy midőn ő a pápa kérésére, a cseh királynak, a ki Fülöp német királytól elválván, Otto király mellé állott,[336] nagy sereggel segítségére ment: akkor Joannitzius (Kalojános) azt a földet foglalá el, a melyet atyja (III. Béla) az ő hugának, a görög császárnénak, kelengyéül adott volt, s a kúnokkal Serviának is azon részét, mely az ő (a király) koronája alá tartozik, kegyetlenül dúlatá, kik onnan sok keresztyént hurczoltak el rabságba. Erre a pápa ezt viszonozza, hogy nagyon sajnálja, s rajta lesz, hogy megorvosoltassék. Egyébiránt megköszöni a királynak, hogy addig szabad járást engedett országán keresztül mind a pápa követeinek Joannitziushoz, mind azénak a pápához.

Ad tertium capitulum. Te azt írod, úgymond a pápa, hogy Joannitzius jog szerint semmi földnek sem ura, ámbár tőled és másoktól sokat foglalt el (praefatus Ioannitzius

nullius terrae de jure est dominus) s azért csodálkozol, hogy hired nélkül akarjuk megkoronáztatni a te ellenségedet (quod tam manifestum inimicum tuum, te inconsulto, tam subito in regem proposuerimus coronare). Tudd meg tehát, hogy másképen áll a dolog, a melyet nem jól ismersz (ut salva tua pace loquamur). Elbeszéli a pápa, hogy már Péter és Sámuel bolgár királyok a római széktől kaptak koronát; hogy a bolgárok Miklós pápa prédikálására keresztelkedtek meg, s a pápa a kérdéseikre is felelgetett. De elhatalmasodván a görögök, megfosztották a bolgárokat a királyi méltóságtól, s azok a konstantinápolyi igát kényszerültek viselni. Most két atyafi-testvér, Péter és Joannitzius, *kik az előbbi királyi nemzetségből valók* (?), atyjoknak földjét nem megszerezték, hanem visszafoglalták, sok népen csudálatra méltó győzedelmet nyervén (de priorum regum prosapia descendentes, terram patrum suorum non tam occupare, quam recuperare ceperunt). Nem tagadjuk, mond a pápa, hogy talán idegen földet is ragadtak magokhoz; de erősen állítjuk, hogy ősi jognál fogva foglaltak vissza legtöbb földet, s mi erre akarjuk megkoronáztatni. Egyúttal azt is igéri a pápa, hogy a kölcsönös foglalgatások felől igazságot fog szolgáltatni Imre király és Joannitzius között (de terris invasis faciamus inter Te et ipsum utrique parti justitiam exhiberi).

Ezután a pápa a szerb ügyet adja elő. István nagyzsupán (nobilis vir Stephanus Megajuppanus Serviae) követet küldött a pápához, kérvén ezt, fogadja be népét a római egyházba, s adjon neki koronát. A pápa J. albaniai püspököt akarta a kellő intézkedés végett oda küldeni, de megtudván, hogy ez nagyon nem tetszik a magyar királynak, tehát felhagyott vele. Ellenben midőn Imre ezt az Istvánt félrelökte s helyébe Volkánt tette,

azt jelentvén követeitől, hogy az országot a római egyház iránti engedelmességre hajtja, s hogy, jogának sérelme nélkül, Volkánt koronázhassa meg a pápa, ez, Imre király ajánlatára, a kalocsai érseket bízta meg a dolog végrehajtásával: de bár két éve, úgy tudja, hogy semmi sem történt (sed cum jam biennium sit transactum, in nullo novimus esse processum).

Ezzel bizonyítá a pápa, mennyire jár kedvére a magyar királynak.

Ad quartum capitulum. Igaz, írja a pápa, hogy jól fogadtad a kardinálist, de nagyobb sérelem, ha kivetik a vendéget, mint az, ha el nem fogadják (turpius eiicitur quam non admittitur hospes) Azt kívánta a király, hogy a kardinális szolgáltasson neki igazságot Joannitzius ellen: de ez azt nem tehette, mielőtt Joannitzius a pápát el nem ismeri (antequam jugum susciperet apostolicae disciplinae, nostroque se subjiceret magisterio et praecepto). A legatus a hit terjesztésére van kiküldve, s abban akadályozza meg a király. Vigyázzon, hogy fel ne költse maga ellen a pápa haragját. Hát ha mi, úgy mond a pápa, fiadnak megkoronázását elleneznők.[337] Az neked test szerinti fiad (filius carnalis): nekünk meg Joannitzius lélek szerinti fiunk (filius spiritualis). Tékozló fiú volt ugyan, de megtért immár. Imre király ne viselje magát úgy, mint az evangeliumbeli idősebb fiú a megtért iránt viselte magát. Hogy azt mint csillapította le az atya, az evangeliumból tanúlhatja meg.

Ad quintum capitulum. A király azt írta volt a pápának hogy Jadera (Zara) elfoglalása neki helyrehozhatatlan kárt okozott; már két év mult el, s a király még semmi elégtételt nem kaphatott a pápától. Ha most Joannitzius megkoronázását megengedné, mielőtt e között

és a király között igazságtétel történik, soha sem kapna igazságot a római egyháztól (nunquam amplius per Romanam ecclesiam sibi posset justitia exhiberi).

Erre azt viszonozza a pápa, hogy anathemával sujtotta mind a velenczei dogét, mind a franczia nagyobb sereget; hogy midőn ez fölmentést kért, a pápa csak úgy adott, hogy a sereg fejei magokat és utódjaikat teljes elégtételre kötelezték, a mint a pápa kivánandja. A velenczei doge nem kapott fölmentést, az új velenczei pátriárka sem kapott megerősítést. Jadera ideiglen a gradoi patriárka [338] alá van rendelve: választasson a király annak rendje szerint új patriárkát, a pápa meg fogja erősiteni.

Végre tudja meg a király, hogy bár mennyire szereti Joannitziust a pápa, őt még is inkább szereti (quantum saepe dictum Joannitzius diligamus, Te tamen diligimus incompatibiliter magis).

Ezekre a felvilágositásokra a király enged a pápának, elereszti a kardinálist, a ki október 15-én ért Tirnovóba, ott november 7-én Vaszilt patriárkává tette, a következő napon pedig (november 8-án) megkoronázta Kalojánost.[339]

Ez jelentvén a pápának, hogy meg van koronázva, levelében így folytatja: Írok a magyarról is (Scribo autem Nobis et de Ungaro). Nékie semmi köze birodalmamhoz, ez nem is árt neki. Megmondhatja a kardinális, igaz-e vagy nem? Én őt nem vetem meg; ámde írja meg neki Szentséged, hogy ő se vessen meg engem, s ne támadjon meg. Ha pedig megtámadna, s én Isten kegyelméből győznék rajta, Szentséged ne gyanúsítson.

A latinokról is írok, a kik bémentek Konstantinápolyba. Szentséged intse meg, hogy távol maradjanak birodalmamtól, s ne vessenek meg engemet. Mert ha megtámadná-

nak, s én közölök néhányat megölnék, Szentséged ne tulajdonítsa nekem vétkül.

Küldök, evvel végzi levelét, két ifjat, Vaszilt (Basilius) és Betlehemet, hogy ott az iskolákban megtanulják a latin nyelvet, mert nincsenek nálunk nyelvtudósok, kik lefordíthatnák a leveleket, melyeket ő Szentsége nekünk küld (quoniam hic grammaticos non habemus, qui possint litteras, quas mittitis, nobis transferre). Ha megtanúlandják a nyelvet, jöjjenek vissza.[340]

Imre magyar király 1204 november 30-án meghalván, vele Kalojános többé nem érintkezett. A megkoronázott magyar gyermek-király Lászlótól s gyámja Andrástól nem kell vala tartania. Annál inkább óhajtott jó viszonyba jutni a latin hódítókkal. Fényes követséggel üdvözlé tehát az új császárt, hisz hive lévén a római pápának, kitől koronát és megszentelt zászlót kapott, magát az új császár atyafiának, s a görög birodalom felforgatásában részesnek is gondolja vala. Ámde Balduin azzal a gőgös üzenettel bocsátá el Kalojános követeit, hogy neki nem mint királynak a barátjaitól, hanem mint szolgának az uraitól kell kihallgatást kérnie.[341] Kalojános visszafojtá mérgét, látván, hogy a görögök gyűlölete a latinok ellen nőttön nő, s hogy majd lesz ideje a boszúja kitöltésének.

A császár Henrik öcscsét a lovagok szinével a Hellespontuson túlra küldi új hódításokra. Ekkor 1205 márcziusában kitör a lázadás egész Thrákiában. Kalojános kúnjai Kotzas vezér alatt, segítségökre jönnek a lázadóknak. A császár száznegyven lovaggal és az ezekhez tartozó apródokkal siet a lázadás helyére, s Adrianopolist, a lázadók fészkét, szándékozik megszállani, midőn a közeledő kúnok hire jut hozzá. A lovagi szellem soha nem tudván külömbséget a vigyázat és gyávaság között, a

nehéz pánczélú lovagok a kúnok eleibe rohannak. Ezek futást szinlelnek addig, míg az üldözők lovastól kimerülnek. Akkor a kúnok hirtelen megfordulnak könnyű lovaikon, semmivé teszik az alig pihegőket, magát a császárt is fogva viszik Tirnovába 1205. április 15-én.

Két hónappal az ütközet után Balduin öcscse, Henrik mint bailo (helytartó) jelenti a pápának a császár fogságát. A pápa hiába sürgeti ennek szabadon eresztését s a latinokkal való kibékülést, Kalojános nem hallgat reá, ki a lovagiasság és az emberség törvényeivel nem gondol, mert Balduin erőszakos halállal mult ki. Csak két év mulva lőn az bizonyossá, s ekkor a nevezett Henrik választaték meg császárrá (1206—1216).

Kalojános mind a latinok, mind a görögök ellen folytatván a háborút, melyben a kúnok pusztításai egész a Propontisig vagy a Márvány-tengerig érnek, Thessalonika megszállásához fog, de ott saját népének ösztönzésére ölé meg egy kún vezér, Manastras 1207. októberében. Kalojános vissza akarta volna fizetni, a mit Basilios császár a bolgárokon elkövetett volt, hogy romaios-ölőnek neveztessék, mint ez bolgárölőnek neveztetett. De a görögök és latinok Kutya-Jánosnak nevezik vala, mert a kúnok erkölcseitől vadállati természetűvé lett, s gyönyörködött a latinok gyilkolásában.[342] A bolgárok azonban kegyes, nagy czárnak tisztelték, s még ma is emlékezete mint «czár Kalijancso» élne a thrák bolgárok mondáiban.[343]

Tirnovóban Kalojános nőtestvérének fia, Boril üle az uralkodói székbe, fiai Asan, János és Sándor, Oroszországba menekülvén. Boril is hadakozék a latinokkal, de 1208. julius 31-én nagy veszteséget szenvede tőlök. Úgy látszik, azután némi barátkozás támada közte és Henrik császár

között, mert ez 1213-ban Boril nőtestvérét vette nőül. De meghalván Henrik 1216-ban, Boril el vala hagyva, s az orosz sereggel visszatért Asan János legyőzte és megvakíttatta 1218-ban.[344]

II. Asan János (1218—1241) az utolsó nevezetes uralkodó az 1185-ben felkapott nemzetségből. Azon időben magyar királyok II. András (1205—1235) és ennek fia IV. Béla (1235—1270); Nikaeában pedig a görög császárság helyreállítói Laskaris Theodor (1204—1229) és ennek veje Dukas Vatatzes János (1229—1253) uralkodának.

II. András magyar király a még atyja idejében fogadott keresztes hadjáratból visszatérvén 1219-ben, útjában Laskaris Theodor leányát, Máriát, fia Bélának, valamint a maga leányát Asan bolgár czárnak jegyzé el.[345]

Asan az epiroszi uralkodóval Theodorossal szövetkezik; de ez, mint változó elméjű és hitszegő ember, hamar felbontja a szövetséget s nagy sereggel indul Asan ellen. Kis kún csapatot, nem több, mint ezerből állót, küld eleibe Asan; Hebros folyónál (Maritza) találkozik a két ellenfél, s Asan nagy győzelmet nyer 1230. április havában. Oly mérséklettel és emberséggel használja győzelmét, hogy Adrianopolistól fogva Durrazzóig alája adják magokat a lakosok. Akropolita azt a dicséretet mondja róla, hogy nem gyilkolta sem saját alattvalóit, sem a romaeusokat (görögöket), azért nemcsak a bolgárok, hanem a romaeusok és más népek is szeretik vala.[346]

Ugyanakkor építtete egy székesegyházat Tirnovoban, melynek feliratát az újabb időben fedezték föl. Többi közt azt hirdeti e felirat: «Midőn az egyházat kifestik vala, a 40 mártir segítségével Romaniában a görögök ellen hadakozám, a Kyr (úr) Komnin Theodort minden

boérjaival együtt elfogám, s minden földet meghódíték Odrintól (Adrianopolis) fogva Dračig (Durazzo). A frankok csak Czarigradot (Konstantinápoly) és a körülötte való városokat tartották meg, de akaratom szerint cselekesznek; rajtam kívül más czárjok nincsen; így akarta az isten.»[347] 1230-ban t. i. csak gyermek ül vala a császári széken Konstantinápolyban, míg Brienne János azt 1231-ben mint társcsászár el nem foglalta.[348]

Eddig külsőleg Asan a római egyházat, azaz a pápát tisztelte, de azután Vatatzes, nikaeai görög császárral szövetkezik a latinok ellen. Vatatzes kezdé meg a hadakozást, elvevén a velenczeiektől Kallipolist. Itt találkozik 1234-ben a magyar Mária és tíz éves leánya, Ilona Vatatzes császárral, Iréné császárnéval és tizenkét éves Theodor fiokkal. A szövetséget a két gyermek összekelése erősíti meg, melyet Germanos konstantinápolyi patriárka megáld, meg a bolgár egyháznak függetlenítése a konstantinápolyi patriarkaságtól; mert a tirnovói érseket, Joakimot, a császár és a patriárka beleegyezésével tirnovói patriárkává teszik.[349] A két szövetséges Konstantinápolyt is körültáborolja, bár hiába.

Hirét vevén ennek IX. Gergely pápa, felszólítja IV. Béla magyar királyt, hogy «Vatacius és Asanus schismatikusok» ellen és Konstantinápoly segítségére induljon. Mert Konstantinápolynak megtartása a Szentföld miatt is szükséges, a melybe és a melyből csak Románián keresztül van szabad menetel és jövetel. Ha a konstantinápolyi császárság a görögök hatalma alá kerülne, kik a pogányoknál is inkább gyűlölik a latinokat (qui magis Latinos odiunt quam pagani): a Szentföld könnyen elveszne. Siessenek tehát a magyarok (homines Ungariae), mert hozzá legközelebbek, annak segítségére.[350]

A magyar klérust is ösztönzi a pápa keresztes hadjáratra Asan ellen; sőt még a bolgár-vlach országban levő érsekeket, püspököket, apátokat stb. (in Bulgaria et Blachia constituti) is kéri, hogy fogadják jól a pápai követet, s vegyék reá Asant, hogy kettőzött erővel támogassa a latin császárságot és váljék el Vatatzestől, kit vajha gondjaik által az egyházba téríthetnének (utinam per vigilantiae vestrae studium ad sinum ecclesiae, superna suffragante clementia redituro).[351]

A pápa sürgetésére IV. Béla királyunk 1238-ban Zólyomból hosszasabban ír, mit bővebb kivonatban közlök. Béla, engedve a pápa intésének, Vatatzes görög császárt (Vatacium Graecorum imperatorem) meg-megkérte, legyen híve az apostoli széknek. A perusai püspök, mint legatus, megbízatása szerint felszólította a királyt, »hogy az apostoli szék meghagyásából (úgymond) és a mi bűneink megbocsátásáért foglaljuk el az elszakadt Asannak országát (ut terras Assoeni (sic) utpote schismatici auctoritate sedis apostolicae in remissionem peccatorum nostrorum occupare dignaremur). De Asanhoz barátság és rokonság köt minket. Fia és örököse van boldogult nőtestvérünktől; ő kivánságunkat teljesíti; mintha nemcsak barátunk, hanem szinte alattvalónk volna (nostris jussionibus sic in omnibus est subjectus, ut non tam amicus quam subditus videatur). Ha őt megtámadjuk, valamennyi jóakarónkat megsértjük Romániában. Mert Vatatzes a mi kishúgunkat (Helenát, Máriától való leányt) a fiának eljegyezte, s kedves nőmnek, a magyar királynénak fitestvére; az nagyon hajt reánk, s Asan személyében magát is megsértve érezné. S ha, bár később is, reá állana az unióra, méltóztassék Szentséged szokott kegyelmességével elfogadni. — Minthogy azonban az

üdvösségnél semmit sem szabad előbbre tenni, szándékunk vagy személyesen vagy embereink által Bulgáriát és Asannak egyéb birtokait elfoglalni, s azokat a lelkiekben az apostoli széknek, a világiakban pedig magunknak alávetni.»

De a nagy dologra a pápa közreműködése kivántatik meg. Az illető kéréssel a király a győri püspököt indította el a szentszékhez; de ha ez el találna késni, a legatustól is küldi. «Kérésünk, úgymond a király, hogy a legatusi méltóság ne ruháztassék másra, hanem csak mireánk, minélfogva szabadon berendezhessük a püspökségeket, mert ez a jog Szent Istvánnak meg van engedve (quia haec omnia beatae memoriae antecessori nostro, Sancto Stephano, sunt concessa). Ezt pedig azért kérjük, mert ha az ottani lakosok látnák, hogy római legatussal megyünk országukba, mindjárt azt gondolnák, hogy a világiakban is a szentszék alá akarjuk hajtani. Hisz leginkább azt vetik nekünk és más keresztyéneknek szemünkre, hogy szolgái vagyunk a római széknek.»

«Mivelhogy Bulgária részeinél a Szörény nevű tartományban,[352] mely azelőtt üres volt, a lakosok száma megszaporodott, kik eddig semmi püspök alá nem tartoznak, legyen jogunk azokat, tetszésünk szerint, valamely püspök alá rendelni.»

Még azt is kéri a király, hogy maga előtt a keresztet hordoztassa Magyarországon, midőn Asan ellen fog indulni, hogy minden magyar keresztes az ő seregéhez csatlakozzék; hogy a domonkos szerzetesek és a minoriták a kereszt fölvételét Asan ellen ugyanazon bűnbocsánattal hirdessék, mint a szentföldre való hadjáratra. Továbbá kéri a király, hogy egyházi számkivetés (excommunicatio) mondassék ki mindazokra, kik megtámadni

mernék Magyarországot, míg ő Asan ellen hadakoznék; de hogy másnak se engedtessék jog Bulgária elfoglalására, csak nékie. Végre kéri, hogy vétessék vissza az az excommunicatio, melyet Magyarországra a prenesti püspök, Jakab, mint legatus mondott ki (Jacobus Praenestinus sedis apostolicae legatus), a ki ennek az országnak állapotját nem ismeri (cui tamen statue Hungariae ei esset incognitus).[353]

A pápa szívesen teljesíti Bélának kéréseit, a ki azonban nem kénytelen Asan ellen indulni. Mert ez visszavette leányát Vatatzeséktől, a hol nevelődött volna, s a pápa felé hajlott. Mégis 1239-ben anathemával sujtotta a pápa, mert megint kiengesztelődött volt Vatatzessel. Asan meghalt 1241. júniusában. Utódja, Mária magyar nejétől való 9 éves fia, I. Kálmán, kinek halála után (1246) öcscse, Asan Mihály (1246—1257) következett. Az meg nagybátyjától, II. Kálmántól, öletett meg, a kinek életét nem sokára az Uros Rosos oltotta el. Így halt ki Asanék nemzetsége, mely némileg hírbe hozta a balkáni vlachokat.

Akropolita, Vatatzes és fiának, II. Theodorosnak történetírója, soha sem említi meg a vlachokat, pedig elég részletesen adja elő Asanék történeteit; jóllehet a vlach név sem ismeretlen előtte. Mert midőn II. Asannak birtokait előszámlálja, *Nagy-Vlachiát* említi meg, melyet az szintén birodalmához foglalt.[354] Kétségtelen, hogy a második bolgár királyság vagy czárság felállításában a vlachoknak némi részök volt, Asanék vlachok lévén; de az új államnak fő, sőt legfőbb alkotó része bolgár, szelleme egészen bolgár, mint egyháza is bolgár. A kúnok szereplését sem szabad említetlenül mellőzni; mert segítségök nélkül bajosan lett volna második Bolgárország.

Midőn 1185-ben Asan és Péter a byzanti császárság ellen feltámadtak, a kúnok a Dunán túl, a későbbi Ungro-Vlachia (Oláhország) keleti részén, Moldován és a Fekete-tenger északi partjain uralkodnak vala. Hozzájok folyamodának a testvér-atyafiak segítségért, a melylyel, mint láttuk, győztek is a görög seregeken. Azután is a latin császárság ellen a függetlenné lett új Bolgárországnak legfőbb segítsége a kúnok valának.

A tatárjárás kizavará őket a moldovai és oláhországi síkságokról, s részök Magyarországban találа új lakhelyeket, részök a Duna jobb partjára menekülvén, a szövetséges bolgárok közt maradt, sőt a latin császárság földjén is megtelepedék, a hol szívesen látták.

A latin császár, II. Balduin, pogány szertartással köté meg a szerződést a kúnokkal. A kún és latin sereg közt *kutyát* áldozának fel, s a szerződők egymásnak vérét ízlelék meg a szerződés megerősítésére.[355]

A keresztes hadakat kisérő egyik cistercita szerzetes, Albericus két kún fejedelemnek házassági kötését a frank bárókkal, és egyéb történeteiket beszéli el. «Soroniusnak, úgymond, két megkeresztelt leánya vala Konstantinápolyban, az egyiket a császári lovászmesternek (connétable = comes stabuli) fia, Vilmos, másikat pedig a hainaki Balduin vették feleségül. Jónásnak pedig — a ki főkirálynak látszik vala a kúnok közt (qui videbatur esse major in regibus Cumanorum) — a leányát Nargold bailo (biró) vette el, a kinek halála után özvegye apáczává lett.» S így folytatja Albericus:

«Ez az említett Jónás 1241-ben halt meg. Nem lévén megkeresztelve, Konstantinápoly falain kívül temeték el nagy sírdomb alatt. A sírdombnál nyolcz élő fegyverhordozót akasztának fel jobb felől és bal felől, a kik

önként meghaltak. Azonképen akasztának fel huszonhat lovat is.»[356] Ennyit a latinok közti kúnokról.

A bolgároknál is a kún nemesség összeházasodott a boljárokkal vagy boérokkal, tehát az ország legelső családjai között foglaltak helyet, természetesen mint az uralkodó egyházhoz tartozó keresztyének. Azon kún nemesség közül való *Terterij* György, ki 1280-ban a bolgár czári széket foglalá el; atyafia *Eltemir* is szinte függetlenül uralkodék a Balkánon. A *Terterij*-nemzetség 1322-ig birta az ország kormányát; sőt a bödöni Mihály is (1323—1330) hozzá tartozott mint utolsó ivadéka. Mai napig sok nyoma van ott a kúnságnak mind személy-, mind helynevekben.[357]

A latin császárság 1261-ben szünt meg. A nikaeai császárnak, ifjabb II. Laskaris Theodornak vezére, Stratopulos Alexios, hajtá ki Konstantinápolyból a gyűlölt latinokat. Laskaris Theodornak gyámja és társ-császára Palaeologus Mihály lévén, a két császár 1261. augusztus 14-én vonula be a görög császárság fővárosába. Mihály megvakíttatván az ifjú Theodort, maga kezde uralkodni, kiállván a vezeklést, melyet azon gonosz tett miatt reája kimondott a hajthatatlan Arsenius patriárka. De mert az uniót a római egyházzal megkötötte, habár szivében soha sem vala katholikus, görög alattvalóinak szeretetét nem nyerheté meg, jóllehet egyébiránt jó és vitéz császár volt, sok elvesztett tartományt szerezvén vissza a görög császárságnak.

1272-ben megerősítvén II. Basilios császár chrysovulját (arany-bulláját), elismeré a bolgár egyház függetlenségét a konstantinápolyi patriárkaságtól, a melyet II. Asan 1234-ben Vatatzestől is megszerzett volt.

Utódjainak történetei azonképen nem tartoznak ezen

munka keretébe, mint nem a bolgár királyokéi. Egész Bulgária 1398-ban lőn török tartománynyá; a görög császárság maradványa pedig, Konstantinápolynak elfoglalása által, 1454-ben juta II. Muhammed uralkodása alá.

Az új népet *Blach*nak, *Vlach*nak (Βλαχοι) nevezik az első byzantinus források. Kitől származik ez elnevezés, magoktól a byzantinusoktól-e vagy másoktól?

Úgy látszik nekem, hogy nem a byzantinusoktól származik. Ugyanis, mihelyt a hellének megismerkednek a rómaiakkal, ezeket *romaeus*oknak (ρωμαῖος) nevezik. A byzantinusok is, kik Nagy Konstantinus óta a római birodalom folytatói valának, magokat romaeusoknak nevezték. A meddig tehát a keleti vagy byzantinus birodalomban a római nyelv a kormányzás, törvénykezés és hadak nyelve maradt, addig a római nyelven beszélők magokat latinul *romanus*oknak, görögül pedig *romaeus*oknak nevezik vala. Ambár pedig a nyilvános élet lassanként elgörögösödött, a köznépnél mégis sok helyütt megmaradt a latin nyelv. Ez a latinul beszélő nép okvetetlenül megtartotta a romanus nevet, azt *rumuny*ra vagy aruminra változtatván.

A *rumunság*nak, azaz a *vlach* új román népnyelvnek támadása Kr. u. 400-tól fogva 600-ig lett meg, tehát megalakult, mielőtt a szlovén törzsek fölibe rakodtak a Balkán-félszigetnek. Schuchardt szerint (Voc. des Vulgärlatein I. 101. l.) még a VI. és VII. században egy közös életjel járta át az összes román köznyelvet; némely hangváltozások akkor érvényesülnek meg a nagy testnek minden tagjaiban. A *c*-nek (*k*-nak) *i* és *e* előtt való *cs*-vé,

sz-szé változása akkor lesz általánossá, valamint az *e* és és *o*-nak kettős hangúvá (ea, oa) levése is. Schuchardt tehát a Kr. u. VII. századot veszi azon határidőnek, a meddig a «lingua Romana rustica» megalakult. De Tomaschek Vilmos helyes állítása szerint azon határidő hamarább állott be a Balkán-félszigeten; mert a szláv beköltözés (600—625) után megszünt itt a többi román világgal való érintkezés. Akkor kellett, hogy támadjanak azon hangváltozások, melyek által különbözik a vlach nyelv a többi román nyelvektől. Azután kezdődik a szlovénség hatása, mely nagyon jellemző minden vlach dialectusra nézve.[358]

Illyria és Dalmáczia a római uralkodás alatt három törvényhatóságra (conventus) oszlott volt, melynek fővárosai *Scardona, Salona* és *Narona* valának. Figyelemre méltó, hogy a vlach vagy rumun *kuvent*, mely «szó»-t jelent, a «conventus» (összejövetel, gyűlés) kifejezésnek elváltozása; vagyis a latin «conventus»-ból a vlach *kuvent* lett, de más jelentéssel. A «conventus»-okon természetesen *szóltak* az emberek; de miután azok megszüntek, a «lingua rustica» mégis megtartotta a kifejezést a «szó» értelmével.[359]

A szlovének elhatalmazása miatt, melyet a bolgárok elszlávosodása követett, a Balkán-félszigeten megszünt a latin egyház, tehát megszüntek a latin prédikálók és irók, helyöket szláv prédikálók és irók foglalván el. Kr. u. 1000. tájban az egész balkáni félszigeten, kivéve a dalmát városokat az adriai tengerparton — melyek mind a bolgár, mind a szerb uralkodáson kívül maradtak — csak szláv és hellén szó hallatszott a keresztyén egyházakban; csak szláv és hellén nyelveken írtak azon kornak irói. A köznépi latin nyelvnek tehát nem vala

többé ott egyházi fentartója, mint Itáliában, Hispániában, Galliában. S miután a szláv nyelv számára egy új, a kyrill írás, kapott fel (885—900), a latin betűkkel való írás is kiesett a divatból: a bolgárok és szerbek a kyrill írással, a görögül beszélő és író byzantinusok és hellének pedig görög írással élnek vala. Tehát a dalmát városokat kivéve, az egész balkáni félszigeten az összes papság és íróság vagy kyrill vagy hellén írást gyakorlott. A latin nyelvű köznép, a vlach, annálfogva írás nélkül maradt, analphabetikussá vált. A ki közűle, a mint most mondjuk, a mívelt osztályba, vagyis az írás-tudók közé jutott, az természet szerint vagy szláv vagy hellén írástudóvá lett.

Írás-nem-tudó nép Itáliában, Hispániában és Galliában is volt: de a ki ott a közül a mívelt osztályba jutott, az természet szerint latin írástudóvá lett.

A *blach*, *vlach* népnév tehát nem származhatik a byzantinusoktól, hanem származott vagy a szlávoktól vagy a gótoktól. Šafarik azt írja: A szlávok a legrégibb időtől fogva *vlak*oknak nevezik a keltákat, s országukat *Vlachy*-nak. De hozzáteszi, hogy ezen szó összevág a német *Wälch*, *Wälscher* szóval. Az ó-németben is *vlach* annyi mint idegen, azután italus azaz olasz. A skandináv, különösen a svéd nyelvben, feltetszők a *valla* = legelőre hajtani; *vall* = legelő; *vall-hund* = juhász-kutya; *vall-gosse* = pásztor-fiú; *vall-flicka* = pásztor-leány.[360] Ezekből inkább azt vonom ki, hogy a germánoktól, jelesen a gótoktól, származik a *vlach* népnév, mely latinul-beszélőt és olaszt jelent. Mert a gótok előbb és sokkal nagyobb lökést vagy hatást gyakoroltak a keleti római birodalomra, mint a szlávok.[361] Egyébiránt akár a szlávok, akár a gótok a *vlach* népnév teremtői: annyi

bizonyos, hogy azt a byzantinusok idegenektől fogadták el.

Láttuk, hogy Kinnamos itáliai gyarmatosok utódjainak, Niketas Choniates pedig thrákoknak vagy moesiaiaknak tartották a vlachokat; mind a kettő tehát a bolgároktól és görögöktől különbözőknek ismerte. Az a szájhagyomány, hogy a vlachok a régi mysiek vagy moesiaiak, fenmaradt Konstantinápolyban a töröknél is, mert a szultán több ízben «a moesiai nemzet vajdáinak» nevezte az oláh vajdákat.[362]

Asan és Péter nemzetisége felől nagy vita folyik a szláv és rumun történetírók között, mert amazok tagadják, ezek meg erősen bizonyítják Asanék római eredetét. III. Innocentius 1199-ben azt írta, hogy, mint hallja, Kalojános elődei a nemes Rómának törzséből valók; a mire ez örömét fejezi ki azon, hogy a pápa neki vérbeli származását jutatta eszébe (reduxit nos ad memoriam sanguinis et patriae, a qua descendimus). A pápa ismételve inti, hogy római ivadék lévén mind Kalojános, mind népe, ragaszkodjanak tehát a római egyházhoz. Ezt a rumun történetírók megczáfolhatatlan bizonyságául veszik annak, hogy a vlachok a rómaiak igenes utódai. De nem tekintik azt, hogy a pápa a Kalojános elődein a régi bolgár királyokat érti, s csak is azokat értheti; hogy tehát a bolgárokat szintúgy, mint a vlachokat rómaiak utódainak tekinti. Mert a pápa a származást nemcsak ethnographiai, hanem leginkább egyházi szempontból nézi. Az előbbi bolgár királyok is «kedves fiai» a pápának, a mikor őt a keresztyén egyház fejének vallják: de mihelyt tőle elfordulnak, egyszeribe «veszedelmes schismatikusokká» lesznek, a kikre hadakat kell zúdítani. Kalojános is «legkedvesebb fia» a pápának, míg őt az

egyház fejének tartja; de midőn a keleti egyházhoz fordul, legott IV. Béla király, ha lelki üdvösségét szereti, tépje szét a rokonsági viszonyt is és foglalja el Bulgáriát. Hisz Kalojános göröggé lett, a görögök pedig még a pogányoknál is inkább gyűlölik a latinokat.

A rumun írók azt a körülményt is elhallgatják, hogy Kalojánosék nem tudnak vala latinul, hogy bolgárul írt leveleiket latinra kellett fordíttatniok a pápa számára; hogy azért két ifjat is küldének Rómába, a latin nyelv megtanulása végett, mert nálok nincsen latinúl tudó. Mintha a nemzetiséget mással, nem a nyelvvel, kellene vagy lehetne feltüntetni. A vlachok bizonyosan részint a római gyarmatokról, melyek, mint láttuk, sok száz éven keresztül virágoztak a balkáni félszigeten, részint az elrómaiasodott balkáni népektől származtak, melyek a Krisztus utáni IV. és V. századokban keresztyén latin egyházi kormányzás alatt éltek, de utóbb Bolgár- és Szerborszagban *szláv*, Makedóniában, Thessaliában és más déliebb tartományokban görög *egyházi* kormányzás alá jutottak.

Hát magok Asanék, a második Bolgárországnak alapítói, vlachok vagy bolgárok voltak-e? Niketas Choniates tanúsága szerint haemusbeli vagy balkáni, még pedig fekvő birtok nélküli vlachok voltak. De minthogy III. Innocentius pápa Imre magyar királynak azt írta, hogy Asan, Péter és Joannitzius az előbbi királyok ivadékai, s hogy visszafoglalták elődeiknek földjeit, nem pedig megszerezték azokat (non tam occupare quam reoccupare coeperunt): Jireček Tirnovóból valóknak és a régi bolgár czárok utódainak véli őket, s hogy Asanék csak czéljok elérésére ragadták meg a pápa szavait.[363] Pič László is azt tartja, hogy mind a pápa, mind Asanék részéről képmutatás,

hizelkedés és ravaszság szerepelt, hogy elérhessék, a mit óhajtottak (a pápa az egyházi egyesülést, Asanék pedig a koronát és patriárkai méltóságot), de lehető keveset vagy semmit se adjanak.[364]

Azt nem hiszem, hogy Innocentius és Kalojános szántszándékkal reászedték volna egymást: Innocentiushoz is eljuthatott a hír, hogy a vlachok római gyarmatoktól és elrómaiasodott balkániaktól származtak; a pápa regestumaiban pedig megtalálta, hogy az előbbi bolgár királyok Mihály, Péter, Sámuel a római pápával közlekedtek. A pápa véleményét, természetesen, nem utasította vissza Kalojános, sőt örült neki, hogy rómainak tartják, jóllehet nem is tudott latinul.

A szláv tudósok is előállanak különös nézeteikkel. Így a bolgár Palanzov a pápának eme szavait: A régi királyok törzséből valók (de priore regum prosapia descendentes) úgy érti, hogy midőn Svjatoslav Nagy-Preslavot elfoglalta, tehát a bolgár hatalmat megtörte, II. Boris bolgár czárnak egyik rokona Vlachiába (a későbbi Ungrovlachiába, mai Romániába) menekült, a hol nemzetsége egész 1185-ig uralkodott volna. Ebből a nemzetségből valók Asan és Péter, a második Bolgárország alapítói. A varsói Makušev meg (Bulgária a XII. század elején s a XIII. század első felében. Varsó 1872.) azt tartja, hogy a «Bulgarorum et Blachorum» nevezésen két országot kell érteni: a dunántúli Bolgárországot, meg a dunáninneni Valachiát. Makušev véleménye szerint tehát Asan és Péter az első szerencsétlen támadás után nem a kúnokhoz folyamodtak, hanem a dunáninneni vlachokhoz, s ezekkel térvén vissza, szabadították fel Bulgáriát. Egy orosz tudós, Uspenski, azt mutogatta meg, hogy míg a konstantinápolyi császárok Bulgárián uralkodtak,

a byzantinus irók gyűlölségből nem említék meg a bolgár nevet, s hogy a byzantinus befolyásnak lehet tulajdonítani, ha a nyugati irók annyiszor emlegetik a vlachokat, mert ezzel is háttérbe szoríttatott a gyűlöletes bolgár név. Csak akkor, úgymond Uspenski, kezdének a byzantinus irók a bolgárokra emlékezni, midőn segítségükre szorultak a Konstantinápolyban uralkodó latinok ellen.

Pič ezen alitást (hypothesist) egészen alaposnak találja, s a következő okokkal támogatja: Niketas Choniates egyszer sem említi meg a bolgárokat; a bolgárul írt oklevelek Asanékat mindenkor *bolgár*, vagy *bolgár és görög*, soha nem *vlach* czároknak nevezik; végre a balkáni félszigeten lakó vlachok nem valának politikai és államot alkotó nemzet, azok tehát a második bolgár birodalom alkotásában nem tehettek számot.[365]

A vlachok, miután a latin egyházi kormányzás (mindig az adriai városokat kivéve) a balkáni félszigeten megszünt, s a császári kormány is elgörögösödött, önálló politikai nép nem voltak többé; de másfelől a történetek bizonyítják, hogy hegyi pásztorokból igenis kerülhetnek ki nemcsak vitéz, de okos vezérek is, kik nemzeti hősökké válnak. Spartakus is, ki Kr. e. 72-ben Itáliában a rabszolgák felette derék vezére lett, a Haemusból való thrák pásztor vagy nomád volt. Ilyen vezérek valának Asan, Péter és Kalojános is.

Egyébiránt Pičnek állítása nem is való. Niketas csakugyan megemlíti a bolgárokat, még pedig akképen, hogy szivesen alájok vetették magokat a bátor vezéreknek, kik *Skythiá*ból — így hívja Niketas, nem pedig Vlachiának — *kún,* nem vlach segítséggel tértek vissza a *bolgárok* és vlachok (τοῦ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Βλάχων γενους) felszabadítására. Ansbertus sem ismeri vala a

byzantinusok gyűlölségét a bolgárok ellen, melyet Uspenski rájok fog, mert többször megemlíti a lest álló görögöket, *bolgárokat*, szerbeket és vlachokat.

Az sem bizonyít semmit is a vlachok léte vagy Asanék vlachsága ellen, hogy ezek bolgárul írattàk leveleiket. A vlachok nem lévén írás-tudók, s egy lélek sem tudván akkor vlachul írni, szlávul valának kénytelenek írni, s a pápák számára latinra fordíttatni, mert görögül nem írhattak se a pápának, se másnak.

Még egy körülmény tűnik elő. A pápának írt leveleiben Kalojános magát *bolgárok és vlachok uralkodójának* (imperator [rex] Bulgarorum et Blachorum) nevezi, a mint őt a pápa is czímezi; ellenben azon oklevelekben, melyeket Asanék a belföldieknek iratnak, csak *bolgár czárok*nak nevezik magokat. Ehhez hasonlót találunk majd a későbbi történetekben. A magyar királyok levelei az oláh vajdákhoz így szólnak: «*Magyarország havaseli részei vajdájának*» (regni Hungariae partium Transalpinarum Waivodae); a vajdák is a magyar királyhoz intézett leveleikben magokat *havaseli vajdáknak* nevezik (Waivodae partium Transalpinarum): ellenben a belföldieknek szlávul írt leveleikben magokat *Ungrovlachia* vajdáinak hívják.

A byzantinus írók szántszándékkal nem hallgatják el a bolgár nevet, tudtomra, nem akarták a bolgárokat, mint most szokás mondani, *agyonhallgatni*. Sőt Akropolita György, Vatatzes János kortársa (1222—1255) az Asanék történeteit megírván, egyszer sem nevezi meg a vlachokat; ő csak bolgárokat ismer, neki Asan, Péter és Joannitzius is bolgárok. De a következő történetke is bizonyítja, hogy Asan vlach volt. Egyszer egy görög pap más foglyokkal együtt a Haemusba hurczoltaték, s életeért könyörge Asannak, mert vlach nyelven tud vala beszélni.

De Asan kegyetlen létére azt felelé: egy romaeust azaz görögöt sem ment meg a haláltól, mert így akarja Isten.[366] A pap bizonyosan azért beszélt vlachul, mert Asan vlach volt.

Felette nyomós kérdés, hogy milyen volt a vlachok társadalmi viszonya mind a bolgár, mind a görög uralkodás alatt? Erre nem kapunk igenes választ se a bolgároktól, se a görögöktől, kivéve Kekaumenos tudósítását, melyben a vlachok a császárnak adózói; de kapunk a szerbektől.

A szerb Nemanja István, kit már ismerünk, 1198—1199-ben az Athos-hegyen levő Chilandar-kolostornak tett nagy adományában 170 vlach háznépet ajándékoz, névszerint 118-at számlálván elő. Ezen vlach háznépek a Radovo és Djurgevo járásbiróságba valók voltak. Ugyanennek a kolostornak I. Uroš István 30 vlach háznépet adományozott a Drin folyó mellékéről, mely adományt II. Uroš István azokkal a vlachokkal tetézte, kik a szent Nikita egyházhoz tartoztak Baniában, Skopia vidékén.

II. István, első koronás szerb király, a žičai kolostornak 211 vlach háznépet ajándékoz, talán az Ipek melletti Planináról. Uroš István 1330-ban az ő alapította dečanyi kolostornak két nagy legelőt a Drin és Lim folyóknál, a rajtok levő vlach faluval (katunu vlach), adományoza. II. Uroš István a Sz. Miklósnak szentelt chvosnoi kolostornak ád vlachokat tulajdonul; a Sitnicza folyónál levő gračanicai kolostornak is 30 vlach háznép szolgált. Dušan István 320 vlach háznépet ajándékoza a Sz. Mihály arkangyal kolostorának Prizren mellett a Bisztricza folyónál. Más egyházaknak és kolostoroknak is valának szolgáló vlachjaik. A szlovén-bolgárok közt is mindenütt

ott találjuk őket mint pásztorokat, paroikokat (zsellérek), magjup-okat vagyis rabszolgákat. Az oklevelek leginkább a Struma, Strumicza, Blagalnicza, s az ó-szerb országgal határos bolgár hegységeken tanyázó vlachokat emlegetik.[367]

Dušan István chrysovulja (arany bullája) szerint, ha a vlachoknak nyájaik voltak, minden 50 juhtól egy juhot és bárányt; minden 50 borjútól is egy borjút adóztak uraiknak. Ha saját nyájaik nem voltak, a kolostorok méneseit, csordáit őrzötték, füvet kaszáltak, a vetések csőszei gyanánt szolgáltak. Ha idegen marhát legeltettek, megalkudt bérök vala.

Lakásaiknak *katun* volt a neve, leginkább többesszámban, így *katuni*, mert a lakosokat is kifejezte; tehát a magyar *szállás* szó értelmének felelt meg. Minthogy háromszor a *kenéz* is említtetik az oklevelekben: a katunok vagy szállások elöljárói kenéz nevet viseltek.[368]

Ugyanazon Dušan törvényében a szerbek és arbonások (arnauták, albanok) *földmivelők*nek, a vlachok pedig *nyájőrzők*nek vannak jellemezve. Ezért-e vagy más okért, el is tiltotta Dušan a szerb férfi és vlach nő közötti házasságot.

Azon adatokból lehet a vlachok társadalmi állapotára Bulgáriában is következtetni. A bolgároknál felsőbb és alsóbb nemesség vala, melynek alattvalóiról Konstantin püspök prédikácziói (894-ből) értesítenek. «Minden vasárnapon, ha nem is minden napon, ilyen oktatást vévén — szól a prédikátor, — a nemesség számára köteles munkához (raboty vlastel) erőt nyerünk, s nagyobb lesz a bérünk, s ha a nemességnek tartozó munkát elvégzendjük, az isteni tisztelet után Istent szeretni fogjuk, a ki rajtunk megkönyörül, míg eljövend az élők és holtak ítéletére».[369]

Az alattvalók közé bizonyosan vlachok is tartoztak. A byzantinus uralkodás alatt az előbbi társadalmi viszonyok nem igen változtak, legfeljebb azt lehet gondolni, hogy az előbbi bolgár nemesség is alattvalói állapotra sülyedett. A kolostorok, általában az egyház, a byzantinus uralkodás idejében is megtartották alattvalóikat. Azt láttuk, hogy midőn Basilios császár a bolgár egyházat rendezte, a bolgár püspökök 655 földhöz kötött parasztot birtak (lásd a 267. l. 305. jegyzetét); nem vétünk talán, ha alítjuk, hogy 1185-ig a földhöz kötött parasztok, tehát leginkább a paraszt vlachok, száma tetemesen szaporodott.

Valóban a byzantinus uralkodás alatt a vlachok nem tartoztak a földbirtokosokhoz, — mint nem tartoztak azokhoz a pindusi vlachok Kekaumenos idejében. Ez abból tetszik ki, hogy Asan és Péter a Haemusban földbirtokot kértek a császártól, de azt nem kaphattak, mert talán rendkívülinek látszik vala. Az alattvalói tartozásról Bulgáriában is az volt a paraszt vlachnak a kötelessége, mi Szerbiában. Vajjon a vlach Asanék nem szüntették volna-e meg a boérságot azaz a volt bolgár nemességet? nem szüntették volna-e meg az egyháznak, a kolostoroknak földesuraságát? Bizony nem! Mert az arra mutató legkisebb kisérlet is azonnal véget vetett volna uralkodásuknak.

A vlachok általában pásztoroknak tűnnek fel; ebből az folyt, hogy vlachnak nevezték a pásztort ott is, a hol más nemzetségbeli volt a gulyás, juhász stb.

Idővel, természetesen, a vlach is sok helyütt szántóvető ember lett. S minthogy magát a saját nyelvén *rumun*nak vagy *arumin*nak nevezte, az a különösség állott elő, hogy nemcsak a görögök, hanem magok Oláhország

és Moldávia birtokosai is a földhöz kötött vlachot *rumun*-*nak* nevezték, a mint látni fogjuk.

Még a vlachok és Raguza városa közötti viszonyról adok kis tudósítást.

A szerbek a középkorban vlachoknak nevezik vala nemcsak a Balkán-félsziget vlach pásztorait és marhatenyésztőit (pecuarius), hanem az adriai parton lévő városok olaszait is, különösen a raguzaiakat.

Az 1215—1219. közt kelt oklevélben az első koronás szerb király azt mondja: *I da ne jemle Srblin Vlacha bez suda* (azaz: szerb ember ítélet nélkül ne tartóztasson le vlachot), mit az egykorú latin fordítás így fejez ki: Et ut Sclavus non apprehendat Raguseum sine judicio. Itt a raguzait vlachnak nevezi a király. — A boszniai bán Ninoslav Mátyás 1234—1249-ben három oklevelet ád ki, melyekben a bán alattvalója *srblin*nek, a raguzai pedig *vlach*nak neveztetik. De 1250. után rendesen *dubročanin*nak nevezik a raguzait, mert Dubrovnik Raguzának szláv neve; néha azonban *latin*nak is, p. o. egy 1372. évbeli oklevélben áll: In presencia nostri Cancellarii et testium *Latinorum* et *Sclavorum*. (Szerb ország a latinul vagy olaszul írt raguzai oklevelekben soha nem *Serbia*, hanem mindég *Sclavonia*, ritkábban *Rassia*.)

A raguzaiak egyik fő jövedelme a tengeri sónak árulásából folyt, melyet a belföldieknek, bolgároknak, szerbeknek szolgáltattak. Tudjuk, hogy az egész Balkán-félszigeten csak egy sóbánya van Bosznia északi részén, t. i. *Soli*, törökül Tuzla (tuz = só). A félsziget lakosainak legislegnagyobb része tehát tengeri sóval élt, melyet akkor a tengeri városok, leginkább pedig Raguza, szolgáltattak. Azért is ennek a városnak kisebb és nagyobb tanácsa minden kormánynál igen szorgalmatoskodik vala

kiváltságainak megerősítésében vagy megújításában. A kiváltságok nemcsak a sóvámot, melyet *komerk*nek (commerchium) neveztek, hanem azt is magokban foglalták, hogy mely vidékek lakosai tartoznak a sót Raguzától venni. Erre nézve tanúságos azon szerződés, melyet 1357-ben Uroš István szerb czár kötött a raguzaiakkal a sókereskedésre nézve. A raguzai «commerchium communis» (sic!) hét kerület (Draçeniça, Canali, Tribigna, Verm, Rudene, Chlm és Bossina) lakosait és az azokban megtelepedett vlachokat, azokon kívül még a Sclavoniából azaz Szerbországból való vlachok negyedrészét látta el sóval. Ellenben a czárnak komerkje (commerchium imperatoris) minden szerbnek (sclavi de Sclavonia), a kik a megnevezett kerületeken kívül laknak, s a szerborszägbeli vlachok többi három negyedének árulja a sót. — Természet szerint, kemény büntetés volt kiszabva arra, ki a szerződés ellenére árult vagy vett sót.

A só-szállítást Raguzából a belföldekre vlachok tették saját lovaikon vagy öszvéreiken, a mire őket szerb, boszniai vagy más vállalkozók szegődtették. A szegődtetést a tengerészettől kölcsönvett műszóval *naulicare*nak nevezik vala. A beszegődött vlach — mint vállalkozó — szerzette össze a megalkudt számú teherhordó lovakat vagy öszvéreket, néha 150-et is, a szükséges emberekkel, néha 70-nel is. Az ilyen szállító seregnek a neve *turma* vala, vagy az arab kifejezés szerint *karavana*, szláv elváltozásban *karvan*. (Ma is a *turma* szó az oláh nyelvben csordát, nyájat jelent; a szerb nyelvben *turmar* = fuvaros, Frachtfuhrmann.)

A turma rendszerint a belföldekről ólmot, sajtot vagy egyéb portékát vitt Raguzába, s ott sóval rakodván meg, tért vissza.

Vlach pópák is egyesülvén raguzai kanonok urakkal, résztvettek afféle turma- vagy karaván-kereskedésben, s vittek bort tömlőkben belföldi helyre.

A vlachoknak főkészítménye a sajt volt, melynek árát a raguzai kis vagy nagy tanács szabta meg. Azért ezen vlach sajt pénz gyanánt is szolgált a forgalomban.

Viszontag raguzai szatócsok és mesteremberek járták fel a vlach katunokat, vásárolván és árulván a vlachok közt. Erről a raguzai törvényszék előtt 1285. augusztus 26-án tett panasz ad érdekes felvilágosítást.

«Néhai Péternek fia Márton, szűcsmester, meg lévén esketve, azt panaszlá: Én szűcsmesterséget űzvén, a vlachokkal közlekedém (ego steti cum Blachis et operabar artem pelicarie) s annyit nyertem volt, hogy nyolcz sajtom lett, melyek négy perpert [370] értek. Midőn a vlachok közt jártam, egyik katunról a másikra, két vlach, néhai Juan vlachnak fiai, úgymint Tollislav és Moyslav, támadának reám, megverének, s erőszakkal vevék tőlem a sajtokat.» [371]

Végre a *bogomilság* is magára vonja figyelmünket, azon tekintetben, vajjon nem érintette-e a vlachokat is?

A paulikianusok tanát, mely keletről származott a byzantinus birodalomba, a bolgár Péter idejében (927—960), a kiről tudjuk, hogy a római pápától fogadta el a koronát, egy Jeremiás nevű pópa, más nevével *Bogomil* (Isten-szerette, németül Gottlieb), gyökeresítette meg a bolgárok között, s követői róla kapták a *bogomilek* nevét. A bogomil felekezet a byzantinusok uralkodása alatt (1018—1186) nagyon terjedett a romaeusok és görögök között is, ámbár erősen üldözték a császárok, sőt talán azért is. A bogomilek a szentírásnak, különösen Pál apostól iratainak olvasásával, becsületes, szorgalmas

életökkel és a szegények gyámolításával tüntek ki: de megvetették a hierarchiát. Azért hajlik vala feléjök a nép: de azért gyűlölte öket mindenütt a főpapság.

Bulgáriából a szerbek és bosnyákok közé jutott, sőt Lombardián által Spanyol- és Francziaországba is, másmás névvel válván ismeretessé. Boszniában a *patarenusok* neve alatt emlegeti a magyar történelem, mert azok ellen a római pápák különösen I. Károly és I. Lajos királyainkat buzdíták fel. Déli Francziaországban pedig az *albigensek* neve alatt lettek hiresekké, mind miveltségök, mind különösen kegyetlen üldöztetésök és kiirtatások által.

S itt Francziaországban egy gúny-név tartotta fenn azon emlékezetet, hogy az albigensek tana Bulgáriából származott oda. A *bougre, bougresse*, mely semmirekellő embert, semmirekellő asszonyt jelent a franczia nyelvben, a *bulgár* szóból lett. Az uralkodó és üldöző egyház előtt az eretnek *semmirekellő*; úgyde az a veszedelmes eretnekség bulgár eredetű, azért *bougre*, *bougresse* nemcsak eretnek, hanem semmirekellő, gazember is.

A spanyoloknál a *vellaco*, *vellacho, bellaco* gúnynév kapott fel a XIV. században, mely gazembert, semmirekellőt jelent. Ez a gúnynév pedig nem más, mint a vlach, blach, valachnak elferdítése. A francziáknál is *blaische*, *blesche*, *blêche* gúnynév vált közönségessé, mely csalót, hitetlent jelent. «Már Huet fölismerte, hogy a *blêche* szó nem más, mint a «valaque»-nak középkori elváltozása», mond Petričeicu Hašdeu az alábbi jegyzetben felhozott könyvben. Mai franczia nyelvben e mondások: «c'est un homme bien blêche; c'est un vrai blêche» (= az igazán blêche ember) gúnyosan állandóság nélküli, haszontalan embert jellemeznek.

A franczia *blêche* némileg hasonlít az erdélyi német *bloksch* szóhoz. Nincsen kétség: a spanyol *vellaco* stb. s a franczia *blêche* akkor kaptak fel, a mikor a *bougre*, *bougresse* kifejezések. Valamint tehát ez utóbbi kettő a bolgár bogomilekre emlékeztet: úgy a *vellaco* stb. *blêche* is annak emlékezetét tartják fenn, hogy a bogomilek felekezetéhez vlachok is tartoztak. De azt nem merném állítani, mint Hašdeu, hogy a vlachok a XII. és XIII. században szinte egyenlő részben a bolgárokkal terjesztették volna a bogomilséget Európában.[372]

Az árpádiak rokonságai a keleti uralkodókkal.

Margita és fia János.

Tudjuk, hogy III. Bélának 10 éves leányát, Margitát, Angelus Izsák, konstantinápolyi császár, vette feleségül. Izsákot saját öcscse, III. Alexius, taszítá le a császári székről s megvakítván, kolostorba zárá 1195-ben. Akkor Margita császárné 20 éves vala.

A megvakított császárnak előbbi házasságából való 12 éves fia, hasonlóképen Alexius, a keresztes hadat Konstantinápoly alá hozza, hogy visszahelyezze atyját az uralkodásba. Ez 1203. július végén történt meg. A vak Alexius és neje Margita tehát megint uralkodásra jutnak.

Azonban a görögök gyűlölete a latinok ellen a császár fiára is kiterjedt, mert a görög egyházat alája vetette a római pápának. Murzuflus megöli az ifjú Alexiust 1204. február 8-án, a mire az öreg vak Alexius is meghal. Margita mintegy 29 éves korában özvegygyé lesz.

A frankok vagy latinok szétosztják magok közt a görög birodalmat; Balduin lesz császárrá, a montferrati határgróf Bonifacius pedig thessalonikai és makedoniai királylyá. Ehhez megyen az özvegy Margita férjhez. Bonifacius Görögország meghódításában foglalatos, midőn Balduin császár fogolylyá lett 1205. április 2-kán, s Tirnovóba hurczoltatik. Öcscse Henrik lesz 1206-ban császárrá s nőül veszi Bonifaciusnak előbbi feleségétől való leányát. A bolgárok és vlachok a Rhodopéban zenebonáskodnak, Bonifacius elől futnak ugyan, de visszatérő seregecskéjébe kapdosnak. Bonifacius pánczél nélkül rohan közéjök és halálos sebet kap, 1207. nyarán. A 32 éves Margita másodszor lesz özvegygyé s Magyarországba megyen lakni csecsemő fiával, Jánossal együtt.

Tizenhat évvel azután 1223-ban III. Honorius pápa «Dilecte in Christo filiae nostrae Margaritae, quondam imperatrici Constantinopolitanae» írja, hogy a szent szék oltalmába vette Margita birtokait, melyeket atyjától (III. Bélától) kapott, s a melyeket bátyja (II. András) is nála meghagy, úgymint:

1. «Castrum Keve cum toto comitatu, redditibus etc.

2. Varod, Perben, Camanc (Kamenetz), Zilzeug cum villis et piscaturis, cum servis et ancillis.

3. Regale praedium, Elyad dictum.

4. Tria praedia in Bacsiensi Comitatu, Soya, Curth et Mirislou.»[373]

1229-ben IX. Gergely pápa értesíti Ugrin kalocsai érseket, hogy ez «in nostra fecit praesentia recitari, quod dilecta in Christo filia, nobilis mulier . . . . soror illustris regis Ungariae acquisivit quondam terram, que appellatur *Ulterior Sirmia*, ratione cuiusdam partis Ungariae, quo *Citerior Sirmia* nuncupatur, ubi Sclavi et Graeci sunt.»

Tehát Margita császárné (és királyné) *Tulsó-Szerémséget* is megszerezte magának II. András bátyjától (Fejér III. 2., 157.). Látjuk, a gondos 54 éves Margita az új szerzeményét is a pápai szék oltalmába helyezi. Mit tudunk János fiáról?

1227-ben III. Honorius pápa «Dilecto filio, nobili viro, Joanni, nato nobilis mulieris Margaritae, quondam imperatricis Constantinopolitanae» ír (Fejér, III/2. 101. l.). Ebből annyit tudunk meg, hogy János mint 20—21 éves ifjú él.

Sajnos tünemény az Árpádok korában, hogy a királyi vérek közötti lázadások sürűen ismétlődnek. Vissza nem menvén a régibb időkre, tudjuk, hogy Imre ellen András lázadt fel, azután András ellen saját fia Béla, s ez ellen fia István. Az András és Béla közötti visszavonást a praenesti püspök, Jakab, mint pápai legatus egyenlítvén ki, mit «compositiónak» neveznek vala, a legatus az egyesség megtartását kénytelen az egyházi és világi nagyok által biztosíttatni. Ennélfogva tehát a püspökökön és másokon kívül.

1233-ban a következők ígérik Jakab legatusnak az egyesség megtartását: «Quod nos Calo-Johannes filius quondam Isaaci imperatoris Constantinopolitani, Demetrius judex aulae Regiae, Comes Simon . . . Vobis, domine Jacobe, apostolicae sedis legato vice et nomine Romanae ecclesiae et omnium ecclesiarum Ungariae . . .» szentül meg fogják tartani a compositiót vagy egyességet (Fejér, IV/2. 351.). Ezen oklevélben a «filius quondam Isaaci (Fejérnél *Jursac* áll) imperatoris Constantinopolitani» nyilván az iródeáknak tévedése. De minthogy Margitát, mint látjuk, mindig «quondam imperatrix Constantinopolitana»-nak nevezték, soha nem «regina Thessalonicae et Mace-

doniae»-nek, az íródeák Jánost nem Bonifacius, hanem Isaacus fiának hiszi vala.

Más föltetsző, hogy János itt *Calo-Johannes*nek neveztetik, mint az 1235-ben kelt oklevélben is, melyben IV. Béla király Dénes főlovászmestert, a ki fiúkorától fogva a királyfi körül forgolódott, s mint férfi a bödöni vár (castrum Budung, Bdyn) körülkerítésében kitüntette magát, a hol a bolgárok császárjának öcsese, Sándor, ellen vitézkedett (Insuper cum adhuc in eadem expeditione persisteremus, eundem [Dionysium] cum quibusdam baronibus nostris contra exercitum Alexandri, fratris ipsius imperatoris Bulgarorum, qui per multus acies et latentes insidias nostros homines ad depopulandam et spoliandam terram dispersos, frequenter invadere consveverat; qui etiam Bogomerium, filium Zubuslay, comitem et ductorem Siculorum captivaverat, duximus transmittendum); végre a ki a galicziai hadjáratokban is vitézül viselte magát, Tapolcsán birtokkal jutalmazza meg Nyitramegyében. Az ezen oklevélben megnevezett világi nagyok közt ott áll: «dilecto cognato nostro *Calo-Johanne*, domino Sirmii et comite de Keve.»[374] (Tehát Margita 1235-ban már nem élt, mert fia a szerémi uradalomnak birtokosa.) De föltetszik a *Kalo-János*, mely IV. Béla sógorának «a bolgár császárnak» (imperatoris Bulgarorum) a neve. Hogy jutott a magyar Keve megyének ispánja a *Kalo* névhez?

Nyilván az 1260. évbeli oklevél is, melyben V. István király «quaedam insula»-ról a Balatonban beszél, melyet Béla király «*Kalyano* comiti graeco» adományozott volt, ezt a Kalo-Jánost érti; ámbár görög comesnek mondja, mert Görögországban született. De bizonyosan a római egyház híve volt, mint atyja Bonifacius és anyja Margita.

Ez a Kalo-János örökös nélkül halván meg, a nevezett sziget a királyra szállott vissza. (Fejér, IV. 2. 323.) A magyar Kalojánosra dr. Pauler Gyula figyelmeztetett.

II. András rokonságai.

II. András királyunk, Margita hugánál fogva sógora volt előbb Angelus Izsák konstantinápolyi görög császárnak, azután 1205-ben sógora lőn Bonifácz thessalonikai és makedoniai latin királynak.

Második felesége Jolántánál fogva pedig veje lőn Courtenayi Péter konstantinápolyi latin császárnak, ki 1217-ben következék Henrik császár után.

Mária leányánál fogva meg ipja vala II. Asan János bolgár királynak.

IV. Béla királyunk a nevezett Mária húgánál fogva sógora volt II. Asan János bolgár királynak.

Felesége Máriánál fogva veje volt Laskaris Theodor nikaeai görög császárnak.

Minthogy Laskaris Theodornak veje és utóda Dukas Vatatzes János nikaeai görög császár (1222—1255); s minthogy azzal II. Asan János szövetkezett, s Máriától született 10 éves Ilona leányát Vatatzes János 12 éves fiának, Theodornak, eljegyezte: IV. Bélánk, Ilona kis húgánál fogva Vatatzesszel is sógorsági viszonyba jutott, mely viszony azonban hamar megszakadt.

De ha IV. Bélát az ifjú Laskaris Theodor sorsa érdekelhette, megtudta, hogy Palaeologus Mihály 1259-ben gyámja és majdan társ-császárrá lőn, s hogy ketten 1261. augusztus 14-én mint császárok vonultak be Kon-

stantinápolyba, a melyből a latinokat Strategopulus Alexius kihajtotta volt július 15-én. De azt is megtudta, hogy Palaeologus Mihály megvakítván az ifjú császárt, maga kezde uralkodni 1261. deczember 25-én. A konstantinápolyi latin császárságnak kezdetét II. Andrásunk 1204-ben, végét pedig IV. Bélánk 1261-ben láták.

A Kalo vezetéknév.

A mint a pápák és bolgár-vlach királyok leveleiben, azután Ansbertus tudósításában is láttuk, a Péter, János nevek eleibe *Kalò* (Calo) járt. Én ezt a görög Καλός-nak vevén, *Szép* Péternek, *Szép* Jánosnak értettem ama tulajdonneveket. S ebben Ansbertus is megerősített, a ki a *Calopetrus* mellett *Crassianus*t írt, mert azt gondolom, vala, hogy a Crassianus nem egyéb, mint *Krasi-János*, azaz Szép János; s hogy Ansbertus is a *calo* szót görögnek vette, mely az ó-szláv nyelvben *kraszi*. (*Kraszna*-megye a Kraszna folyótól kapta nevét, mely «szép vizet» jelent; *Kraszna hora* = szép hegy.)

Azonban a byzantinus írók Kinnamos, Niketas Choniates, Akropolites, a kik a bolgár-vlach történetek forrásai, tudtomra, nem írják ki azt a *Calo* (καλο) vezetéknevet az illető bolgár-vlach királyok neveinél. Azt gondolják talán némelyek, hogy gyűlölségből a bolgár-vlachok iránt hallgatták el a görög dísznevet. De nekem kétségem van, vajjon görög dísznév kaphatott-e fel a bolgároknál és vlachoknál azon időben, mikor ezek legnagyobb ellenségei valának a görögségnek? Vajjon akkor vették volna-e elő a görög szót, hogy vele hőseiket kitüntessék?

Én azt nép-psychologiai lehetetlenségnek találom. A *Kalo* vezetéknév nem volt, nem lehetett görög, hanem ἐπιχώριος = hazai volt. De hogy?

Hašdeu (a Limba Romana vorbita între 1550—1600, Tomulu I. 242. lapon) a régibb oláh nyelvből a *calo* szót hozza fel, mely *hóhért* (bourreau, xevep) jelent, s az újabb nyelvben *calau*nak íratik. Ez a *calo* szó pedig a czigány nyelvből jutott az oláhba, s jelent *feketét*; mert a czigányok gyakorolták Oláh- és Moldovaországokban a hóhérmesterséget. E szerint, ha felteszszük, hogy már 1200. tájban a czigányság el volt terjedve a Balkán-félszigeten, a *Kalo-Péter, Kalo-János* Fekete Pétert, Fekete Jánost jelentene, a mi ellen nép-psychologiai kifogás sem lehetne. A *Fekete* vezetéknév nagyon közönséges a különböző nyelvekben és népeknél.

Úgyde a czigányok történetei nem engednék meg ezt az okoskodást. Mert Miklosich, Über die Mundarten und Wanderungen des Zigeuner Europa's. III. 7. l. azt írja, hogy Európában a czigányokat csak a XIV. század vége előtt veszszük legelőször észre, jelesen Krétában 1322-ben, Korfuban 1346 előtt, Oláhországban 1370 tájban, Naupliában 1398-ban.[375] Ezen adatok elleneznék azt az állítást, hogy a czigányok már 1200 tájban lehettek Bulgáriában. Ámde az oláh vajdák, mint utóbb annak helyén majd látjuk, már 1385-ben negyven, s 1388-ban épen háromszáz *czigány «szállással»* — e szó az eredeti szláv oklevelekben fordul elő — ajándékozák meg az új kolostorokat. Ezt Petričeicu Hašdeu «Istoria critica»-jában beszéli el. Ama czigányok némileg meg vannak már telepedve, «szállásaik» vannak, s nagy számúak is; feltűnésök tehát Oláhországban bizonyosan jóval megelőzte az 1370-dik évet.

A *Fekete Péter*, *Fekete János* nevek annyira tetszenek, hogy a czigány nyelven kívül is keressük a *kalo*nak forrását. Ebbeli keresésünkben azonban a török-tatár *kara* = fekete szónál tovább nem mehetünk. Török-tatár szók a kúnok útján, kik legnagyobb cselekvők a bolgár-vlach történetekben, bőven juthattak a Balkán-félszigetre. A kún codexben is ott találjuk: *kara* fekete, *karardi* homályossá lett, *karalik* feketeség, tinta stb. Az *r* és *l* hangok váltakozása nem ritka a nyelvekben. Talán a török-tatár *kara* szó is a bolgár-vlachok szájában *kala*-nak, sőt *kalo*nak is hangozhatott. V. ö. a német *panzer* és magyar *pánczél*, a német *barbier* és magyar *borbély* szókat is. De ez alításnál nem egyéb.

XI.

Az oláhok Erdélyben való feltűnésétől III. András haláláig.

(1222—1301.)

II. András magyar király is 1214-ben a Szentföld visszaszerzésére indult el tetemes sereggel, a mit régen fogadott volt, az országot János esztergomi érsek és mások gondjaira bízván. Visszatérvén, legnagyobb zűrzavarban találá azt. Távollétében a féktelen urak, az ördög czimborái, mint a király nevezi, garázdálkodának, s minthogy a primás nem akart velök tartani, őt birtokaitól megfosztván, kihajták az országból.[376] Úgy látszik, akkor a német lovagok is túlkapának az eleikbe szabott határokon. Mert a király elvevé tőlük a Barczaságot. Nem sokára mégis, 1222-ben, Salzai Hermann nagymesternek (magistro religiosae fraternitatis hospitalis Sanctae Mariae Teutonicorum), a császár és pápa kedveltjének és tanácsadójának, nemcsak az 1211. évbeli adományt megújítá, hanem azt tetemesen nagyobbítá is, helyre akarván hozni a nagy veszteséget, melyet a rendnek okozott, midőn haragból elvette tőle az adományt (quia ira nostra contra eos provocata eo tempore, cum terram saepedictam eis praeceperamus auferri, fuerant non modicum damnificati). Most Krutzeburg várat (Nyén), melyet újra építettek volt, a hozzátartozó rétekkel együtt,

s annak határától fogva azt a földet is adományozá. mely a Protnikok végéig ér. Az új adomány a Halmágy gyepüitől kezdve (dél felől) a Barczavíz forrásáig, s innen tovább egész a Dunáig terjedt. A régi adományos földnek határait ismét az erdélyi vajda, Mihály, mutatja ki, a beiktatást pedig Fatales királyi prisztald hajtja végre, A hozzácsatolt új adományos földbe *Ypochz* bán, mint királyi prisztald, iktatja be a lovagrendet.

A király megengedi, hogy a lovagok kővárakat és kővárosokat építhessenek a kúnok ellen; hogy hat hajóval a Maroson, s hat hajóval az Olton sót, bármely sóaknákból, vihessenek lefelé, s ugyanazokon a hajókon szükséges portékákat szállíthassanak fölfelé; hogy nem kell se magoknak, se embereiknek vámot fizetniök, akár a székelyek, akár az oláhok földén menjenek is keresztül (cum transierint *per terram Siculorum*, aut per *terram Blacorum*); továbbá megengedi a király, hogy a kik eddig a királyi emberek vagy vendégek közül (de nostris hominibus sive hospitibus) a lovagok földjein megtelepedtek, ott maradhassanak, azokat vissza nem követeli; de jövendőben hajtsanak el mindenkit, a ki hozzájok. költözik, a beédesgetőket, behívókat pedig büntetés végett ki kell adniok a királynak vagy az ő tisztviselőinek. A pénzváltók nem fognak a lovagok földjeire járni, mert a király az új pénztől váró hasznot is a rendnek engedi által. Semmiféle pénzt azonban királyi engedelem nélkül veretniök nem szabad. Végre oltalmába fogadja a király a lovagok jelen és még megszerezhető földeit.[377]

Ebben az 1222. évbeli adományban világosan tűnik ki a politikai különbség a Barczaság és az ezen túli föld között a Dunáig. Az előbbi Erdélynek egy része, melyet a lovagoknak biztosítaniok kell a kúnok becsapá-

saitól, a kik miatt kietlen, néptelen maradt volt. A lovagok benépesítik, s ezáltal mintegy megszerzik a király számára. A Barczaságban tehát az erdélyi *vajda* a királynak képviselője, a prisztald[378] pedig jogtudósa. Ellenben a havasokon túli földet a kúnok kezéből kell kivenni, azt meg kell hódítani, azzal tehát meg lehet bővíteni a király birodalmát. A tett vagy teendő hódításnak nincsen biztos határa, ezt nem kell meg- vagy kimutatni. De ott is van már a királynak képviselője, a *bán*,[379] ki a prisztald tisztét is megteszi.

Honorius pápa még ugyanazon 1222-ki évben megerősíté a királynak ismételt és új adományát, még pedig szóról-szóra, csak az iktatókat hagyván ki, s ezt «a Protnikok végéig = ad terminos Protnikorum» így fejezvén ki: «a blakok végéig = ad terminos Blacorum»; valamint ezt «cum per terram Siculorum aut per terram Blacorum transierint» így írván: «cum per Siculorum terram transierint aut Valachorum».

Azonban reánk nézve azért nevezetes a királynak és a pápának oklevele 1222-ből, hogy a dunáninneni tartományokra nézve ott említtetik meg legelőször az *oláh* (vlak, blak) név. Ezt a nevet a *protnik* is meg akarja magyarázni. Ez is szláv szó, mit már a *nik* még annak is megmond, a ki nem sokat tud a szláv nyelvekből. A *prot* nyilván *brod*, a mi révet jelent, s helynevekben is fordul elő, mint a magyar *rév* szó (Komárom-rév, Nagy-rév stb.). *Német-Bród*, *Magyar-Bród* (Deutsch-Brod, Ungarisch-Brod) ismeretes helynevek az ország nyugatján; Tótországban is van *Brod*. Ennélfogva *brodnik* annyi, mint révész. Németországban a *furt* az, mi a magyar rév, a szláv brod; s ott van két Frank*furt*, vagy Quer*furt*, Schwein*furt* stb. A révek és révészek azon korban,

melyben a nagyobb folyókon hídak nem voltak még, nagy jelentőségűek valának.

De a *brod* szó, mint ige «broditi», azt is jelenti, hogy ide-oda járni, futkosni, azután hálóval halászni. *Brodnik* tehát költözködőt, barangolót, halászt is jelenthet.

Nem bizonyos, melyik értelem illik a brodnikokra; de az bizonyos, hogy oláhokat értenek az oklevelek, akár révészek, halászok valának, akár barangolók. Bizonyosabb a hely, melyben találják az oklevelek. Krutzeburg rétjeitől terjed az új adomány a brodnikok vagy oláhok végéig: tehát nyilván a Bodza folyó mellékén volt azoknak tartózkodása. Végre azt mondván az adományos oklevél, hogy a Barcza folyónak forrásaitól a Dunáig terjed az odaadott föld, ezt a Törcsvári-szoroson keresztül a Dimbovitza folyóra s annak mentiben, a mai Bukuresten keresztül a Dunáig nyúlónak kell gondolni.

Ezen, itt először megemlített oláhok még Erdélyen kívül vannak, de a magyar királynak hatósága alatt, mit a vám bizonyít, melyet a király oda enged a lovagoknak, mint a székelyek földjén fizetendő vámját is. Különben ott bán is fordul elő, Ypochz név alatt, mint láttuk.

Második megemlítése az oláhoknak a következő évben, t. i. 1223-ban, történik. András királyunk a szebeni egyháztól, azaz prépostjától, *Sz.-Mihály-hegyet* (montem S. Michaëlis, ma is Michelsberg, magyarul Kis-Disznód) visszavette volt, cserébe adván érte egy *Brodnik* nevű földet. Ezt a Sz.-Mihály-hegyet Gocelin nevű papjának adományozta, belé is iktatván az adományost; Gocelin pedig a czisterczita *Kertz* monostornak engedé által, mire a királynak megegyezését kéri. A király megadván ezt, az oklevél a határokat nevezi meg, melyek *Ruetel* és *Hermann*-falva közt huzódván el a *Keresztyén szigetig*

(Insula Christianorum, németül Grossau) a Cibin folyónál. Egyúttal megerősíti a király azt az adományát is, melyet maga tett volt Kertz monostornak, *eltávolítván róla az oláhokat* (quam prius eisdem contuleramus exemtam de blaccis), s melyet az akkori vajda Benedek jelölt ki a monostornak. Ezen adománynak északi határa az Olt (fluvius Alt); annak mentiben fölfelé Egör nevű mocsáron keresztül (per paludem que vocatur *Egewrpotac*) Nagybükk erdőig (ad fagos que dicuntur *Nogebik*) ér, melynek végén az *Árpás* folyó van. Az Árpáson fölfelé (dél felé) megyen a havasokig, s azokon (nyugatra) egy más patakig, — melynek neve olvashatatlan. Végre ezen patak mentiben (északra) az Olt folyóig tér vissza a határ.[380]

Ebben az oklevélben a *brodnik* nevű föld vagy szlávok vagy oláhok lakta föld, s azt az Olton keresném, mint az előbbi brodnikokat a Bodza folyónál kerestem. A *Hermann*-falva is itt említtetik meg először; ebből válik majd *Hermannstadt* (Szeben, Nagy-Szeben). A magyar *Szeben* név, nyilván a Cibin folyóról van véve. Nevezetes a *Keresztyén-Sziget* (insula Christianorum), mely «keresztyén» név ellentéte a pogánynak, nyert csak a következő században lesz ellentéte a görög egyháznak, vagy inkább a görög egyházhoz tartozó oláhnak. A kis-disznódi (Michelsberger) havas előtti hegy máig Götzenberg (bálványos hegy)-nek neveztetik, a melyen áldozó kövek-féle romok látszanak. A *Keresztyén-Sziget* tehát az előbbi besenyő-kún pogányságnak ellentéte. A név pedig a szászok megtelepedését előzött korból való, mert a német *Gross-au* nyilván akkor támadt, mikor a pogány besenyők vagy kúnok ott nem valának többé félelmesek.

András királynak külön adományát világosan mutat-

ják a mai *Kertz*, *Olt*, *Árpás* hely- és folyó-nevek. Itt a magyar nevek tünnek fel: az *Árpás* folyó-név, az *Egör-Patak*, a *Nagy-Bükk* erdő, a melyek legalább *magyar* birtokosokat, ha nem is lakósságot gyaníttatnak. Erről az adományozott birtokról András az oláhokat eltávolította volt, mielőtt a monostornak általengedte, mert így értem, az «exemtam de Blaccis» szókat. — Azért szólok bővecskén az idézett oklevelek tartalmáról, mert ethnographiai bizonyságokat foglalnak magokban.

1224-ben több oklevél vált nevezetessé. III. Honorius pápa a Barcza földet és a Havas-eli földet (terram Boza et ultra montes nivium) a lakosaival együtt a római egyház tulajdonába és jogába fogadá (vos et terram vostram in ius et proprietatem ecclesie Romane suscepimus), hogy a római pápán kívül más egyházi felsőségök ne legyen. Erre a lovagok magok kérték volt Honoriust, mondván, hogy szivesebben költöznek az emberek oda, ha tudják, hogy a terület a pápának különös tulajdonává lett. Tehát a szélesre terjedt szép föld hamarább megnépesedik majd a pogányok rémületére s a hivők nagyobb biztosítására. A pápai felsőség és az apostoli széktől kapott szabadság elismerésére a lovagok évenként két arany márkát, melyeket szabad akaratból ajánlottak, fizetnek a pápának.[381]

Ezt megsokallotta a különben kevés erélyt mutató király, mert azzal mint egyébbel is a lovagok teljes függetlenségre való törekvésöket mutatták; azért 1225. tavaszán fegyverrel hajtá ki a lovagokat, s azokat se Honorius, se IX. Gergely bárminő sürgetésére sem ereszté be többé.[382]

András 1224-ben a híres Andreanumot bocsátá ki, azt az oklevelet, mely az *erdő-elvi hűséges teuton vendégeket*

(fideles hospites nostri Theutonici Ultrasilvani universi) ... *még pedig Varastól Boraltig, a sepsi székelyek földjével, és a Darócz földjével együtt, mind egy néppé teszi* (quod universus populus incipiens a Waras usque in Boralt, cum terra Syculorum terre Sebus et terra Daraus unus sit populus) egy biró alatt. Kötelességök lesz ötszáz márkát fizetni évenként; az országon belül 50 emberök szolgál a királyi hadban, országon kívüli háborúban pedig, ha a király személyesen táborozik, 100 embert, ha valamelyik jobbágya (főméltóság) vezérkedik, csak 50 embert küldenek a seregbe. Papjaikat szabadon választják meg, de püspöki megerősítésre bemutatják; a tizedet azoknak fizetik, s általában egyházi ügyeiket régi szokásuk szerint intézik el (Sacerdotes suos libere eligant et electos representent et ipsis decimas persolvant et de omni jure ecclesiastico secundum antiquam consuetudinem eis respondeant). Azonkívül, folytatja az oklevél, «*az oláhok és besenyők erdejét vizeivel együtt adományozzuk nekik, hogy közösen használják az oláhokkal és besenyőkkel, s attól senkinek se tartozzanak semmivel*» (Preter vero supradicta silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis, usus communes exercendo cum predictis scilicet Blacis et Bissinis eisdem contulimus, ut prefata gaudentes libertate nulli inde servire teneantur). — Ki kell még emelni, hogy a király egy jobbágyának sem fog falut vagy pusztát adományozni a teutonok földjén, s ha mégis történnék afféle adományozás, ellene mondhassanak. (Volumus etiam et regia auctoritate precipimus, ut nullus de joubagionibus nostris villam aut predium aliquod a regia majestate audeat postulare, si vero aliquis postulaverit, indulta eis libertate a nobis contradicant).[383] Ha a király hozzájok menne, három megszállását tartoznak ellátni; a vajdának csak kettőt,

egyet bemenetekor, másikat kijöttekor. Végre kereskedőik mindenüvé vámfizetés nélkül járhatnak-kelhetnek.[384]

A teutonok vagy szászok földjei tehát *Varas*tól *Daróczig* és *Barótig* terjedtek. A «*Varas*» (ma *Szászváros*, németül Broos), mint helynév, különös érdekű. Várakat mutattak eddig az oklevelek, p. o. Halmágy-vár, Miklós-vár a német lovagok adományában; ezek is több várat építettek, névszerint Krutzeburgot (Kereszt-vár, Nyén), s még másokat is, melyek az előadás folyamában kerülnek majd elő: de várost nem találtunk még, annál kevésbbé a város nevet, mint tulajdonnevet. «Város» tehát igazán az első szembetűnő város vala, melynek a vidéki nép más nevet nem is talált ki, mint azt, hogy *város.* S az a vidéki nép magyarul nevezte meg «Váras»-nak, nem az alkotó német vagy teuton, szász nép, melynél *Broos* lett a neve. A mai hunyadmegyei lakosság tehát 1224 tájban magyar vala. A lakosságtól eredt magyar név jutott az oklevélbe is.

Darócz, németül Drasz vagy Draas, az oklevélben Draus, Drautz, a volt Kőhalmi székbe, most Udvarhely megyének homoródi járásába való helység, egyik keleti vége vala a székelység felé. A másik keleti vége a szász földnek *Boralt* volt, most Barót vagy Barolt, előbb a Háromszéki szék Olt kerületében, most ugyanazon nevű megyének miklósvári járásában. Az oklevélnek ezen szavai «usque in Boralt, cum terram Syculorum terre Sebus et terra Daraus» nem jelenthetnek mást, mint azt, hogy a szászok területe Barótig ér, a mely a sepsi székelyek földjén van, nem pedig «a sepsi székelyek földjével együtt». A Darócz, Daraus földje ellenben a szászok területébe van foglalva.

A király az oláhok és besenyők erdejét is adományozza,

még pedig *közös használatra az oláhokkal és besenyőkkel* együtt (usus communes exercendo cum predictis Blacis et Bissenis). Első kérdés: hol keressük ezt az erdőt? N.-Szebentől nyugatra, hol a Keresztyén-Sziget és Sz.-Mihály-hegy (Michelsberg) már meg volt említve, alig lehet azt keresnünk, annál is kevesbbé, mert IV. Béla mint ifjabb király,[385] 1233-ban egy *Corlard* nevű ispánnak *Loysta* földet adományozá a Lotor (Lauter) folyónál, mely az Oltba szakad a verestoronyi szoroson alul. Ez a föld vagy erdő nem tartozhatott a szászok területébe, a melyben, mint az 1224. évbeli Andreanum világosan kimondja, a király senkinek sem adhat «falut vagy pusztát».

Tehát forduljunk Nagy-Szebentől keletre. Ott találtuk már a kertzi monostort, melynek András király az Arpás vize mellékeit a havasokig adományozta, még pedig eltávolítván arról az oláhokat (exemptum de Blaccis). Vajjon tévedünk-e, ha az oláhok és besenyők erdejét az úgynevezett Kertzi-havasokban keressük? — Második kérdés: mit kell a közös használatból kiérteni? nem azt-e, hogy az oláhok és besenyők mint juh-tartók éltek és legeltették nyájaikat, bizonyos, határok által még meg nem szorított erdőben? S ezen pásztorok közt elfértek a szászok nyájai is, sőt a király akaratánál fogva el is kellett férniök; máskülönben abból az erdőből is kitakaríttatja az oláhokat és besenyőket. Erre pedig mind joga, mind hatalma volt a királynak, mit azzal is bizonyíta legvilágosabban, hogy a következő tavaszon a német lovagokat a Barczaságból és a Havas-eli területből kihajtotta.

Azért is gondolom, hogy az oláhok és besenyők erdejét a kertzi havasokon kell keresnünk, mert az 1231-ben

kelt oklevél a Szombathelylyel határos Boje földet oláhoklakta földnek nevezi ugyan, de azt is nem a szászokénak mutatja fel. Ugyanis a bordi Wydh fia Gallus az erdélyi káptalan előtt előadá, hogy a Szombathely (most Szombatfalva) szomszédságában levő Boje földet, mely jelenben az oláhok földjén van, Bujultól, Stoje fiától, megvette és sajátjává tette volt; azonban meggondolván, hogy az a föld, midőn még a bolgároknak, de a Fogaras várához tartozó, földje vala, emberi emlékezeten túli időben Trulh elődjeinek birtoka volt, s megkapván Trulhtól a földért lefizetett pénzt, azt nevezett Trulhnak kezéhez visszabocsátotta.[386] Ez a Boje nevű föld tehát hasonlóképen nem lehet vala az oláhok és besenyők erdeje, mert azon előbb bolgárok tanyáztak volt, most (1231 tájban) pedig oláhok lakják; de leginkább azért nem, mert ha 1224-ben a szászoknak adatott volna, Gallus nem veheti meg Bujultól, ez pedig nem kaphatja meg akárkitől is.

Azonban más ethnographiai jelentősége is van ennek az oklevélnek. Fogaras királyi birtok, ha nem is vár; ehhez tartozott többi közt Boje földje is. Hogy hasznot hajtson, bolgárokat eresztenek reá. Nem ismerjük a bolgárok kötelességeit, azt sem, mennyi időre hogy voltak befogadva. De a bolgárok elköltöztek s helyöket oláhok foglalták el, földesuruk Gallus, s utána Trulh lévén.

Láttuk a kúnok viselt dolgait a Balkán-félszigeten, a melyek folytában nemcsak elszlávosodott földmívelő bolgárok, hanem kiváltképen pásztorkodó oláhok is költözének által a Duna balparti tartományaiba, hol a legelőnek nagyobb bőve, s a lakosságnak nagyobb híja vala, mint amott; a kúnok is szívesen látván őket. Most kell, hogy itt is figyelmünket a kúnokra fordítsuk.

A kúnok Moldvától és keleti Oláhországtól fogva messzire valának elterjedve a Fekete-tenger északi partjain és Oroszország déli részein. De hatalmok nem vala egyesítve; az oroszországbeli kún csapatok semmi politikai kapcsolatban nem állottak a nyugati kúnokkal, vagy azokkal, a kik a balkáni félszigeten, sőt a konstantinápolyi császárságban ki-kitűntek. Különböző nevekről ismerik vala a különböző nemzetek. Az oroszok és lengyelek *polovcz*oknak, a németek *fal*oknak vagy *valv*oknak, a byzantinusok *kománok*nak (κόμανοι), ha a régi skytha-nevet nem ruházták rájok, a magyarok *kúnok*nak nevezték. Úgy látszik, a németeknél szokásos *fal* vagy *valv* az orosz-lengyel *pol*ovcznak felelt meg, vagyis arról képződött.

A német császár, Konrád kisérője, Otto freisingeni püspök 1147-ben a keresztes haddal utazván keresztül Magyarországon, s ennek határait írván le, azt mondja, hogy észak-kelet felé a besenyők és falok vannak, kiknek területe vadászatra igen alkalmas, de alig ismeri az ekevasat és gereblyét.[387] Ottó a kúnokat faloknak nevezi, s országukat vagy területöket egy-két szóval helyesen jellemezi.

A magyar *palócz* nevet régen egynek tartom az oroszlengyel *polovcz* névvel; a mai palóczokban Orosz- és Lengyelországok felől beköltözött polovczok vagy kúnok elmagyarosodott utódait látom.

Azoknak beköltözését Sz. László ideje utánra kell tennem. Utódja, Kálmán, 1104-ben a kiovi fejedelem Svatopluknak leányát, Predslavát, vevé feleségül, ki azután Boricsot, II. István és II. Béla alatt nem kevés zavarnak okozóját, szülte. Kálmán t. i. Predslavát hűtlennek tartván, visszaküldötte hazájába, s fiát, Boricsot, nem

ismerte el törvényes fiának. Ebből sokszoros viszony fejlett ki a magyarok és oroszok között; s azon időben történhetett a palóczok (polovczok) beköltözése.

S valóban már II. István idejében tünnek föl, még pedig mint kúnok. A krónika szerint István nagyon szeretvén őket, azok igen sok kicsapongást követének el a magyarok ellen. Főemberök, Tatár, mindig a király körül vala. Ez betegségbe esvén, a mi Egerben történt, a sértett magyarok boszút állanak a kúnokon, sokat ölvén meg közülök, mert nem félnek vala a haldokló királytól. Valamivel jobban érezvén magát a beteg, s maga körül látván a sirva panaszló Tatárt és más kúnokat, ezt mondá: Ha egészséges leendek, minden megölt kúnért tíz magyart vesztek el; ne búsúljatok, már jól vagyok. Ezzel kinyujtá feléjök kezeit, a kúnok pedig mohón neki esvén megcsókolgaták s annyira elfárasztták a királyt, hogy rosszabbul lett és meghalt.[388]

Másik nyomát találjuk a palócz-kúnoknak Imre király seregében, melyet 1203-ban a cseh Ottokárnak küldött segítségül. Mert Lubekai Arnold azt írá erről a seregről, hogy benne az a legátkozottabb emberfaj, melyet *valvanak* neveznek.[389] A később, 1239-ben, beköltözött kúnok nem lehettek se II. István körül, se Imre király seregében, de igenis a Kálmán király után beszivárgott és a Borsod, Gömör, Nógrád megyékben, besenyők közé is letelepedett polovczok.

Kilit (Cletus) egri püspök, ugyanaz, a ki egri prépost korában az Arany-bullát, az 1222-ki törvényt, mint kanczellár kiadta, 1232-ben a *kún bél-három-kúti,* vagyis az *apátfalvi apátságot* (abbatia de Beel Trium fontium B. Mariae Virginis, alias Trium fontium de Beel Cumanorum) alapítá a czisztercziek vagy zircziek számára

A monostor mellett lassanként egy falu támada, *Apátfalva,* mely főfészke vala a palóczságnak vagy palóczkúnságnak. A monostor a *Bél-kő*-hegy tövében épült; Bélkő alatt *Áldozó-kő, Hamu-hegy* helynevek vannak, világos emlékei az ottani palóczok vagy kúnok pogányságának, egyszersmind annak is, hogy még pogány-korukban magyarosodtak meg.[390] De Kilit idejében is valának még ott pogányok, mert a pápa felmentést adott neki 1231-ben a szent földre való hadjárattól, minthogy otthon térítvén meg a pogányokat, szolgálja a Krisztus egyházát.

Most a kelet felé lakó kúnok érdekelnek.

Magyar Pál mester (magister Paulus Ungarus), a ki nálunk az új domonkos szerzetnek első házát alapította Győrben (Katona V. 417.), miután Boszniában a patarénusokat vagy *kaczérokat* (καθαροί) megtérítette volna, a kúnokhoz is elmene néhány társával. Ott nagy részét a köznépnek, valamint két fejedelmet is hajlandóvá tevé a keresztyénség elfogadására. Egyik kún fejedelem, Membrok vagy Borics nevű (talán ama név pogány, ez pedig a megkeresztelés után fölvett keresztyén név) a fiát tizenkét más előkelő kúnnal Róbert, esztergomi érsekhez küldé, midőn ez indulóban vala a keresztes haddal a szent földre, ki is ezt mondá: Uram, keresztelj meg engemet és társaimat; atyám is eljő majd Erdő-elbe (ultra silvas) kétezer emberrel, a kik mindnyájan általad kivánnak megkeresztelkedni. Ezt hallván Róbert a pápától fölmentést kért és nyert a Szentföldre való hadjárattól 1227-ben s Erdélybe mene annak a kún fejedelemnek elejébe, a hol is (talán Erdélyen kívül a mai Moldvában) tizenötezret keresztelt meg. Olyan jól ment a térítés, hogy Róbert érsek egy püspökséget ala-

pított a kúnok közt, Theodorikot, ki hasonlóképen domonkos vala, nevezvén ki első kún püspöknek. IX. Gergely pápa Róbert érseket legatusává tevén 1229-ben, az új kún egyház rendezésére hatalmazá fel, sőt «minthogy ez a nép állandó lakások nélkül volt eddig, s most akar legelőször városokat és falvakat, a melyekben lakjék, meg egyházakat is építeni: tehát Róbert száz napra való bűnbocsánatot hirdethet azoknak, kik a kúnok leendő egyházaihoz segítséget adnak.»[391] Bélát is felszólítá 1234-ben, hogy a kún püspök számára egyházat építsen, s a püspökséget, mely a Szeret mellett vala, bő adományokkal gazdagítsa meg.

Úgy látszik, hogy az erdélyi püspökségen kívül lakó székelyek az új püspökségnek *kún* nevét nem szeretik vala, mert a kún püspök, Theodorik, azt írá nekik, hogy a név maga nem változtat meg semmit; az egyházban együtt lehetnek farkasok és bárányok, miért nem férhetnének abban össze *székely, kún* és *oláh?*[392] Ezen új püspökség tehát az erdélyi székelységen, vagyis az erdélyi püspökségen túl, a mely alá az erdélyi székelység tartozik vala, alapíttatott meg, abban a megtért kúnokon kívül szeretmelléki székelyek és oláhok is lakván. A kúnok mintegy törzs lakosai valának, kikhez nyugatról székelyek, délről meg oláhok költöztek volt. De az oláh beköltözés, úgy látszik, mind sűrűbbé lett, mert IX. Gergely pápa 1234-ben ezt írá felőlök:

«A mint hallottuk, a kúnok püspökségében vannak némely *valach*-nak nevezett lakosok (quidam populi-, qui walati vocantur), s ámbár névszerint keresztyének, mégis külön szertartásokat követnek, s olyanokat tesznek, a mik ellenkeznek a keresztyénséggel. Megvetik a római egyházat s a szentségeket nem kún püspökünktől fogad-

ják el, a ki ott megyés püspök, hanem görög szertartású álpüspökökhöz folyamodnak (a quibusdam pseudoepiscopis Graecorum ritum tenentibus universa recipiunt ecclesiastica sacramenta), sőt Magyarországból magyarok, németek és más igazhitüek is csatlakoznak hozzájok s mintha velök egy népet tennének, az ő egyházi szentségeiket fogadják el. Azért meghagyjuk a kún püspöknek, hogy rendeljen nekik oláh nemzetbeli helyettest, a kit arra alkalmasnak vél, hogy ürügyök ne legyen schismatikus püspökökhöz fordulni. Minthogy pedig — így szól a királyhoz, — mint katholikus fejedelem, a prenesti püspök J. felszólítására, ki akkor az apostoli szék legatusa vala, esküvel megigérted, hogy az említett valachokat azon püspök elfogadására, kit mi rendeltünk nékiek, fogod kényszeríteni, tehát tedd is meg hathatósan». Azonkívül arra is inti a királyt, hogy azon jövedelemből, melyet az oláhokból veszen, a püspöknek elegendő ellátást rendeljen.[393]

Nevezetes, hogy az oláhok és a görög szertartású pópák nagyobb vonzó erőt gyakorlának németekre és magyarokra, mintsem ezek amazokra. Ennek okát bizonyosan abban is találhatni, hogy a pópák élő (szláv) nyelven végzik vala a szertartásokat, mit a könnyen elszlávosodó német és magyar jobban értett meg, mint a latin nyelven végzett szertartásokat.

Egyébiránt ezen kún püspökséget más kún püspökség előzte meg, melynek helyét meg nem mondhatom. III. Honorius pápa, tudniillik, két rendbeli levélben a a kalocsai érseket, mint választott aquilejai pátriárkát, arra hatalmazza fel 1218-ban, hogy belátása szerint békéltesse meg a *kún káptalani urakat* (Cumanorum capitulum), kik a közös étkezés miatt viszálkodnak, s

oszsza el köztök a tizedet.[394] Tehát volt valahol már tíz évvel ezelőtt, talán az Olton túli Oláhországban, egy kún püspökség, mikor a szeretmellékit az esztergomi érsek alapította; mert hogy alig lehetett a Szörénységben, a következő oklevelekből gyaníthatni.

1237-ben IX. Gergely pápa a Szörény földjének megtérítésén (pro conversione terrae *Ceurin)* munkálkodó predikátor szerzeteseket vagy dominikánusokat, arra hatalmazza fel, hogy a megkeresztelkedtek közül azokat, akár papi személyek, akár világiak, kik bűnt követtek el, mely miatt ki kellene rekeszteni az egyházból, oldozhassák fel az egyházi eljárás szerint. Csak ha igen nagy volna a bűn (excessus difficiles et enormes), küldjék fel a szent székre. — Ugyanazon évben feljogosítja a pápa, hogy azokon a vidékeken, a hol nincs püspök (in partibus, in quibus episcoporum copiam non habetis), oltárokat, egyházi öltönyöket és temetőket szentelhessenek meg. Mert ha a szörényi sok nép (multitudo gentium terrae Ceurin) a szerzetesek nagy egyházi jogát meglátja, még hamarább keresztyénné lesz. Végre a pápa inti az «új keresztyén népet (neophytos in Cheurin)», hogy fogadják szivesen a magyarországi dominikánusokat (fratres ordinis prodicatorum de Ungaria), kik hozzájok a keresztyén hit terjesztésére küldettek.[395]

1238-ban örömét fejezi ki IX. Gergely pápa azon, hogy IV. Béla király kész Asannak hitehagyott, istenkáromló, eretnek és schismatikus népe és maga Asan ellen, a ki az egyháznak és istennek ellensége, hadakozni (contra gentem apostaticam, populum blasphemantem, haereticos videlicet et schismaticos terrae Assani, ipsumque Assanum, Dei et ecclesiae inimicum). Egyúttal jogot is enged neki, a *Szörénységet, mely azelőtt lakos nélkül*

és kietlen volt, most pedig népessé lett, valamely magyarországi püspökséghez csatolni, minthogy az előtt még semmi püspök alá nem tartozott.[396]

Ezekből világos, hogy az 1218-ban megemlített kún káptalant nem a Szörénységben kell keresni.

Az 1228-ban és 1229-ben felállított püspökség, legalább az ő püspöke, némi jelentőségre jutott, mert a pápa nyomós ügyben hozzá fordul. Jakab, prenesti püspök, pápai legatus Magyarországon, az erdélyi püspöknek többféle perét nem birta befejezni, Rómába kellvén mennie. Egy pere a püspöknek a barczasági papok ellen folyt «super obedientia et reverentia». Emlékezzünk vissza, hogy Vilmos püspök 1212-ben oda engedte ugyan a tizedet a német lovagok papjainak, de megtartotta az egyházi, azaz püspöki hatóságot a papok személyeire. De arra is emlékezzünk, hogy a lovagok az egyházaikat a pápa tulajdonába ajánlották, mit az el is fogadott. A Barczaság tehát egyházi tekintetben ki vala véve (exemta) az erdélyi püspök hatósága alól. Tudjuk, hogy II. András király a lovagokat 1225 tavaszán kihajtotta a Barczaságból és a kúnság azon részéből, mely a Dimboviczától keletre és a Dunáig terjedett. Úgy látszik, az erdélyi püspök annak következtén jogának visszavételére gondolt, s a pápai legatus előtt kezdett perlekedni a barczai papok ellen. A legatus elmente után más egyházi birót (auditort) nevezett ki a pápa, s a perlekedő felek szóváltásai Rómába küldettek. Ámde itt teljes bizonyosságra nem juthattak (super hoc apud sedem Apostolicam non poterat fieri certitudo). Ennélfogva 1235-ben a pápa a kúnok püspökét szólítja fel, hogy szerezzen össze mindent, a mi a perhez tartozik, s küldje a feleket vagy megbizottjaikat az itélet meghallgatása végett az apostoli székre.

Második pere az erdélyi püspöknek a következő papok ellen volt, úgymint: dubuchai (dobokai?) Leo (contra Leonem de Dubucha), hévizi Gotfrid (contra Gotfridum de Aqua calida), kormosbachi Miklós (contra Nicolaum de Cormosbach), veneczi Konrád (contra Conrudam de Venetiis), debrani Bernát (contra Bernardum de Debran) és sárkányi Hermann és Gerlach (contra Hermannum et Gerlacun sacerdotes de Sarkam) ellen, hasonlóképen «super obedientia et reverentia». Erre nézve a pápa a kúnok püspökét meg az erdélyi és csanádi káptalanok prépostjait szólítá fel, hogy készítsék föl a pert, s küldjék Rómába, oda a feleket is indítván.[397]

A harmadik pert az erdélyi püspök a kolozsi apát és monostor ellen kezdte volt a tized és egyházi felsőség miatt, hasonlóképen Jakab prenesti püspök és pápai legatus előtt. Ebben is a pápa a kúnok püspökét meg az erdélyi és csanádi prépostokat bizta meg, hogy ugyanazt tegyék, a mit az előbbi két ügyben kellett tenniök. A pápa levelei mind 1235-ben keltek.[398]

Ki volt ez a nyugtalan erdélyi püspök, az említett levelek nem mondják meg; egy 1238-ban kelt pápai levélben, mely a német lovagok birtokaira Magyarországon ad megerősítést, *Rainoldus* erdélyi püspök említtetik meg mint tanú.

A Barczaság a német lovagok elűzése után is kivéve maradt az erdélyi püspök egyházi hatósága alól; mert 1240-ben IV. Béla király négy egyházat, úgymint *Földvárt* (Marienburg), *Sz.-Pétert* (Petersberg), *Hermánt* (Honigsberg) és *Prázsmárt* (Tartlau) a czisztercziszerzetnek adományozza (quasdam ecclesias in Burcia, in partibus Transilvanis, videlicet *castrum S. Mariae* [Marienburg], *Montem sancti Petri* [Petersberg], *Montem Mellis*

[Honigsberg] et *Tartilleri* [Tartlau], in quibus dioecesanus episcopus nihil jurisdictionis obtinet, sed ad nos specialiter et immediate pertinet cum proventibus, juribus ac omnibus suis pertinentiis duximus conferendas). Míg a mostani papok élnek, minden egyház a jog elismerésére egy ezüst márkát fizessen a rendnek, a király pedig addig száz márkát fizettet neki az esztergomi kamarával.[399]

Ezen oklevél tanúi közt «*Regnaldus* (Rainoldus) Utrasilvanus episcopus, *Pousa* voivoda, *Oslu* banus de Zeureno, és *Chakius* comes Supruniensis» állanak. Egy későbbi oklevélben *Oslu* bánnak özvegye említtetik meg, a kinek Péter ispán, Urkund fia, tizenkét márkát tartoznék fizetni, de minthogy Péter nem magáért, hanem Chakért (pro magistro Chak) tartoznék azzal, Chak pedig királyi ügyben Bolgárországban jár (sit in servicio regio in Bulgaria): tehát halasztassék e fizetés, míg Chak haza térend.[400] Praynál az első szörényi bán *Lőrincz* (Laurentius) 1249-ből való,[401] de ha *Ypochz* vagy *Ypoche* bánt 1222-ben szörényi bánnak tarthatnók, ez volna, nem *Oslu* vagy *Osl* első szörényi bán, s annak utódja *Lőrincz*.

Ha most visszatekintünk Erdélynek ethnographiai képére, melyet 1240-ig az oklevelek mutatnak, az leginkább magyar, azután német vagy szász. Szinte csudálatos, hogy az eredeti szláv népség annyira eltűnik a magyar és német helynevek alatt. Mintha az új birtokosok új neveket is adtak volna birtokaiknak; de látni fogjuk, hogy szláv neveket is fordítottak magyarra, néha németre.

Az erdélyi káptalan 1176-ban határjárást foganatosít. Az erről kiadott oklevélben — s ez a legrégibbek egyike — következő magyar helynevek fordulnak elő: Zent Miklós, Egyházfalva, Thorda, Koppan Zynd, Zent

Mihelfalva, Keresztes, Senfalva, Zyndpataka, Erlyk (Érlik), Aranyasvár. Ez és Torda a vidéket is mutatják, melybe valók.

Imre király oklevelében, mely 1197-ben az aradi prépostságnak Erdélyben (ultra silvas) levő birtokait előszámlálja, ott találjuk: *Ascennépe* (Asszonynépe),[402] Fequetfee (Fekete-fő, Fekete-Körös-fő?), Hegyesholmu, Hu-fee (Hő-fő?), Szilvás nevű liget (nemus quod dicitur Scilvas), Tordosi de Ujvár stb.[403]

Az előadás közben felhozott oklevelek helyneveit nem akarom ismételni. Azt mondhatni igazán, hogy az oklevelek szerint Erdélynek ethnographiai képe 1240-ig leginkább magyar, kivált ha hozzágondoljuk a székelyek földjét, a melynek helynevei is magyarok valának, jóllehet egész 1251-ig csak «castrum Zent Lelewkh» (Szent-Lélekvár) helynevet mutatnak az oklevelek (Szabó K., Székely Oklevéltár).

A magyar helynevek után, szám szerint, a német helynevek következnek, még pedig

Először: a Maros és Olt közötti területen, a melynek német lakosait az 1224. évbeli oklevél, az úgynevezett Andreanum, egy néppé teszi.

Másodszor: az Olttól délre a havasokig való területen, a Barczaságon és a mai Fogarasmegye keleti részén, melyet András király 1211-ben a német lovagoknak adományozott, s 1225-ben tőlök visszavett. Láttuk, hogy IV. Béla 1240-ben négy hatalmas német községet adományozott a Barczaságon a cziszterczi szerzetes rendnek, t. i. Marienburgot, Petersberget, Honigsberget és Tartlaut (Földvár, Sz.-Péter, Hermann, Prázsmár). Láttuk, hogy az erdélyi püspök 1235-ben öt helységnek papjai ellen támasztott pert a tized miatt. A helységek nevei:

«Aqua calida», ma Hévíz; «Dubucha», ma ismeretlen; «Cormosbach», ma (előttem) ismeretlen; «Venetie», ma Venecze; «Debran», ma ismeretlen; «Sarkam», ma Sárkány. Ezen helységek mind a német lovagok területén voltak; ma Hévíz Küküllőmegyébe esik; Venecze és Sárkány Fogarasmegyében vannak. A «Cormosbach» nyilván német helynév; a Dubucha, Venecze, Debran szláv neveknek látszanak; Hévíz is a szláv Teplitzának, Topolczának lehet fordítása; a Sárkány, németül Schirkanyen, bizonytalan eredetű; de lehet magyar, mert van sok Sárkány helynév.

Harmadszor: északon a Rodna és Besztercze, vagyis a Noszna vidékén a helynevek németek és szlávok. De egyebütt is találunk városneveket, melyek alapítói németek valának; ilyenek: Deés, Kolosvár, Nagy-Enyed, (Strassburg), a Nagy-Szebenhez igen közel való Vízakna (Salzburg) stb. stb.

Hát az oláhságból mit mutatnak az oklevelek 1240-ig? Erdélyen kívül mutatnak némi oláhságot, mind keleten a Szeret mellékén, mind délen Havas-el-földön a Barczasággal szemközt; Erdélyben magában pedig, legdéliebb szélein, csak Szombathelyen (Szombatfalva), a besenyőkkel közös erdőben, és a kertzi apátságból kitelepített oláhokat, meg az Oltnál szláv vagy oláh brodnikokat mutatnak. Gazdasági meg társadalmi viszonyaikról semmit sem mondanak az oklevelek 1240-ig, kivéve, hogy a király jövedelmet húzott a kún püspökségben, vagyis a Szeret mellékein tanyázó oláhoktól, mely jövedelemből a pápa a püspök dotatióját sürgeti kiadni.

Nagy baj-özön borítja el Magyarországot 1241-ben. Közép-Azsia belsejében Dsingiz khán a mongol hatalmat

alapítá, mely Sinaországnak meghódítása után nyugatnak fordult. Az akkori Európában *tatár*nak nevezik vala azt a hódító nemzetet. Már 1235-ben a Káma és Volga mellékeit pusztítá; 1237—1239-ben az orosz fejedelemségeket hajtá igája alá. Ekkor, 1237-ben, vőn tudomást az ismeretes Julián szerzetes a tatárok terjeszkedéséről, kik Nagy-Magyarországot is, melyet ő felkeresett volt, meg-megtámadták. Julián azon év karácson ünnepén tért haza, azzal a hírrel, hogy a tatárok «Allemania» (Németország) ellen készülnek. A kúnok az orosz fejedelmek szövetségesei lévén, ezek legyőzése után kerülnek a tatár seregek elé. A kúnok fejedelme, *Kuthen*, nem birván velök, követséget külde IV. Bélához, hogy «ha őt be akarná fogadni országába, magát és embereit kész volna neki alája vetni, rokonaival, véreivel, barátaival, minden marhájával és ingó javaival Magyarországba költözni és a katholikus hitre térni». A király elfogadá az ajánlkozást, s mintegy 40,000 kúnt telepíte le 1239-ben az ország közepén.

«Az új vendégek nagy barom-csordái a legelőkben, vetésekben, kertekben, szőlőkben a magyarokat erősen megkárosíták. A kúnok, vad emberek lévén, a magyarok leányait, nejeit megfertőzék, jóllehet a magyarok megvetik vala a kún asszonyokat, mint alávalókat. Ha kúnt vagyonában vagy személyében magyar sértett meg, mindjárt szolgáltaték igazság ellene; ha pedig kún sértett meg magyart, ennek az ellenében nem vala igazsága.» Ezt írja Rogerius, a kitől a tatárjárást megelőző körülményeknek s magának a csapásnak igen tanúságos elbeszélését birjuk.[404]

Egy másik igen rövid tudósítás legújabbban[405] került elő, s minthogy leginkább Erdélyt illeti s Rogerius

mellett tanúskodik, itt közlöm, kiegészítve a Rogeriusból vett idevágó részlettel.

«A tatárok 1241-ben, az Úr föltámadásának napján (márczius 31-én) a havasokon és erdőkön által Rudanába (Rodna), Magyarország egyik városába, törének, négyezernél több lakost ölvén meg. Ugyanazon napon egy másik tatár sereg a Barczaságba rohana, hol az erdélyi sereget és annak vezérét semmisíté meg (ducem exercitus Transilvanae terrae cum omnibus suis interfecit). Azon hétnek keddjén (április 2.) Noszna városban (in oppido quod dicitur Nosa, tehát Beszterczében) mintegy hatezer keresztyént; csütörtökön pedig (április 4.) Küküllővárban (Kumelbach) harminczezernél több embert ölének meg. Misericordia vasárnap előtti csütörtökön (április 11-én) N.-Szebenben (in civitate quae villa Hermanni dicitur) húszezernél több veszett el. Hasonlóképen Kolozs nevű várban (in quodam castro quod dicitur Cluse) felette sok magyar öleték meg (infinita multitudo Ungarorum). Ugyanez történék N.-Váradon, Tamás-vásáron (Tamáshidán), Fejérvárott (in Alba civitate Transilvana) és Vízaknán (in villa Salis = Salzburg).»

Ennek írója, úgy gyanítom, erdélyi czisztercziti volt, azért került Francziaországba a tudósítás. Számadatai talán szerfelett nagyok; de a geographiai viszonyok helyesek. Nevezetes azért is e tudósitás, hogy írója április 11-kére teszi a Sajónál esett nagy csatát, melyben, úgymond, kétszázezernél több esett el, köztük két érsek és három püspök, s a melyből Béla király alig menekült meg futással.

Rogerius úgy tudja, hogy «Kádán tatár király Orosz- és Kúnország közti erdőkön keresztül három napig utazva a gazdag Rodnához, e nagy hegyek közt lévő német

városhoz, a király ezüst bányájához érkezék, melyben számtalan sok nép tartózkodik vala (pervenit ad divitem Rudonam, inter magnos montes positam Teutonicorum villam, regis argentifodinam, in qua morabatur innumera populi multitudo). De fegyver nélkül nem szűkölködő harczos emberek lévén, s meghallván a tatárok jövetelét, a városból, az erdők és hegyek közt eléjök kivonulának. Kádán pedig látván a sok fegyverest, hátat fordíta, mintha futna előlök. Akkor a nép győzelemmel tére vissza, s fegyverét letéve részegeskedni kezde, mint a németes dühös természete (Teutonicorum furia) kivánja. Ámde a tatárok hirtelen előteremvén, a városba, mely kőfallal, sánczczal védve nem vala, sok oldalról benyomulának. Vitéz ellentállás után megadá magát a város, s Kádán védelme alá fogadá a város biráját,[406] Arisztaldot, ötszáz válogatott német vitézzel maga mellé vevén, hogy kalauzuk legyenek. Bochetor pedig más tatár királyokkal a Szeret folyón átkelve a kúnok püspökjének földjére ért, s legyőzvén azokat, kik ütközetbe ereszkedtek, el kezdék a földet tökéletesen elfoglalni.»

Megegyezik egymással a két tudósító, hogy két tatár sereg támadta meg Erdélyt, az egyik északról, Rodnán kezdvén a dulást, másika keletről a Szeret felől, a kún püspökséget, azután a Barczaságot pusztítván. Ennek további dúlásait egyik tudósító sem követi; de talán nem tévedünk, ha gondoljuk, hogy Bochetor serege azon az úton, melyen az előtt a kúnok szoktak volt becsapni, ment be Kúnországba, ott folytatván zsákmányolását.

A Kádán serege — mint Rogerius nevezi — a másik tudósító szerint Rodna után, Noszna városát (Beszterczét), Küküllő várát, Kolozs várát csapván meg, Nagy-Váradra ért, a honnan Tamás-hídára, Fejérvárra, Vízaknára és

Szebenre terjesztette volna ki pusztításait; szóval a Barczaságon kívül egész Erdélyt taposta el. Rogerius szerint is Kádán erdőkön, hegyeken által, a rodnaiak kalauzolása alatt Nagy-Várad alá ért, a hova számtalan menekülő jött volt össze, s a hol Rogerius is szemtanúja lőn a tatár garázdálkodásnak. A tudósitó ezentúl leginkább a maga szenvedéseit, tapasztalását beszéli el. Kiszökvén a városból, így folytatja:

«Mi pedig, kik az erdőben a lápok közt tartózkodtunk, futásnak eredénk Tamás-hída felé, mely a Körös folyó mellett nagy német város (de nocte fugam inivimus versus Pontem Thomae, magnam Teutonorum villam super fluvium Crisii positam).[407] De a németek bennünket a hídon átkelni semmikép nem engedének, sőt szorítának, hogy velök együtt jól megerősitett városukat védelmezzük, a mi teljességgel nem vala kedvünkre.» Azután egy szigetre tért be az agyai nép közé,[408] a hol kis ideig tartózkodik. Hallván, hogy jő a tatár, Csanád felé tart kisérőivel; de azt már elpusztították a tatárok. Visszatér Tamás-hídára, mely azonban már hasonlóképen a tatárok kezébe került; sőt az agyai sziget is ki volt már fosztva. Ő és társai tized vagy huszad napra menének a szigetre, felforgatni a holt testeket, hogy elásott lisztet vagy húst találhassanak . . .

A gabonaérés bekövetkezvén, a tatárok kihirdeték, hogy mindenki haza mehet, a ki a tatár hitre tér. Az éhenhalástól való félelem reá vevé az elbujt népet, hogy kiki a falujába ment vissza, úgy hogy «a föld három napi járásra népes lett». A tatárok kenézeket vagy balivokat[409] nevezének ki az igazságszolgáltatás végett (constituerunt canesios, i. e. balivos, qui justitiam facerent). Rogerius gazdája is ilyen kenéz vagy baliv, a kivel el

is jár a kenézek gyűlésébe, ha mutatkozik-e út-mód a megváltásra. Nem akarván kétség alatt a faluban maradni, a kenézzel a sereghez mene. «Miért is hajadon fővel és mezitláb a szekerek őrizetére némely magyarok sátraiban maradánk, kik már tetteikben tatárokká lettek volt.» De hallván, hogy öldöklik a népet az aratás után, egy tatárrá lett magyarnak birtokába adá magát, ki őt szolgájává fogadá s vele jól bánék.

Leírván az iszonyatos emberöldöklést, azt mondja egy helyütt, «hogy a tatárok a földet mind a Dunán túl, mind innen kezeikben tarták; de a Dunán innen[410] nem volt a föld oly fenekestül feldúlva».

Előadását pedig így folytatja: «A nagyobb fejedelmek parancsára kezdénk az elpusztult földön zsákmányok és bútorok megterhelte szekerekkel, barmokkal és júhnyájakkal visszavonulni. És így lassan elérkeztünk Erdélybe (pervenimus Ultra Silvas), a hol sok nép megmaradt, mely a tatárok elmenetele után néhány várat építtetett volt. De mi történt most? Egy-két várat kivéve, a földet egészen elfoglalák, s *áthaladtukban elpusztítva és üresen hagyák.* Midőn Magyarországból kifelé értek s Kúnországba (Moldovába) kezdtek lépni, sokkal rosszabbul táplálták a foglyokat, «azért kezdénk gondolni, a mint a tolmácsok is beszélik vala, hogy Magyarországból kivonulván, mindnyájunkat kardélre hánynak». Rogerius készebb meghalni, mint tovább is nyomorogni; titkon elhagyá az országutat s egyetlen szolgájával a berkek sűrűjébe siete, egy patak gödrében, galyak és levelek alá rejtőzvén. Két napig lappanganak, míg az éhség kibújni nem kényszeríti. A tatárok elvonultak volt s Rogerius meg a társa legnagyobb inségben nyolczad napra közelednek Fejérvárhoz. Itt semmit egyebet nem lehete találni mint a

megölettek csontjait és fejeit, az egyházak és paloták szétdúlt és ledöntött falait. Oda tíz mélyföldre az erdő mellett Fráta[411] nevű falu van, s az erdőn alúl négy mélyföldre égy csudálatos nagy hegy. Arra férfiak és nők nagy számmal menekültek volt, kik sírva fogadák Rogeriust. Ott maradának egy hónapig, kémeket és enni valót keresőket küldözvén ki, míg hire nem jött, hogy nem kell többé visszatérő tatároktól tartani.

Ehhez a «siralmas» előadáshoz csak azt teszem hozzá, hogy Rogerius magyart, németet, kúnt, tatárt látott és talált eleget mind Nagy-Váradról elbujdostában, mígnem a tatárok kezébe került, mind azoktól elszökvén, s Erdélynek keleti határától fogva visszabolyongván Fejérvárig és Frátáig, de oláhot nem talált sehol és soha, kivel olasz létire annyira-mennyire beszélhetett is, s azért bizonyosan meg is említette volna.

Béla a János-vitézek és a vegliai Frangepánok kiséretében tért vissza Magyarországba. Előadásunk tárgya nem lehet, hogy mit tett a király az ország megújítására; szoritkozunk tehát Erdélyre s a déli határos területre, melyet *Havas-eli* (Ultra montes niveos) tartománynak neveznek vala, s a melynek két részét, a *Szörénységet*, és *Kúnságot*, már némileg ismerjük.

Béla király a tatárdúlás után (post conflictum Tartarorum) 1243-ban Lőrincz vajdát küldi az *Erdő-èli részekre* (ad partes Transylvanas), hogy gyűjtse össze a népet (ut populos nostros colligeret). Lőrincz gyűjtéséről nem hallunk ugyan semmit; de Lentink, Hermann és Christian nevű németeknek, hű szolgálatukért, a Doboka királyi várhoz tartozó, *Fata-teleke, Bachuna-teleke,* és *Chege-teleke,* nevű földeket adományozza, mit a király jóváhagy.[412]

1246-ban elpanaszolja Gallus, erdélyi püspök a királynak, hogy megyéje a tatárdúlás által (hostili persecutione Tartarorum) annyira néptelenné lett, hogy még most is (négy évvel a dúlás után) alig találkozik egy-egy ember Fejérváron, mely neki székhelye, s más püspöki birtokain, t. i. Herinán és Byolokolon Doboka vármegyében, Gyalun (Golou) Kolozs vármegyében, Zilahon és Tusnádon Szolnok vármegyében (de Zonuk). Nincsen is reménye, hogy kapjon lakosokat, ha csak nagyobb szabadsággal nem kecsegtetheti a telepedni akarókat. Kéri tehát a királyt, hogy vegye ki mindazokat, kik az előbbi alattvalókból megmaradtak, mind a szabad állapotú vendégeket is, kik új lakosokul jelennének meg, a vajda, meg a megyei ispánok törvényhatósága alól, minél fogva más birájok ne legyen, mint a püspök, vagy a király maga, ha oly nehéz az eset, hogy a püspök nem ítélhetne benne. A király teljesíti a püspök kérését.[413]
Jeruzsálemben már 1048 tájban amalfibeli kereskedők egyházat, monostort és ispotályt alapítottak a szegény és beteg zarándokok ápolására, valamint Eleemon azaz «Könyörületes» szent János (volt alexandriai patriárka) tiszteletére egy kápolnát, s abból egy új vitéz rend támadt, melynek neve «*Sz. János-vitézek*», vagy «*Ispotályos vitézek*» lett. Szaladin 1187-ben Jeruzsálemet elfoglalván, a vitézek ideiglen sok helyütt telepedének meg, míg utoljára Rhodos szigete lőn székhelyök; innen «Rhodosi vitézek» is a nevök.

IV. Béla királyunk, mint láttuk, ezen Sz. János-vitézek segítségével jött vissza elpusztult országába, minek nagy tett lőn következése, melyet az 1247-beli különös oklevél örökít meg. Tudniillik a király jobbágyaival és báróival hosszasan tanácskozván, elfogadá Rembaldnak, a jeru-

zsálemi ispotály úgynevezett János-vitézei (Johanniták) nagymesterének ajánlatát az ország benépesítésére és védelmére, mely a tatárjárás által mind lakosságban, mind vagyonban felette nagy veszteséget szenvedett. Oda adományozá tehát neki és vitéz rendjének az egész Szörénységet a havasokkal és mindennel, a mi hozzá tartozik, a Joan és Farkas kenézségeivel együtt is egész az Olt folyóig, a Lytva (Lynioy) vajda kenézsége kivételével, melyet meghagy az oláhoknak úgy, a mint eddig birták (totam terram de Zevrino cum alpibus ad ipsam pertinentibus et aliis attinentiis omnibus, pariter cum kenazatibus Joan ac Farkasii usque ad fluvium Olth, excepta terra kenazatus Litva [Lynioy] vayvodae, quam Olacis relinquimus, prout iidem hactenus tenuerunt). Azonban olyan kikötéssel, hogy a király megtartja magának és utódainak az egész Szörénységnek, valamint a megnevezett kenézségeknek jövedelme felét; a másik fele a vitézeké lesz. De a meglevő és újdon építendő egyházaktól nem tart meg semmit a király, csakhogy az érsekek és püspökök tisztelete és joga meg ne károsodjék (salvis tamen reverentiis et juribus archiepiscoporum et episcoporum, quae habere, dignoscuntur). Okulva a Barczaságban történteken, óvakodik a király, hogy a János-vitézek ne ereszszék a pápa alá a Szörénységet, kizárván belőle a magyarországi hierarchiát, mely a politikai felségnek egy része. A felállítandó malmok jövedelmét, valamint a jobb földmívelés és javított rétek, meg a halászat jövedelmét a vitézeknek hagyja meg a király, kivevén a Lytva malmainak jövedelmét (praeterquam intra Lytva). De a dunai halászat közösen illeti meg a királyt és a vitézeket. Még a Lytva földet lakó oláhoktól járó jövedelemnek fele is az ispotályosház, azaz a vitézek tulaj-

dona, itt is a Harsoc földnek kivételével, melynek jövedelme a király számára szedetik (etiam medietatem omnium proventuum et utilitatum, quae ab Olacis terram Lytva habitantibus, excepta terra Harsoc cum pertinentibus suis regi colligentur, domus Hospitalis percipiat antedicta). Ezen oláhok kötelesek az ország védelmében megsegíteni a vitézeket, valamint ezek az oláhokat is védelmezik. Bolgár-, Görög- és Kúnországokba való kivitelre sót lehet vágatni közös költségen és közös haszonra, de a püspöki jogok sérelme nélkül. A pénztől való jövedelemnek fele is a királyé lesz, a mely pénzt a királynak beléegyezésével fog veretni a nagymester. A beköltözendő nemesek és más lakosok iránti intézkedését a lovagrendnek, valamint biráskodását előre is jóváhagyja a király; de főbenjáró esetekben a nemesek a királyhoz vihetik föl az ítéletet. Ha ellenség rohanná meg az országot, a Szörénység fegyveres erejének ötödrésze tartozik a királyi seregben hadakozni; ha ellenben a király vezetné a seregét bolgárok, görögök vagy kúnok ellen, akkor a fegyveres erőnek harmadrészével csatlakozik a királyi sereghez.

Azonkívül adományozá a király a vitéz rendnek az Olttól és erdélyi havasoktól kezdve egész Kúnországot ugyanazon kikötés mellett, mint a Szörénységet, Szeneszlav oláh vajdának földjét kivéve, melyet az oláhoknak hagy meg, azonképen mint a Lytva földet. Azon időtől fogva, melyben a vitézek belépnek, huszonöt évig Kúnországnak egész jövedelme a rendé lesz, kivéve a megnevezett Szeneszlav földének jövedelmét, melynek csak felerésze lesz övé, másik fele a királynak marad. A huszonöt év elmultával egész Kúnország jövedelmének is a fele a királyi fiskusnak jár ki; minden ötödik évben

a királynak különös megbizottja fogja megvizsgálni a jövedelmet. A várak és készletek megőrzésére való költségben egyenlő része van a királynak és a vitéz rendnek, Kúnországban is azon kikötés állván, mely a királynak részére, meg a vitéz rendnek részére az egyházakra, malmokra és egyébre nézve mondatott ki a Szörénységben.

Négyszáz ekealjat is adományoz a király Felcetigben vagy másutt Erdélyben, a hol alkalmasabb az átjárás akár a Szörénységbe, akár a Kúnságba. S «hogy a vitéz rend könnyebben szerezhesse meg tengerről a szükségeseket, országunk és a vitéz rend javára neki a tenger melléki Scardona várost[414] és Pegzat pusztát is általengedjük minden joggal és haszonvétellel együtt, melyet néhai kedves öcsénk Kálmán bírt. Végre még a Waila földet is a Duna mellett, Zemlénhez közel, melyet Krassó vára hatósága alól kivettünk, adományozzuk a vitéz rendnek.»

«Ezen engedményekért a rendnek nevében kötelezi magát a nagymester, hogy fegyvert fog minden nemzetű pogányok és minden schismatikusok ellen, legyenek azok bolgárok vagy mások, s jól fölszerelt száz lovagot állít ki szolgálatunkra. De keresztyén sereg ellen, mely be akarna törni országunkba, ötven lovagot küld a véghelyek, jelesen Pozsony, Mosony, Soprony, Vasvár és Újvár biztosítására; a becsapó tatárok ellen hatvan lovagot.»

Minden új mester, kit a rend a tengeren túlról küld az országba, esküvel kötelezi magát a király és országa iránti hűségre, s mindannak megtartására, mi az előbbiekben ki van mondva. Különösen az ország megnépesítésére is gondja lesz, úgy azonban, hogy az országból semminemű földmivelőt, se szászokat vagy

teutonokat nem fogad be lakóknak, hacsak erre igenes királyi engedelmet nem nyert. Ha pedig az időszerinti mester elmulasztana valamit tenni, s a tengerentúli nagymester a király által figyelmeztetve nem segítene a bajon: a király szabad akarata visszaveszi a tett adományt (regia deliberatio recipiet juxta suae beneplacitum voluntatis). A tanúk közt Gallus erdélyi püspök és Lőrincz erdélyi vajda is ott vannak. A beiktatást pedig, a királynak meghagyásából Achilles székesfejérvári prépost és alkanczellár tette meg.[415]

Ezzel az oklevéllel kezdődnek a dunáninneni oláhok történetei: mert a mit eddig fölhozhattunk rólok, történetszámba nem is vehető. Hol és hogy találjuk tehát az oláhokat?

Két tartományban: a *Szörénységben* és *Kúnországban*.

A Krassó vártól keletre levő *Szörénység*nek határait északon az erdélyi havasok, keleten az Olt folyó, délen a Duna tették. Minden oklevélben, melyet alkalom volt felhozni, a neve *Szörény* (Zevrin, Zeurin, Ceurin, Cheurin, sőt Zemram is), egyikben sem *Szeverin*. Ez a név csak később kapott fel, midőn már költeni kezdették volt a történetet.

*Kúnország*nak határai nyugaton az Olt, északon az erdélyi havasok, délen a Duna, keleten bizonytalanok. Mert az Erdélynek keleti havasain túli föld is, a későbbi Moldávia, Bessarabia stb. Kúnországhoz tartozott. A magyar királyi befolyásnak és hatalomnak útja okozta, hogy csak Kúnországot nevezték *Havas-el-föld*nek (Ultra montes niveos, Transalpinia) s nem a Szörénységet is. Abba az út a tömösi és bodzai szorosokon által vitt a havasok mögé; azért lett neve *Havas-el-föld.* Ebbe pedig a későbbi Hunyad- és Krassómegyékből vitt az út bizo-

nyosan *Szörény*-várra, melyben a bán, a *szörényi bán*, székelt, s melyről lett a *Szörénység* vagy a *szörényi bánság* név. Vannak-e még nyomai e várnak? nem tudom.

Nagy különbség volt már e két tartomány között, midőn Béla király a Johannita-lovagoknak átengedte: a Szörénység míveltebb, népesebb vala, mint Kúnország. Abban több volt már a keresztyén földmívelő, kiket a tatárjárás, úgy látszik, nem is szélesztett el egészen. De Kúnországból kiseperte az állandó lakásokhoz még nem szokott kúnokat; üresebb vala tehát a Szörénységnél, midőn IV. Béla eladományozta. Ez okból a király huszonöt évig engedé által az egész jövedelmet a lovagoknak, holott a Szörénység jövedelmének felét megtartotta magának.

Nemcsak biztosítani, hanem népesíteni is kellett a két tartományt; tehát a Szörénységben is elég lakatlan föld vala még. Addig is gondoskodott volt a király új lakosokról, mert íme a Szörénységben két kenézséget és egy vajdát, Kúnországban pedig egy vajdát találunk. A vajdák lakosait az oklevél *oláh*oknak nevezi.

Tehát mi a *kenéz?* mi a *vajda?* — Mindkét szó szláv.

A *kenéz* (kňaz) szónak értelmét egyenlőnek állítom — mert etymologikus értelmezésébe nem bocsátkozom — a germán *first*, *fürst* szóéval, mely elsőt és fejedelmet jelent. Lehetne pedig háznépnek elseje, falunak elseje, országnak elseje. Láttuk, hogy a balkáni félszigeten az oláh katunnak (canton) birája is *kenéz* volt. A tatárok Oroszországból hozván a szót, *kenézeket* (canisii) nevezének ki a magyar nép igazgatására; Rogerius is egy kenéznek szolgálatában vala. A moszkvai fejedelem, mielőtt a *czári* czímet fölvette, *kňaz*nak neveztette vala magát.

Nálunk a kenéz, mint látni fogjuk, telepitőnek jelentésével járván, egyenlő vala a *soltész*szal (Schultheis, Schultze); amaz szlávos, ez németes vidékeken. A birtokos, akár a korona maga, akár püspök vagy káptalan, akár magán ember, használatlan erdejébe vagy heverő földére lakosokat szerzett egy-egy vállalkozó által s ezen vállalkozót *kenéz*nek vagy *soltész*nak nevezték. A kenéz vagy soltész az új lakosok bírája, rendezője és a tőlök járó jövedelemnek beszedője vala az uraság számára. Ezen szolgálatért, s azért, hogy összeszerezte az új lakosokat, némi földet kapott saját használatára, malmot vagy egyéb beneficiumot, sőt a lakosoktól meghatározott pénzbeli, sajtbeli vagy más természetű jövedelmet is húzott. Mindazon haszonvétel, jövedelem, a középkor szelleméhez képest, örökös lévén, mint kenézség atyáról fiúra szállott. Sőt az uraság tudtával elosztható és eladható is vala. — A mit a kenézről mondtam, az mind a soltészról is áll; a soltészság is örökös, de az uraság beleegyezésével elosztható, eladható vala. Latin neve a kenézségnek *kenezatus*, a soltészségnek *scultetia* vala. — A *vajda* méltósági név mindjárt a magyarok feltűnésével válik ismeretessé. Konstantinus Porphyrogenitus Lebediast, Salmutzest, Árpádot *voevod*oknak (βοέβοδος) nevezi; tehát ezt a szlávoktól vették a byzantinusok. A szó értelme a latin *dux*nak, még inkább a német *herzog*nak felel meg. A magyar rövidítette a szót így: «*vajda*». Még István is vajda volt, mielőtt *királylyá* lett (ez hasonlóképen szláv szó): de a királyság felállítása után a *vajda* név az erdélyi kormányzóra szállott. Utóbb nemcsak p. o. Hunyadi János és Zápolya János, hanem a czigányok előljárói vagy vajdái is vajdák voltak, amazok erdélyi vajdák, ezek czigányvajdák.

A tiszt-nevek idővel tulajdonnevekké váltak, innen nálunk a Császár, Király, Kenéz, Vajda tulajdonnevek; a németeknél a Kaiser, König, Schultz, Scholtz nevek gyakoriak. Ezen szükséges dolog- és szómagyarázat után lássuk az adománybeli oláhokat.

A Szörénységben vagy a szörényi bánságban két kenézséget (kenezatus) említ az oklevél: a Joan és Farkas kenézségét, melyeket a király a lovagoknak adományoz. Megemlíti még az oklevél a Lytva (Lynioy) vajda kenézségét is, melyet nem adományoz oda, hanem meghagyja az oláhoknak, a mint eddig birták. Nyilván azt kell az oklevélből kiérteni, hogy a király mind Joant, mind Farkast felszólította volt lakosok szerzésére, a kiktől jövedelme legyen. Bizonyosan Joannak és Farkasnak némi beneficiumuk volt, mely nincsen megemlítve. Most a király odaadományozza a kenézségeket a lovagoknak, jövedelmök felét megtartván magának: tehát úgy kell gondolni, hogy Joan és Farkas beneficiumuk megtartásával jövendőben a jövedelemnek felét a királynak, másik felét a lovagoknak szolgáltatják ki. Továbbá az sincs megmondva, vajjon a két kenézségnek lakosai oláhok voltak-e vagy nem. A Litva vajdának kenézségében a lakosok oláhok, s ezek megmaradnak benne, mint voltak: de jövedelmök fele mégis a lovagoké lesz, másik fele, valamint a Lytva malmaitól való jövedelem is a királynak járván ki.

Kúnországban csak Szeneszlav vajdának kenézsége említtetik meg, melyben az oláhok úgy maradjanak, mint eddig voltak, a kenézség jövedelmének fele a királynak járván ki. Szóval Lytva és Szeneszlav vajdák magok is, oláhjaik is azon viszonyba lépnek a lovagokhoz, a melyben voltak a királyhoz. Azelőtt első urok, mint a király

képviselője, a bán volt: most a lovagok mestere képviseli a királyt, ki felségi jogát megtartja mind a Szörénységen, mind Kúnországon. Az oláh vajdák azon hadi szolgálatra is kötelesek a lovagok iránt, a melylyel a király iránt voltak kötelezve: mert a lovagok fogják őket védelmezni, azért tartoznak nekik segítséggel.

Milyen egyházhoz, a rómaihoz vagy a göröghöz tartoztak-e az oláhok? A vitézrend kötelezte magát minden nemzetű pogányok és schismatikusok ellen, legyenek azok bolgárok vagy mások, védelmezni az országot, s az oláhok tartoznak a rend mellett szolgálni, tehát a schismatikusok, azaz görög egyházbeliek ellen is. Azonkívül a király minden alkalommal a magyar püspökök jogait biztosítja. Ezen körülményekből kihozhatni azt, hogy a szörénységi és kúnországi oláhok 1247 tájban a római egyházra hallgatnak vala. Nincs is abban semmi feltetsző. A dunántúli tartományokban is, mind Szerbiában, mind Bulgáriában, a római egyház azaz a pápa tekintete igen sokszor győzött a görög egyházon. Tudjuk, hogy a magyar király, különösen maga Béla, kötelezte magát a római egyház kebelébe hajtani mind a bolgárokat, mind a szerbeket; azt is tudjuk, hogy az egyházi vitéz rendek, tehát a Johanniták is, a schismatikusok ellen úgy viselték magukat, mint a pogányok és mohammedánusok ellen.

Az adományos rendnek gondja lesz az ország benépesítésére is: azonban a király azt kötötte ki magának, hogy országából, tehát Magyarországból és az abba beleértett Erdélyből, a rendnek nem szabad semmiféle lakosokat, különös engedelem nélkül, befogadnia. Hol vehet a rend új lakosokat országa benépesítésére?

A XI. század folytában déli Németországból eredő sok

jövevény szaporította Magyarországon nemcsak a köz-polgári, hanem az úri rendet is. A XII. század alatt leginkább nyugat-északi Németországból származának a beköltözők, különösen Erdélybe. A XIII. században nem Magyarország felé, hanem a Balt-tenger keleti tartományai felé indult a német kiköltözés.

1198-ban kezdődék az eszt népnek térítése és hódítása; Albert püspök e végett egy vitéz rendet, a *Krisztus vitézeinek társaságát* (fraternitas militiae Christi) alapíta, melyet a pápa 1202-ben megerősített. A buzgó térítésben és hódításban a rend eleinte a dánokkal osztozék, kik Revalt alapíták, utóbb maga folytatá a munkát. Észak-nyugati Németországból a kardos emberek, vagyis a nemesek, a vitéz rendbe sietének, a polgári foglalatosságú emberek pedig a Riga, Hapsal, Fellin, Dorpat, Weissenstein stb. városokat alapítgaták.

Alig, hogy II. András királyunk 1225. tavaszán visszafoglalta a német lovagoktól a Barczaságot és a hozzá csatlódott Havaseli részt: Konrád, massoviai herczeg a kulmi és lobaui földdel kinálá meg a kiszorított lovagokat, ha a pogány poroszok ellen elvállalnák a térítő hadakozást. A salzai Hermann nagymester elfogadá az ajánlatot s 1228-ban Balk Hermannt küldé oda néhány lovaggal, kiknek száma hamar százra növekedék. A térítő háború a poroszok ellen jó sikerrel folyván, várak és városok keletkezének, mint Thorn, Marienwerder, Elbing, Königsberg, Marienburg, Memel stb. A Krisztus vitézei a német lovagokkal egyesülvén, 1237-ben hatalmas egy birodalom támada Danczkától kezdve a finn tengeröbölig, s abba folya most a német úri, nem-úri költözés.

A tatárjárás után tehát a Szörénységbe és Kúnországba nem Németországból várhatnak vala új lakosokat. Galiczia

és Ruthenia hasonlóképen szenvedett volt a tatár-mongol dúlásoktól. Az adományos Johannita-rend tehát leginkább Szerbiából és Bolgárországból kaphatott új lakosokat, különösen oláhokat, kik nomád létökre legkönnyebben mozoghatnak vala.[416]

A Johannita-rend nem gyökeresedett meg a Szörénységben és Kúnországban. IV. Innocentius pápa megerősítette ugyan 1251-ben Béla adományát, sőt 1252-ben még Rembald nagymesternek (Rambaldus, praeceptor domus hospitalis Jerosolimitani in Ungaria) egy veszprémi klerikust ajánlott, hogy egyházi hivatalba juttassa a kalocsai érsek által,[417] mind a mellett elhagyák a lovagok adományozott területeiket, akármi oknál fogva is. Ha Lőrincz már 1249-ben szörényi bán volt,[418] azt lehet gondolnunk, hogy ez a báni méltóság a johanniták idejében is fennállott, vagy hogy a lovagok már akkor sem akarnak vala urai azaz védői lenni a Szörénységnek.

Béla királynak, a Babenbergiek kihalta után, némi joga lévén Stiriára, oda fiát Istvánt, ki a kún Erzsébetet nőül vette volt, küldé kormányzóul. István Pettauban tartózkodék ugyan, de meg nem nyerhette a tartománynak szeretetét, melyre II. Otokár cseh király is vágyik vala. Ebből a körülményből háború fejlett ki a magyar király és Otokár között, szerencsétlen kimenettel 1260-ban Bélára nézve. A magyar hadi erő nyugaton lévén elfoglalva, Asan Konstantin (1258—1277) bolgár király a Szörénységbe tör be, a nélkül, hogy okát lehetne kitalálnunk. Érdekes, mint beszéli el maga Béla 1264-ben a történetet:

«Midőn a bolgárok vakmerősége a szörényi bánságot megtámadta, háború lévén köztünk és a cseh király, mint ausztriai és stiriai herczeg között (tempore guerrae inter Nos et regem Bohemiae, ducem Austriae et Stiriae,

báróinknak legtöbbje, bár erősen felszólítva általunk, vonakodék a bánság védelmére vállalkozni. De Lőrincz mester, mint kinevezett bán (collato sibi per Nos ipso Banatu), legyőzé a bolgár sereget, s elvevén tőle a zsákmányt, néhányat közüle felakasztata a Dunapart hosszában, s így a régi állapotba helyezvén a bánságot, azt felségünknek visszaszerezte.»[419]

Maga István, kire, mint ifjabb királyra, Erdély gondja vala bizva, 1260—1264-ben öt hadjáratot intéze a bolgárok ellen, kettőt személyesen vezetvén, a midőn Bödönt (Bdyn, Widdin) elfoglalá. Aegidius mester alatt a magyarok Trnovoig jutottak; sőt István az 1262. óta Konstantinápolyban uralkodó Palaeologus Mihály görög császár ellen is hadat indíta, mely byzantinus vidékeket pusztított.[420] Tehát a magyar királyság a johanniták nélkül is óvta, sőt öregbítette hatalmát kelet felé. Hogy a szörényi és a volt kúnországi oláhok mind Lőrincz bán hadakozásában, mind István ifjabb királyéiban tartozott kötelességeiket teljesítették, el lehet hinnünk, bár a források mint magától érthetőt nem említik meg; különben Lőrincz azok közt is akasztani valót talált volna.

Eddigelé szó volt ugyan egyszer-másszor a jövedelemről, melyet oláhjaitól a magyar király húzott, de még nem tudjuk, miben áll vala az. 1263-ban IV. Béla király összefoglalja az esztergomi érsekség jogait. Ezek közt a neki járó tized nagyon is kitünik. «Továbbá — úgymond az oklevél — tizedét veszi az esztergomi érsek minden királyi bányajövedelemnek az egész országon; minden kamarai jövedelemnek, akármennyiért lehessen is bérbe adni; hasonlóképen *tized részét veszi a juhoknak és lábas jószágnak, melyeket a király az oláhoktól és székelyektől szed.*»[421] Tehát hadi és egyéb szolgálaton kívül természetben házi

állatbeli adó járt a királynak mind az oláhoktól, mind a székelyektől. A székely marha-adót mellőzvén itt, azt kérdezzük: miben állott az oláhok marhabeli adója? Feleletet reá nem sokára egy oklevél ád, mely «quinquagesima»-nak, azaz *ötvened*-nek nevezi azt; minden száz juhtól kettő lévén a királyi adó. Az olvasó pedig megemlékezik, hogy a Balkán-félszigeten is szokás volt azt az ötvenedes adót szedni az oláhoktól.

Egyébiránt IV. Béla idejében csak kétszer történik még említés az oláhokról. 1252-ben a király egy Vincze nevű sepsi székelynek a Szék nevű földet adományozá, mely valaha a szász Folkuné volt, most pedig a tatárjárás által el van pusztítva és lakatlan, a mely *a kertzi oláhok, a brassói szászok és a sepsi székelyek földjei között* terül el (inter terras Olahorum de Kircz, Saxonum de Barassu, et terras Siculorum de Sebus).[422] Láttuk, hogy András király a kertzi földről eltávolította az oláhokat, most pedig, 1252-ben megint ott találjuk; nyilván a tatárjárás után ereszté arra őket a csiszterczi rend.

IV. Béla király 1260-ban szerencsétlenül hadakozott II. Otokár cseh királylyal. Ez nagy dicsekedéssel jelenti meg győzelmét a pápának, elmondván, hogy milyen iszonyú nagy volt a Béla serege. Mert azt tették, úgymond a levél, az orosz Dániel és fiai, meg más ruténeк és tatárok, Boleslav krakói és Lesko lusatiai herczegek, továbbá megszámlálhatatlan embertelen kúnok, magyarok, külömbféle szlávok, székelyek, *oláhok,* besenyők, izmaeliták, schismatikusok, úgymint görögök, bolgárok, ráczok, bosnyákok.[423]

Otokár ellen még a két magyar király, Béla, az atya, és megkoronázott István fia (Ungariae reges illustres) együtt hadakoztak volt: utóbb meghasonlás tör ki köztök, talán

azért is, mert Béla király másik hasonló nevű fiát, Bélát, inkább szerette volna utódjává tenni. Azonban ez következése, nem oka lett volna a meghasonlásnak. A kúnok legnagyobb része az István felekezetében vala, neje, Erzsébet, kún asszony lévén. Mert István a Pozsonyban történt békekötést az atyjával 1262-ben így jelenti ki: (Nos Stephanus Dei gratia junior rex Ungariae; dux Transilvaniae et *dominus Cumanorum)* «hogy minden báróinak és nemeseinek akaratával és helyeslésével, valamint a *kún fő emberek kért és kapott tanácsával és beléegyezésével tette»*. Az ország ketté oszolván, két udvartartás és kettős méltóságok levének. Béla királynak főkanczellárja az esztergomi érsek, Istváné a kalocsai érsek. Béla nejének kanczellárja a veszprémi püspök; István nejéé, Erzsébeté, a váczi püspök; azonkívül Istvánnak alkanczellárja a aradi prépost, nádora Dénes bácsi főispán, tárnoka Lőrincz, ki egyszersmind szörényi bán is, erdélyi vajdája László, szolnoki főispán.

Poroszlón István 1263-ban ismét tanácsot tart és megbővíti a pozsonyi egyességet.

Több rendbeli adománya tanuskodik az atyja és közötte folyt háborúról. 1265-ben Gutkeledi Kozmának ád birtokot Szatmárban azon érdemeért, hogy *feketehalmi* várában (in castro Feketeholm, németül Zeiden) mellette vitézkedett. Erzsébet királyné is ugyanannak a Kozmának Ragald királynői birtokot adományozza, mely anyósának halála után esett reája.[424] Az 1297-ik évbeli oklevél, mely a Hunyad-vár porkolábjának (castellanus) szól, tartalmánál fogva nevezetes. István a feketehalmi várból írja Leustachius porkolábnak, hogy elegendő fölszereléssel a zalasdi, rhudai, rhohozdi (Ruda, Rákosd) és a várhoz tartozó más népekkel siessen hozzá, a hadi

szerszámokat jól megvasalt kocsikra rakván, de nagyon vigyázván, hogy az ellenség kezébe ne essék zsákmányul.[425]

A belháborúnak részleteit mondja el a következő két adomány-levél. A 1267. évbeli elmondja, hogy midőn szülei oknélkül üldözték Istvánt (cum graves persecutiones per nostros parentes extra meritum nostrum pateremur), s midőn László vajda és atyafia Gyula kúnokkal ment ellene Erdélybe, István pedig Feketehalomra vonult: András mester, Iván fia, szakadatlanul hű maradt hozzá, bár sokan elhagyták vala. Azért többféle birtokot adományoz neki, azt is, melyet Batsholda kúnnak és fiainak adományozott volt.[426]

Az 1269. évbeli adományban elbeszéli István, hogy midőn szülei (dura et crudelis persecutio parentum nostrorum) őt az országból ki akarták hajtani: akkor Kelnöki Chyl ispán (Chyl comes de villa Kelnuk), mindenét odahagyva Déva várnál és Feketeholm várnál vitézül harczolt István kiszabadítása végett, az *ilsa-szegi* derék csatában pedig (demum in *Ilsazig* in bello nostro generali) nagy öldöklést vitt véghez az ellenes hadseregben, a midőn halálos sebeket is vett. Ezen érdemeiért a hűségtelen Demeter és Vincze földjét adományozza neki Fejérmegyében (mereatur terram Demetri infidelis nostri et terram Vincentii, quae fuere terrae castri in comitatu Albensi).[427]

A belső háború után István, mint ifjabb király, külső háborúkat is viselt, melyeket a következő oklevelek emlegetnek, jóllehet nem időszerinti sorban.

1263-ban Jakab ispánnak néhány földet adományoz azon vitézségeért, melyet különösen Bulgáriában, a Bödön (Bdyn) város kivívásában mutatott. (Quando habuimus

pugnam in regno Bulgariae subcus civitatem *Budun* nuncupatam.)[428]

1268-ban felmagasztalja Sándor szörényi bánt, a ki fiúkorától fogva (a temporibus infantiae suae in domo nostra jugiter famulando) Istvánt hűségesen szolgálta, azután a moravai csatában, midőn a cseh király serege körülfogta Istvánt (hostes nostri nos circumdedissent), vitézül harczolt; Olmütz alatti táborában is annyira kitette magát, hogy öt sebet vett. «S midőn Görögországba indítottuk seregünket, *Sándor bán a maga dandárával* (collecta sua multitudine), másokat megelőzve, a görögök hadi sorára rohant, s a győzelmet számunkra biztosította.» Azt sem hallgatja el az oklevél, hogy midőn László vajda és atyafia, Gyula, az ifjabb király ellen törekedtek, Sándor bán Feketehalomnál is kitüntette magát; «az *ilfaszegi* (olv. *ilsa-szegi*) derék ütközetben pedig mint kőfal úgy biztosított bennünket», azért több birtok adományával jutalmazza meg Sándor bánt.[429]

1269-ben István ifjabb király Goszton Miklóst és Mihályt, a kik Bulgáriában István szeme láttára kitüntették magokat, de különösen Egyed tárnokmester zászlaja alatt, a schismatikusokat Turnow várig üldözték és öldösték, az őrök sorából emeli ki (eximendo de numero populorum nostrorum spiculatorum, másutt speculatorum *Eur* vulgariter dictorum), és nemesekké teszi mind őket, mind nagybátyjaikat, annálfogva is, mert eredetileg Vasvárnak jobbágyai voltak és csak rágalomból estek a lándzsások rendjébe (licet primitus jobagiones Castriferrei fuerint et sic per calumniam in numerum inciderunt spiculatorum).[430]

1270-ben V. István (Stephanus Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodo-

meriae, Cumaniae, *Bulgariaeque* rex) a Miskolcz-nemzetségbeli Ponych (Ponyth) bánnak és zalai ispánnak érdemeit magasztalja, a ki két szerencsés követségben járt a tatár császárnál; a ki Istvánt Feketehalomnál is erősen védelmezte s a derék *ilsua-szegi* csatában is rendkívül vitézkedett. «Továbbá — folytatja az oklevél — midőn Zuetisláv bolgár czár (Bulgarorum imperator), kedves vőnk (karissimus gener noster), akkor felségünknek ellenese, szörényi földünket irgalmatlanul dúlta, s mi a sérelmeket megboszulandók, Bulgáriába mentünk sereggel: akkor Ponych bán hűséges buzgalmában *Pleun* bolgár várat foglalá el (fidelitatis ardore flagrans castrum *Pleun* (Plevna?) Bulgarorum optinuit expugnando).» A király tehát zalamegyei birtokkal jutalmazá meg.[431]

Ugyanazon évben V. István király az étekfogók mesterét Reynoldot dicsőíti, a ki a királyt gyermekkorától fogva szolgálta, s midőn stiriai herczeg vala, Németországban, Karintiában, Csehországban és más hadi vállalatokban kitüntette magát. Midőn pedig István, még atyja életében, az erdélyi herczegségen uralkodék, nevezett Reynold mester jeles és fegyveres háznépével (cum honesta et armata familia) az ifjabb király seregében forgolódott, mely *öt ízben* pusztította Görögországot, kétszer Istvánnak személyes vezetése alatt, s háromszor más báróké alatt. Még Istvánnak erdélyi herczegsége idejében, midőn őt szülői ok nélkül üldözik vala, Reynold hűséges maradt hozzá; s midőn István győzött s a Béla seregét Lőrincz nádor és Ernei bán vezetése alatt *Ilsaszeg nevű helységig üldözte a Duna felé* (in locum qui Ilsazeg dicitur versus Danubium venissemus), Reynold mester az István szeme láttára Henrik bánt, a seregnek fővezérét, fogolylyá tevé, a midőn Reynold balszemében

veszedelmes sebet kapott. Mindezért többféle birtok adományával gazdagítja meg őt V. István király.[432] Ezekből látjuk, hogy István, még ifjabb király létében derekasan fentartá az ország méltóságát kifelé, minélfogva a «rex Bulgariae»-t is felvette a királyi czímbe.

Erdélynek társadalmi és néprajzi viszonyait azon időben a következő oklevelekből ismerhetni meg, legalább némileg.

1263-ban a nagyváradi káptalan előtt, egyfelől Iván *bölényösi vajda* (Wajwoda de Bulenus) meg atyafiai Boch és Balk, másfelől zalatnabányai Miklós Kend fia, meg János, Henning, Balázs, László, Tutamér és Stosyan atyafiai a Bikách és Roman megöletéséből támadt ellenségeskedésről lemondanak és kiegyezkednek egymással. Belényes, Bölényös nevű helység Biharban alkalmasint a bölény állatról vette magyar nevét. Ennek most Iván vajdája tűnik elő, de nem tudhatni, micsoda vajdaság volt a bölényösi; mert azután sehol többé nem fordul elő. *Zalatna*-bánya szláv név lévén, az bizonyosan szlávokról való. De a megnevezett zalatnaiak nem látszanak szlávoknak, hanem inkább németeknek.[433]

1264-ben István ifjabb király Hazos ispánnak sokszoros érdemeiért *Naszód földjét*, mely üres és lakos nélküli, adományozá (terram Nazwod, vacuam et habitatoribus carentem). Alkalmasint a tatárjárás tette volt néptelenné: de kivel népesítette meg Hazos, azt az oklevél nem mondja meg.[434]

Ugyanezen 1264-ki évben István a *cziszterczi Kertz monostort,* melyet a tatár dühösség egészen feldúlt volt (monasterium ad honorem ipsius gloriosae semper Virginis de *Kirch*, post Tartaricae vastationis rabiem penitus desolatum), különös ótalmába fogadja, s népének azt a kegyel-

met adja, hogy se az időszerinti vajda, se más báró (jobbágy) ne merjen nála megszállani (super populis eiusdem monasterii descensum possint facere violentum); egyéb adóval se tartozzék, mint a melylyel a szebeniek tartoznak (nobis juxta libertatem Scibiniensium et cum Scibiniensibus respondere teneantur et solitos debito et collecta).[435]

IV. Urbanus pápa látván, hogy a Béla atya és István fiú közt történt egyességnél fogva ez utóbbi Beszterczе, Rodna, Szolno és Királynémeti birtokokat a királyné engedelme nélkül elfoglalta, melyek pedig emlékezetet meghaladó idő ólta a királynék birtokai valának (terras Bistriche, Rodana, Zolosum et Querali — Királyi — vulgariter nuncupatas, quas et ceterae reginae Ungariae a tempore, meuius emoria non existit, tenuerunt pacifice et quiete); s minthogy Béla király maga is felszólította volt a pápát, hogy tegyen igazságot: ő komolyan inti Istvánt, hogy adja vissza a királynénak a nevezett helységeket és földeket. — Ime a híres Rodna, Beszterczе és más helységek jövedelmei a magyar királynék tulajdonai valának, mint Ragald Szatmármegyében, melyet 1265-ben Erzsébet királyné napától — a kinek Beszterczét, Rodnát stb. most vissza kell adni — örökölt volt.

Rodna tehát és ezüstbányái a tatárjárás után is nevezetesek. A király tisztviselője ispán (azaz comes, az ottani német nyelven ma is grév; graf helyett), s az 1268. évbeli oklevél Heuchmann után Bothót említi meg. Rodnának birái és esküdtei (nos judices et jurati de Rodna) oklevelekkel bizonyítják, hogy Botho ispán, örököseinek és rokonainak beléegyezésével, a maga birtokait Henriknek, Brendelin fiának, eladta 155 rodnai súlyú finom ezüst márkáért (pro centum et quinquaginta V marcis

fulminati argenti cum pondere de Rodna), mely pénzzel Botho a királynak tartozott hivataláért. A birtokok kőtorony, mellette faház, kőfallal kerített udvar; egész házhely két curiával, és szántóföldek a vár alatt; továbbá az ezüstbányákban felerész, melyek mind Heuchmann (olvasd: Hötzmann) ispánéi voltak.[436]

V. István király 1271-ben Chiel ispánt, kalnoki Erwin fiát és Teelt, brassói Ebl fiát, különösen Feketehalomnál tett hűséges szolgálataiért megjutalmazza. Még pedig Teelnek *Herbordfalvát* (villa Herbordi waywodae, ma Balázsfalva) a két Küküllőnek összefolyásánál, s az előbbivel határos Zanchatelök földet adományozza. Teel a kapott adományt Chiel rokonának engedi által, mit a király jóváhagyván, ezzel Chiel érdemeit is megjutalmazza.[437]

Abrudbányát (Obruth) az Ompoly mellett, királyi adományból Jula bán, ennek halála után Szobosláv székely birta, most 1271-ben István király a fejérvári püspöknek és káptalannak adományozá, mit Mátyás erdélyi vajda, a kertzi apát és András gyógyi ispán s mások jelenlétében oklevéllel bizonyít.[438]

Szántszándékkal közlök többecskét V. István király idejéből, mert Erdélynek akkori ethnographiai képét látjuk benne, a mely képben az erdélyi oláhok nem is mutatkoznak. A havaseli oláhokról sincsen említés; de bizonyosak lehetünk abban, hogy szolgáltak István hadjárataiban Dunán túl Bolgár- sőt Görögországban is.

István korai halála után a *tíz éves László* következék. Ezt a korabeliek III. Lászlónak írták; az újabb jezsuita történetírók Imre királynak megkoronázott csecsemő fia, László miatt, kit amazok a királyok számába nem is vettek vala, IV-diknek kezdték írni. Ragadvány neves-

tül *Kún László,* akar kún anyjáról, akár a kúnok társaságáról kapta meg azt. Képzelhetjük a zavart a gyermekkirály és Erzsébet király-anya gyenge kormánya alatt. Az a zavar Lythen havas-el-földi oláh vajdát és atyafiait is arra bátorítá, hogy megtagadták a királyi jövedelem megadását s az ország némi részét magokénak tekintik vala. Ez 1272—1275 közt történt. De Sóvári Soós György mester hamar rendet csinála ott. Megölte Lythent, Barbat atyafiát pedig fogva vitte a királyhoz, a ki csak nagy váltságért eresztette ki a fogságból. Így beszéli el 1282-ben László király oklevele, a mely Sóvári Soós Györgynek sok más jeles tetteit is előszámlálja.[439]

Ezen oklevél azért is nevezetes, mert abban a «Cumania» név helyett «*aliqua pars de regno nostro ultra Alpes existens*» fordul elő; tehát Kúnország ezentúl *Havas-el-föld* lesz, melyet a byzantinus írók *Ungrovlachiá*nak (Οὐγγροβλαχία) kezdének nevezni. S ez az «Ungrovlachia» elnevezés a mi napjainkig divatozott Oláhország ünnepies okleveleiben.

III. (IV.) László uralkodása 1272—1290-ig tartott, melyet különösen a magyarországi kúnok nyugtalanítának. Mi leginkább Erdélyre tekintvén, némely oklevélből erdélyi történeteket hozunk fel.

Az 1273. évbeli oklevél a Chak nemzetségéből való (de genere Chak, olv. Csák) Péter mesternek tetteit számlálja elő, a ki Béla, István és László királyokat szolgálta. Itt megtudjuk, hogy István neje, Erzsébet, és fia László meg leányai Patak várában tartózkodtak, a melyből Béla emberei kizavarták őket; de Péter és atyafia Mátyás elfogák a Béla őreit (speculatores), a kik Istvánt nyomozzák vala. Ez olyan hatású volt Erdélyben, hogy

néhány ingadozó főúr, a szászok és mások nyilván István felekezetéhez csatlódtak (per quorundam baronum, patri nostro fidelium, licet tunc ipsi avo nostro coacte famulantium, Saxones et alii homines regionis Transilvaniae ad patrem nostrum redierunt — mondja László az oklevélben). Abban az ütközetben, melyben Lőrincz, Kemin fia és mások elfogattak és megölettek, Péter vitézkedett, Ernei bánt is elfogván. Az ilsvaszegi ütközetben is, melyet István vívott öcscse Béla ellen, Péter Henrik bánt fogta el. Azután Otokár ellen (tunc patris nostri, nunc autem noster capitalis inimicus), ki Németországnak fő erejét hozta segítségül (ducens in auxilium suum florem Alemanniae) Pozsony, Mosony és Rébcze mellett is vitézkedett, a hol István győzött.[440]

István király Kolosvárt (villam Kulusvar vocatam) a Sz. Mihály egyháznak, azaz a fejérvári káptalannak, adományozta volt, s azt László király 1275-ben megerősíté.

Ugyanezen káptalan 1276-ban cserét csinál (concambium) az erdélyi püspökkel. A káptalan biharmegyei *Körösfőt* adja a püspöknek (Krysfew vocatam terram in comitatu Byhoriensi), s érette attól *Pyspukit* (Püspöki, ma Piski) veszi a Strig (ma Strell) mellett Hunyadmegyében és *Ochmart* (Akmar) a Maros mellett Fejérmegyében.[441]

Különös világot vet az erdélyi viszonyokra a magánháború az erdélyi püspök meg káptalan s a szászok között. Tudjuk, hogy III. Béla a cibini vagy szebeni prépostságot állította fel, azt az erdélyi püspök egyházi hatóságából vevén ki. Azonnal kérdés támadt, kik tartoznak a szászok közül az új prépostság alá, kik nem? Az eldöntés szerint a szebeni, újegyházi (Leschkircher),

sinki (Schenker) és utóbb a brassói decanatusok a prépostsággal együtt az esztergomi érsek alá tartoztak; ellenben a sebesi, kis- és nagyküküllői, ozdi, kézdi, segesvári és kozdi decanatusok az erdélyi püspök hatósága alatt maradtak. A tized bizonyosan főoka vala a viszálkodásnak. A szászok ugyanis nem a püspöknek, hanem saját lelkészeiknek, kiket szabadon választanak vala, adták a tizedet. Egyébiránt II. András óta a hatalmaskodás, melyet a IV. Béla és fia V. István közti háború még fokozott, közönségessé lőn. A király méltóságát a gyenge uralkodók nem birják vala fentartani; a nagyok, világiak és egyháziak egyaránt, se törvényt, se királyt nem tisztelvén. 1276-ban Csák Péter nádor, pártbeli dühből, a veszprémi Péter püspök fényes egyházát teljesen kiraboltatá, a prépostot, espereseket, kanonokokat és papokat ruháikból kifosztva, meztelenül lovakhoz köttetve meghurczoltatá, papok és szolgáik közül 68 személyt legyilkoltata, az egyház levéltárában a kiváltságleveleket széttépeté, a káptalan pecsétjét összetöreté, s az így kirabolt egyházat porrá égetteté. Annak következtében az egyházban egy egész esztendőn által szünetelt az istenitisztelet, mi még a tatárjárás idejében sem történt.[442]

A midőn ilyen ocsmányságok lehetségesek, akkor mindenre jogosítottnak hiszi magát a hatalmaskodó; pedig Péter erdélyi püspök is ilyen vala. A püspök a szászokra is ki akarván terjeszteni egyházi hatóságát, természetesen ellenállásra talált. Nem tudjuk a történetnek részleteit, de az bizonyos, hogy a püspök, kanonokjaival egyetértve, a vizaknai gerébet, Alárdot kivégeztette. Ennek fia János (az oklevelek Gyan, Gean, Gaannak írják) vezérlete alatt a szászok fegyvert ragadva

Gyula-Fejérvárt 1277. Reminiscere vasárnapján (február 21-én) megrohanák és elfoglalák, a székesegyházat a többi egyházakkal együtt felgyujták, feldúlák, s az azokba menekült népet, mintegy 2000 (?) férfit és nőt, négy kanonokkal és számos pappal együtt odaégeték, az egyházi kincseket, ereklyéket, kereszteket megszentségtelenítték, az egyház könyveit és levéltárát feldúlák, kiváltságleveleit szétszaggaták. (Cum ipsa universitas anno Domini 1277, in dominica Reminiscere, super eandem ecclesiam cathedralem manu armata irruentes ipsam hostiliter invaserunt, comburentes in eadem ecclesia bene ad duo millia hominum utriusque sexus, et specialiter . . . a megölt papokat névszerint számlálja elő az oklevél . . . et quam plures alios clericos et sacerdotes, comburendo et auferendo omnia ornamenta, libros et instrumenta dictae ecclesiae stb.)[443]

Bármennyire lázító volt is a gyulafejérvári pusztítás, azt, a veszprémi pusztításnak utánozása lévén, senki sem torolta meg, mert országos hatalom nem vala. Az oklevelek tanúsága szerint a Budán összegyűlt magyarországi főpapok az év (1277.) májusában[444] egyházi átokkal sujtották ugyan a gonosztett elkövetőit; de ennek semmi hatása nem vala. A pápa és legátusai annyiszor excommunicálták volt már az uralkodó királyt és az országot, hogy emez egyházi fenyíték többé senkit sem ijesztett meg.

1278-ban László király oklevele leírván a székesegyháznak lerombolását (per sevitiam gentis Saxonicae combusta enormiter et destructa), a midőn sok kanonok az egyházba *menekült magyarok sokaságával* együtt (cum multitudine Hungarorum ad gremium ipsius ecclesiae causa praesidii confugientes) megöletett, az egyház mellett

levő földet, melyet a vendégek laktak volt s most a szászok dühössége által lakatlanná lett (super qua hospites nostri commorabantur, nunc per furorem eorundem Saxonum habitatoribus penitus desolatam), minden hozzátartozósággal a Sz. Mihály-egyháznak adományozza, hogy ez felépülhessen.[445]

Az oklevél vendégeket említ, kiket a szászok megöltek: tehát azok voltak-e a «magyarok sokasága»? Pedig az oklevelek — tudtomra — nem szoktak magyar nyelvű lakosokat vendégeknek nevezni. Egy másik oklevél ugyanazon évről *praediales*eknek nevezi azokat a lakosokat (capitulum . . . nec non universorum populorum praedialium, per caedem et rabiem Saxonum praedictorum extirpatione adeo sit perditum). Az említett oklevél egy tordai sóbányát adományoz a káptalannak, hogy újra fölépüljön.[446]

1289-ben László király, az egyházi személyek, azaz *a nemes magyarok, szászok és székelyek* (per universos viros religiosos, nobiles Ungaros, Saxones et Syculos) tanúsága szerint, a Gehan égetése alkalmával elveszett kiváltságot megújítja, melyet II. András adott volt a kanonok uraknak a Maroson leszállított alvinczi kő- és főtt sótól szedendő vámról.[447] Itt talán legelőször látjuk egy sorban említve a magyarokat, szászokat és székelyeket, jóllehet csak mint kanonokokat. A miből azt is kiértjük, hogy kanonokká csak magyar nemes, — szász és székely pedig mindenki különbség nélkül lehet vala.

László király idejében tatár berohanások is néptelenítének sok vidéket, különösen Erdélyben is. Egyik alkalommal az Aranyos mellékén tanyázó székelyek tünteték ki magokat, Toroczkó vár alatt állván eleibe a visszavonuló tatár csapatnak, s kezéből sok foglyot szabadít-

ván ki; a miért László az aranyosi föld adományával jutalmazta meg őket, a mint azt a következő fejezetben részletesebben megtudjuk. Oláh beköltözéseket László idejében nem említenek az általam ismert oklevelek, ámbár történhettek. De az 1284/85. évről nagy eseményt jegyeztek fel az orosz krónikák, a melyekből azt Schlözer közlé először, s Engel így adja elő: László a feltámadt kúnokat Hódnál legyőzvén s a szökevényeket a Moldován túl is a tatárok végéig üldözvén,[448] azok a krimiai Nogaj khánt ösztönözék fel László ellen. Nogaj nagy sereggel készüle dúló járást tenni az országba. Ennek hírét vevén László, mindenüvé segítségért folyamodék, de csak süvétől, ifjabb Andronikos konstantinápolyi császártól kaphatott. Mind Andronikos, mind atyja Mihály a nyugati egyház felé hajolván, sokféleképen bántogatták a Haemustól fogva Konstantinápolyig tanyázó oláhokat, s ezért ezek nyugtalankodának. Andronikos szabadulni óhajt tőlök, s reáveszi, hogy László királynak segítségére menjenek a tatárok ellen. Kapnak ezen az oláhok, s a császár levelével sietnek Lászlóhoz. Éppen jókor érkeznek; László az első csatasorba állítja őket a tatárok ellen, a magyarokat pedig hátul. Mert ezt tanácsolta a császári levél, hogy így László is szabadulhatna tőlök, ha a tatárok megsemmisítik. Ámde az oláhok teljes győzelmet aratnak, s László az ütközet után mutatja meg nekik a császár álnok levelét. Természetesen visszatérésre nem gondolnak, úgyis hallván, hogy nejeiket és gyermekeiket a császár Kis-Ázsiába hurczolta által. László marasztalja őket s részint Máramarosba, részint Fogaras vidékére telepíti meg. Különösen Máramarosban szláv nőket vevén, annak rengeteg erdeiben számos helységet alapítanak, — s így szaporodott ott az oláhság.

Csudálkozni lehet, hogy a komoly Engel ezt a rímes regénybe való mesét történetnek fogadhatta el. Mintha nagyocska sereg megnevezett vezér és rablás nélkül juthatna észrevétlenül messze tartományokon keresztül, t. i. a balkáni hegységen túli részekből, Bulgárián és Havaselföldön keresztül Erdélybe. A vezérnek neve pedig Pachymeres, idősbik Andronikos (1273—1332) történetírója által bizonyosan a világ tudomására jutott volna.[449] Nem mondhatni, hogy László idejében is oláhok nem szállingóztak Máramarosba; de csapatos oláh beköltözés soha sem történt.

III. Andrásnak (1290—1301) oklevele sem említ oláhokat, melyben 1291. február 27-én az országnak és lakosainak jogait megerősíti, és fentartásokat megigéri. Több izben van szó abban az erdélyi szászokról,[450] de oláhról, sőt székelyről nem gondoskodik az oklevél.

Ugyanazon év márcziusában törvényszéket ül III. András Gyula-Fejérvárott. A szék előtt Ugrin mester feláll, s előadja, hogy Fogaras és Szombathely birtokait az Olt mellett jog nélkül (indebite) vették el tőle, s felmutatván okleveleit, kéri a királyt, hogy adassa azokat neki vissza. A király tehát bizonyosságot keres és kap a nemesektől, szászoktól, székelyektől és oláhoktól, hogy a nevezett birtokok igazán és joggal Ugrin mesteréi. Minélfogva a király visszaadja neki és örököseinek Fogarast és Szombathelyet. (Nos igitur, quia ipsas possessiones ad ipsum magistrum Ugrinum juste et legitime vidimus et scivimus pertinere, cum omnibus utilitatibus earum et pertinentiis reddimus et restituimus ipsi magistro Ugrino, et per eum suis haeredibus haeredumque successoribus jure perpetuo et irrevocabiliter possidendas, eo modo et

ea plenitudine, quemadmodum per ipsius antecessores dictae possessiones habitae exstiterunt et possessae.)[451]

A gyulafejérvári *törvényszék-ülést* sokan *törvényhozó ülésnek* tartják, mert az oklevél így kezdi meg: «Midőn valamennyi nemessel, szászszal, székelylyel és oláhval az erdélyi részeken, állapotuk reformálása végett, gyűlést tartottunk, felálla Ugrin» stb. Az «állapotuk reformálása» igazságszolgáltatást fejez ki, a melynél tanúul, kivált birtok-kérdésben, minden ember alkalmasnak, sőt a földmívelő vagy pásztor még legalkalmatosabbnak is találtatik vala. Fogarasnak és Szombathelynek szomszédai, akár nemesek, akár nem-nemes szászok, székelyek, oláhok, tudomásuk szerint állíthatták, hogy a nevezett birtokok Ugrint illetik meg jogosan és törvényesen, valamint azokat Ugrin elődjei is birták volt. A tanúskodó oláhok alkalmasint a Boje birtokáról valók valának.

Úgy kellett történnie, ámbár nincs megmondva, hogy László király zavaros idejében esett ki Ugrin a Fogaras és Szombathely birtokából, és azok a fiskuséi lettek. Azért adhatta vissza a király.

Legnevezetesebb III. Andrásnak 1293. évbeli oklevele az oláhokra nézve. Abban így szól a király:

«Az elfogadott kormányzásnak szükségeitől ösztönözve, a velünk lévő jobbágyok (barones) beléegyezésével azt határoztuk volt, hogy valamennyi oláh, bárkinek a birtokán legyenek is *(universos Olacos in possessionibus nobilium vel quorumlibet aliorum residentes)*, a mi királyi székes birtokunkra vitessék vissza, s a visszamenni vonakodókat erőhatalommal is kényszerítsék reá. Minthogy azonban nagybátyánk, néhai László király megengedte a gyulafejérvári káptalannak, hogy hatvan oláh háznépet telepíthessen Fylesd és Enud birtokaira s azoktól

semmi királyi adó, úgymint ötvened vagy tized, vagy egyéb ne szedessék (ut in quibusdam terris capituli, Fylesd et Enud vocatis sexaginta mansiones Olacorum libere et secure valeant commorari, ab omnique exactione aut collecta regali, scilicet quinquaginta, decima vel quacunque alia iidem Olaci extorres habeantur penitus et immunes): mi tisztelvén és üdvösnek tartván László királynak adományát (hanc donationem a praefato rege Ladislao salubriter esse factam), azt részünkről is megerősítjük, meghagyván minden adószedőinknek, hogy a káptalannak hatvan számig menő oláhjaitól se ötvenedet, se tizedet, se egyéb adót ne követeljenek.»[452]

Az oklevél világosan jelenti, hogy a be-beszivárgó oláhok a király tulajdonai valának, azaz őket király embereinek tekintik vala, kikről csak neki van joga rendelkezni. Ennélfogva a király enged által oláhokat, a kinek tetszik. Azonban a királyi jog és hatalom II. András ideje óta igen sokszor a jobbágyok (bárók) bitorlásai által tehetetlenné válván, koronai birtokok s koronai emberek — ezek valának akkor a «fundus instructus» főbb részei — királyi engedelem nélkül is magánbirtokosok és az egyházak kezére jutottak. Azért látjuk annyiszor azt a hiú törekvést, visszaszerezni a koronának azaz a királynak, a mi tőle jogtalanul el volt idegenítve. Ilyen visszaszerzés akar most történni az oláhokra nézve, arra szükség lévén. «Quum nos constricti suscepti regiminis aculeis, habito consilio omnium baronum nostrorum nobiscum assidencium universos Olacos in possessionibus nobilium et quorumlibet aliorum residentes ad praedium nostrum regale *Szekes* vocatum ordinassemus *revocari* reduci et etiam compelli redire invitos» szól az oklevél. A «revocare», «reducere» = *vissza-*

venni, visszahívni kifejezések a jogtalan elvételt teszik föl; mert jogos elvétel csak királyi engedelem mellett történhetik. A gyulafejérvári káptalan László király engedelmére hivatkozhatott: tehát a király meg is hagyja nála a hatvan oláh háznépet.

Az oklevél világosan azt is megérteti velünk, hogy a király oláhjaitól többi közt *ötvenedet* (quingesima) szedett, t. i. ötven juhtól egy juhot bárányostul vett el adó fejében. Ezt az *ötvenedes* adót már IV. Béla oklevelében láttuk, mely azt az esztergomi érsek tizede alá veti. De ez az adó egyúttal a beszivárgó oláhok társadalmi mivoltát is jelenti, hogy pásztorok lévén, leginkább az erdőkben telepedtek le, melyekből a korona vagy akárki más birtokos egyéb hasznot nem húz vala. Későbbi századokban, midőn az oláhok többnyire már nem a korona birtokain gazdálkodának, az ötvenedet, mint fő királyi jövedelmet fogjuk látni Erdélyben, a magánbirtokosok is az oláhjaiktól való ötvenedet a fiskusnak tartozván beszolgáltatni. De sok birtokos az ötvenedadótól is mentséget kapott, mint a gyulafejérvári káptalan, mely oláhjaitól semmiféle adóval nem vala köteles.[453] Végre semmit sem hirdet világosabban az oklevél annál, hogy 1293 tájban az oláhok igen kis számmal valának még, mert íme, a király, báróival egyetértve, mind egy koronai jószágra szándékozta telepíteni, az által azt jövedelmezőbbé akarván tenni.

Mégis az oláh historikusok majdnem mindnyájan és egyhangúlag írják, tanítják, hogy Negru vajda (Negruvod), Fogarasnak és más erdélyi részek felséges ura, 1290-ben nagy hadi erővel indult ki Fogarasról az oláh fejedelemség megalapítására. Ezt a ki- és elindulást hőskölteménynyel dicsőítik, tehát epochalis eseménynek tartják a nép

számára írt naptárakban is. Mi ennek a való, mondhatni, okleveles történetekben legkisebb lehetőségét sem látjuk. Fogaras 1290-ben koronai birtok vala, melyet III. András király 1291-ben visszaadata Ugrin mesternek, a kinek elődei azt jogosan birták, s mely ő tőle jogtalanul vétetett volt el.

Radu Negru.

A brassai «Amicul poporului. Calendar pe anul comun 1886. Anul XXVI.» = Népbarát. Naptár az 1886-ki közönséges évre. A XXVI. évi folyamban a «Cronologia pe anul 1886» az epochalis évek közt hozza fel:

«Dela reintemeiarea statului Terii-romane prin Radu Negru Basarab, Domnul Fogarsiului 596.» = «A Czara Romana (Oláhország) államának Radu Negru Basarab, Fogaras ura általi új megalapításától 596 éve.» Tehát az illető államnak új megalapítása 1290-ben történt. — A reintemeiare annyi volna mint refundatio, új fundatio. Ennélfogva a nép számára, azaz az oláhul író, olvasó papok, tanítók és városiak számára kiadott naptár egy előbbi rumun államot ismer, melyet Radu Negru Basarab 1290-ben megújíta. Mikor lehetett azon előbbi rumun állam, nem sejthetjük. Az avarok idejében, valamint az arra következő bolgárokéban ilyen nem volt, nem is lehetett. A besenyők és kúnok ottani uralkodása idejében sem találhatni annak nyomát. A kúnok után a magyar királyok uralkodása következik; már II. András «rex Cumaniae»-nek írta vagyis iratta magát. Fia, IV. Béla, mint láttuk, 1247-ben az ispotályos vagy johannita vitézeknek adományozá mind a Szörénységet, mind az Olt, az erdélyi

havasok és a Duna közt elterülő Kúnországot. Ebben kenézek és vajdák tünnek elő, kik a magyar királyoktól függnek. S midőn Lythen vajda és atyafiai az adót megtagadják 1272—1275 tájban, sósvári Soos György mester megöli Lythent, Barbatot pedig fogva viszi a királyhoz, ki csak nagy váltságért bocsátja el. Ha — a miről a történelemnek nincsen tudomása — 1275 után Kúnországban, melynek neve akkor már *Havas-el-föld* (partes Transalpinae vagy Transalpinia), s a byzantinusoknál *Ungro-Vlachia* vala, keletkezett volna rumun állam, azt tíz vagy tizenöt év mulva nem kell vala újra megalapítani. De a mesék világában forgunk, a melynek nincsen geographiája, nincsen chronologiája.

Ez az állam-alapító mese csak egy másik mese után kaphatott fel. Ez a másik mese pedig azt tartja, hogy az oláhok vagy rumunok, mint Trajanus római császár gyarmatosainak utódai, a magyarok megjelenésekor megtöltik vala Erdélyt. Erről sem tud semmit is a történetem a II. András előtti időből; II. Andrástól fogva pedig, lelesen 1222-től fogva 1300-ig, leggondosabban kutatván által az okleveleket, azon időszak egyedüli és hiteles forrásait, felette kevés oláhságot találunk Erdélyben. A hány helységnevet említenek az idézett és nem-idézett oklevelek, azok mind magyarok, szlávok, németek. Oláh nevű helység köztük egy sincs. Densusian ugyan oláhosan is közli a rubrumokban és jegyzetekben a helyneveket, de azok oláhossága nem a nyolczvan évig tartó (1222—1300) időszakból való, hanem későbbi századok oláhosítása. Densusian maga is oláhosít. Valahol olaszokat, latinokat talál az oklevélben, mind rumunoknak nevezi. Ennélfogva a Szepességen is talál rumunokat. P. o. egy 1330 évbeli oklevél *Ruhmann-teleke* és *Olasziispán-teleke*

nevű szepességi helységeket említi meg. Az *Olaszi*, németül «Wallendorf» ismeretes szepesi város-név. Az ottani erdőkben új telepítések támadtak; egyiknek telepítője *Ruhmann* vala, ma is közönséges szepesi családnév; telepítése tehát *Ruhmann-teleke* nevű. A másiké olaszi ember vala, tiszténél fogva «ispán»; *olaszi-ispán* mintegy tulajdonnév járván, telepítése «*Olaszi-ispán-teleke*» lett. Az oklevélben a nevek így vannak írva: «Ruman-theleke» és «Ollasyspon-teleke». Densusian a rubrumban ezt írja: «Comunde *Rumanŭ* și Satulŭ-Comitelelui-latinŭ amințite», tehát a német Ruhmannból oláh «Rumanŭ»-t csinál.

Szóval 1222-től fogva, a mikor a *vlak*, *blak* oláh név legelőször tűnik elő Erdélyben, egész 1300-ig, *Erdély ethnographiai képe magyar-német-szláv.*

Mikor kapott fel a *Negru-vod* vagy *Radu Negru Basarab* állam-alapítónak meséje? Alkalmasint csak a XVIII. század elején. De nem tudom — nem is kerestem — melyik író fejezte ki először? Előttem bizonyos, hogy Erdélyben keletkezett a mese; legalább erdélyi, talán szász, író tette legelőször közzé. Könyvből könyvbe vándorolt a mese, bejutott a naptárakba is, most pedig *az oláh nép emlékezetében megőrzött nemzeti hagyománynak hiszik nagynevű írók is,* kik azonban az erdélyi incolatus történeteit nem ismerik, nem is aggódnak a miatt, hogy nem ismerik.

Az olvasót mégis érdekelheti ez az állam-alapító mese.

Engel Keresztély a «Geschichte der Moldau u. Walachey» (Halle, 1804.) 56—58. lapjain kivonatot közöl Filstich János brassói rektor († 1743. decz. 17.) munkájából, melynek czíme: Schediasma historicum de Valachorum historia, annalium Transsilvaniae multis in punctis magistra et ministra (Jenae, 1743.). E czímből kiértjük,

hogy Filstich az erdélyi történetek oktatójának tartja sok részben az oláhok történelmét, azt tehát nagyra becsüli, — a mi ellen kifogása nem lehet senkinek. Filstich Schediasmája így szól többi közt:

«Az isten nagy bölcsen intézte a dolgot (rem quam sapientissime direxit deus), hogy a XII. (XIII.) század közepén az Erdélyből búcsúzó oláhok Oláh- és Moldvaországokat alapították, melyek azután eléggé híresek lettek. A végett a fogarasi kerületből számos oláh háznép egy Niger vagy Negro-vod nevű vezér alatt, Barczaságunkhoz közel, a havasokon kele által, még pedig a XII. század elején vagy a XIII. század közepén. Ott azután Terguist, Buckerest, Kampolungo, Pitest és Szent-György helységeket, meg monostorokat építének. Ezt nemcsak egy oláh kézirat, melynek szerzője ismeretlen, hanem az öreg oláhok elbeszélései is bizonyítják, melyek az ősöktől vett hagyományra hivatkoznak. (Quod non modo *Manuscriptum aliquod Valachicum incerti autoris confirmat, verum etiam senum Valachorum relatio, quae in traditionibus ab atavo acceptis unice fundatur, abunde comprobat.)* Nagyon is csudálkozom, folytatja Filstich, hogy se belföldi, se külföldi író nem említi meg azt a kiköltözést.»

Nem sokára, 1801. január 14-én, Engel azt a hírt vevé, hogy az akkori brassói rektor kezénél van ama «Manuscriptum aliquod incerti auctoris», melynek czíme: *A rómaiak első eredetének, valamint a tőlök alapított Oláhországnak története.* Azt egy «Anonymi Msto Valachico»-ból 1727. szeptember 5-kén kezdtük németre fordítani — írja a rektor — s annak elejét íme közlöm:

«Midőn az oláhok elváltak a rómaiaktól, északra költözének, azután átkelének a Dunán és letelepedének a

Severin tornyánál, mely Krajovától három nap járásnyira van a császári Oláhországban.[454] Mások megint Erdélybe menének, melyet tágabb jelentésben Magyarországnak neveztek, s letelepedének az Olt, Maros, Tisza mellékein, sőt a Mármaros folyóig terjeszkedének.»

«A kik a Severin tornyánál megtelepedtek, azok az Oltig és Dunáig, sőt egész oláhországbeli Nikopolisig sokasodtak el. Azon időben néhány előkelő nemzetségű boér összegyült s magok közül Banovetz Bessarabot választák fejedelmöknek, kinek czíme *mari-ban* = nagy bán. Ennélfogva az oláh fejedelmek széke előbb a Severin tornya, azután Strechaja, végre Krajova lett az illető fejedelem tetszése szerint (die Ursache dieser veränderten Regierungsörter scheint gewesen zu sein der Fürsten ihr Plaisir).»

«A világ teremtésének 6798-ik, Krisztus születése után 1290-ik évben, az oláhországi oláhok, az erdélyi ország oláhjainak vajdáját, Radul Negrovod-ot, *fogarasi és omlási herczeget,* választák fejedelmöknek. Az háznépestül, megszámlálhatatlan néppel (mit unzähliger Menge Volks), melyben rumunok vagy oláhok, pápisták, szászok és más sokféle valának, átköltözék Oláhországba, a Dombovitza folyó mellékére. Előbb a híres vásárhelyet, Kampelungot, alapíttatá, melyben nagy egyházat építe; azután Argisba költözék, azt is nagy várossá tevén. Ott kőfallal kerítteté az úri udvarokat s nagy szép egyházat építtete» stb.

«Akkor a bassarab család minden boérjával, kik az Oltnál laktak volt, alája veté magát Radul Vodnak, azt kötvén ki magának, hogy első legyen a fejedelem után. Attól fogva az oláhoktól elfoglalt ország «*czare Rumunyaske*» nevet viseli; a Radul Vod czíme pedig így lett:

Kristus, a jóságos, dicsőséges, hatalmas isten kegyelméből én Radul Nigru vod, egész Oláhországnak ura, Omlás és Fogaras ura» stb. stb.

Ennek a szép mesének Engel említett könyvének 147. lapján historikus bizonyítványt állít ki, mely így szól:

«Nagyon képzelhető, hogy Kún László megöletése után az erdélyi püspök, a szászok és mások nem szívesen látják vala a nem régen oda telepített oláhokat, kik azért a havasokon által az Olt balpartjára költözének. 1290-ben Ugrinus, született oláh (? honnan tudja ezt Engel ?) vala Fogarasnak és Szombathelynek ura és birtokosa. A magyarországi és erdélyi történelem ugyan nem említi meg ezt a kiköltözést: *ámde valószinűvé teszik a viszonyok, s valamennyi oláh krónikának traditiója bizonyosnak veszi* Ezen erdélyi kiköltözők egy néppé olvadtak össze a szörényi vár oltalma alatt ülő és Bessaraba boér parancsa alatt élő oláhokkal, s így egy országot képeztek Radul Negro uralkodása alatt, a ki azelőtt az *omlási és fogarasi oláhok kenéze volt,* most pedig Kimpolungban egy várost, és Ardšiš folyó mellett hasonló nevű kőfallal kerített és kikövezett várost alapíta székhelyének.» — Csudálatos, hogy Engel észre nem veszi az Ugrinus, Fogaras és Szombathely urának és birtokosának összeférhetetlenségét Radul Negróval, *az omlási és fogarasi oláhok kenézével!!*

Okleveli tanúság szerint Radul Negro 1290 tájban nem lehete Fogarasnak kenéze, mert az Ugrinnak és elődjeinek birtoka vala, természetesen, mint más birtokos, magyar királyi alattvaló lévén. Hát mit tudunk Omlásról, talán annak volt oláh kenéze 1290 tájban?

Ismerjük Konrádot vagy Korrádot, Talmács birtokosát.

Ennek fiai, Miklós és János szerződést kötnek Mihály, solymosi porkoláb fiaival, Péterrel és Simonnal, melynél fogva, ha fiörökös nélkül találnának kimúlni, Talmács, Feketevíz, *Omlás,* Alamor, Zeules (sic), Bolkach, Sythwe (sic), Syle (sic), Medves, Martonfalva, Zeech, Hortobágy, «villa Mortoni seu forte villa Mortonteleke» és Ermen falu birtokainak felét Péter sógoruknak engedik által, mit Károly király 1319-ben helybenhágy. (Fejér XI. 480. l., Densusiannál is.)

Ha 1319-ben Talmácsi Konrád fiai kezénel volt *Omlás*, az tehát ugyanakkor, vagy huszonkilencz évvel azelőtt oláh kenézség nem volt.

Három évvel azután 1322-ben ugyancsak Miklós, Konrád fia, a királynak engedi által «castrum Salgo cum novem villis: Zaz-zekecs (az előbbi oklevélben Zeech), *Omlás*, Feketevíz et Warolyafalu (Váraljafalu) ac aliis *quinque villis olaccis ad ipsum castrum pertinentibus.*» Az átengedésnek politikai oka volt. Miklós hű vala ugyan Károlyhoz az erdélyi vajda (László és fiai) ellen: de öcscsére Jánosra neheztel a király («gravem animi nostri contemptum habuerimus»). Azonban a bátyja hűsége miatt megbocsát ennek, sőt amazt a Nagy-Küküllő melletti Hosszu-aszó, Mikeszásza, a Kis-Küküllő melletti Parád és Szépmező (Zepmezew) falvakkal adományozza meg. — (Codex Andegavensis II. 39. l., Densusiannál is.)

Világos tehát, hogy a mesés Negru Vod, a ki 1290—1314-ig uralkodott volna, Fogarasnak és Omlásnak ura nem volt, nem lehetett.

De az ország-alapító mesét számtalan variatiókban ismétlik rumun és nem-rumun historikusok. Még 1866-ban Szilágyi Sándor is (Erdélyország története. I. 65., 66. l.) így írá meg:

«László uralkodása alatt egy Erdélyt mélyen érdeklő változás kezdődött. Az oklevelekben úgynevezett *Havaselvében*, melynek egy része koronként (?) a magyar koronához tartozott, s melynek területén nevelte a német lovag-rend birtokait, új uralom kezde alakúlni, mely a besenyők, kúnok, tatárok megritkúlása után *Erdélyből kapott bevándorlókat.*

«Az, mi innen az Olton feküdt a Dunáig, külön szörényi bánság volt s a határőrzéssel megbízott magyar tartományok egyikét képezte. Túl az Olton egy-két kenézség ismerte csak el a magyar korona fenhatóságát, melyek a magyar királyoknak rendes adófizető és hadköteles hűbéresei voltak. Egy ilyen kenéz, Lythen, mindjárt László trónra léptekor, használva a király kiskorúságát, fölzendült és függetleníté magát. De azon szándokát, hogy a *havasalföldi* népeket egy független állammá egyesítse, Sóvári György mester diadala meghiusítá. Ő maga elesett s testvére Borbát a fogságból nagy összeg pénzért bocsáttatott szabadon. Ettől fogva egy ideig maradt minden a régiben. László uralkodása végén azonban, *Radul Negrovod,* egyike a fogarasvidéki kenézeknek (?), ki Fogarast és Omlást birta, az oláh krónikák előadása szerint, családja s *oláh és más népek kiséretében* fölkerekedék és Oláhországba vonult, hol a Dombovitza mellett letelepedvén, Kampelungot alapítá. Az egész ország meghódolt neki. E ténynek magára Erdélyre nézve is fontos következményei voltak.»

Hašdeu úgy találja, hogy való, történeti személy csak «Radu-Negru Bassarabu», azaz *fekete Baszaráb Rad,* a ki 1372—1382. vajdáskodott, a Baszaráb Sándornak fia, Baszaráb Vladiszlávnak öcscse, s Baszaráb Mircsének atyja. Mesés, képzelt, szóhagyományos személy pedig

«Negru vodu», azaz «Fekete vajda». Istoria critica a Romaniloru, 112. lapján. Ámbár a nevezett munka Bukarestben, 1875-ben jelent meg: az erdélyi írók és kalendáriumcsinálók ma is «Radu Negru Basarab»-bal alapíttatják meg a «Cara Romana»-t.

A mesés Negru-vod Fogarasnak és Omlásnak nem lehetvén herczege vagy kenéze, lássuk: megalapította-e Kampu-longut (cîmpu longu)? Biz' azt a mesés Negru-vod története előtt barczasági szászok alapították volt. Német neve, alkalmasint «Langenfeld», — szokott helynév, magyarul *Hosszú-mező* (Zsigmondnak 1395-beli oklevelében) — vala, melynek latin fordítása «Campus longus». Hašdeu (a «Columna lui Traian», 1874. 125. lapján) egy síri felírást közöl, mely így szól: «Hic jacet comes Laurentinus, comes de Campo longo, anno MCCC°.» Tehát Lőrincz vala geréb vagy ispán a szászok alapította Langenfeldben (Campus longus, oláhul Cîmpulung), a melynek *katholikus* egyházában temették el 1300-ban. A mesés Negru-vodnak nem kellett tehát azt a vásárhelyet 1290-ben alapítania; azt is bizonyosnak tarthatjuk, hogy Lőrincz geréb és a barczaságiak be sem eresztették volna «megszámlálhatatlan népével» (mit mächtiger Volksmenge), mely csak az írók képzeletében volt és van.

Cîmpulungnak (Langenfeld) szász eredetét az oláh vajdák oklevelei is, jelesen az 1615-beli bizonyítja, mely az erdélyi szász városok kiváltságát mintegy utánozza. Ennélfogva se a vajda, se boér nem foglalhat el üresedésbe jutott örökséget, mert az a városé; de a vajda el sem adományozhat városi vagyont.

Xenopol az «Istoria Romînilor» II. kötetének 70. lapján közli ezt, de mást ért ki abból. Már a *Cîmpulung* névből hozza ki, hogy az oláh alapítás volt.

———

XII.

III. András halálától fogva I. Károly haláláig.

III. András halála után az ország siralmas állapotra juta az oligarchák bitorlásai miatt. Ki legyen a király, a kiskorú Károly Róbert-e, V. Istvánnak, Mária leányától, siciliai királynétól való unokája, kit a pápa ajánl, s a kinek részén Gergely esztergomi érsek is vala? vagy a cseh Venczel, Kunegundnak, IV. Béla unokájának fia, a kit a trencséni Máté nádor és János kalocsai érsek kivánnak vala? De bármelyik lesz is király, csak névvel, nem hatalommal lesz az; mert az oligarchák semmi elfoglalt várat, semmi elfoglalt királyi jogot nem szándékoztak visszaadni, mondja helyesen a bécsi krónika. (Una pars regni Carulum, altera Ladislaum (Venczelt) regem appellabant, nomine tantum sed non re vel effectu regiae maiestatis seu potentiae. Nullum castrum, nullum jus regale ex parte baronum restituuntur.)

Míg a Venczel felekezetének jelesebb tagjai tanakodnak, Gergely érsek Károly Róberttel Esztergomba siet s ott megkoronázza, bár nem az igaz koronával, a tizenhárom éves ifjút, 1301-ben. Ez sietteti a Venczel pártolóit. Venczel király maga nem hajlandó elfogadni a meghívást, de tizenkét éves fiát, Venczelt ajánlja, ki úgyis

III. András árvájának, a hat éves Erzsébetnek, jegyese. El is hozzák s Budán, 1301. augusztus 24-én az igaz koronával koronázza meg János kalocsai érsek. Az ifjú Venczel a nevét Lászlóra változtatja, mely alatt több oklevele jelent meg.

A pápa követe, Miklós kardinális és ostiai püspök, Károly mellett sikeresen működvén, az atya Venczel Magyarországba jő s hazaviszi fiát a koronával együtt 1304-ben, melyet azonban, lemondván minden jogáról, Ottó bajor herczegnek enged által, ki nékie segítségül volt megtámadó ellenségei ellen. Ottó, mint IV. Bélának unokája, legközelebb rokona lévén az uralkodó háznak, ahhoz fordulnak most sokan.

Ottó az országba jön, s Benedek veszprémi, meg Antal csanádi püspökök koronázzák meg Székesfejérvárott 1305. deczember 6-án. Az erdélyi szászok részéről követség megyen Budára Gambolinus geréb és Blavus Miklós vezetése alatt, meghódolnak a királynak, s Erdélynek látogatására hívják.[455] Ott László vajda és Péter püspök, testvér-atyafiak, valának leghatalmasabbak, miért is Ottónak szándéka László vajdát is megnyerni.

Ottó a Tisza vidékéről Erdélybe érkezvén, előbb Beszterczét s azután Nagy-Szebent látogatá meg, onnan László vajdához mene, a szászok kisérete nélkül. De a vajda fogolylyá tevé Ottót (nem tudni Déván-e vagy Gyulafejérvárott?) s csak 1307-ben bocsátá el, a koronát kezénél tartván meg.[456]

V. Kelemen pápa 1307-ben Gentilis kardinálist tette volt legatusává Magyarországon, a hol, mint a bulla mondja, *az ördög régóta konkolyt vet, s a királyi méltóság le van alacsonyítva.*[457] A kardinális 1308. júniusában Dalmatiába, s csak novemberben érkezett Budára. Itt ország-

gyűlést tartván, egyházi átkot monda ki mindazokra, a kik letartóztatják a koronát és a királyi jövedelmeket. Minthogy László vajda nem adta ki a koronát, egy új koronával koronázták meg ismét a 21 éves Károlyt.

Végre Tamás esztergomi érsek és Omodé nádor Szegeden 1310-ben esküvel megerősített szerződést kötnek László vajdával, mely szerint ez királynak elismeri Károlyt (ab hac hora et die magna dominum Carolum, dei gratia regem Hungariae recognoscimus et recipimus in dominum nostrum naturalem et legitimum); a koronát kitűzött napon Tamás érseknek adja által; a rodnai ezüst bányákat, az elfoglalt megyéket, valamint a székely megyét (comitatum Siculorum), Deés, Kolos és Zeheli (?) helységeket az oda való kamarai tisztséggel együtt kezéből kiereszti. Ámde kivánságait is előadja az érseknek, a melyeknek teljesítését elvárja (ita tamen quod ipso die petitiones nostras porrigemus et petemus per regiam munificentiam nos diligi et remunerari, sicut decet per regiam maiestatem).[458] Így azután Károly Budán negyedszer s most az igaz országos koronával koronáztatik meg.

Tudjuk, hogy a sebesi, nagy- és kis-küküllői, osdi, kézdi, segesvári és kozdi szász esperességek az erdélyi püspök hatósága alá tartozván, a tizedet a fejérvári káptalannak fizették, mit az András-féle szabadalom ellen valónak hisznek vala. Évenként a káptalan küldöttje járta be hét lóval a helységeket, meg-megbecsülvén a papi jövedelmet, s a szerint szabván ki a tizedfizetést. 1308. februariusában a kelnöki (kellingi) pap, Berthold a káptalan előtt ünnepélyes óvást tőn a fizetés ellen, a pápára feljebbezvén az ügyet. Nem tetszék a kanonok uraknak, s meg akarák fogni Bertholdot és kisérőit, a kik elszök-

tek. De hamar visszatérének sok fegyverressel, Gobelin és Miklós szebeni és sebesi vezérek alatt, elfoglalák az egyházat, a melybe a kanonok urak menekültek volt, s az oltárok előtt is öldöklének. Ilyen vala az erdélyi állapot. Egyébiránt a szászoknak ezen hatalmaskodását annak tulajdonítják vala, hogy ők a római szentegyháznak, Gentilis legatusnak és Károly királynak ellenére a bajor Ottót kivánták királynak, s azért ellenségei a püspöknek és káptalannak, ezek tanácsolván és segítvén Ottónak elfogását.[459]

Mégis Péter püspök halála után 1309-ben szeptember 1-én a hét szász esperesség az új püspöknek (Andrásnak?) helybenhagyását kéri. A medgyesi, selyki és berethalmi szászok követei pedig 1315-ben panaszlák Károly királynak, hogy *néhai* László vajda (ez tehát 1315 előtt halt meg) őket a szebeni közösségből kiszakította, megfosztván a királyoktól nyert szabadságtól; s hogy az elhalt vajdának hasonnevű László fia, ki mintha erdélyi vajda volna, most is hatalmában tartja. (Per factum et potentiam Ladislai, *quondam* Waywodae Transilvaniae ab eadem communitate Saxonum de Cibinio separati et occupati fuissent, et demum per filium suum, scilicet Ladislaum nomine Waywodam Transilvanum, contra libertatem eorum usquemodo detenti exstitissent.) A király meghallgatván Miklóst, az új erdélyi vajdát, a nádort és Benedek csanádi püspököt meg másokat, kik jelen valának (qui tunc praesentes nobiscum aderant), visszahelyezé a kérelmezőket a szebeni szászok közösségébe.[460]

1317-ben a nagyszebeniek Blafunz és Henning követei által kérik és megnyerik a II. András-adta szabadságaik megerősítését a királytól.

Azonban ez 1321-ben Tamást nevezi ki erdélyi vajdá-

nak, s 1324-ben szebeni gerébnek vagy ispánnak is. Talán úgy mint az előtt László, az sem tisztelte a szászok szabadságát, mert Péterfalvi Henning (ki előbb az Andreanumnak megerősítéseért járt volt a királynál) vezérlete alatt fegyverhez kapnak. Nagynak látszik vala a veszedelem. A király maga Erdélybe siet, a hol Szász-Város mellől oklevelet ád ki (datum in terra prope civitatem Waras nominatam anno D. $M^{0}CCC^{0}XX^{0}$ quarto);[461] augusztus 10-én Nagy-Szeben előtt van, fegyverre szólítja a nemességet, vezérévé Tamást tevén s Magyarországból kúnokat is küld segítségére. Tamás augusztus vége felé és szeptember elején Kőhalmot szállja körül. Az érkező kúnokat a szászok megtámadják, de csatát vesztenek, a melyben Henning geréb életét veszti. Birtokait a király Tamásnak adományozza, de ez 1325-ben Henning rokonainak érdemeiért az árváknak engedi vissza 200 finom ezüst márkáért.[462] Ebből szinte azt érthetni ki, hogy maga Tamás is a szászok fölkelését némileg jogosultnak tartja vala.

Az eddig megemlített történetekben a szászok tűnnek ki. Feltetsző, hogy nem látjuk sehol a székelyeket. Ha László vajda a visszaeresztendő foglalásai között nem említené a «comitatus siculorum»-ot, azt gondolná az ember, hogy 1300—1330-ig nem is valának székelyek Erdélyben.

Hát mit tudunk az oláhokról vagy rumunokról I. Károly király idejében, egész 1342-ig? Ezt az országnak ethnographiai képe, meg a királynak oklevelei mondják meg. Az ethnographiai képre pedig azon viszálkodás vet világosságot, mely a tized miatt folyt az erdélyi püspök és káptalanja meg a szászok között és belháborút is okozott, mint láttuk.

A nagyváradi káptalan előtt egyesség-kötésre jelennek

meg 1330-ban mind az erdélyi püspöknek és káptalannak, mind a szász-sebesi esperességnek megbizottjai. Ez utóbbiak megvallják, hogy András püspök és káptalanja ellen föltámadván, ok nélkül vitték fel a pert az apostoli székre s tagadták meg 1326-tól fogva a köteles fizetést. (Quod contra venerabilem patrem dominum Andream dei et apostolicae sedis gratia episcopum Transilvanum et honorabile capitulum eiusdem ecclesiae Transilvanae insurgentes, indebite sedem apostolicam appellassent, et praetextu seu occasione eiusdem appelationis ab obedientia eidem domino episcopo tanquam eorum ordinario debita rescivissent et per spatium quatuor annorum jam elapsorum censum ab eorum ecclesia ipsi capitulo debitum . . . detinuissent). Most azt megbánván a sebesi esperesség plébánosai, a püspök és káptalanja iránti engedelmességre térnek s szentül megtartandó egyességet kötnek.

Eddig a káptalan prókátora vagy megbizottja járta fel minden évben, a falvak *vendégeit* (szászait) és lakosait s a tűzhelyek szerint rótta meg (omnes hospites et incolas per focos dicabat), 60 tűzhely után egy finom ezüst márkát fizettetvén az illető plébánossal. Jövendőben a plébánosok magok úgy ejtvén meg a rovást, a mint jónak látják, az egész esperességből *ötvenkét* budai súlyú finom ezüst márkát fizessenek. Ha pedig ismét meg akarnák ujítani a perlekedést, a pernek fölvétele előtt *kétszáz* budai súlyú finom ezüst márkát tartoznak a püspök és káptalan kezéhez adni.

Az egyességben elő vannak sorolva a helységek, melyeket a német és más elnevezésekkel együtt ide teszek:

Alba ecclesia (most ismeretlen),

Apoldia inferior (Kis-Apold, Klein-Apold),

Apoldia superior (Nagy-Apold, Gross-Apold),
Arkus? (ismeretlen),
Chapurka (Toporcsa, Tschapertsch),
Duburka (Doborka, Dobreng),
Enyedinum (Kis-Enyed, Klein-Enyed),
Kelnuk (Kelnek, Kelling),
Kunyrthu (Al-Kenyér; német neve nincs),
Lancruk (Lamkerék, Langendorf),
Ludas (Nagy-Ludas, Gross-Logdes),
Malum prandium?,
Nigra aqua (Feketevíz, Schwarzwasser, Szecsel),
Orbow (Szász-Orbó, Urwegen),
Omles (Omlás, Hamlesch),
Olmar (Alamor),
Reech (Recse, Rätsch),
Ruzmark (Szerdahely, Reusemarkt),
Rycho (Rého, Reichau),
Sebes (Szász-Sebes, Müllenbach),
Subcastro (Váralja, talán Orlát),
Thychelew (Ecselő, Tetscheln),
Villa Petri (Péterfalva, Petersdorf),
Winch (Alvincz),
Wolkan (Felkenyér, német neve nincsen),
Zekes (Koncza, Zekeschdorf).

Az ebből kivonható tanúságot a következő nyilvánítja. A szászvárosi esperességben 1334-ben (november 10—20.) János esperes hajtván végre a rovást

Szászvároson 340 tűzhelyet talála, tehát a plébános nagyobb súlyú 6 márkát fizetett;

Kosztovon vagy Kasztón talála 64 tűzhelyet, a fizetés nincs kitéve;

Beréenben talála 107 tűzhelyet, fizetés nincs kitéve;

Szarakán talála 60 tűzhelyet, a fizetés 1 márka volt;

Tordason talála 56 tűzhelyet, a fizetés egy lat hiján 1 márka;

Porkaszon talála 35 tűzhelyet, a fizetés félmárka meg 5 könting;

Romoszon talála 255 tűzhelyet, a fizetés 4 márka meg 1 fertó;

Krakón talála 188 tűzhelyet, a fizetés nagy súlyú 3 márka;

Magyar-Igenben talála 217 tűzhelyet, a fizetés 3 és $^1/_2$ márka.

Az esperes a krakói (chrapundorfi) rovásnál azt jegyzi meg, hogy a plébános nem fizetvén neki semmit, az egyházi functióktól tiltotta el (quia michi nihil solvit, posui sibi interdictum), tehát szorosan hajtották be a fizetést.[463]

A szászvárosi esperességben 925 tűzhelyet rovott meg János esperes, s a teljesített fizetés mondja, hogy 60 tűzhelytől 1 márka járt. Minthogy a szászsebesi esperesség plébánosai magokat 52 finom ezüstű márkára kötelezték; s minthogy alig hihető, hogy olcsóbbra alkudtak meg a káptalannal, leginkább azt akarván elérni, hogy magok róhassák meg hiveiket; tehát az 52 márka 3120 tűzhelynek felel meg. A megrótt tűzhelyek vagy háznépek 1330—1334-ben mind katholikusok, szászok, nem szászok valának; rumunnak köztök nincsen nyoma még. Hogyan állottak a nemzetiségi viszonyok 1813-ban a a szászsebesi volt esperesség falvaiban Marienburgnak 1813-ban megjelent erdélyi geographiája szerint? Akkor már teljesen vagy legalább nagyobb részben rumunok valának: Kis-Apold, Toporcsa, Kis-Enyed, Lamkerék, Nagy-Ludas, Feketevíz (Szecsel), Omlás, Rého, Váralja, Ecselő, Felkenyér; tehát 11 a 26 helység között. Hát

1813. óta mennyire növekedett a rumunok száma, s fogyott a németek és magyarok száma?!

A szászvárosi espereességben Szászváros után legnépesebb vala Romosz. Az utolsó népszámlálás szerint az elsőben 5661 lakos, az utóbbiban csak 1978 volt, s ezeknek legnagyobb része keleti-görög, és egyesült görög vallású, tehát rumun. A többi helységek is vagy egészen vagy nagyobb részben rumunok. Még a *Szászváros* névnek rumun kiejtése is bizonyítja az oláhok későbbi telepedését. Mikor azok a város területére jutottak, ott találák a várost, melyet a környék csak «Város»-nak nevez vala. Ezt *Orestia*, *Orestie*re fordították, s úgy hívják mai napig Szászvárost az oláhok. Általában ismételve meg kell jegyezni: a hány helységnevet eddig alkalmunk volt felhozni, az mind *magyar*, *német* vagy *szláv*, egysem *oláh*.

Hunyadmegye Erdélynek nyugatját foglalja el a déli határától a Marosig. Itt vala fészke a dák uralkodásnak a római hódítás előtt; itt lőn azután a római uralkodásnak is főhelye. A dákok idejében *Sarmizegetusa*, a rómaiakéban *Augusta Ulpia Traiana* a három Dakiának metropolisa. Ennek romjait és feliratos köveit régen széthurczolták, de még az újabb kor is jeles maradványokat talált. Az amphitheatrum helyén és a mellette való falut az oláhok *Gredištjé*nek, a magyarok *Várhely*nek nevezik.

Azon időtől fogva, melyben elhagyták a rómaiak a trajanusi Dakiát, a mongolok vagy a tatárok járásáig, tehát 270-től fogva 1241-ig, ez országrész sötét homályban van. Nem kevés ugyan az oklevél az Árpádok korából; de arról ritkán történik említés. Mintha csak a tatárjárás után népesíttetett volna meg. «A legrégibb egyházai

mind a XIII. századnak egyházi stilusa szerint épültek, mely azon század másik felében uralkodott. A mennyire meg vannak vizsgálva, mind a római katholikus, nem a görög egyháznak épitései. Tehát valószinű, hogy a legrégiebb *magyar* lakosoktól származnak, kik a Maros mentiben sok egyházat épitő német mesterekhez folyamodhattak.»[464]

Három híres vár emelkedett ott: *Déva* a Maros, *Hunyad* a Cserna folyó mellett és *Hátszeg* vagy *Hatzok*. Hunyadi castellanust először egy 1267. évbeli oklevél emlit; Déva «castruma»-t 1269-ben találjuk először megnevezve; egy hatzogi «comes»-t egy 1276. évbeli oklevél ismer. Ugyanezen évben a *hunyadi vármegyét* is megemlíti azon csere-szerződés, melyet az erdélyi püspök az erdélyi káptalannal köt, s a melyben a káptalan a püspöknek *Körös-fő* (Crys-feo) községet adja Biharmegyében, a *Hunyadmegyében* lévő *Püspöki*ért (ma Piski), meg *Akmár* (Ochmár)-ért a Maros mellett.

A következő két oklevél pedig bizonyítja, hogy Hunyadmegyének lakossága a XIII—XIV. században csakugyan magyar volt: tehát az oláhság itt is mint másutt leginkább I. Károly király idejében kezd helyet foglalni.

1295 április 19-kén Barcsán (ma oláh helység) László mester, Miklós fia, Déva várának castellanusa és hunyadi ispán (comes de Hunyad), továbbá két pestösi nemes ember, mint Hunyadmegyének szolgabirái (judices nobilium dicti comitatus) Bohtur (mai Bujtur) község nemességének kérésére osztást tesznek közöttük. Az osztozó felek 50 márkányi büntetés alatt igérik megtartani a tett osztást, s hogy nem ellenzik az egyes birtokosok beiktatását a vajdai és káptalani kiküldöttek által. Bohtur

(Bujtur) is ma oláh község, de 1295-ben birtokosai magyarok valának.

Az ismeretes László vajda, Déván, 1302. április 16-ikáról kelt itéletlevelében elmondja, hogy Batiz pestösi nemes és vérsége (nobiles de Pestus, Batiz comes scilicet et cognati sui) az iránt emeltek panaszt, hogy őket Romanus Domokos, Romanus fia és más (számszerint hét) keresztúri nemesek bizonyos keresztúri földnek birtoklásában háborgatnák, mely földet ők, mint örököt, a nevezettek ősétől négy évvel a nagy tatárjárás után vettek volt (quandam terram *nomine haereditariam* eorundem scilicet ad villam S. crucis pertinentem.) De az oklevelek egyike a pestösi templomban, mely III. (IV.) László király idejében kitört zavargások alatt feldúlatott, elveszett, míg másika a fejérvári káptalan levéltárában elégett; a zavargások alatt pedig nem volt módjok új okleveleket szerezni. (Quod privilegium eorundem per turbationem istius terrae Transilvanae tempore Ladislai regis per destructionem eiusdem, fracta ecclesia Omnium Sanctorum de Pestus de cista recepissent et sic perditum esset; aliud vero privilegium eorundem, quod fuit in capitulo antedicto in eadem ecclesiae per Gyan (Jihan) filium Alardi combustum fuisset, et quod ipsos post hoc graviora negotia per regni turbationem impedivissent, aliud privilegium de Capitulo recipere nequivissent.) Oklevelek nem lévén, tanúk bizonyításához kellett folyamodni; a tanúk előállítására tehát határidő adaték. Az elérkezvén, a pestösi nemesek *a hét városhoz tartozó mindenik rokonságból való ötven praedialis nemesnek tanúbizonyságánál* erősíték meg, hogy a kérdéses föld vétel által szerzett és ötven márkát érő föld. (Adveniente ipsotermino dicti nobiles de Pestus comprobaverunt contra

eosdem testibus nobilibus praedialibus et de qualibet cognatione provincialium *Septem castrorum* existentibus, terra autem aestimata quinquaginta marcis, et quinquaginta nobiles, quorum fides indubitata recipi poterit praestiterunt sacramentum, quod terra antedicta esset empta eisdem). Azután leírja az oklevél a határokat, melyekben az «*Egrug*», és «*Almas*» folyók (a fluvio *Egrug* . . . . juxta fluvium *Almas*), továbbá a «*byrch*» (bércz) érthető szók: de a Barmachale és Baruigaga (barvigaga) előttem érthetetlenek, habár így elemezhetők: bar-machale, bar-vigaga.

Felette nevezetes oklevél, mely Hunyadmegye régi történeteibe pillantást enged vetnünk. A megyében hét várat látunk, melyek közül Déva, Hunyad, Hátszeg ismeretesek.[465] A várak földeit praedialis nemesek bírják örökül, még pedig nemzetségek (cognatio) szerint. Ezen kifejezések: «terra hereditaria», «de qualibet cognatione provincialium septem castrorum» székely-féle állapotot látszanak jelenteni, úgy hogy a «provinciales» szó az együvé-tartozást fejezné ki. Azok a provincialisok vagy praedialis nemesek a várak oltalmára, tehát Hunyadmegyének biztosítására valának rendelve. Csak annyiban nemesek, mint a székelyek. Egyébiránt még az 1819—20. évi conscriptio Maros-Illyén székely örökségeket talált.[466]

Az ismeretes határjelölő helynevek is magyar világnak a tanúságai. Ezek közt az *Egrug* folyónév különös érdekű. Jelentését az *Eger-ügy* mondja meg, hogy «Feketevíz». Az égerfa feketére fest, *ügy* régi magyar szó, mely vizet jelent: a hunyadmegyei *Eger-ügy* tehát egyjelentésű a Székelyföldnek *Fekete-ügy*-ével. Az *eger-ügy* szó összerántva *egrügy* (oklevelünkben *Egrug)* és *egregy* lesz. 1302 tájban Hunyad vára az *Egrug* folyó

mellett volt: de mikor támadt az *Egrügy* folyó-név, azaz mikor telepedett meg ott a magyar lakosság és épült fel a vár, nem tudjuk.

1380-ban Nyiresi Stoján, Mosina fia és a hátszegi oláhok kenéze Lajos királyt kéri, hogy erősítse meg László vajdának részére tett adományát *lakostól üres két* birtokra, melyek egyike *Polonicza*, a *Chernysmara* patak mellett a hunyadi vár kerületében, másika «*Babochmezeu*» a *Chernavyzy* folyó mellett a hátszegi vár kerületében (quasdam terras vacuas et habitatoribus admodum destitutas, unam videlicet Polonycza vocatam penes rivulum *Chernysmara* in districtu de Hunyad habitam, et alteram Babochmezeu appellatam juxta fluvium *Chernavyzy* nuncapatam in dicto districtu Hatszak existentem). A király, tekintve Stoján kenéznek érdemeit, megerősíti a lakos nélküli két birtok adományát, nehogy jövendőben is üresek és lakosok nélkül legyenek: minthogy Stoján azokat megnépesíteni igéri. (Ne eaedem in desertis constituae vacuae ulterius permaneant, sed potius inhabitantium copia decorentur, eidem Stojan kenezio, qui eas populare promisit et per eum suis filiis etc. etc. dedimus, contulimus etc.)

1302 tájban a hunyadmegyei hét várnak védelmezői magyar praedialis nemesek voltak még; 1380-ban már hátszegi oláhok vannak ott és kenézök a *nyiresi* (ma nyiresfalvai) kenéz; tehát nyilván *Nyires* is üres és lakos nélküli vala, midőn *Mosyna* vagy *Musana,* Stojannak atyja, abba beléült, a mint azt a mindjárt közlendő oklevél elbeszéli. Hogy *Nyires*nek vagy *Nyiresfalvá*nak előbbi lakossága magyar volt, a helységnév bizonyítja.

Stoján kenéz 1380-ban Lajos királytól két üres, azaz lakatlan községet, Poloniczát és Babócsmezőt, kér és kap megnépesítés végett. Tehát azoknak előbbi lakossága

is elpusztult volt. *Polonicza* nyilván szláv név, mi szláv nyelvű lakosság mellett tanúskodik. Ha hihetek a térképnek — mert nem ismerem a hely szinét — az a mai *Pojenicza* a hunyadi járásban; valamint Felső- és Alsó-*Nyiresfalva* a dömsösi járásban van, a hová való Stoján kenéz. *Babócsmező* nincsen ma. Az oklevél szerint Polonicza a *Chernysmara* folyó vagy patak, Babócsmező pedig a *Chernavize* mellett volt. Van *Kis-Cserni* vagy *Csernisora,* s ott van Pojenicza, melyet az okleveli Poloniczának tartok; van *Cserna,* mintegy *Nagy-Cserna,* mely Nyiresfalva mellett foly el. A két víz Topliczánál egyesülvén a *Cserna-folyót* képezi, mely Vajda-Hunyadra siet. Az okleveli *Csernavize,* a mely mellett Babócsmező volt, a mai Cserna folyó. Ennek a neve 1302-ben még *Egrug, Egrügy* vala, mi fekete vizet jelent, mint a cserna szó. Ebből látjuk, hogy elpusztulván a magyar lakosság, az *Egrügy* folyó név is elveszett, s föléledt a régi szláv név, melyet bizonyosan némi megmaradt szláv lakosság őrzött meg, s az érkező új oláh lakosságba, mely nagyon szlávos vala túl a Dunán is, beléolvadván, az oláhokkal is közlötte. Az oklevél szerint Polonicza a *Chernysmara,* azaz Nagy-Cserni mellett volt: a térkép szerint pedig Pojenicza, ha azonos Poloniczával, inkább a Kis-Cserni mellett volna. Az ethnographiai bizonyosság ez. A magyarokat megelőző szlávok a két folyót és az egyesült folyót *Cserna*-nak (Fekete) nevezte volt. Az érkező magyarok a magok nyelvére fordítván a nevet, *Egrügy*-nek nevezték. Az eltünt magyarok után a traditiót megőrző szlávok az új szlávos oláhokba beléolvadván, fölelevenítték a régi *Cserna* folyó-nevet.

Lássuk, hogyan oláhosodott meg Nyires? Péter, erdélyi alvajda és hátszegi porkoláb (castellanus) Dénes vajda

meghagyásából a hátszegi kenézek és hasonló állapotú más emberek számára Hátszegen, 1306-ban törvényszéket ül, a melyre *tizenkét* kenézt, *hat* pópát, és hat közoláhot hívott meg esküdt széküllőknek. Akkor Murk fia, Myk panaszt emele *Musana* (az 1380-ki évbeli oklevélben *Mosyna)* fiai Stoján és Bolyén ellen, meg Koszta (előszámlált) unokái és rokonaik ellen, hogy elfoglalva bitorolják a *Reketya* és *Nyires* birtokokat a hátszegi kerületben, melyek pedig *kenézségi jognál* fogva őt illetnék meg (ipsum jure Kenezyatus de jure concernentes). Erre Kosztának megnevezett unokái és rokonai azt felelék, hogy nagyatyjok Koszta és Musana együtt új megnépesítés végett szállottak meg ott (novae plantationis modo condescendentes). Musana a *Reketya* birtok két harmadrészét nem birván megnépesíteni és megtartani Kosztáék segítsége nélkül, ezeknek engedte által önkényt, a kik népet szereztek rá és ma is birják. *Nyirest* pedig Musanaék népesítették meg és birják. Ennélfogva Kosztaék sehogy sem sértették meg Myk jogát.

Péter alvajda tehát felszólítja az esküdt széküllőket, a kiket törvény szerint hívott meg, mondják ki a való igazat. Ezek, úgymint:

öreg Sarachenus, veres Prodán, Chomak fia Román, Gyula fia Mihály, csolnokosi Dém, szállási Konstantin, Bay fia Nán, Borbát fia Demeter, hosszú Baszarab, dömsösi Dusa, Gunazfalvi Vlád (11) kenézek;

Péter osztrói főesperes, klapativai Zampa, possanai Dalk, dömsösi Dalk, tustai Dragomir (öt) oláh pópa (ecclesiarum sacerdotes olachales);

veres Tatemir és Stojan ragadvány névvel Pityk, Nannak jobbágyai; klapativai Buz fia Baja; Zombor fia László; szilvási Dragomir; Myhel, a hosszú Baszarab

jobbágya (hat közoláh), és sok más öregebb kenéz és közember (homines olachales populani), kik a hátszegi kerület szokása szerint meg valának híva, — hitök és a királyi koronához való hűségök szerint vallották, hogy Mussanaék és Kosztáék úgy népesítették meg és bírják Reketyát és Nyirest, a mint előadták.

Erre az alvajda, miután Myk se oklevéllel, se mással nem birta erőtleníteni az esküdtek és tanúk vallomását, azt ítéli, hogy Myk törvénytelenül kérte Nyirest és Reketyát (ipsum Myk indebitam et injustam acquisitionem fecisse), s azért megerősíté Kosztáékat a Reketya kétharmad részében, Mussanaékat pedig egész Nyiresnek és Reketya egyharmad részének birtokában, a melyeket az illetők kenézségi jogon szereztek meg, s jövendőben is azon a jogon bírhatnak.[467]

A két oklevél megerősíti, a mit már tudunk, hogy a népesítésre vállalkozó az új lakosságnak kenéze, a ki vagy a korona, vagy más birtokos által felszólíttatott az üressé lett helységnek benépesítésére, vagy maga ajánlkozott reá, azaz engedelmet kért arra. A kenéz egyfelől az új lakosoktól szedhető jövedelmet szolgáltatta be, s felügyelt a köteles szolgálatok teljesítésére; másfelől birája is volt az új lakosságnak. Tisztségének és vállalatának megjutalmazása fejében mind szabad földet, malmot s egyebet kapott a koronától, vagy az illető birtokostól, mind a lakosságtól is húzott némi jövedelmet. Az volt a kenézség, kenézségi jog, (*kenezatus,* többnyire *kenezyatus*), mely atyáról fiúra szállott, s a földesúr engedelmével eladóvá is lett

Megesett, hogy olyan birtokra is kért valaki kenézségi jogot, mely már oda volt adva, mint Murg fia Myk kérte Nyirest és Reketyát. Így volt a dolog az adomány-kéréssel is.

A kenézek többnyire sok fiat neveltek; az oklevelek tanúsága szerint ötöt, hatot, hetet. A kenézségek tehát hamar sok részre oszlottak, s így támadt a kenézek nagy száma p. o. a hátszegi kerületben. Hogy a kenézek azon vár fejének (porkolábnak, castellanusnak) törvényhatósága alatt állottak, a melyhez tartoznak, azaz szolgálnak vala, természetes, de az oklevelek is bizonyítják. A kornak szelleme szerint a nemesek felett nemesekből álló törvényszék, a városiak felett a városi törvényszék, a kenézek felett a vajda meghagyásából az alvajda, vagy az illető vár porkolábjának elölülése alatt, kenézekből és más oláhokból álló törvényszék, ha nem ítélt is, de döntő véleményt adott, mely szerint mondta ki az ítéletet az elölülő. Itt láttuk, hogy esküdt széküllőknek 12 kenéz, hat pópa és hat közoláh volt meghíva. Tanúk meg nem hívottak is lehettek. Így alakult meg az oláh igazságszolgáltatásnak módja.

Az üressé lett helyekre többnyire oláhok jöttek, a vállalkozók vagy kenézek is oláhok lévén. Az új lakosság rendesen pópát is hozott magával; kevés háznéppel is jött pópa, a ki úgy élt, mint hívei, úgy is szolgált a földesuraságnak, mint hívei, — mit később oklevelesen fogok felmutatni. A pópák szlávul végezték az egyházi szertartásokat; bizonyosan többnyire bolgárok vagy szerbek is valának. Ezért csatlakozott a beköltöző oláhsághoz az itt-ott megmaradt szláv lakosság is; ezen az úton jutottak a volt vagy meglevő szláv helynevek is az oláhok nyelvébe.

A délről érkező közoláh, szerb vagy bolgár nem igen mutat vala hajlandóságot a katholikus egyház iránt. Míg az az erdőben és a havason leginkább juhtartással, általában marhatenyésztéssel foglalkozott: addig nem igen érint-

kezett a tágas völgyekben és síkságokon élő földmivelőkkel, a kik tizedadásra valának kötelezve. De mikor a hegyekről lementek is, a tizedfizetés tartóztatta vissza a katholikus egyháztól. Erre nézve nagyon tanúságos a pápának 1328-ban a magyarországi érsekekhez és püspökökhöz intézett levele, a mely ezt mondja:

Károly király jelentette nekünk, (a pápának), hogy ha a kúnok, oláhok, szlávok közül valakit megtéríttök is, nagyon szorosan követelitek attól, sőt erőszakkal is veszitek az egész tizedet (decimas integras nimis rigorose exigitis *et etiam extorquetis)*. Azért is azok, kik megtérésök előtt tizedadásra nem voltak szokva, azt állítják, hogy csak azért tettétek katholikusokká, hogy a papságnak adják vagyonukat (ut dent clericis bona sua). Innen van, hogy mihelyt lehet, el is hagyják a katholikus hitet.[468]

S a kik elhagyták a katholikus hitet, azok idegenek is maradtak a politikai magyar nemzethez, s olykor-olykor ellenségeivé is lesznek. Mi okozta azonban a föltetsző néptelenedést, minélfogva I. Károlynak és fiának uralkodása idejében annyi sok üressé lett falu tűnik elő, melyeket újra meg kellett népesíteni? VIII. Bonifacius pápa 1301-ben az ország biztosítását találja szükségesnek a kúnok, tatárok, pogányok és schismatikusok megtámadásaitól, a melyeknek eddig ki volt téve, s a melyek a hívőknek, azaz katholikusoknak, vagyis a politikai magyar nemzetnek nagy kiirtását okozták (et ex quibus [regnum Ungariae] ad magnum exterminium et diminutionem habitatorum fidelium est deductum).[469] A schismatikusok nevén a pápa a Bolgárország felőli berohanásokat érti; valamint az előbb felhozott levél arról panaszkodik, hogy a be-beköltöző schismatikusokat

a tized követelése tartóztatja vissza a katholikus hitre való téréstől.

De mennyi öldöklés, néppusztítás történt már IV. Béla és István ifjabb király közötti háborúban! mennyi III. (IV.) László idejében, s I. Károly alatt szinte 1324-ig! Ezen évben a nevezett király Miklós ispánt azért jutalmazza meg, hogy vitézül viselte magát, többi közt Csicsó vár alatt, a hol Moyses fiával, Moysessel harczolt, a ki vakmerően Erdélyt akarta magának elfoglalni (qui ausu termerario terram nostram transilvanam suis conatibus occupare interetur).[470] A mit a XVII., XVIII. századokban tapasztalták, a midőn a vitéz kurucz pusztított hasonló dühhel magyar községeket, mint a labancz magát magyar községek pusztításával védelmezte: az történt a XIII. század másik felében és a XIV. század első két tizedében. Hát még a török hódolgatás mennyire pusztította a magyar lakosságot déli Magyarországon!

Hunyadmegyéből keletre fordulván, meg kell emlékeznünk, hogy 1233-ban IV. Béla Korlardnak, Krispan fiának *Loysta* nevű birtokot adományozott a Lotor folyó mellett, a hol az az Oltba szakad (ab aqua Lothur vocata, quae fluit ad aquam Olth); az tehát nyugatra esett a mai veszteghaztól a Verestorony szorosában.[471]

1265-ben V. István az atyja adományát megerősítvén, Korlardot már talmácsi vár-ispánnak nevezi (comes Corlardus de Tolmach). Ezen mai nagy német helység mellett a talmácsi vár romjai látszanak, melynek német neve *Landskrone* vala. Talmács a Verestorony szorosának északi végén van; s a vár nyilván őrhely vala a berohanások ellen.

Ennek a Korlardnak két fia volt: Miklós és János, kik 1319-ben úgy szerződnek Péter és Simon, a Mihály

solymosi vár porkolábjának fiaival, meg Tamás Farkasi fia legközelebb rokonukkal, hogy ha ők fiörökös nélkül találnának elhalni, akkor Péter sógoruk és ennek örökösei volt birtokaik harmadrészét, úgymint Talmács, Feketevíz, *Omlás*, Alamor, Zeules (Szőlős?) Bolkács, Sythwe, Syle, Medwes, Mortonfalva, Széech, Hortobágy, Mortonteleke harmadrésze Péter sógoruké, Simoné és Tamásé legyen; mely szerződést jóváhágy a király.[472]

Inkább az említett helységek miatt nevezetes előttünk az oklevél. *Talmácsot* ismerjük; *Feketevíz,* németül Schwarzwasser. Igen gyakori ez a folyó-név; de hogy így nevezték el a magyarok, s nem *Egrügy*-nek, mint a Hunyadvár alatt elfolyó Csernát, az azt mutatja, hogy különbség vala a *Feketevíz* magyarjai és az *Egrügy* magyarjai között. Ma az oláhok *Szecsel*-nek hívják a Feketevizet. — Különösen meg kell *Omlást* jegyeznünk, hogy az 1319 előtt Korlardék, a talmácsi vár urainak birtokában vala, s alkalmasint 1265-ben is volt már. A többi helyekre nem teszek megjegyzést, a Czód, Feketevíz, Czibin folyók utasíthatják a keresőt a térképen.

Tudjuk, hogy László vajda halála után, mely 1312—1315 között esett, fiai folytatták a lázadást. Annak egyik Korlardfi, János, is részese lőn; a másik, Miklós, hű maradt a királyhoz. Hogy ez a hűségét még jobban kitüntesse, 1322-ben általadja a királynak Salgó várát, a hozzá tartozó kilencz faluval együtt, melyek a következők: Szász-Szekés, Omlás, Feketevíz és Váraljafalu, meg *öt oláh falu,* melyek a nevezett várhoz tartoznak (cum aliis *quinque villis Olaceis*, ad idem castrum pertinentibus). A király cserébe adja Miklósnak Hosszúaszót és Mikeszászát a Nagy-Küküllő mellett, meg Parádot és

Szépmezőt a Kis-Küküllő mellett; azonkívül Miklós érdemeiért Jánost is kegyelmébe fogadja.[473]

Talmács várát pedig a király Tamásnak (filio Farkasii de Zechen), erdélyi vajdának adja 1324-ben, mely Korlardfi (Konrádfi) János hűtelensége miatt a királyra szállott volt (per notam infidelitatis Joannis filii *Conradi* de Tolmach).[474]

A Salgo (Solgow) vár *Szelisztye*-vár volt-e, mint Densusian állítja, nem tudom bizonyosan. (Az Urkundenbuch zur Gesch. Sieb. nem ismeri; Marienburg Geographiája sem említi meg.) De valószinűvé teszik a vele együtt megnevezett Szász-Szekés, Omlás, Feketevíz, Váralja községek. — Az öt oláh falunak nevei nincsenek kitéve, alkalmasint új apró kenézségek valának.

Láttuk, hogy V. István 1271-ben Abrudbányát a fejérvári püspöknek és káptalannak adományozta. Utóbb Krakó és Igen szász községet, Ompoitzát és Abrudbányát magokénak állítgatták, tehát a fejérvári káptalan ellen pert kezdének. Károly király 1320-ban Demeter tárnokmestert küldi ki birónak, a ki előtt igazolják követeléseiket a felek. A tárnokmester társbirái Dezső erdélyi vajdának két embere. A káptalan részéről megjelent: Péter szolnoki főesperes és káptalani dékán, meg Mihály ozdi fődekán; a Krakó és Igen vendégei (hospites, azaz szászok) részéről: Lang György (Georgius Longus) és Jakabfi Miklós Krakóról, Fejér Hulmann (Hulmannus Albus) Igenből. A krakói és igeni megbizottak IV. Béla és V. István királyoknak csak olyan okleveleit mutathatván fel, melyek másról szólnak: a tárnokmester Ompoitzát és Abrudbányát a káptalannak itéli oda.[475] Itt és akkor még oláhokról nincsen említés; a két helynév pedig szlávos.

Az Aranyos-széknek különös eredete van. Miért szakadtak ki székelyek a székelységből, nem tudni: miért vonultak az Aranyos mellékére, gyaníthatjuk. Üresnek találták azt; némileg ideiglen való szállásnak is tekintik vala, mit a következő oklevél tanúsít:

Toroczkói Cselleifi Chellei (comes Chelleus, filius Chellei de Toroczkó) a maga várát az Aranyos mellett tartózkodó kézdi székelyeknek engedi által használat végett, a míg ott lesznek; de a várnak tulajdonjogát megtartja magának.[476] Ez 1257—1272. évek között történt.

1289-ben III. (IV.) László király meg akarván jutalmazni az Aranyos földjén tanyázó székelyeinek érdemeit, melyeket István király iránti hűséggel, de különösen az által szereztek volt, hogy a feltámadó kúnok ellen Hódnál vitézül harczoltak, s a prédával megrakott tatárokat midőn az országból kivonultak, Toroczkó vár alatt feltartóztatták és sok foglyot szabadítottak ki kezeikből, végre a királynak 80 lóval kedveskedtek, midőn arra nagy szüksége vala, — nékiek a Torda várához tartozó földet, mely az Aranyos és Maros folyók között van, örökül engedi által.

Ezt az adományt három év mulva, 1391-ben, III. András megerősíti, előszámlálván a Torda várához tartozó helységeket, melyek is: Felvinch, Eurmenes, Hydusteluk, Medyes, Dumbarou, Muhach, Kerchecs, Bagyun, Kuend, Turdavar, Chegez, Igrechi, Pordoy, Kerekyghaz, Hory, Wyteluk, Palanteluk, Fynzeg, Bagach, Lyukyteluk, Zeteteluk, Kuchard, Feligaz, Feuldvar, Ketokluk, Taraskou castrum scilicet commune cum provincialibus Chakoteluk, Farkaszug és Obrothusa.[477]

Ezen huszonkilencz helység bizonyosan megvolt a székelyek odaköltözése előtt; talán azok is a tatárjárás

által lettek üresekké. Másutt oláh kenézek ülének az üres helységekbe, azokat oláhokkal népesítvén meg (novae plantationes): itt székelyek az új lakosok, kik bizonyára magyarok valának.

1313-ban Károly király elmondja, hogy Egyed ispán, Kalandos fia és Dénes, Tolon fia az aranyosi székelyek nevében kérték tőle a III. András kiadta kiváltságlevélnek megerősítését, mit a király meg is tőn.[478]

Jegyezzük meg, hogy ezen oklevelekben a szó «sedes» = szék még nem fordul elő. Később lesz alkalom látnunk, hogy állott a XVI. században az aranyosiak magyarsága.

Nemcsak a birtoklási, de a személyi viszonyt is megvilágosítja a következő oklevél:

1326-ban a váradi nagyprépost és káptalan bizonyítják, hogy Miklós csanádi ispán és fia Gergely, az egész rokonság nevében is, a Károly király által nekik adományozott *népes Hodost*, a melyben Negul vajda lakik, a lakossággal és malommal együtt, a váradi püspökségnek adományozták. (Per dominum Karulum regem pro suis serviciis sibi datam et collatam Hudus vocatam populosam (possessionem), in qua *Negul woyvoda* considet et commoratur, simulcum eisdem populis et molendino ibidem existenti.)[479]

Nyilván Hodos azelőtt lakatlan volt, Negul vajda lakosságot szerzett abba; a király azonban a csanádi főispánnak adományozta, természetesen úgy, hogy Negul a jövedelmet ezentúl az adományosnak szolgáltassa kezéhez, maga is, minden beneficiumával az adományoshoz abba a viszonyba jutván, melyben volt a királyhoz. Az újabb adománynál fogva Negul és Hodos községe a váradi püspök alá, mint új földesurok alá kerülnek.

A beszterczei szász területet Nosznaságnak (Nösnerland) is nevezik. Ott a helynevek tanúsága szerint a szláv után német és magyar, vagy besenyő-magyar lakosság találkozott. A tatárjárásig az oláhságnak nincsen ott híre. Nem tudni, mikor kezdett az oda beszivárogni, mert eddigelé valami ottani oláh kenézségről nincs tudomásom. 1317-ben mutatkoznak először.

Idősbik Betlen János de eadem egyfelől, és Apafi László meg Miklós de Apafalva másfelől, a dobokai és belső-szolnoki főispánokat, meg másokat is, mint királyi embereket és választott birákat, szólítják fel, hogy oszszák el köztök a borgói havasokat. A felszólított birák segítségül veszik a beszterczei főbirót «circumspectum Georgium Korlát» meg a jádi falusi birót (villicum, kinek neve nem világos), a magok embereivel, kik jól ismerik a havasokat és hasznukat. — Mi, folytatja az oklevél, a szászokkal együtt a Feketehegyről néztük és vizsgáltuk meg köröskörül az erdőket és ligeteket (havasokat?), minden helyre nézve a szászoktól, kik *az oláhok tanúságát hegybenhagyták*, vevén tudósítást. (Nos quoque executores una cum Saxonibus praescriptis, quantum potuimus a cacumine dictae nigrae (sic!) collis, nemora et saltus undique prospeximus, a Saxonibus omnia loca investigan . . . . qui fassionem etiam Valachorum comprobarunt.)[480]

Itt az oláhok, mint a havasok ismerői, vallanak; azok tehát a havasokon és erdőkben tanyázók valának.

Beszterce-Naszódmegyéből, a melyben a híres Rudna (Rodna) van, menjünk a hegyeken által a nagy terjedelmű *Máramarosba*. A Kárpátok, különösen északkeleti részeik, sokáig vadászatra alkalmas erdőségekben bővelkedők, de lakossággal nem tűnnek ki. Máramaros, mind

az oklevelek hijából, mind a meglevő oklevelek szavából úgy mutatkozik, mely legutóljára jut társadalmi és politikai jelentőségre. Buja föld tehát az ethnographiai és történelmi mesék számára.[481] Hogy keletkeztek abbeli mesék, a következő mutatja meg. Mária Terézia uralkodása alatt Máramarosban a nemesi oklevelek felmutatása és vizsgálata történt, annak megtudására, ki valóban nemes, ki nem az. Az 1763-ki nagy «productiókor» a vizsgáló küldöttség a Tomajága, Ivaskó, Juszkó, Andréka és Dancsal családok részéről ezt írta be a jegyzőkönyvbe: Ezek felmutatják malomvízi Kenderesi máramarosi főispánnak elismerését 1445-ből, a melyben Péter, Mandra, Nán, Koszta, Sandrin, Pap Miklós és Visói Nikola névszerint fel vannak említve, hogy első elődjeik, Negrile és Radamér, Szent Istvántól kapták meg hűséges szolgálataikért a visói kenézséget (ipsis collatio adhuc a S. rege Stephano facta sit pro fidelibus servitiis in Kenesio de Viso). Ezt a rumun írók, mind Hašdeu (Historia criticajában), mind Xenopol (a Teoria lui Rösler czímű könyvének 133. lapján), mind mások, a *Nagy-Szebeni Emlékirat* is, valóságos igaz bizonyítéka gyanánt veszik és hirdetik annak, hogy az oláhok Máramarosban már Szent István király idejében laktak s kenézi birtokosok voltak. «Az Emlékirat azt Szirmaynak Szatmár vármegye leírásából veszi át, a ki szintén az 1463-iki productióból merített, még pedig oly tökéletlenül, hogy még évszámát sem írja ki helyesen a Kenderesi-okiratnak (1415-öt, 1445 h.). Ezenfelül Szirmay *csak* «István» királyt említ: az Emlékirat szerzője már megtoldja a «Szent» előnévvel. Hozzá adja még, hogy a «Marmathegységekben» a románok irtásokat tevén, a lakhatóvá lett földet művelés alá vették, s ezért erősíti meg őket

a király Visó és Ozay örökös joggal bírt kenézségekben. Tehát 1000 év körül István király idejében Szatmár és Máramaros megyékben nagyszámú románság lakott volna (61. lap).»[482]

A mese ellenében a valóság ez. A megnevezett Péter és társai 1453-ban, tehát nyolcz évvel a Kenderesi főispán által kiadott oklevél után, folyamodnak Hunyadi Jánoshoz, Besztercze grófjához és Magyarország főkapitányához, hogy *bemutatott három oklevelök alapján őket a két Viso kenézségében erősítené meg.* A bemutatott oklevelek elsejét az *Ötváros* (Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező, M.-Sziget) birái és polgárai adták ki, másodikát a vármegye nemesei és nem-nemesei, harmadikát a megye főispánja, Kenderesi. E három oklevélből az tűnt ki, hogy Péter, Mandra és Nán meg atyafiaik a két Visó birtokban a *boldogult* királyok idejétől fogva törvényes és megszakadás nélkül való kenézek voltak s most is a kenézség háboríttatlan birtoklásában vannak (ab antiquo et temporibus *divorum* regum veri legitimi et perpetui kenezii fuissent, ferentque in pacifico dominio ipsius keneziatus ad praesens). Már az egy körülmény, hogy *Ötváros* adott bizonyítást a folyamodók birtoklásáról, elég annak megértésére, hogy a *boldog* (divus) királyok nem Szent István vagy Szent László, hanem általában csak néhai királyok.

Még másik történeti valóság is czáfolja a mesét. 1349-ben a két Visót István bírja vala, ki fia Ige vajdának, testvére Jánosnak, unokaöcscse Bogdán hűtlen (notorius) vajdának, a ki 1343-ban Moldovába szakadt s alapítója lett Moldovaországnak. Bank alispán t. i. és a megye szolgabirái 1385-ben osztályt tevén *István* gyermekei között, a vagyon egyik részét tevő Alsó- és Felső-Visónak egy bizonyos részletét a fiúk: Sándor, Mihály,

Elexe és Miklós, átengedik örökös joggal és örök birtokul egyik leánytestvéröknek s annak férjének, Péter mesternek, Felső-Bánya jegyzőjének.[483] A hűtlen Bogdán vajdának és rokonainak elődei pedig mások voltak, nem a mesés Negrile és Radomér, mint annak helyén látni fogjuk.

Nem tartózkodom eme részletesség kiírásától, mert az is a rumun történetek mesés szövetének egy-egy szálát, szemét mutatja. Térjünk most a való eseményekhez.

Máramarost a folyó- és hely-nevek tüntetik ki azon homályból is, a melybe az oklevelek világossága nem ér. A Tisza, Iza, Visó, Mara stb. folyó-nevek melyik hajdani népségtől valók, nem tudhatni. De a kis *Sajó* folyó, mely délről folyik az Izába, mint a Besztercze vidéki második *Sajó,* nyilván besenyő-magyar eredetű. Ez bizonyság arra, hogy Máramarosnak és Erdélynek azon részei, a melyekben a két Sajó (= sós víz) folyik, vagy egészen néptelen, vagy legalább igen kevés népű volt mind addig, míg a Sajó folyónév adói oda nem érkeztek. Dr. Csánki Dezső szorgalmas kutató előtt a középkori Máramarosból ismeretes helynevek felénél több szláv vagy szlávos hangzású, egy negyedénél több magyar, csak a maradék oláhos, de azon is megérzik a szláv vagy magyar hatás.[484] Ebből világos, hogy a históriai Máramarosnak első ismeretes népsége szláv volt, melyre a magyar és német következett, s azután szivárog be az oláh. A megyének neve nyilván a *Mara* folyótól való, melyet a XV. századbeli oklevelek is Maramarusius (Moromorusius)-nak neveztek. A Marának szószerinti értelmét nem tudom, mint nem a Tisza, Iza, Visó stb. folyókét sem.

Mielőtt az oláhok mutatkoznak, az egyházi kormány

katholikus népséget — akár milyen nemzetűt — ismer. Két püspöki megye, az egri és az erdélyi, magáénak követeli Máramarost; mi hasonlóképen ennek későbbi fejlődését bizonyítja mind társadalmi, mind politikai tekintetben; sokáig «res nullius» volt. Még 1299-ben kérdés vala: Máramaros az erdélyi püspökségbe tartozik-e vagy sem (utrum terra *Maramorus* vocata intra terminos et limites dioecesis Transilvaniae existat, nec ne). III. András király t. i. András egri püspök részére döntötte volt el a kérdést, de azután látván annak másik oldalát is, eltiltá az egri püspököt az egyházi hatóság gyakorlásától Máramarosban. Az ügyet János kalocsai érsek székére vitték, melyen a nagyváradi püspök és a titeli prépost mint székülők vettek részt. Az egyházi szék úgy ítélvén, hogy Máramaros az erdélyi püspöki megyéhez tartozik, a király tehát az erdélyi püspököt iktattatja be Máramarosba.[485]

Valamint Szatmárból a Szamos mentén haladott Erdélybe a községi alapítás és rendszer, úgy jutott az Ugocsából a Tisza mentén Máramarosba, mit a következő oklevél vagy kiváltság bizonyít.

1329-ben Károly király, tekintve máramarosi vendégeinek, úgy szászoknak mint magyaroknak hűségét, azoknak a nagyszöllősi vendégek szabadságait (quibus cives et hospites de Seuleus gaudent et fruuntur) adja meg (nos considerantes fidelitates hospitum nostrorum fidelium de Maramorasio, Saxonum et Hungarorum) a Visk, Huszt, Técső és Hosszúmező községekben. Világosan kifejezvén, hogy

akármely szabad állapotú ember lakni mehet a nevezett községekbe, s onnan el is költözhetik minden vagyonostól a község elbocsátásával, megfizetvén a földadót (soluto justo et consveto terragio);

semmi más ispán alatt, csupán a királyi biró és saját választott birák alatt lesznek;

szabadon választhatják biráikat és *plébánosaikat*, ezek pedig halál esetére szabadon tehetnek végrendeletet;

a tizedet a plébánosok számára a szántóföldeken hagyják épségben;

plébánosaik meg, tized fejében, minden ötven telek után egy márkát fizetnek a megyés püspöknek;

az emberölés birsága két márka, halálos sebnek birsága egy márka, véres megverésé fél márka, véretlen megverésé 50 denár, mi mind a biróságnak jár;

a község birája az öregekkel együtt minden perben itél, kivéve az emberölés, erőszak, lopás és gyujtogatás eseteit, a melyekben a királyi biró a községi biróval együtt itél, a birságok kétharmada a királyi biróé, egyharmada a községié levén.

Az irtott földeket tett munkájok fejében megtarthatják, s azokat tőlök semmi nyelvű és nemzetű el nem foglalhatja (nullius idiomatis et nationis homines ipsas terras ab ipsis auferendi habeant facultatem). Sőt új irtásokat és népesítéseket is tehetnek (novas plantationes liberam habeant faciendi facultatem).

Földadó vagy királyi adó fejében minden egész telektől (de singulis fundis integris) egy-egy félfertót fizetnek Sz. Márton napján.

Egy országnagy sem szállhat meg nálok akaratjok ellenére (nullus Baronum nostrorum super eos descensum facere praesumat violentum).

Áruikkal való kereskedésöket senki sem gátolhatja meg.

Minthogy a Máramaros földje többnyire terméketlen (multum sterilis esse dicitur), tehát mentek legyenek

az akó-, gabona-, tized-, sertésadótól s egyéb ajándékadástól.[486]

Ezt a kiváltságot Lajos király 1352-ben Mármaros-Szigetre is kiterjeszti; így támad Máramarosban a szabad öt korona-város.

A legrégibb kenézségi oklevél Máramarosban 1317-ből való, mely a Rednik-család őse, Dragomér, a Dragus fia részére Gyulafalva és Nyires nevű birtokokról állíttatott ki.[487] Ezt mi majdan, Lajos király idejében, újra meg fogjuk látni.

Bizonyosan sok más kenézség támadt Máramarosban I. Károly uralkodásának első nagy felében (1310—1330), a melyek oklevelei még lappanganak, ha el nem vesztek. Azonban, minthogy a kenézek — mint látni fogjuk — könnyen új adomány czímével nemcsak kenézségi birtokaik megerősítését, hanem országos nemességet is kaphattak: a kenézség és nemesség fogalmai összefolytak; azért vizsgálás és igazolás vált szükségessé már a XV. században is, nemcsak Mária Terézia királyné idejében.

Perényi Péter, székely és máramarosi ispán, Zsigmond király meghagyására M.-Sziget mellett 1448-ban nemesi gyűlést tarta (congregatio generalis Universitatis nobilium dicti comitatus Marmarosiensis), hogy megvizsgáltassanak a nemesek és más birtokosok oklevelei és birtoklási jogai. A vizsgálat-tevésre a király Bohodi György mestert és királyi ügyészt küldte oda (praesente magistro Georgio de Bohód notario et procuratore Dni regis nostri per ipsum dnum nostrum ad dictam instrumentalem revisionem specialiter deputato). Annak elibe tehát Barczánfalvi Laczk és Dragos két oklevelet mutatának, egyiket I. Károlytól, másikat a leleszi társaskáptalantól.

A király 1326-ben hűséges szolgálatért Sztaniszláv, Leu kenéz fiának *Szurdok* nevű birtokot adományozza a mármarosi kerületben (Carolus rex quandam terram suam *Zurdok* vocatam, in districtu Marmorosiensi existentem) azon határok között, melyekben eddig bírták, hogy azt jövendőben nemesi módon bírja (eandem possessionem in dictum Stanislaum et suas posteritates more et lege nobilium regni sui transferendo).

A leleszi társaskáptalan oklevele meg azt bizonyítja, hogy a Szurdok, máskép Barczafalvának is nevezett birtokba a törvényes beiktatás, minden ellenmondás nélkül, megtörtént.

Minthogy pedig Laczk és Dragos megmutatták, hogy Leunek fia Sztaniszláv Barczan nevet is viselt, róla a Szurdok birtok is így neveztetett, t. i. Barczánfalva (quondam Stanislaus praedecessor ipsorum alio nomine Borzan fuisset binominatus, et sic praescripta terra Zurdok appellata, post descensum dicti quondam Stanislai alio nomine Borzan vocati, ab illo nomine Borzan tanquam binominii sumpsisset vocabulum Bozanfalva); továbbá minthogy megmutatták, hogy Sztaniszláv fia Rad volt, ezé Iván, magok pedig Iván fiai: tehát Perényi Péter a jelen volt nemesek és esküdtek javallásával megerősíté Laczkot és Dragost Szurdok vagy Barczánfalva birtokában.[488]

Ime Leu valamikor, 1326 előtt kenézséget kapott Szurdokon; ezt a kenézséget Károly király 1326-ban nemesi birtokká teszi, tehát birtokosát és utódait megnemesíti.

Máramarosból Krassóba ugorván által, csak két oklevélnek tartalmát említem meg.

1319-ben Simon, comes de Krasó, jelenti, hogy Bach kenéz meg fia Iván panaszolják, hogy Olasz nevű Pál

az ő Egrus falvokat erőhatalommal, mintha az övé volna, más helyre tette által (Quandam villam suam Egrus nominatam potencialiter ad alium locum in eadem terra nomine suae possessionis transtulisset, et fecisset residere).[489] A mely dolog iránt vizsgálatot rendel Simon krassói ispán, minélfogva Bach tiltakozik Pálnak bitorlása ellen.

A krassói várhoz tartozó földön van Bachfalva vagy kenézsége; ezt Olasz Pál más helyre tevén által, magáénak akarta nézetni. Az Egrus falu bizonyosan csak kezdődő telepítés vala.

Károly király két *Szekast* (duas possessiones Zekas nominatas) Szakol nevű embernek adományozott volt. Ennek fiai Farkas, Miklós és Gergely azonban 1358-ban nem mutathatták fel az adománylevelet, mivelhogy *Baszarád nagykrassói kenéz* és másik *Baszarád kiskrassói kenéz* több czinkossal együtt megrohanták éjszaka s felgyujtották házaikat, a melyekből alig hogy megmenekülhettek; de okleveleik bennégtek a házakban (quia Bozorad kenezius de Nog Carassou et alter Bozorad de Kis-Carassou, propria eorum auctoritate et potentia, cum eorum complicibus feria secunda proxima post festum beati Mathey apostoli, noctis in silentio, manibus armatis, praeconcepta malicia, ad domum ipsorum veniendo ipsos interficere voluissent, et nisi fugae praesidio evadere potuissent, utique interfecissent eosdem, domos autem ipsorum igne combussissent. In quo incendio . . . literaria eorum instrumenta . . . concremata existissent).[490]

Ezekből a kenézek hajlandóságát látjuk az erőszakoskodásra, melyet a birtok czímének bizonytalansága is fokozott. Hozzájárult az új lakosság megjelenése, melynek helyet kell vala szorítani. Erre nézve föltetsző a

Bogdán vajdának betelepítése, bár az oklevél nem mondja, honnan, hová lett a telepítés.

Úgy látszik Bogdán kérte a királyt, hogy bejöhessen; a király meg László kalocsai érseket és udvari kanczellárt bízta meg az áttelepítéssel. Az érsek tehát jelenti a királynak, hogy Bogdán vajda, Mikula fiának elhozatalában és az azt megelőző alkudozásban (cum tractatum de transitu et translatione Bogdan Woyvodae filii Mikula *de terra sua* in Hungariam, cuius translatio maxime tunc imminebat, per plura tempora duravit stb.) három ízben sokáig időzött az ország végén, és hogy tisztviselője Péter mester sok költséget okozott *Jám* meg *Borza-Szent-György* községeknek az érsek számára: tehát a király mentse fel Pétert azoknak megtérítésétől. Mit a király az 1335-ben kiadott oklevéllel meg is tett.[491] Kár, hogy nem tudjuk, hol volt a «*de terra sua*», de azt sem vehetni ki, hogy embereit vagy alattvalóit is elhozta-e magával a vajda. Lakosokra pedig szükség vala mindig; s a mi érdemes a megjegyzésre, akkor a földhöz való kötöttség nem vala még törvény vagy szokás által megszentesítve. Íme Károly király vásárokon és más nyilvános helyeken kihirdeti 1317-ben Temesvárról, hogy a mely szabad emberek Gál mester királyi jegyző (notarii nostri) és György kisöccse földjeire, úgymint *Lykuteluke, Cente, Hunduomark* (Hundert-mark?), *Zenke* és *Sukteluke* birtokaira költözni akarnának, öt évig mentesek minden adótól; s a beköltözőket János Beszterczе, Kolos és Kolozsvár ispánja gondjára bízza. Hasonlóképen a nemesek jobbágyai is, megfizetvén a tartozást és elbocsátást nyervén — a mit megtagadni nem szabad — oda költözhetnek. (Jobagiones suos . . . absque alicuius impedimento transire et venire permittant.)[492]

A *jobagio* (jobbágy) szó még II. András idejében főméltóságot jelentett volt: első jobbágyok a nádor, tárnokmester, országbiró, erdélyi vajda, tótországi stb. bánok lévén. Már III. András idejében a jobbágy helyett *báró* nevezet kap fel, s a régi szó alattvalót kezd jelenteni. Íme I. Károly alatt 1317-ben a «jobagiones nobilium» már birtokosok jobbágyai, nem méltóságok többé.

Eleinte, úgy látszik, különbség volt a báni és vajdai tisztek között, az inkább határvidéknek lévén a feje, tehát inkább hadi méltóság, ez meg belső tartománynak kormányzója lévén, tehát inkább igazgatói méltóság. Ámbár a középkorban, különösen a XIV., XV., XVI. századokban, a védelem, igazgatás és törvénykezés egy kézben vala rendesen. Föltetsző, hogy a bánok pénzverő jogot is gyakoroltak, mint látni fogjuk, a mit legalább tudtomra, az erdélyi vajdák soha sem tettek.

A mióta a Szörénység előtünik, abban bánokat találunk; s a mióta Kúnország a magyar koronához csatlódott, s azután *Havaselfölddé* lett, mint jóval előbb az Erdőn túli rész *Erd-el*-lé lett volt, abban vajdákat találunk, úgy mint Erdélyben. Ennek vajdái eleitől fogva katholikusok, azaz a nyugati vagy latin egyház hívei valának; Havaselföldnek vajdái ellenben csak eleinte, a johannita lovagok idejében, valának katholikusok, azután többnyire vagy mindenkor schismatikusok, azaz a keleti vagy görög egyháznak hívei. A szörényi bánok meg mindig katholikusok voltak. Lássuk most, mit tudunk a szörényi bánokról, mit a havaselföldi vajdákról.

IV. Béla, mint ifjabb király (B. dei gratia rex, primogenitus domini Andreae, illustris regis Ungariae) 1233-ban esküvel igéri, hogy megtartja a közte és atyja között

megtörtént egyesség föltételeit. A tanúk között *Lukács szörényi bán* (Luca bano de Scevrin) fordul elő. Ez tudtunkra az első megnevezett szörényi bán.

Ugyanezen IV. Béla királynak 1240. évbeli oklevelében, mely a kertzi cziszterczieknek néhány barczasági egyházat adományoz, *Oslu* szörényi bán (Oslu bano de Zeureno) neveztetik meg.

IV. Béla 1247-ben oda adományozta ugyan az Ispotályos vagy Johannita-vitézeknek a Szörénységet az Oltig és a Dunáig, meg Kúnországot az Olttól és az erdélyi havasoktól fogva a Dunáig és a Fekete-tengerig; de, úgy látszik, ez által a szörényi bán méltósága nem szünt meg. Ugyanis 1249-ben *Lőrincz* szörényi bán;[493] pedig ott valának még a vitéz lovagok; mert III. Innocentius pápa 1250-ben erősíti meg Béla király adományát, s 1252-ben egy veszprémi klerikust ajánl a rend nagymesterének (Rambaldo praeceptori domus hospitalis Jerusalemitani in Ungaria), hogy annak a kalocsai érsek által egyházi hivatalt (beneficium) szerezzen. A vitéz rend elhagyván az adományozott Szörénységet és Kúnországot, ezek, természet szerint, visszajutának a magyar korona birtokába, mint 1247-ig voltak.

Láttuk, hogy 1264-ben Lőrincz mester, szörényi bán, győzelmet nyert a bolgárokon, kik a Szörénységbe becsapván, azt elfoglalták volt. Lőrincz néhányat felakasztatván a Duna partján, a bánságot visszahódította a a királynak (et sic Banatum ad pristinum bonum statum . . . nostrae *restituit majestati).*

A későbbi rumun történetek megértésére ide egy látszólag idegen tárgyat kell behozni, a melyre azonban már figyelmeztettem az olvasót.

Károly király 1312-ben Miklós, Tamás fiának (de

genere Chanad) a Körös melletti Telegdi falujában vámjogot ád, minélfogva minden üres szekértől, mely sóért megyen Erdélybe, két *bán-pénzt,* a visszatérő és sóval megterhelt szekértől pedig hasonlóképen *két bán-pénzt* és négy sókövet; valamint egy lótól egy fontot (pondus?), egy ökörtől egy *bán-pénzt,* két kis jószágtól egy denárt szedhessen. (In perpetuum tale tributum de regiae benignitatis clementia duximus conferendum, quod de singulis curribus vacuis ad partes Transilvanas pro salibus euntibus singulos *duos banales*, et de oneratis salibus de eisdem partibus redeuntibus similiter *duos banales* et quatuor sales; item de uno equo unum pondus venali (venale?), et de uno bove *unum banalem*, item de duobus minoribus animalibus unum denarium percipere posset.)[494] Nem mondhatom meg a nevezett vámnak értékét; de a *báni pénzt* forgalmi eszköznek találjuk. Mikor, ki által jutott először forgalomba, nem tudom. De IV. Bélának hasonló nevű fia, ki 1262 óta Horvát- és Dalmátországnak herczege (dux) volt, 1269-ben a szentambrusi vendégek számára a verőczei vendégek szabadalmait adja, melyek szerint a verőczei ispán hatósága alól föl legyenek mentve, s birájokat szabadon választhassák; a nyestadó (marturinae) fejében azonban, a melyért azelőtt 10 márkát szoktak fizetni, évenként Szent István király napján 34 márkát fizessenek *báni dénárokban*, egy márkára öt pensát számítva. Ha a fizetést elmulasztanák, egy hét mulva kétannyit tartoznak fizetni.[495]

Itt találom először megemlítve a báni pénzt. A mindjárt következő oklevélből azt tudjuk meg, hogy Béla király idejében István bán veretett báni pénzt, tehát bizonyosan volt ilyen már 1262 előtt is.

Jegyezzük meg, hogy egy 1320. évbeli oklevél (Anjoukori

okl. I. 547.) Német-Ujvári Henrik *bán* pénzeiről is tud, melyekből hasonlóképen öt darab ért egy márkát (quamlibet marcam cum quinque pensis denariorum seu monetarum quondam Henricy bani computando). A forgó pénz, gyakori köteles beváltása által, mely jövedelmet (lucrum camerae) hajt vala a kincstárnak, bizony egyszerű társadalmi viszonyokban is, felette sok alkalmatlanságot okozhatott. Az olasz eredetű Károly személye körül talán olyan olaszok is voltak, kik a kereskedés közhasznú érdekeit jobban értik vala, mint a belföldi főpapok és urak; azok tehát sürgethetik vala a forgó pénznek megváltoztatását. Mégis az 1323. évbeli oklevél a főpapok, urak és nemesek panaszának tulajdonítja az indítványt. «Minthogy kamaránknak nem kellő pénze által az ország nagy veszteséget szenved, azért kértek minket a főpapok és urak — így szól a király —, hogy új jó pénzt veressünk, mely állandó legyen és az egész ország területén forogjon.» Hogy az megtörténhessék, a főpapok, urak és nemesek arra kötelezik magokat, hogy ez évben jobbágyaik minden kapujától annyit fizetnek, a mi félfertónyi ezüsttel, azaz egy nyolczad márkával ér fel, akár kivert pénzben akár veretlen ezüstben. Ugyanennyi jár az országbeli minden lakosok egy-egy kapujától, kivétel nélkül, bár városokban vagy mezővárosokban lakjanak is azok. (De singulis portis jobagionum suorum, et aliorum omnium populorum, in regno nostro existentium, nullo penitus exempto, videlicet tam in civitatibus etiam quam in oppidis constitutorum, *singulos dimidios fertones* cum argento vel denariis, *juxta valorem argenti*, hoc anno nobis dari et persolvi ordinantes assumpserunt.)

Tehát azt rendeltük, írja a király, hogy *az új denárok olyan ezüst tartalmúak legyenek, mint a régi báni denárok,*

melyeket Béla király idejében István bán veretett volt. (Bonos denarios scilicet octavae combustionis ad pondus denariorum banalium antiquorum, quos Stephanus condam banus, tempore domini Belae regis . . . . bonae recordationis cudi fecerat.) Annálfogva három bécsi denáron egy új denárt, *két régi báni denáron* hasonlóképen egy új denárt; továbbá *egy báni garason* három új denárt, egy budai márka ezüstön pedig az új denárokban öt pensát lehet a kamarai ispánoktól beváltani.[496]

Ezt a király az erdélyi káptalannak írja meg, hogy Erdélyben is az történjék, a mi Magyarországra nézve határoztatott.

Emlékezzünk arra, hogy már 1272—75-ben, tehát III. (IV.) László kiskorúsága idején, Lythen havaselföldi vajda és atyafiai, látván az ország tehetetlenségét, elszakadásra vetemedtek, s a mint az oklevél mondja, az ország némi részét magokénak nézik vala. De akkor még sikerült hamar rendet csinálni. Sóvári Soós György megölte Lythent, atyafiát, Barbátot pedig fogva vitte a királyhoz, ki azután nagy váltságdíjért bocsátotta szabadon Barbátot. A körülményeket, kikötéseket nem ismerjük; gondolnunk mégis lehet, hogy maga Barbát kapta vissza a vajda-tisztet. Meddig vajdáskodott s ki lett utódja? mind nem tudjuk.

Diplomatikus hézagot mutatnak az oklevelek 1275-től fogva 1324-ig. Azon ötven év alatt mi történt akár a Szörénységben, akár Havaselföldön, nem tudjuk. De képzelnünk lehet, hogy III. András halála után a politikai féktelenség reá ragadt azokra a tartományokra is. Mert ki őrzötte meg akkor a korona jogait bent az ország-

ban? ki őrzötte volna azokat a Szörénységben, azaz a Cserna vizétől fogva a Oltig, s azon túl Havaselföldön?

Károly királynak 1324. évbeli oklevelében olvassuk, hogy Theodor bánnak fia, János *Miháld* várát, a mai Mehádiát, foglalta el magának. Ezen oklevél t. i. Márton szilágyi ispánnak, ki Bugar fia vala, nyitramegyebeli Davar birtokra való jogát erősíti meg azon érdemeiért, melyeket a Zágráb felé való hadjáratban, továbbá akkor szerzett magának, midőn a király Miháld vára alatt táborozott, melyet Theodor bán fia, János, a királyi felség ellenére elfoglalt volt, s nevezett Márton különös ügyességével (studiosa ipsius procuratione et fideli ministerio) szerzett vissza; végre azért is, hogy több ízben követül járt Baszarábhoz a királynak havaseli vajdájához, a követi tisztet dicséretesen végezvén (item in deferendo pluribus vicibus nostras legationes ad Bazarab woyvodam nostrum Transalpinum, ubi suae legationis officium fideliter et laudabiliter adimplevit).[497] Többet nem tudok Jánosról, a ki Miháld várat elfoglalta. Hogy szörényi bán nem volt, mint atyja Tódor — ha ugyan ez szörényi és nem másféle bán —, az oklevélből kiérthető.

Az is felette kár, hogy nem tudjuk meg ez oklevélből, Márton miféle ügyben járt Baszaráb havaselföldi vajdához. Sőt maga Baszaráb is kicsoda?[498] az-e, a ki ellen hat év mulva Károly szerencsétlenül hadakozott? Az bizonyos, hogy ezen Baszaráb, mint szövetséges, a bödöni bolgár uralkodónak, Míhálynak, segéd-sereget adott a byzantinus császár ellen, a mint Kantakuzenus, azon kornak írója, elbeszéli. Ennél az írónál[499] találjuk, tudtomra először 1324 tájban, hogy a byzantinusok Havaselföldet *Ungrovlachiá*nak nevezik vala, ezzel helyesen fejezvén ki a politikai viszonyt Havaselföld és a

magyar korona között. A mint a magyar királyok latin okleveleikben azt a Havaselföldet *«partes nostrae Transalpinae»*-nek, úgy nemcsak a byzantinus írók és a konstantinápolyi zsinat, vagyis a keleti egyházi legfőbb kormányszék, hanem az oláh vajdák magok, meg — mint látjuk majd — az oláh primás is, *Ungrovlachiának* nevezték mindig.

Károly király 1324-ben követségeket említ Baszarab vajdához. Minthogy nem ismerjük azoknak feladatát: azt sem tudjuk, az a Baszarab engedelmes volt-e vagy sem. A pápa 1324-ben — mint alább látjuk — a Baszarabnak «dilecto filio nobili viro Woyvode Transalpino» ír, mintha katholikus is volna. Nem tudjuk tehát, mi zavarta meg a jó viszonyt a király és a vajda között.

A bécsi krónika, melynek írása 1358-ban kezdődött (anno domini MCCC quinquagesimo octavo . . . incepta est ista Cronica de gestis Hungarorum), tehát csak 28 évvel a havaselföldi hadjárat után, az okleveleken kívül a leghitelesebb tudósítás amaz eseményről. Az oklevelek az egyes vitézek érdemeit számlálják elő, de a történet egészét nem beszélik el; azt csak a krónika teheti.

A krónika szerint tehát Baszarab vajda rendesen fizette volna a köteles adót (ipse princeps censum debitum regiae maiestati semper fideliter persolvisset): ámde az ismeretes Tamás erdélyi vajda és Dénes, Miklós fia, ösztönzék hadjáratra a királyt, hogy vesse ki Baszarabot, s adja oda valamelyikének az oláh vajdaságot. A királyi sereg tehát 1330-iki szeptember havában a Szörénységen által vonult Baszarab vajda földjére, s visszafoglalván Szörény várat, azt és a szörényi bánságot az említett Dénesnek adá által.

A krónika elbeszélése hézagos. A király 1330. évi

szeptember havában visszafoglalta Szörény várát; úgyde az 1323. évbeli oklevélben olvastuk, hogy a királyi követ több ízben járt volt Baszarabhoz. Szörény várnak a királytól való elvétele tehát 1324 után esett meg; az elvevő pedig más nem lehetett, mint az oláh vajda. Ez annálfogva nem «semper fideliter» fizeté a «census debitum»-ot.

Ismeretes a magyar olvasó előtt Feliczíánnak vétsége s annak szertelen megbüntetése. Attól fogva a szerencse elfordult a királytól, úgymond a krónikás, ki némileg isteni megtorlást látván az oláh hadjárat bal eredményében, magát a vállalatot is ok nélkül történtnek adja ki. Pedig hogy oka volt, bizonyítja Szörény várnak visszafoglalása. — A krónika ekképen folytatja:

«Bazarad (így írja e nevet) tisztességes férfiaktól azt izené a királynak: Uram, sereged kiállítása költséges vala, én hétezer márkával térítem meg a tett költséget. Szörényt, melyet elfoglaltál, ott hagyom békés birtoklásodban; *az adót, melylyel koronádnak tartozom,* minden évben híséggel megfizetem (censum, quo teneor vestrae coronae, fideliter persolvi faciam omni anno). Sőt még fiaim egyikét kezesnek küldöm hozzád a pénzzel együtt. De térj vissza békével, s kiméld meg embereidet, mert ha beljebb jösz, a veszedelmet nem kerülöd ki.»

Ezt hallván a király, gőgösen így fakada ki: «Mondjátok meg Bazaradnak, hogy ő juhaimnak pásztora, én szakálánál fogva hurczolom ki majd rejtekhelyeiből (sic dicite Bazarad: ipse est pastor ovium mearum; de suis latibulis per barbas suas extraham).

A krónikás szerint, Donch liptai és zólyomi főispán, egész illemmel javasolá a vajda ajánlatának elfogadását; ámde a király nem hallgatván az okos tanácsra (relicto consilio saniori), beljebb nyomula a havasok és erdők

között, a hol se embernek, se lónak nem vala elesége. Ott köte békét Bazaraddal, ki engedelmességet és biztosságot igért a visszatérő királynak. De midőn seregével a király hegyektől környékezett helyre szorult, a melyből az út gyepükkel vala elrekesztve, az oláhok a hegyek meredekeiről szinte kővel is agyonüthették az összeszorultakat. Tömérdek sokan, főpap és főúr, a király káplánjai és a kúnok is nagy számmal (quidam etiam sacerdotes, qui erant capellani regis, sunt occisi; Cumanorum denique corruit inaestimalis multitudo) veszének el. András, székesfejérvári prépost és királyi alkanczellár is, a királyi pecséttel együtt oda lőn. — Azért esett meg ez a magyarokon, elmélkedik a krónikás, hogy gyakori győzedelmeik által büszkékké ne váljanak. (Istud tamen eis accidit, ne *propter victoriarum frequentiam* superbirent.) Pedig vajmi kevés győzedelemről veszünk hírt az 1272-től 1330-ig való években. A belháborúkat nem tarthatjuk győzelmek aratásának.

Ki azon Baszarab, vagy Bazarad, a kivel oly szerencsétlenül járt Károly király? Egyik oklevelében, 1332-ben, Baszarab, *Tokomery fiának* nevezi a király. Ezt a történetiróknál nem találom, pedig valónak kell tartanunk; mert az 1332. évbeli oklevél[500] jobban tudhatja vala, mintsem a sokkal későbbi krónikások, vagy történetcsinálók. Bizonyos tehát, hogy az a Baszarab vagy Bazarád (mint a magyar krónika nevezi) a mesés Negruvodnak nem lehetett fia. Figyelemre méltó a következő is:

Széchi Miklós országbiró 1358-ban Visegrádon kelt oklevelében elbeszéli, hogy Besenyő János, érsomlyói porkoláb (Johannes Bissenus, Castellanus de Ersomlow) Szakol fiait: Gergelyt, Farkast és Miklóst, a királyi biró elibe idézte, hogy igazolják, miért mondtak ellene a

Szekasvölgy nevű és más birtokokba történt beiktatásának. Az alperesek felhozák, hogy mint kenézek birják Szekasvölgyben Két-Szekas nevű birtokot, melyet atyjok Szakol, tett érdemeiért, Károly királytól kapott volt: de az illető okleveleket nem mutathatják fel, mivelhogy *Baszarád* nagykrassói kenéz, és más *Baszarád*, kiskrassói kenéz (quia Bozorad, kenezius de Nog Carassou, et alter Bozorad, kenezius de Kis Carassou) éjszaka idején czinkosaival megrohanták házokat, azt felgyujták s őket is megölték volna, ha el nem menekülnek. Akkor oda égtek okleveleik, a melyek másainak megszerzésére időt kérnek.[501]

A Baszarád (vagy Baszarab) név tehát a régi Krassómegyében sem vala ismeretlen Károly király idejében; Hunyadmegyében is «Bazarabus longus» fordul elő 1360-ban. A kenézek hatalmaskodását a nagy és kiskrassói kenézek is mutatják. Ha Károly király juhai pásztorának nevezte haragjában a havaselföldi Baszarádot, csak annyiban tért el a valóságtól, hogy ez sokkal hatalmasabb vala, mint a krassói Baszarádok, vagy a hunyadmegyei Baszarab. De jogaik forrására nézve nagyon egyenlők valának, mind ezek, mind amaz a királytól vevén azokat.

Vajjon a szerencsétlen hadakozás után Károly király életében fizetett-e még adót — bármiben állott is az — a havaselföldi Baszarád, nem tudom; de Szörény azontúl is a királyé maradt, mert 1335-ben ugyanazon Dénes a szörényi bán, a ki a krónika szerint 1320-ban lett azzá.

Tanulságos látnunk, miképen adják elő a történetet az oklevelek. Károly király 1332-ben közhirré teszi, hogy — úgymond — «midőn 1330-ban seregünk *némi részé-*

vel Havaselföldünket meglátogatván, azon békésen általmentünk, s onnan már visszatérőben voltunk: a hűtlen havaselföldi Baszaras (sic), a békének álnok színe alatt erdős helyen, mely gyepükkel meg vala erősítve, ellenségesen támadta meg *seregünk némely részét,* a midőn is Endre mester, székesfejérvári prépost és alkanczellár, életét és a mi pecsétünket elvesztette. Annálfogva új pecsétet csináltattunk s azzal erősítjük meg a jelen oklevelet.»[502]

Ez nagyon csekélyesnek mutatja a hadjáratot, melyet «kis hadcsapattal való békés látogatásnak» nevez. Ámde 1335-ben Tamás mestert, Nagy Péternek, Csókakő porkolábjának fiát, adománynyal jutalmazván meg, különösen megemlítésre méltónak mondja, hogy midőn Baszarab oláh és fiai Havaselföldet, a királyi koronának nagy megvetésére, magokénak tartják vala, s a királylyal levő *nagy sereggel* több ízben, különösen gyepükkel megerősített szoros helyen is összetűztek: nevezett Tamás mindig a király mellett harczolt, s valahányszor látta, hogy a királynak elfáradt lova meg-megbotlik, a maga lovát is ajánlotta a királynak, gyalog kész lévén a kétségtelen halálnak szemébe nézni.[503] Ez az előadás sokkal komolyabbnak írja le mind a hadjáratot, mind annak veszedelmét.

A király azután sokakat kitüntete a nagy veszedelemben tanúsított vitézségökért. Legelőbb is álljon Berendi Márton szász, — a kiről az 1330-beli oklevél mondja, hogy nagyatyja Lengyelországból a bányászat végett hívatott az országba — ki pajzsával fedvén a királyt az oláhok nyilai ellen, úgy mentette meg. (Martinus de Berend, origine Saxo, cuius avus e Polonia, fodinarum colendarum causa in Hungariam vocatus, contra telu Valachorum Carolum

regem scuto suo protectum e periculo eripit.)[504] Érdemes a krónika szavait is ide írnom: «A királylyal Dénes fia, Dezső, fegyvert cserélvén, magára vevé azt, kit is királynak tartván, kegyetlenül ölték meg az oláhok. Alig-alig meneküle meg a király kevesed magával, kik mint kőfal veszik vala körül, jelesen Donch mester és fia László, néhány királyi házbeli vitéz, meg Berend fia, Márton mester. Ezek a záporeső módjára hulló nyilakat és kard-csapásokat felfogván, menték meg a királyt. Ámde oláhok is hullának el, mint a legyek, körös-körül.»[505]

1331-ben Károly király a kolozsvári vendégeket, azaz szászokat dicséri (circumspectis fidelitatibus hospitum nostrorum de Kuluswar), hogy a havaselföldi hadjáratban igen nagy, szinte helyrehozhatatlan veszteséget szenvedtek. Azért menti fel őket a nádor vagy vajda biróságától, mert saját birájok alatt lesznek; annálfogva nemes, nem-nemes zsiványokon (latrones nobiles vel ignobiles) magok ítélnek a magok területén; s használatokra átengedi nekik a királyi Fekete-erdőt (silvas nostras Fekete erdew vocatas).[506]

1333-ban Tamás vajdának kértére több jobbágyat és szolgálatra kötelezettet Heves-Újvárban, és a csicsói porkoláb kértére is másokat, emel ki a jobbágyságból és nemesít meg, mert szüléik az oláhok elleni csatában vesztették életöket.[507] Ebben az oklevélben a *jobagio* már conditionarius, tehát a *jobagionatus* már egy a conditionatus castrensis-sel. A jobbágy nem jelent többé főméltóságot, mint az Árpádok idejében, hanem alattvalóságot, mint ma.

Föltetsző, hogy Károlynak — tudtomra — nincsen oklevele 1330-tól fogva 1342-ig, mely székelynek vitéz-

ségét magasztalná az oláh hadjáratban; mintha abban székelyek nem is harczoltak volna.

A mi pedig az oláhságot illeti, úgy látszik, Károly király idejében már egész Erdélyen mutatkozik. Krasznamegyében is 1341-ben oláh falvaknak (villae olacales) *Fyzes, Zeek, Ellews* (ma Elgyis), *Halmos, Tuzateleke* (ma Tusza), *Mikóháza, Csiszer, Detrehháza* (ma Detrehem), *Fulkechel* vannak megnevezve, melyek Valkó várhoz tartoztak (terrae ad Volko pertinentis, cuius utilitates Olachii ad eundem Volko percepissent et nunc perciperent).[508] Ma két Valkó van: Magyar-Valkó és Oláh-Valkó a szilágysomlyói járásban. A Fulkechel is ma: Magyar-Keczel és Oláh-Keczel a perecseni járásban.

Lássuk még az egyházi és vallási viszonyokat, hogy I Károly idejében milyeneknek találjuk Erdélyben. Ott van az erdélyi püspökség, mely Gyulafejérvárott székel, s mely Máramarost is magába foglalja. Ott van a nagyszebeni prépostság. Láttuk, hogy a szászok egy része ez alá tartozott; nagyobbik része azonban a püspöki káptalannak fizet vala tizedet. A székelyek is, kik azonban oly kevéssé tünnek ki — az aranyosiakat kivéve — hogy szinte csudálatos, a püspöknek fizetik a tizedet.

A gyulafehérvári püspökségen kívül az ország keleti határán túl a *kún püspökség* vala 1227—28 óta. A tatárjárás elpusztította ugyan, de nem szüntette meg; sőt a püspökség némi jelentőségre is jut, mint láttuk. Mindamellett, úgy látszik, a magyar királynak egyházi patronátusán kívül állott, mert 1327-ben XXII. János pápa írja, hogy Leo kún püspök halála után a széke üresen maradt és még sokáig így maradna, mert senki sem gondoskodik róla, csak a pápa. Ő tehát Lukácsot teszi administratorává. «Vacat ad praesens, et diu vacaverit,

nullusque praeter Nos possit seu potuerit de provisione ipsius ecclesiae se hac vice intromittere», írja a pápa Lucae de Castello de ordine F. F. Minorum.[509]

A kún püspökségen kívül a *milkovi püspökség* is előtűnik. Mert íme, ugyanazon XXII. János pápa írja 1332-ben az esztergomi érseknek, hogy tegye Vitust, Károly királynak káplánját, milkovi püspökké. Egyúttal kis történeti tudósítást is közöl.

Legújabban a pápa hitelesen megtudta, hogy Magyarországban a milkovi püspökség, mely régen a tatárok végén állíttatott fel (ex inhibitione (?) ordinatus antiqua), azon időtől fogva, hogy a tatárok az országot megrohanták, meg van semmisítve, egyháza gyökerestül feldúlva (ecclesia ipsius Episcopatus exstirpata), a kanonok urak egymásután elhaltak, s a püspökség javait és jogait azon vidéknek hatalmasai bitorolják. Azért szemelte ki montferrati Vitust (Vitus de Monte Ferreo), a király káplánját, hogy helyreállítsa az elhagyott püspökséget.[510]

Minthogy XXII. János pápa öt évvel előbb Lukácsot, Leo püspök elhalta után, a kún püspökség administratorává tette volt, most pedig az elhagyott milkovi püspökség megújításáról gondoskodik: a kún és milkovi püspökségeket nem egynek, hanem kettőnek, egymástól különbözőknek, kell tartanunk.

Keleti egyházbeli püspökről azonban I. Károly idejében nem tudnak semmit az oklevelek, se Erdélyben, se Havaselföldön. Pedig oláh pópákat láttunk, köztük espereseket is; de hol, kitől veszik az egyházi avatást vagy felhatalmazást, az oklevelek nem mondják. Kétségtelen dolog, hogy bolgár vagy szerb püspököktől veszik, szláv nyelvű lévén az isteni tisztelet és az egyházi szentségek kiszolgáltatása is szláv nyelven történvén. Másfelől tudjuk,

hogy a pápák IV. Bélát és utódait nemcsak a pogányok, hanem a schismatikusok, azaz a keleti egyház híveinek is megtérítésére ösztönözték. Ezen ösztönzés az olasz eredetű királyok, I. Károly és I. Lajos idejében még gyakoribb, még hathatósabb lett.

A megnevezett XXII. János pápa felhatalmazá 1327-ben a dominikánusok provincialis perjelét, hogy alkalmatos szerzeteseivel a keresztet (azaz keresztes hadjáratot) prédikáltassa minden *erdélyi, bosznyai és tótországi eretnek ellen*, s azoknak, kik fölveszik a keresztet, vagyis az eretnekek kiirtására a keresztes hadba állanak, azt a bűnbocsánatot igérjék meg, melyet a Szentföld segítségére menők kapnak. (Quatenus per fratres tuos, quos ad hoc idoneos putaveris, contra omnes Transilvanos, Bosnenses et Sclavoniae, qui haeretici fuerint, per regnum Ungariae crucem facias praedicari, qui auctoritate nostra illis, qui crucis assumpto caractere se *ad haereticorum exterminum accinxerint*, indulgentiam concedant, quae dari consvevit accedentibus in subsidium terrae Sanctae.)[511]

Meg is jelenti ezt az intézkedést Salamon brassai ispánnak, Tamás erdélyi vajdának, és a «nemes» Bazaras (sic) havaselföldi vajdának.

Salamont, ki az igaz hitnek oszlopa, a vitézségnek tornya és az egyházi buzgóságnak vára, renden kívül magasztalja (dum in mente revolvimus tua laudabilia opera, quae dudum devotio tua ferventer exercuit et exercere non desinit *ad exterminum infidelium nationum)* s bízik benne, hogy tisztességgel fogadja majd az inquisitorokat, s lehetőleg segítségökre lesz.

Hasonló dícsérettel ajánlja az inquisitorokat Tamás vajdának, meg «kedves fiának, nemes Baszarad havaselföldi vajdának, úgy bízván benne, mint Salomon

ispánba». (In e. m. dilecto filio, nobili viro Bazaras Woyvodae Trasalpino.) [512]

Lehetetlen gondolnunk, hogy a katholikus egyház, ellenségének tartván Baszarádot, így írt volna neki. Az erdélyi oláhok pópái hogy fértek meg az inquisitorokkal, alig képzelhetjük. De kiírtásukról (exterminum eorum) nem találok semmit; sőt hogy mind nagyobb-nagyobb számmal tünnek elő, alkalmunk lesz látni. A pápa levele Baszarádhoz 1327-ben azt is gyaníttatja velünk, hogy akkor a vajdának viszonya Károly királyhoz nem vala még felbontva, s hogy 1327 után estek meg dolgok, jelesen Szörény várának elfoglalása, melyek kifakasztották a háborút. Mert, hogy ennek oka nem lehet vala Tamás vajdának meg Dénesnek óhajtása, beléülni a havaselföldi vajdaságba meg a szörényi bánságba, mint a krónika mondja, könnyen elgondolható.

Az olvasó bizonyosan tudni óhajtaná, miképen, honnan gyűlt akár oláh, akár bolgár, akár szerb lakosság Havaselföldre és a Szörénységbe. Mert ha visszaemlékezünk az 1247. évbeli oklevélre, a melylyel IV. Béla azokat a tartományokat a Johannita vitézeknek által engedte nemcsak védelem, hanem benépesítés végett is, bizonyossá válik előttünk, hogy azokban még több üres hely vala új lakosok számára, mint Erdélyben és Magyarországon. De havaselföldi és szörényi jövevény népségről a magyar királyi oklevelek nem szólnak; 1342-ig pedig az oláh vajdák adtak-e okleveleket, nem tudom; rumun íróknál sem találom azoknak nyomát. A mit ezek az írók a lakosok rómaiságáról költenek és mesélnek, arra most nem figyelünk; lesz másutt reá időnk.

Azonban a dunántúli vagy balkánfélszigetbeli oláhok-

ról találunk ezen korba való tudósítást, Pachymeresnél és Kantakuzenus Jánosnál.

Pachymeres, idősb Andronikusnak, Palaeologus Mihály fiának (1273—1282-ig atyjával, azután 1320-ig maga uralkodott) történetírója, a birodalom hanyatlását, nem akarva is, azzal festi legkirívóbban, hogy a hajóhad el lévén hanyagolva, a tengeri rablók büntetlenül dúlák a parti vidékeket. Andronikus császár tehát Thrakiának és Makedóniának belsőbb részeibe telepíté által a parti városok lakosait, a hol biztosak lehetnének a tengeri kalózoktól. S ekkor (1285 tájban) híre lőn, hogy a skythák berohanással fenyegetik a birodalmat. — Pachymeres skytháknak nevezi azon tatárokat, kik Dunántúl a Fekete-tenger partjain s a mai déli Oroszországban, jelesen Krimiában, befészkelték volt magokat. — E miatt aggódni kezd Andronikus. Terteres, bolgár király, alig képes maga magát biztosítani a berohanók ellen; annál kevésbbé fordíthatja el a veszedelmet Konstantinápolytól. Úgyde ennek külvárosaitól fogva Bizgéig (Wiso) és még azontúl is nagy számmal oláhok tanyáznak, járhatatlan helyeken sok marhával, igen harczias nép (ἔθνος δυσχωρίαις χαῖρον καὶ βοσκήμασι προσανέχον, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ μάχαις εἰθισμένον ἀνδρῶν). Azok az ellenséggel egyesülhetvén, nagyon veszedelmesekké válhatnak. Ezen gyanú miatt a császár a Konstantinápolylyal szemben levő partra telepítteti, marhájok nagy részétől is megfosztván őket. Tehát nagy károkat szenvedének az oláhok, de a kiköltözést még nagyobb szerencsétlenségnek tartják vala, mint a marha-veszteséget. Télben történvén a kitelepítés, a rossz időjárástól igen sokan elpusztulának. De a megmaradtak sem szokhatván meg az új helyeket, a ki tehette, nagy pénzen vásárlá meg a visszamehetést.[518]

Kantakuzénus János történetírása harmincz évre terjed, ifjabb Andronikus lázadásától atyja ellen a maga uralkodásáról való lemondásig (1325 - 1355); mert a mint Andronikus az atyja ellen, úgy Kantakuzenus császári társa, Andronikus ellen támadott. Mint császár 1342-ben Angelus János egytestvérét (αὐτάδελφος) a Blachia (Vlachia) vidékének és várainak fejévé teszi élete hosszáig; úgy, hogy a császár akarata ellenére a fiára ne szállíttathassa a méltóságot. Ez a méltóság — az író despotatusnak (δεσπότατος) nevezi, — nem felség, mert Vlachiának urai szabadon folyamodhatnak tisztségért a császárhoz. Angelus János a Vlachia határvidékeinek várait is kapja a császártól, valamint Thessaliának kormányát is. Ebből körülbelül Vlachiának földrajzi helyét is megsejthetjük, s a Kaukamenos Vlachiájával találjuk azonosnak.

Egyszer, 1348-ban, a szultán levelet küld Kantakuzenusnak, a melyben ezt így czímezi többi között: A hellének, bolgárok, aszaniak, *vlachok*, roszok és alánok császárja (Βασιλεύς τῶν 'Ελλήνων, τῶν Βουλγάρων, τῶν 'Ασανίων, τῶν Βλάχων, τῶν 'Ρώσων, καὶ τῶν 'Αλανῶν). Ebből látjuk, hogy Vlachia tetemes és ismeretes része vala a megfogyott byzanti császárságnak.[514]

S ebben okát is látjuk annak, miért nevezé ugyan az az író, megkülönböztetés végett a Duna balpartján lévő Vlachiát *Ungrovlachiának,* mely név általános divata nemcsak a balkánfélszigetbeli világi és egyházi íróknál, hanem ide által is mindazoknál, a kiknél Ungrovlachia nem lehet vala Transalpinia vagy Havaselföld. Ezt a két nevezést csak Magyarországon és Erdélyen használhatták helyesen.

Arra a kérdésre: honnan került akár oláh, akár bolgár, akár szerb lakosság Havaselföldre és a Szörénységbe?

az egyszerű válasz, hogy a balkáni félszigetről, a hol még mindig oláh lakosság is volt a bolgár és szerb lakosságon kívül.

Ungro-Vlachia nevéről.

Hašdeu az «Istoria Critica a Romaniloru» 43. s több lapján értekezik az *Ungro-Vlachia* nevezetről. «A XIII. századtól fogva 1700-ig a *munteniaiak* (így nevezi Oláhország lakosait) mindig a *Vlachia* szóhoz a titokszerű (misteriosu) *Ungro*-t csatolták. *Romániának metroplis-széke régi szokás szerint, magát «Ungrovlachia» érsekségének nevezi máig.»*

Mit jelent ezen *Ungaro-Romania?* kérdi Hašdeu, s azt feleli reá: «Sokan igyekeztek megfejteni ezt a találós mesét (cimilitura), de nem sikerült senkinek.» S Hašdeu nagy tudós létére, összehordja az írók véleményeit, nem sajnálván a történetírói szemetet is összeseperni, hogy megczáfolja Röslert, a ki (Rom. Studien, 309.) írta: «Dass die walachische Wojwodschaft zuerst *als Provinz der ungarischen Krone* Geltung gewann, dass die Herrscher sich nur in der Anlehnung an Ungarn erhoben, zeigt die Bezeichnung Ungrovlachia als Bezeichnung des Landes, *Gebraucht in den eigenen Urkunden der walachischen Wojwoden.»* Ez csak nem lehet történeti való a rumun historiaírás előtt, s hogy nem is az, Hašdeu akarja megmutatni. Itt mindjárt észreveszszük a rumun Kliónak szemfényvesztő ügyességét. «Če insemnéza óra ačesta *Ungaro-Romania?»* (mit jelent ezen *Ungaro-Romania?)* kérdi legelején. Úgyde szó sincs *Ungaro-Romaniáról,* hanem *Ungro-Vlachiáról* van szó. Romania

és Vlachia között nagy a különbség azon korban, melyben forgunk. Akkor *Romania* néven a régi Thrakia, vagyis a konstantinápolyi tartomány vala ismeretes. Ezt senki sem nevezé Vlachiának, valamint Vlachiát senki sem nevezé Romaniának. *Ungro-Romania* nem volt sehol, az teljesen ismeretlen geographiai fogalom. — Hašdeu kénytelen megvallani, hogy Muntenia, azaz Oláhország, mindenkor, kivétel nélkül, Ungrovlachiának neveztetett. Ámde ebben árnyéka sincs a függésnek, vasallusságnak, úgymond. Mert ha vasallusságot fejezett volna ki, ha Oláhországnak függését a magyar királyságtól jelentette volna: a Baszarábok (azaz az oláh vajdák) a magyar királyokhoz írt leveleikben okvetetlenül használják vala azt a szót. De nem használták, s a magyar korona, mintha nem is ösmerte volna, nem kivánta a hódolásnak eme kifejezését. S valóban nevetséges gondolni, hogy a Baszarábok épen a görögök és szlávok előtt akarták volna eme kifejezéssel nyilvánítani függésöket a magyar koronától, mert a szlávul vagy görögül írt okleveleikben használják a Ungro-Vlachia kifejezést. — Tudniillik, a vajdák, a magyar királyokhoz írt (latin) leveleikben magokat *vajvoda Transalpinus*-nak nevezik: ellenben szlávul vagy görögül írt, tehát nem magyar királyhoz intézett leveleikben, ki van téve «gospodin vsei zemli Ugrovlachiiskoi», görögben βοεβόδος πάσης Οὐγγροβλαχίας. Ez pedig, Hašdeu szerint, azt jelenti: *Dominus Hungariae et Valachiae*, (domnu allu Ungro-vlachiei insémna: Dominus Hungariae et Valachiae). «Világos, így folytatja, hogy ezen nagyszerű czím (grandiósa titulatura ungrovlacha) nem hizelkedő Szent István koronájára nézve. Azért, el akarván kerülni a viszályt, a Baszarábok a magyarokhoz szóló leveleikben a *közönyös Transalpina*

szóval jelzik vala Munteniát, de másokhoz írt leveleikben kitették az «Ungro-vlachiának ura» kifejezést.»

Hašdeu a magyar és erdélyi szász történetírókat követvén, nem érti az *Erdély* és *Havaselföld* (Transilvania, Transalpinia) kifejezéseket; nem tudja, vagy úgy tetteti, mintha nem tudná, hogy a magyar királyok «partes nostrae Transalpinae»-t írván, ezzel világosan fejezték ki fölségi jogukat arra a tartományra. Nem tudja, vagy úgy tetteti, mintha nem tudná, hogy midőn p. o. Mircse, így írt: «Nos Myrcha, Vayvoda *Transalpinus*», ezzel a függést fejezte ki a magyar koronától Transalpinus, azaz *havason-eli*, csak az lehet, ki tartozási viszonyban áll a havas másik oldalának urához. A *Transalpinus, Transalpiniae partes nostrae* kifejezések nem *közönyösek*.

Egyébiránt Hašdeu a «dominus Hungariae-t» úgy akarja értetni az olvasóval, hogy csak Erdélynek egy részét fejezi ki, mint a Mircse oklevelében 1395-ből áll: «Nos Myrcha, Vayvoda Transalpinus, dux de Fogaras et banus de Zeurin.» Íme, Mircse fogarasi herczeg. Már Baszaráb Vladiszláv is 1369-ben magát «Vayvoda Transalpinus, banus de Zeverino necnon dux de Fogaras» nevezé. Fogarashoz Omlás is járult, úgy hogy az oláh vajdák Fogarasnak és Omlásnak urai valának. S innen való az ungro-vlachiai czím.

Kérdés már: Mióta urai Fogarasnak az oláh vajdák? Azt feleli reá Hašdeu, hogy 1165 óta.

Az olvasó emlékezik Manuel császárnak hadakozására III. István királyunk ellen. Tudja, hogy Kinnamos, a császár kisérője, írta meg a kornak történeteit, tehát azt a hadakozást is. Hašdeu úgy érti Kinnamost, mintha egyszerre három görög sereg indult volna a magyarok ellen: egyik Alexius vezérlése alatt arra felé, a hol szokott

helyről lehet megtámadni azokat, ez pedig Hašdeu szerint, Temesiana (Temes vidéke, vagy inkább a Bánát); második sereg, a melyben nagy *mennyiség oláh* is vala, Vatatzes Leo parancsa alatt, a mai Oláhország felől; a harmadik sereg végre nem szokott helyről, tehát délkelet felől, tört a magyarok ellen. A Vatatzes Leo seregében levő nagy mennyiség oláh *okvetetlenül az olák vajda* népe volt, s ez foglalta el Fogarast. »Tökéletes a bizonyosság», kiált fel Hašdeu («certitudinea e perfecta» a 15. lapon). «A szörénységi olteniaiak, vagyis az Olt mellékéről való oláhok, felhasználván a byzantinus császár és a magyar király közötti ellenségeskedést, az elsővel szövetkeznek, betörnek Erdélybe s elfoglalják Fogarast.»

Ámde Kinnamosnak világosnál világosabb előadása szerint, Vatatzes Leo a seregében lévő oláhokkal együtt (kik nemis a Szörénységből, hanem a Fekete-Tenger mellékéről valók Bulgáriában) nem Oltenia, hanem a Fekete-Tenger felől támadta meg a magyarokat, s hogy azon oláhok mindnyájan vagy legalább egy részök nem tért volna vissza Vatatzessel, arról egy szó sincs Kinnamosban. Képzelhető-e, hogy Vatatzes seregének egy része mint foglaló működött volna, Manuelnek híre nélkül! A bizonyosság nemcsak hogy nem tökéletes, sőt okkal azt kérdezhetjük: lehet-e Kinnamosból azt érteni ki, hogy már akkor oláh vajda volt?

A mennyire Szörénységet és Kúnországot ismerjük, azokban 1160—1170 közt semmi híre még az oláhságnak. S föltéve, úgy történt volna 1165 tájban, mint Hašdeu képzeli: vajjon III. Béla és Imre királyok, a kik, mint láttuk, Bulgáriára és Szerbiára is kiterjeszték kezöket, Fogarast vagy egyebet is hagytak volna-e idegen uralkodónak kezénél?

Az *Ungro-Vlachia* név már ismeretes vala, midőn oláh vajdának még álma sem lehete, hogy Fogarasnak és Omlásnak ura. S midőn Lajos király idejében azon helységek vajdái lettek, azokon nem felségi, hanem csak közönséges nemesi jogon birtokosok, mint nemsokára meglátjuk.

Hašdeu mondja, hogy a romániai (oláhországi és moldovai) metropolita magát «Ungro-vlachia érsekének» nevezi máig. A czím így hangzik ma románul: «Cu mil'a lui Domnuḑeu, archiepiscopu ši metropolitu alu Ungro-Vlachiei, ecsarhu alu plaiuriloru, locačitoriu alu scannulu Cesariei, Kapadociei ši primatu alu Romaniei.» Azaz: Isten kegyelméből Ungro-Vlachiának érseke és metropolitája, a plagénák exarchája, a caesariai és kapadociai szék helytartója és Romaniának primása.

Itt a *plagena*, *πλάγηνα*, az oláh vagy rumén fordításban *plaiu* (többesben *plaiuri*) szóval van visszaadva; ez pedig határőrt és a havasokon általvivő utat jelenti. Vajjon találkozik-e a magyar székely szóval? Elég az hozzá, a ruméniai metropolita magát a *határvidéki exarchának* is nevezi. Kapta pedig ezt a czímet 1401-ben a konstantinápolyi patriarkától, mint látni fogjuk.

Az új rumun historiaírás, Magaz. Ist. III. 263. ezt mondja: Erdélynek metropolitái a havaselföldi metropolitáktól szenteltettek fel. Ezen havaselföldi metropoliták pedig joggal tartván magokat a magyar korona alatt lévő püspökök exarcháinak, ezért nevezték magokat Ungro-vlachia metropolitáinak. — Mennyire nem áll ez, abból is világos, hogy a *határvidék exarchája* czím 1401-ben keletkezett, a midőn Erdélyben görög egyházbeli püspökről szó sem vala még.

XIII.

I. Lajos király ideje.

I. Lajos (1342—1382) atyja halála után 17 éves korában koronáztaték meg Székesfejérvárott. Azután fényes kisérettel Nagy-Váradra indúla László király sirjához, kinek dicsősége az ifjú királyt nagy tettekre gyúlasztotta, — írja Szalay László, így folytatván: «Thuróczinak kronistája, Lajos meghittje, az ifjú király lelkébe hágy pillantanunk, midőn fogadásáról szól, melylyel országlását megnyitotta. Mert azon gondolkozék, hogy mennyit foglaltak el a határos nemzetek és fejedelmek az ország javaiból és jogaiból, s mennyi kárt tettek magában az országban a hűtlen lázadók, s miképen kelljen isteni segítséggel mind azt helyre állítani.»[515]

Ki azon kronista és Lajos meghittje? Maga mondja meg: «Én János, most küküllői főesperes, az esztergomi érseknek a lelkiekben való helyettese az erdélyi egyházban s akkor a királynak, jóllehet méltatlan, secretarius jegyzője» (Ego Joannes nunc Archidiaconus de Kikullew, in ecclesia Transilvana vicarius Strigoniensis in spiritualibus generalis, tunc, licet indignus, suorum (regis) secretorum notarius).

Ez a János, küküllői főesperes és érseki vikarius, 1363-ban nemesi házhelyet vett Visegrádon, még pedig

300 arany forinton. Két évvel azután, 1365-ben, egy esztergomi prépostnak a tizedről való lemondását bizonyítja.[516] Ekkor tehát még nem vala «királyi magánügyek (regis secretorum) notariusa».

Úgy látszik ebből, hogy magyarországi ember, s küküllői főesperes csak azért, mert annak a főesperességnek jövedelmét húzta. Az esztergomi érsek vikariusa lévén «in spiritualibus», az esztergomi érsek alá pedig csak a nagyszebeni prépostság, tehát a szászok nagyobb része, tartozván, azt várhatnók, hogy ismeri Erdélyt, legalább az úgynevezett királyi földet, a szászokat. Ámde ezekről úgy szól, mintha Ázsiában vagy Afrikában laknának. «Azonközben történék, így ír, hogy *valami* szász nép az Erdőeli részeken mozgalmat indított, megtagadván a szokott adót és a királyi jogok tiszteletét. Azért a király nagy sereggel, báróival, katonáival, nemeseivel és hazafiakkal személyesen indula el a kevélyek megzabolázására, s diadallaltére vissza.»[517] A királyi notariustól tudni szeretnők, miért tagadták meg az adót a szászok, kiket a király azután annyiszor kiváltságokkal tüntetett ki; de ő csak a nagy ármádát írván le, szinte lealacsonyítja a királyi méltóságot a szászok ellenében.

János főesperes így folytatja: «Ott lévén a király, «*valami*» fejedelem vagy igen hatalmas báró, Sándor havaseli vajda, országának alattvalója, a ki azelőtt az atyja idejében fellázadt és lázadásában meg is maradt volt, hallván a király kegyességének és hatalmának hírét, személyesen jelenék meg s leborulván előtte, engedelmességre tért, a királyt a maga urának ismervén el, s azontúl hű is maradván hozzája.» Ebben is csak declamatio van. Lajos hatalmának híre nem igen lehete még akkor; inkább az látszanék valónak, hogy Sándor még kevésbbé

tartson az ifjú királytól, mint tartott atyja-, Károlytól. Ha meghódolt, bizonyosan nem a hír, hanem kényszer vette reá, melyet nem ismerünk.

Sándor oláhországi vajdának hódolását vagy kiegyezkedését ifjú Lajossal, IV. Kelemen pápának levele is bizonyítani látszik, ki 1345-ben azt írá (clarissimo in Christo filio, Ludovico regi Ungariae illustri), hogy örvendetes tudomására jutott, hogy Magyarországnak erdélyi, havaselföldi és szerémi részein lakó *román oláhok*[518] elhagyták a schismát s a katholikus hit elfogadásával az igazság útjára tértek. Az iránt zárt és nyilt leveleket küldött is mind neki, Lajosnak, mind anyjának Erzsébetnek, mind a nagyváradi püspöknek, mind nemes Baszarati (így) Sándornak, mind *más nemes és köz román oláhoknak* (illustribus viris Alexandro Bassarati, et aliis *tam nobilibus quam popularibus Olachis romanis*) s többeknek is, különösen ott tartózkodó franciskanus szerzeteseknek. Küldötte pedig a leveleket Franciscus de Castro Plebis, meg Bonfilius de Cesena szerzetesektől, s felszólítja Lajost, hogy adjon hitelt a leveleknek, mert valóban tőle vannak (a nobis de nostra certa scientia emanarunt).[519]

Azt tartom, a pápa nem írta volna együvé a Lajos király és Sándor havaseli vajda neveit, ha még fennáll vala az ellenségeskedés, mely Károly idejében állott fenn. Egyéb is járult hozzá, hogy a vajda meghódoljon, azaz Lajost ismerje el királyának. Első neje a keleti egyháznak volt híve; de második, most (1345-ben) élő nejét, Klárát, buzgó katholikusnak ismerik a források, a ki Anna leányát is, a később előtünő Szracsimirnek nejét, saját hitében nevelte.

Az 1345. évbeli pápai levélben más jelenség is mutat-

kozik, mely nagy figyelemre méltó. A levél különbséget tesz a nemes és köz oláh között. A nemes oláhok *boérek*, mint utóbb látni fogjuk; a köz oláhok *rumunok* vagy *ruménék*, a mint itt először látjuk. Ez föltetsző, de magyarázatát utóbbra kell halasztani.

János főesperes nem tartván szükségesnek chronologiai rendet követni, nagyon különös világításban mutatja Lajos királyt, a kinek hatalmát pedig ki akarja tüntetni. Miután elbeszéllette, hogy Lajos messze földeken, hol déli Itáliában, hol északon, Litvániában győzelmesen hadakozott, a XLIX. fejezetben azt adja elő, mi módon kapott új lakókat Moldávia, mely azelőtt lakó nélkül szűkölködött volt (quemodo Moldavia, quae prius deserta fuit, novum incolatum receperit), s hogy Lajos semmiképen nem bírt néhány kiszakadt oláhhal. «Azon időben — így beszéli el — Bogdán, a máramarosi oláhok vajdája, összeszedve a tartomány oláhjait, titkon kilopódzott Moldáviába (in terram Moldaviae clandestine recessit), mely a magyar korona alá tartozik, de a tatárok szomszédsága miatt, lakatlan maradt. S habár a királyi sereg többször megvívott vele (quamvis per exercitum ipsius regis saepius impugnatus extitisset): mégis az oláhok megsokasodván, országgá lett Moldávia (in regnum est dilatata). A vajdák, kiket az oláhok magoknak választanak, a király hűbéreseinek vallják magokat, s neki a szokott adó megfizetésével hódolnak (ad homagium praestandum obligantur cum censu persolvere consveto).»

János főesperes Lajos király halála († 1382) után írta meg, a mint emlékezik vala, az eseményeket, minden pragmatikus történetírási érzék nélkül.[520] Szerencsénkre itt az oklevelekből tudjuk meg a dolog lefolyását.

Lajos király már 1343-ban elmondja egyik oklevelé-

ben, hogy a hűtelen Bogdán, néhai máramarosi vajda (Bogdan noster infidelis quondam Vayvoda de Maramorosio) mult télen «conflictus»-t támasztott Jánossal, Kelchei Dénes fiával. Ebben János részeseknek tartván Kracsin bylkei vajdát és két fiát is, azokat perbe fogta. De a király megsemmisíti a pert, minthogy Karácson és két fia nem valának vétkesek.

Ezen oklevél tanúsága szerint Bogdánnak kiszakadása vagy elpártolása 1342—1343-beli télen, tehát I. Károlynak 1342. július 16-án esett halála után és Lajos uralkodásának legelején történt, mi nagyon érthetővé teszi az elszakadást.

1349-ben Lajos király (erdélyi) Beszterczén kelt oklevelében elmondja, hogy Gyula, Drágos fia, elpanaszolta, miképen rokona István, Juga fia, nagybátyjához, az ismeretes hűtlen Bogdánhoz csatlakozván (patrueli suo infideli notorio adhaerendo), őt meg fiait: Dragost, Istvánt, Tatart, Dragomirt, Kosztát és Miriszlávot, elűzte, s birtokait, Gyulafalvát a Maramarosius (Mara) folyó mellett, meg Nyírest, melyeket szintén Gyula nevű[521] nagyatyja kapott volt Károly királytól, elhamvasztotta. Könyörög tehát a királynak, hogy helyeztesse vissza birtokaiba.

A király a dolog megvizsgálására Igefi János oláh vajdát (Johannem filium Ige vajvodam Olacorum) meg Miklóst bízza meg, a kik még az évben, 1349-ben, Máramaros-Szigetről küldenek a királynak jelentést a tett vizsgálatról.

Ennélfogva a király 1355-ben az első fiú, Dragos, számára erősíti meg a Károly királytól nyert kenézségi adományt, azon kikötés mellett, hogy atyja (Gyula) és öt atyafia, meg örököseik teljesítik a fizetéseket és szolgálatokat, a melyekkel az oláhok szokása szerint tartoz-

nak a királynak. (Ita tamen, ut .... census debitos semper dare et servitia more Olacorum regiae Maiestati teneantur jugiter exhibere).

Ebbe az új adományba az oláh Drág, bedeuházi ispán (comes Drag Olacus de Bedeuháza) meg az egri káptalannak kiküldöttje iktatják be Dragost. Az iktatásról való tudósításban a *sóbányához vivő út* (in fodinam salium ducens via), mi a máramarosi sóbányák első okleveles említése, meg Hidegkút, Sópatak, Nádaspatak, Székfőtő, Magasmart, Egröspatak, Kőkút, Tövisesmező, Bükkös helynevek fordulnak elő.[522] Ezen nevek is azt bizonyítják, hogy az oláhok megjelenése előtt ott magyar lakosok vagy legalább magyar birtokosok voltak, a kiknek eltűnéséről nincsen tudomásunk.

Az adományos Drágos azáltal szerzett magának érdemet, hogy a Bogdán és István vezetése alatt elpártolt oláhok közül sokat visszatérített. Ezért Lajos király 1360-ban némely oláh községgel (quasdam villas nostras Olachales), úgymint: Zalatina, Hapatokfalva, Kopácsfalva, Deszefalva, Hernersháza, Sugatagfalva nevűekkel, jutalmazza meg, odaengedvén neki minden jövedelmet, *még a királyi ötvenedet is* (cum omnibus earum fructuositatibus, proventibus nostris Quinquagesimalibus), s őt magát meg örököseit nemessé tevén, úgy hogy ezentúl, mint az első hazafi nemesek, a királyi zászló alatt fognak hadakozni. (Ut nobilitatis titulo, quo ceteri veri, primi et naturales regni nostri nobiles, sub vexillo Regio exercituantes uti dignoscuntur, perpetuis temporibus gaudeant et fruantur.)[523]

Ezen oklevelek tartalma sok tekintetben nevezetes. Először világos azokból, hogy Bogdán kiszakadása nem 1359-ben[524] vagy 1350—1360-ban,[525] hanem 1349 előtt,

úgymint 1342—1343-ban esett meg. Bogdán kiszakadása nem is magánosan áll az oláhság történeteiben. A hátszegi kerületbeli Rusor és Serd kenézségnek felét Koszta, Stancsul és Volkul pópa kenézek birván, azt elpusztíták, megnépteleníték és Moldvába szökének, «a hol a korona ellenségeihez állottak». Csák László erdélyi alvajda tehát Hátszegen 1435-ben törvényszéket ül, melynek tizenkét szék-ülője nemesek és kenézek valának. Ez a törvényszék az elpártolókat elítéli, s kenézségök részét másoknak engedi által.

Másodszor, nem helyes János főesperesnek és a történetíróknak véleménye, mely szerint Bogdán a *máramarosi oláhok vajdája*, tehát egy egész tartománybeli oláh lakosságnak mintegy királyi helytartója volt, s ilyenül pártoltatta el az oláhságot. Az oklevelekből kitetszik, hogy Bogdán *máramarosi* ugyan, de csak *olyan* vajda volt, milyen Kracsin vagy Karácson vajda, vagy milyen Dragos és öt atyafia, vagy milyen Igefi János vajda, vagy Drag bedeuházi ispán, kik az említett oklevelekben szerepelnek, vagy végre, milyen a Bogdánnal czimboráló István, Juga fia stb.

Harmadszor, ezen oklevelek mutatják, mi kicsi kezdetből nőtt nagyra az oláhság s hogy előkelői, a kenézek, milyen hamar emelkednek a hazafiak, vagyis a nemesség, osztályába. Mert a mit itt látunk, az sok helyütt igen sokszor megtörtént.

Valami Gyula nevű oláh 1317-ben Károly királytól kenézséget nyert Gyulafalván és Nyíresen, bizonyosan a végett, hogy benépesítse. Akárminek tulajdonítsuk is a magyar helyneveket, bizonyos, hogy nem oláhoktól eredtek, tehát hogy ott is mások előzték meg őket. Lehet, hogy az első kenéz is Gyulafalváról nevezte magát

Gyulának. Ennek rokonságát nem ismerjük, de hogy volt, az oklevelekből tetszik ki. Több fia is lehetett; mert az oláh szaporaság mindenütt és mindenkor meglátszik. Az illető oklevél csak Dragos fiát említi meg. Ennek fia, Gyula, tehát az első kenéznek unokája, lép föl mint panaszos 1349-ben az elpártolt Bogdán és István ellen; s mint láttuk, neki hat fia van, a legöregebb vagy első Dragos nevű.

Ez a Dragos kapja vissza úgy atyja, mint atyafiai számára is 1355-ben a Gyulafalva és Nyires kenézségét, de még csak mint kenéz, a ki a *szokott fizetésre és szolgálatra* köteles. Az a «*more Olacorum*» azt az *ötvened*-fizetést és szolgálatot fejezi ki, melyeket az oláhok a Balkán-félszigeten, a szerbek közt és egyebütt is tettek és tesznek vala, s melyek, úgyszólván, velök jöttek által Erdélybe. Hogy Havaselföldön is már 1247-ben divatoztak, IV. Bélának ezen évbeli kettős okleveléből értjük ki; hogy ott I. Károly és I. Lajos idejében is divatoztak, sejtem, de oklevelekből nem bizonyíthatom. Mert ha volnának is a 1360-at előző időből szláv nyelvű oklevelek a havaselföldi vajdáktól, azokhoz nem férhetek.[526]

Szóval, Dragos és atyafiai 1355-ben még kenézek, de már *királyi jóváhagyás által* megerősített kenézek. Magának a királynak 1366. évbeli oklevele — melyet majd előhozok — mutatja a különbséget a közönséges, tehát magánbirtokos által is kinevezett kenéz s a királyi jóváhagyás által megerősített kenéz között. Dragos a királyi hűségben szorgalmatos, sok elpártolt azaz engedelem nélkül Moldovába szökött oláhot hoz vissza a királyi engedelmességre: a király ezért nemessé teszi, sőt még öt oláh faluval tetézi adományát, a melyektől *a királyi ötvenedet* sem tartozik fizetni. Dragos már most országos

nemes ember, nem kenéz többé. Az országos nemes ember a királyi zászló alatt hadakozik, de a kenéz az illető királyi vár porkolábjának zászlaja alá van rendelve.

A királyi ötvened egy új társadalmi vonás. Tudniillik az oláh beköltözőket úgy tekintették eleitől fogva, mint a koronának tulajdonát, a melylyel királyi engedelem nélkül más birtokos nem rendelkezik Láttuk példáját, hogy a fejérvári káptalan királyi engedelemből telepített volt birtokaira hatvan oláhháznépet, tehát meg is tarthatta azokat, midőn a szükség azt tanácsolá, hogy valamennyi oláh, akárkinek birtokán él is, a koronai birtokra tartozik költözni. Ámde a magán birtokosok használatlan erdeikbe folyvást és sűrűen telepítének oláhokat. Nem tudhatni, vajjon mindannyiszor a korona tudtával történt-e. De a korona-jog elismerésére, vagyis a kincstári jövedelem épségben való tartására, a birtokosok telepített oláhjaiktól *az ötvenedet,* azaz évenként minden száz juhtól kettőt, tartoztak beszolgáltatni a kincstárnak. Ez vala Erdélyben a *királyi ötvened* még a következő századokban is.

A magyar korona soha sem volt jó gazda; ezért a királyi hatalom és tekintély gyakran porig lealáztaték. Mint egyéb jövedelmével, úgy a királyi ötveneddel pazarul bánt a korona. Amott az erdélyi káptalannak, itt meg Dragos és örököseinek adományozta azt oda. Lássuk ennek még egy példáját az igen sok közül.

Kolosvár későbbi szász telepítés, mint más erdélyi városok. I. Károly király 1331-ben Kolosvárt a havaselföldi hadjárat alkalmával szenvedett károkért kivette volt a nádor vagy vajda birósága alól, ezentúl saját birája lévén, és jogot nyervén a határán elkövetett

vétségekért nemes, nem-nemes zsiványok (latrones nobiles vel ignobiles) megbüntetésére. Lajos király 1364-ben a városnak egy erdőt adományoz, melynek a szász (német) kolosváriak «Fleck» nevet adtak volt, a miből a magyar kiejtés «*Felek*» szót csinált. Ezen Felek nevű erdő alkalmasint útonállók fészkévé vált volt, az utazók és közlekedés kárára Torda és Kolosvár között. Az adományozás tehát telepítés végett történvén, ott is oláh falu keletkezett, melytől az ötvened-jövedelem a kincstárba folyt. 1377-ben a király a város emelésére és az út biztosítására (ut accessus ad eandem tam mercatorum quam aliorum hominum et etiam recessus tutior sit) az oláh falut, a melyben az út őrízésére húsz oláh háznép van megtelepítve, valamint az *oláhoktól járó juh-ötvenedet* is általengedi a városnak (villam Olachorum Felek in silva civitatis praedictae sitam, ubi viginti olachi pro custodia viae positi et locati existunt, *una cum Quinquagesima ovium* nobis ex parte huiusmodi Olachorum provenire debenda), s meghagyja az erdélyi vajdának és az adószedőknek, hogy se az ötvenedet, se egyéb adót ne követeljenek a nevezett oláhoktól,[527] mert az mind a város tulajdona.

Ezen a módon még sok adományos kapta meg a királyi ötvenedet. De mind nem tudom az adományokat, s ha tudnám is, szükségtelen volna mind felhozni.

De még egy nemesítő és a királyi jövedelmet elajándékozó adományt említek meg, melyet Lajos király 1363-ban egy oláh ispánnak tett. «Tudtára adjuk mindenkinek, szól oklevelében a király, hogy hű és kedves oláh László ispánnak, Almási Musad fiának, ki Déva várunk területén lakik, s a kit mind saját, mind elődeinek szolgálataiért Dénes erdélyi vajda nekünk ajánlott, Dévához

tartozó Zalasd falunkat adományoztuk, még pedig nemcsak neki, hanem Péter, János, Laczkó és Musacs fiainak meg örököseiknek is (huiusmodi servitiorum et fidelitatum merita regio favorabili donativo prosequi cupientes, sibi item Petro, Joanni, Laczko et Musacs filiis suis quandam villam nostram *Zlasd* vocatam, ad praedictum Deva spectantem ... donavimus). Zalasd tehát minden hozzátartozásával együtt ezentúl szabad lesz minden adótól és szolgálattól, mely ottani más oláh falvaktól (ad instar villarum Olachalium partium illarum faciendis libera sit) a királynak szokott járni. Ámde László ispán, fiai és örököseik azon hűséges szolgálattal tartoznak nekünk, melyekkel a többi hazafiak (prout ceteri regnicolae nostri), azaz nemesek, a királyi felségnek tartoznak.»[528]

Ezen László ispán annak előtte csak olyan kenéz volt, milyenek a többi királyi oláh falvak kenézei; mert Stroya és Zeyk kenézek óvást tevének adománya ellen az erdélyi alvajda, Péter előtt. Tudniillik, mennél több kenéz lesz nemessé s mentetik föl oláh faluja a királyi várnak — itt Dévának — tartozó szolgálattól, annál több teher hárult a többi kenézekre és oláh falvakra.

Péter alvajda azonban semmitérőnek találván az óvást vagy ellenmondást, 1363-ban Hátszegről kéri az erdélyi káptalant, küldje ki egy társát, a ki az alvajdai kiküldöttel együtt beiktassa adományába László ispánt, Musath (így) fiát, s a netaláni ellenmondókat idézzék az alvajdai székre, hogy okát adják ellenmondásuknak.[529]

Krassómegye már I. Károly idejében sok oláh kenézséget mutatott; ezek Lajos uralkodása alatt erősen szaporodnak. S nemcsak a király, hanem tisztviselői is: az

erdélyi vajda, a krassói főispán és mások adogatnak kenézi jogot.

1352-ben Szeri Pousa, mint krassói főispán és sebesi kastellán, a mutnoki István fiainak, úgy mint Jugának és Bogdánnak, *Mutnokpataka nevű* földet, mely lakos nélkül való (quae deserta jacet), adja, hogy azon szabadsággal birhassák, melylyel más kenézek birják a magokét (in tali libertate, in qua libertate habent liberas villas Quenesi [Kenezii] in provincia [Karan] Sebus). Teszi pedig azt Pousa (magister Pousa de Zer et comes de Karassow, castellanus de Sebus) a kérők hűséges szolgálataiért. — Itt a Sebes terület kenézeinek joga ki van mondva, hogy minden ügyben biráskodhatnak, kivéve rablás, lopás és gyujtogatás eseteit, melyek a sebesi törvényszék alá tartoznak (poterunt judicare praeter tres causas, scilicet latrocinium, furtum et incendarium, quae ad sedem judicis ad Sebus admittere debeatis).[530] Ezen kenézek tehát még nem nemesek.

1365-ben új minőségben tünnek elő Krassóban némely oláhok. Ez évben *Karapch* oláh, a ki Zorna (Zarna) oláh unokája és oláh László fia, magának és öt atyafiának (testvér) *Ikus* (Ikws) birtokot, minden hozzátartozásaival együtt kéri, tett érdemei fejében, a királytól. Ikus birtokhoz tartoztak pedig Padus-havasa, Margina, Ikus-pataka, Weche-pataka, Endréd-pataka nevű falvak s az illető szántóföldek, malmok, havasok, hegyek, erdők. A király *udvari szolgáinak* (aulae nostrae familiares) nevezi a kérőket, a kiket mindenki ellen védelmezni fog. Viszontag azok változhatatlan hűséget és hódolást igérnek, mert csak úgy fog nekik az adomány használni. (Olachi nostri familiares meram, sinceram et immutabilem fidelitatem et debitae fidelitatis omagium promittunt, ubi

praesentem nostram donationem successu temporis optabunt sibi suffragari.)[531]

Ezek tehát úgy birják az adott földeket, mint mások, kikről világosan ki van téve, hogy királyi néven birtokosok.

Struza nevű oláh, mint kenézséget (nomine keneziatus), birt volt Karansebes kerületben a két Mutnok folyó mellett királyi birtokokat, a melyek népesek valának, (nostras regales possessiones, populorum et habitatorum copia decoratas, nomine nostro regio possessas). Most 1370-ben Struza fiai, Román és László, meg Struza unokái, úgymint Dénes és Iván fiainak fiai, kik hatan vannak, új adományul kérik. A király odaadja ugyan (novae donationis titulo dedimus, donavimus et contulimus), de a nemesség megemlítése nélkül.

A kenézségek sokaságát mutassa még a következő eset.

Voja, máskép *Patak* birtok miatt per támadt Heem néhai bolgár bánnak fia, Pál és ennek fia, Benedek mester között egyfelől és másfelől János fiai között. Lajos király tehát 1378-ban a csanádi püspöknek és udvari vitézeinek (aulae nostrae milites) meghagyja, hogy vizsgáltassák meg az ügyet István, Szeri Pousa fia, jelenlétében, a ki ott a királyt képviseli (qui ipsas partes a nobis pro honore conservavit). A kérdés a körül forogván, hogy János fiai mutassák fel I. Károlynak adományát, a melyből kitessék: hány falut és hány földmivelőt lehet vala a Voja nevő adományozott földre telepíteni, s hány falu volt meg már az adomány kiadásakor? Az összehívott nemesek, szomszéd kenézek és határos lakosok esküvel bizonyíták, hogy Károly király csak Voját adományozta Jánosnak, de nem Ztankafalvát és Patakot is, mely

falvak már akkor megvoltak; azonban János mint kenéz ezt a két falut is gondja alá vette, s azoktól a jövedelmet *Elyad* (Illyéd) várhoz szolgáltatta be.

De midőn a tisztség Tamás erdélyi vajda kezébe jutott, hogy akkor János kenéz mit foglalt el, s hány falunak a jövedelmét szolgáltatta be a várhoz, a tanúk nem tudják.

A kiküldöttek megbecslése szerint 300 földmivelő (rusticus) lehet el ott erdőstül, kaszálóstul s egyéb haszonvételestül. A Voja birtok határai a *Gaden kenézséget* érik, a hol öt paraszt lakik, kik Krassó-főhöz tartoznak; azután *Bogdánfi Pál kenéz* faluját (ad villam Pauli kenezii, filii Bogdan), mely Illyéd várhoz tartozik, s a melyben hasonlóképen öt paraszt van; továbbá *István kenéz* faluját, négy házhelylyel stb. stb. Ebből nemcsak a kenézségek sokaságát, hanem kicsinységöket is látjuk, melynél fogva sok lehet vala a kenéz.

Erdélyből, Máramarosból nyugatra is folyt az oláhság, jelesen Szatmár- és Beregmegyékbe. Valami László, gathai Elleus fia, a Szatmármegyében lévő Senyét (most Egyházas-Senye) kérte és kapta volt Lajos királytól. De megtudván, hogy László álnok úton nyerte meg azt (praetensa falsitatis astutia), a király 1368-ban Balk oláhok vajdájának és Drag, Dragomir meg István atyjafiainak (fratres carnales = édestestvér), hű szolgálatjaikért, visszaadta, új adomány czímével, (novae donationis titulo), Lászlóra, Elleus fiára, meg utódjaira, örökös hallgatást parancsolván, azaz, hogy semmi szín alatt ne keressék Senyét (supra facto dictae terrae Senye silentium perpetuum).[532] A Senye földet most is üresnek és kietlennek (terram nunc vacuam et desertam) mondja az ado-

mánylevél; a kérőket pedig így nevezi: «comites nobiles et strenuos viros», kik közt *Balk oláhok vajdája* (waywoda Olacorum), milyennek eddig több máramarosit láttunk. Az érdekes tudnivaló ez: *Senye* még lakó nélküli föld; azt a nevezett atyafiak, nyilván benépesítésre kérték volt a királytól. Úgy látszik, az oláh atyafiak nem szereztek reá lakókat, a föld tehát «vacua et deserta» maradván, László úgy kérte a királytól, mintha még nem volna eladományozva; ebben állott álnok útja (falsitatis astutia). Ez a Balk oláh vajda szatmármegyei főispán volt-e, itt közönyös; de érdekesebb, vajjon Senyét nemesi birtokul kapták-e az atyafiak? csakhogy ez nem érthető ki az oklevélből. S e kérdés nem lesz világosabbá a következő oklevél által sem.

1383-ban a leleszi társas káptalan Mária királynétól, Lajos király leányától és örökösétől, levelet vőn, mely így szól: «Azt mondják nekünk Balk vajda és szatmármegyei ispán, meg atyafiai Drag és János, hogy Szilágy kerületbeli Aranyos várunk birtokába vannak híva, azon világos kikötés mellett, hogy addig birják, míg nekünk úgy tetszik. (Quod ipsi in dominium cujusdam castri nostri Aranyos vocati in districta de Zilagy habiti, et pertinentium eius per nos ipsis mediantibus aliis literis nostris exinde confectis, sub conditione in eisdam expressa, *nostro beneplacito perdurante collati.*) S minthogy most a törvényes beiktatást óhajtják, azért meghagyjuk hűségteknek, hogy küldjetek ki egy társatokat, a ki a királyi kiküldöttel együtt beiktassa Balkot, Dragot és Jánost.» A mit a társas káptalan megteszen, s beiktatási oklevelet ád ki.[533] Nyilván az aranyosi várnak és hozzátartozóságainak ideiglenes birása nem *nemesi birtok* akart lenni.

Beregmegyében is, úgy látszik, I. Károly idejében

szaporodának az oláhok. 1341-ben Ilosvai Makszem Tatumér oláh birtokos kérelmére Károly király elrendelé, hogy annak javára az egri káptalan *Makszemháza* nevű birtok határait Ilosva és Komlós közt bejárván, határozza meg.[534] Ez alkalmasint azon időben nem egyetlen kenézség vala Beregben, melynek utóbb Lajos királyunk édesanyja lőn birtokosa. Akkor már tíz oláh község támadt volt, úgymint: Drágafalva, Medencze, Ardanháza, Hátmeg, Zavidfalva, Kerepecz, Lafalva, Kenderesfalva, Sándorfalva és Stánfalva. Az elsőnek és utolsónak kivételével, a többi nyolcz helységnév mind magyar; mi azt bizonyítja, hogy itt is, mint Erdélyben, Máramarosban, Krassóban stb. az oláhság más lakosság után telepedett meg.

Erzsébet királyné 1364-ben Luppertszászáról (azaz Beregszászról)[535] jelenti mindenkinek, hogy a Beregmegyéjében való *oláh közönség* (communitas Volacorum nostrorum in comitatu nostro de Beregh existentium) azon panaszszal járult hozzá, miszerint Bereg várának ispánja, az oláhok szabadságának ellenére, vajdájok helyett saját embereivel intézkedik közöttük, a kiktől sokféle jogtalanságot szenvednek. Könyörögnek azért a királynénak, engedje meg nekik, hogy akaratuk szerint választhassanak jóravaló vajdát, a mint Máramarosban és az ország egyéb részein az oláhok teszik (ideo waywodam Olacum, qui pro ipsis utilis et honestus videtur, de communi voluntate eis praeficere admitteremus, secundumque etiam alii Volacii in Maramorosio et aliis partibus regni nostri residentes huiusmodi potirentur libertate), a ki biráskodjék köztük s minden jövedelmet és jogos követelést, mely a királynénak és a beregi vár ispánjának kijár, hűségesen beszolgáltasson és teljesíttessen.

1370-ben Erzsébet királyné Budáról megint Kelemen, János és István, Makszem fiainak; Simon Miklós fiának meg Bálint Karácson fiának kérésére rendeli, hogy a beregi vár ispánja az oláhoknak vagyonbeli pereiben itéljen; az oláhok vajdája pedig kisebb ügyeikben bíráskodjék. Meghagyja tehát a nádornak és országbirájának meg helyetteseiknek, hogy ne vonják törvényszékeikre a kérelmezőket. Mert a kinek azok ellen keresete van, az a beregi vár ispánja és az oláhok vajdája előtt törvénykezzék.

1378-ban ugyancsak Budáról kiadott oklevelében Erzsébet, ki most magát Magyar- és Lengyelország királynéjának (Dei gratia regina Hungariae et Poloniae)[536] nevezi, az összes hatóságoknak jelenti, hogy a Bereg megyebeli kenézeinek és oláhjainak panaszából megtudta (ex querulosa significatione Keneziorum et Olachorum nostrorum in Comitatu Beregh existentium intelleximus) hogy a hatóságok mindenféle hamis ráfogásból bíráskodnak rajtok, s mellőzik saját tisztviselőiket, t. i. a beregi ispánt és az oláh vajdát. (Quod vos ipsos diversi modo calumniantes judicaretis, nulla prius justitia in praesentia officialis ipsorum ab eis postulata.) «Mi tehát hűségteknek erősen meghagyjuk — írja a királyné — hogy semmi ügyben, kivéve nyilvános lopás, rablás és bűntettek ügyeiben, (exceptis publicis furto, latrocinio et criminalibus causis) ne bátorkodjanak azokat törvény-látásra vonni; vagyoni keresetekben is előbb tisztviselőiktől várjanak igazságot.»[537]

Erzsébet királyné oklevelei sok világosságot derítenek a homályos oláh viszonyokra. A királyi várakhoz tartozó oláhok, természetesen, a várak ispánjainak törvényszéke alatt állanak. Mindenütt kenéz van, ki apróbb ügyekben

az illető oláhok birája, tőlök a jövedelmet beszedi és általadja a várnak s felügyel a várbeli köteles szolgálatok teljesítésére. Ezért, meg a lakosok előállításáért, némi szabad birtoka és oláhjaitól némi jövedelme is van; ebben áll a kenézi tisztség, mely mint vagyoni tulajdon, atyáról fiúra száll, sőt az uraság beléegyezésével is adható, másra ruházható.

Sok helyütt a kenézek vajdát is választanak, mint Beregben, s mint az oklevél mondja, Máramarosban is. A hol vajda van, nem a kenéz, hanem az áll közbevetetlen viszonyban a várhoz; a vajda juttatja a jövedelmet a várba; ő gondoskodik a várbeli szolgálatok teljesítéséről. Azonban a vajdaság nem vagyoni tulajdon, mint a kenézség; azért nem száll atyáról fiúra, nem is ruházható másra: az tehát merő személyes tisztség. Néhol a vajda igazán nem egyéb a mai gazdasági ispánnál.[538] A vajda név tehát igen különböző, kisebb-nagyobb tisztséget jelent.

Eddig is sokféleséget láttunk az oláhoknál, s még többet fogunk látni. — A büntető perek, úgy látszik, mindenütt a rendes birák alá tartoztak; Erzsébet királyné is azoknál hagyja meg. Egyébiránt állandó rendet ne keressünk a XIV., XV., sőt a következő századokban sem, a melyekben az állam eszméje inkább *személyes hatalom*, mintsem *elvont országos jog.*

Mielőtt tovább mennénk, Lajos királynak két általános intézkedését kell tárgyalnom, melyek hatása az oláhokra is kiterjed, bár nem is mindjárt.

Lajos, alkalmasint országlása első felében, a forgalmi pénzről gondoskodott, mint atyja, I. Károly. Ennélfogva tudósítja a megyei ispánokat, hogy az ország rendjeinek

tanácsával és megegyezésével (communi praelatorum et regni nostri baronum consilio et consensu) a *képét mutató új pénzt* veretett, mely élete hosszáig legyen forgalomban, jelesen *16 karátos arany forintokat* s négy-ötöd ezüstöt tartalmazó *báni garasokat* és obolusokat (novam monetam, nostrae regiae majestatis imaginem in se habentem et expressam, tam in florenis aureis quam in grossis banalibus usque ad vitam nostram currere debere ordinavissemus, eundemque monetam in ipsis florenis sedecim Caretae, et in dictis grossis banalibus nec non obolis quinque combustionis).[539] Annak vásár- és más közhelyeken való kihirdetésére és a pénzváltásnak végrehajtására rendeletet intéz a megyei ispánokhoz, a kik a netaláni panaszokat is kötelesek följelenteni. A pénzváltás nyilvánosan, az esztergomi érsek és a tárnokmester részéről egy-egy kiküldött, a megye részéről pedig két kiküldött jelenlétében történjék.[540]

A báni garasok, mint ezüst pénz, a közforgalomban nagyobb jelentőségűek valának az arany forintosoknál; a közember kezében tehát azok gyakrabban fordultak meg, mint amazok. Különösen, természet szerint, az oláhok kezében forogtak, nemcsak az országon belül, hanem azon kívül is, Havaselföldön és Moldovában. S ott a bán szó egyenlő jelentésűvé lett a pénz szóval; *bán*[541] az oláh vagy rumun nyelvben annyi, mint *pénz.*

Sz. István rendelete szerint a tizeddel mindnyájan, nemesek, nem-nemesek tartoztak. Különösen az erdélyi püspök tizedére nézve III. Andrásnak 1291-ki oklevelének 26-ik czikke rendelé: «A szent királyok törvényei szerint a termések tizedét úgy tartoznak fizetni, hogy minden nemes, vagy nemességre jutott szász (tehát az úgynevezett királyi földön kívül való) minden ekétől

egy fertót ád tized fejében: de a nemesek és nemes szászok jobbágyai minden kepétől egy fontot.»[542]

1328-ban Károly király meghagyja Tamás vajdának, hogy biztosítsa András erdélyi püspököt és a káptalant minden jogukra nézve akárki ellen is, a ki *tartozásainak és tizedének* megadásában (qui in solvendis suis juribus suarum decimarum solutionibus) akadékoskodnék. Tehát, úgymond a király, minden szászt, székelyt, magyart, akár nemest, akár nem-nemest tartozásaik teljes megadására kényszerítse (quoslibet scilicet Saxones, Siculos, Hungaros nobiles et ignobiles ad plenam eisdem reddendam justitiam compellas).[543]

Ebben elő vannak számlálva az erdélyi társadalomnak tizedfizető osztályai, melyek tudniillik földmivelésből és annak jövedelméből éltek. S ezek közé akkor még nem tartoznak vala az oláhok, habár már 1328 tájban igen sok helyütt tanyáztak. Hisz IV. Béla 1263-ban a tőlök járó ötvenedet a királyi jövedelmek közé számlálta volt. De az oláh vajdák és kenézek oláhjai akkor még a királyi várak erdeiben pásztorkodván, juhaiktól, sertéseiktől a szokott adót, az ötvenedet, a királynak, azaz a várak porkolábjainak fizetik vala, miből az erdélyi püspöknek semmi sem járt. A tized a földmívelés után lévén püspöki jövedelem, a hol és a meddig nem foglalkoznak földmíveléssel az oláhok, ott és addig tizedet sem fizetnek. Mert a tized nem személy, hanem földbirtok utáni tartozás. Legelőbb a püspöki és káptalani oláhok vétettek tizedfizetés alá is. Mert a püspök saját banderiumot lévén köteles kiállítani, a káptalan pedig pénzt fizetni a hadtartásra, úgymond Zsigmond királynak 1398-ban kelt oklevele: *azért szednek tizedet a püspöki és egyházi oláhoktól is* (decimam Valachorum

episcopalium et ecclesiasticorum).[544] A tizedfizetés tehát nevezetes különbséget támasztott Erdélyben a tizedfizető és tized-nemfizető földek között.

Az oláhok eleinte az erdők irtásain laktak és pásztorkodtak, idővel nemcsak nagyobbodtak az irtások, hanem földmívelés alá is vétettek. De minthogy előbb az irtás után nem járhatott tizedfizetés, azután is, midőn földmívelés alá fogták, az irtás mentes maradt a tizedtől. Annálfogva a régiebb szántóföldektől, vagyis a magyarok, székelyek és szászok szántóföldjeitől járt tized: az újabb szántóföldektől pedig, vagyis az oláhok szántóföldjeitől, nem járt tized. A kornak felfogása szerint amazok *keresztyén szántóföldek* (terrae Christianorum) nevével különböznek vala a tized alól mentes szántóföldektől, mi leginkább a következő században vált nevezetessé.

Lajos király idejében a magyarok, székelyek, szászok, nemesek, nem-nemesek, tizeddel tartoztak tehát, akár természetben akár pénzben, a szerint, a hogy egyesség történt a felek között. De 1351-ben a király a nem-nemesekre, jelesen a jobbágyokra, addiglan ismeretlen új terhet rótt.

A nevezett évbeli törvénynek VI-ik czikkében azt mondja a király: «Valamennyi jobbágyainktól, akár föld-, akár szőlőmívelők legyenek, kik szabad vagy udvarhoz tartozó királyi avagy királynéi bármi nevű falvakban laknak, — kivéve a kőfallal kerített városbelieket — minden gabonának és bornak kilenczedét fogjuk szedetni s a királyné is szedetni fogja. Tehát a bárók és nemesek is mind földmívelő, mind szőlőmívelő jobbágyaiktól szedjék a magok számára a gabonának és bornak kilenczedét.»

«Az egyház nagyjai és egyházi személyek is a tized után szedjék a kilenczedet is jobbágyaiknak gabonájából és borából.»

«A kik pedig rendeletünk ellenére nem akarnák a kilenczedet elvenni, azon lázadók helyett mi fogjuk azt hiány nélkül magunk számára szedetni.»

«Hogy ez által hírünk, tiszteletünk növekedjék s a nemesek hűségesebben szolgálhassanak nekünk.» [545]

Világosan kitetszik a törvénynek szavaiból, hogy az új teher nem minden földesúrnak akaratával, jóllehet hasznára, vettetett a jobbágyságra; de az is világos, hogy a királytól indúlt meg az újítás, a melynek gyászos következése lesz.

Ugyanazon törvénynek XVI. czikke ezt mondja: «A királynak vagy királynénak, valamint az egyházi és világi nagyoknak jobbágyait, kik nemesek birtokain vannak, nem szabad ezeknek akarata ellenére erőhatalommal elvinni.»

A XVIII. czikk pedig azt rendeli, hogy «nemeseink jobbágyait, kik a királynak vagy királynénak szabad falvaiban, továbbá, az egyházi nagyok (praelatorum) és bárók vagy más nemesek birtokain tartózkodnak, nem szabad régi tetteik miatt letartóztatni, vagy személyökben, vagyonukban megbüntetni».

«De ha köztudomás szerint sebesítést, sértést, gyilkolást, gyujtogatást vagy egyéb nagy bűntettet követtek el: saját uraik jelenlétében keressenek a panaszosok igazságos elégtételt.» [546]

Lajos királynak emez intézkedése csak Magyarországnak szólt; de leánya és örököse, Mária királyné 1389-ben az erdélyi püspöknek és káptalannak is megadta azt a

jogot, hogy jobbágyaiktól a kilenczedet is beszedhessék, a mint az a királyi jobbágyoktól akár természetben, akár pénzben beszedetik.[547]

Most folytatjuk különös tárgyalásunkat. 1365-ben Lajos király az erdélyrészekbeli hű nemeseinek azt a jogot adja, hogy jobbágyaikon és földbirtok nélküli szolgáikon minden ügyben — kivéve a nyilvános lopást, rablást és bűntetteket — teljes joggal biráskodhassanak, úgymint országának más nemesei (ut ipsi nobiles eorumque haeredes et posteri ac quipiam ipsorum suos populos, joubagyiones ac famulos impossessionatos in omnibus causis, et causarum articulis, exceptis duntaxat furtis publicis, latrociniis et causis criminalibus, ad instar ceterorum nobilium regni nostri judicandi plenam habeant facultatem). Meghagyja tehát a püspököknek, báróknak, mindennevű királyi tisztviselőinek, valamint a városok és szabad falvak elöljáróinak (item civitatibus et liberis villis, ipsarumque rectoribus, judicibus et villicis fidelibus nostris), hogy jövendőben semmi ügy miatt — a nyilvános lopást, rablást és bűntetteket kivéve — ne merjék a nemesek jobbágyait és földbirtok nélküli szolgáit perbe fogni, s vagyonukban, személyeikben megkárosítani. A kinek panasza van az ilyen jobbágy vagy szolga ellen, az, a törvénynek rendje szerint, az illető nemestől vagy tisztjétől keressen igazságot. Ha ezek vonakodnának igazságot szolgáltatni: akkor is ne a jobbágyokat vagy szolgákat, hanem magokat a nemeseket idézze a panaszos a királynak vagy királyi rendes biráknak törvényszékére.[548]

Látjuk, a mely jogot már az 1351. évi törvény adta

volt a magyarországi nemességnek, azt most az 1365-iki évi kiváltság az erdélyi nemességnek is megadja. Azt is látjuk, hogy a nemeseknek körülbelül ugyanazon ügyekben adatott biráskodási szabadság jobbágyaikon és földbirtok nélküli szolgáikon, a melyekben a királyi kenézek is ítélhettek az oláhokon. Végre az tetszik ki az eddig közlött oklevelekből, hogy a nemesek jobbágyai és szolgái 1365 tájban leginkább még mások, akár magyarok, akár szlávok — rutének, bolgárok, szerbek — de nem oláhok valának.

A mint láttuk, a megtelepített oláhok is könnyen fölszedik sátorfáikat és elköltöznek másuvá. Sőt a már elkészített lakásokat is felgyújtják, s tovább állanak. Az erdőkön pásztorkodók még zabolátlanabbak.

Lajos király 1366-ban megvallja, hogy Erdélyben a gonosztevők, különösen az *oláh gonosztevők,* kiknek állapota rendezetlen (eorumque statum simul et usum inordinatum), mindennap sok bajt okoznak. Azért teljes jogot enged a nemességnek, a gonoszok, különösen az oláh gonoszok kiirtására. A kiről tudva van, hogy zsivány, rabló, vagy egyébként bűnös, azt, bár tetten nem érik is, meg lehet ölni, ha ötven ember vall reá; nemesre 50 nemes, nemnemesre 50 nem-nemes. A kit tetten érnek, azt a megsértett maga ölheti meg, ha felekezetéből heten tanúskodnak ellene. Ha közoláh vádoltatik be, akárki (tehát nem oláh is) tanúskodhatik ellene. Minthogy pedig nemes gonosztevőnek megbüntetésére ötven nemesnek a helyeslése (approbatio) kivántatik meg: a király által megerősített kenéz annyit érjen mint egy nemes; királyilag meg nem erősített kenéz pedig csak egy negyed embert érjen, mint a falusi biró (ubi unusoquisque Kenezus per nostras literas regales in suo Kenezatu roboratus pro

uno nobili acceptetur, communis autem Kenezus pro villico unius fertonis computetur).

Közemberek vagy oláhok a bizonyításra fél negyednyi ember hitelűek; s így közoláh is a nemes ellen, kit nyilván valami gonosztetten rajta ér, állítását megbizonyíthatja (eodem modo Olahus communis suam actionem probare possit contra nobilem, quem publica apprehenderet in aliquo huiusmodi maleficiorum).

Az oklevél azután körülbelül ismételvén, a mit az 1365. évbeli kiváltság magában foglal, többi közt még ezt rendeli: Minden közembert vagy oláhot, kit a vajda, alvajda vagy törvénykezési hatóságú ispánok törvényszékei elítéltek, akárki szabadon megfoghat és letartóztathat. A ki pedig a felségsértés miatt elítéltet meg nem fogná, mikor lehet, vagy pártolná, az maga is felségsértést követ el, stb.

Az oklevélben megnevezettek közt ott áll Dénes erdélyi vajda és a bödöni város meg kerület kapitánya Bolgárországban (Dionysio vajuoda Transilvano et capitaneo civitatis et districtus Bidiniensis, regni nostri Bulgariae.)[549]

Alig mult el száz év, hogy a fejérvári káptalan hatvan oláh háznépet telepített birtokaira, s már keserves panaszra fakada ellenök. Lajos király tehát László erdélyi vajdának szoros utasítást ád, ezt iratván 1377-ben:

Az erdélyi püspök Goblin és káptalanja elpanaszolják, hogy a püspöki és káptalani birtokokon ülő kenézek szántóföldeket és kaszálókat adogatnak el, mintha övék volnának; *oláh alattvalóikat új-új terhekkel* nyomorítják, sőt földesúri hatósága alól, még fenyegetésekkel is, ki akarják magokat húzni. (Et his aliisque ausibus temerariis, minas quoque interjiciendo, semet ab onere debitae terrestralis subjectionis fraudulenter, exquisitisque

coloribus subducere conentur.) Meghagyja tehát a király a vajdának, hogy ne tűrjön afféle kihágásokat, mert királyi várakhoz tartozó kerületekben való kenézek is, habár örökös joggal ülnek is kenézségeikben, a földesúri alattvalóságból nincsenek kivéve (ab onere terrestralis subjectionis nunquam exemti sunt). Annálfogva a vajda, hatalomkarral is, kényszerítse a kenézeket arra, hogy elismerjék a püspök és káptalan földesúri jogát, s teljesítsék a tartozó kötelességeket.[550]

A Nagy-Szeben körül lakó oláhok egyre bántogatván a szászokat, s ezek vissza-visszafizetvén a bántásokat, a kölcsönös bosszúállásnak vége-hossza nem vala. Goblin (Gublin) püspök közbejárására Nagy-Disznódon (Heltau) egyesség kötteték 1382-ben, tehát Lajos király halálozásának évében, a szászok és oláhok között, melynek tartalma következő: Vladimir és a Czibin vár alatt élő oláhok a történtekre nézve semmi kártérítést nem követelnek, valamint a szászok is az oláhoktól elkövetett minden gyilkosságot, gyújtogatást, lopást, pusztítást megbocsátanak. Ámde ezentúl az oláhoknak nem szabad, különös engedelem nélkül, *szász földön legeltetni s a gonosztevőket elrejtegetni;* mert az orvgazda vagy rejtegető elégettetik, mint a gonosztevő. A gyilkos, gyújtogató tűzben hal meg, *ha két tanú* lép fel ellene; sőt a gyújtogatással fenyítő is elégettetik, ha *heten tanúskodnak ellene.* Az oláhok arra kötelezik magokat, hogy íjjal nem járnak, se íjazásban nem gyakorolják magokat, csak végső szükségben (quod Valachorum nullus arcum regere vel portare audeat, nisi necessitas vel utilitas requirat).[551]

Íme a nomád és szántóvető közti háború. Az utóbbi a házához, földjéhez lévén kötve, annál ingerültebbé válik a járó-kelő pásztor ellen, mennél kevésbbé érheti utól

a gonosztevőt. A szászok tehát már a gyújtogatással fenyegetőt is hét tanúnak vallomására égetik el, — ha megfoghatják. Mert a nomád gyújtogatással követi el a legsérelmesebb bűntettet a szántóvetőn.

Az ország lakóinak különbféleségét az oroszok régibb és újabb telepítése is nagyobbította. A régibbről okleveles tudomásunk alig van: hogy mikor, ki által telepíttetett, vagy elő is találtak-e oroszokat a honfoglaló magyarok. De Lajos királyunk litvániai hadjáratai lőnek okai újabb orosz telepítésnek.

A litvánok még pogányok lévén, fejedelmeik gyakran Vörös-Oroszországot, tehát a mai Galicziának keleti részét és Bukovinát is pusztítgaták. A krimiai tatárok, mint előadásunkból is tudható, a későbbi Moldávián keresztül Erdélybe és a magyar határos keleti és északi megyékbe be-becsaptak. Néha az északi és keleti ellenség egyszerre vált veszedelmessé. Lajosnak tehát oka volt, mind a litvánok, mind a tatárok ellen fordítani fegyvereit; s az 1352-ben is történék, maga a litvánok ellen, az erdélyi vajda, Laczkfi Endre pedig a tatárok ellen hadakozván; s mindegyik győzelmesen.

Különösen Lajos királyunk levervén a litván fejedelmeket s közülök fogságba is ejtvén némelyeket, Vörös-Oroszországot elfoglalá, melyet Kazimir lengyel királynak engede által, a kivel azután, mint az általános magyar történelemből tudjuk, olyan szerződést kötött, hogy Kazimir halála után ő lett lengyel király.[552]

A litván fogoly fejedelmek közt Kerjatnak vagy Korjatnak fia, Tódor is vala, kinek *Kerjatovics* vagy *Korjatovics Tódor* neve nálunk ismeretesebb. Ezt Lajos

király magával hozá Magyarországra, neki Ujhely várát adományozván. 1359-ben a király Munkácscsal cserélé fel Ujhelyt; Tódornak a herczegi czímet (dux de Munkach) is tulajdonítá, ezzel a külföldi, különösen az olasz, uralkodók szokásait követvén. Addig t. i. csak magyar királyfiak viselték volt a «dux»-herczeg czímet; de magyar országnagy vagy királyi tiszt nem viselte. Korjatovics Tódor, mint *munkácsi herczeg*, ilynemű első vala. Ez a Korjatovics oroszokat vagy ruténeket telepíte mind Ujhely, mind Munkács területére, a minek mindjárt szembetünő bizonyságát látjuk.

Erdélyben meg az oláhokon kívül bolgárok tűnnek elő, nagyobbítván a lakosság vegyületét. Láttunk Fogarason is bolgárokat, kik azután ott elenyésznek, azaz mások közzé olvadnak. Lajos király idejében az erdélyi szász városok — inkább még mint a szepesi német városok — fejlődvén, nagy építkezésekre is vállalkoznak. 1377-ben a barczasági szászok a Detre-kövön (Dietrichstein) új várnak építésére ajánlkozának (novum castrum in lapide Tidrici, mint a királynak oklevele mondja), a melyet most Törcsvárnak nevezünk, s azért erősíté meg a király a Vidombák (Weidenbach), Keresztyénfalva (Neustadt), Rozsnyó (Rosenau), Volkán (Wolkendorf), Feketehalom (Zeiden), Földvár (Marienburg), Magyarós (Nussbach), Veresmart (Rothbach), Höltevény (Heldsdorf), Hermán (Honigsberg), Sz. Péter (Petersberg), Botfalva (Brenndorf), Prázsmár (Tartlau) falvak egyesülését Brassóval,[553] mi által ez, természet szerint, mind hatalmasbbá lett. Brassó nagy templomának építésére bolgár napszámosokat fogada, kik a város felső végén nyiló völgyben tanyászván, az építés után is ott maradának. Így támada a városnak *Felső külvárosa* (Obere Vorstadt), melynek

magyar neve *Bolgárszeg,* oláh neve pedig *Skai, Skée.* Mind a magyar, mind az oláh név néprajzi jelentésű. Amaz a lakosság eredetéről tanúskodik; ez pedig annak szláv voltát hirdeti. Az oláhok ugyanis, mint az arbonások vagy albánok, *škei*-nek nevezik a szlávot. Ma Bolgárszeg lakói mind oláhok már; a bolgárok tehát eloláhosodtak.

Kétségen kívül több helyre jöttek be bolgárok, a kikről imitt-amott történik említés.

Most az ország sokféle lakosságának hitvallása érdekeljen. A magyarok (székelyek), a németek (szászok), meg a nyugati megyék szlávjai, s a dunántúli lakosok római katholikusok valának. A magyar királyok, különösen I. Károly és I. Lajos, mint katholikus uralkodók, még az ország politikai érdekének hátravetésével is, a római egyház mellett buzgólkodának.

De Sz. István idejében is hívei és monostorai voltak a keleti vagy görög egyháznak. Ezek a katholikus püspökök egyházi felügyelete alatt állottak, mert görög egyházi püspöknek hatása nem látszik a XI. és XII. században. Ezt az a körülmény érthetővé teszi, hogy Sz. István idejében a keleti és nyugati egyházak még nem váltak volt el egymástól. Kálmán király idejében is az alsó papok házasságai mutatják, hogy a római egyháznak disciplinája nehezen bírt győzni Magyarországon. S a midőn az meg is történt, görög egyházbeli kolostorok állanak fenn folyvást, tehát híveik is vannak.

Imre király tapasztalván, hogy a görög szerzetesek némely egyházai, vagy a szerzetesek azaz *kalugyerek* [554] kicsapongó élete, vagy a katholikus püspökök vigyázatlansága miatt hanyatlanak, arra kéré III. Innocentius

pápát, hogy nevezzen ki a kalugyerek közül valakit püspökké, azt közbevetetlenül a római szék alá rendelvén. A pápa tehát 1204-ben megbízá a nagy-váradi püspököt meg a bakonybéli apátot, hogy vizsgálják meg az illető egyházakat, ha lehetne-e a kalugyerek által valami reformátiót keresztül vinni; avagy a megyés püspökök beléegyezésével lehet-e kalugyert püspökké tenni, s azt a római szék alá rendelni? Az iránt kellő tudósítást vár a pápa, addiglan pedig igyekezzenek, a mennyire csak lehet, jó rendet vinni be a szerzetesek közé.[555] Azonban ennek nem lett foganatja; Imre király nem sokára meghalt, s a pápának gondja is talán másfelé fordult.

Görög monostorok Lajos király idejében is valának. Ilyen monostorról szól VI. Kelemen pápának 1344-ben kiadott oklevele.

Tudomásunkra jutott (nuper ad notitiam apostolatus nostri pervenit), úgymond a pápa, hogy Magyarország szélén a kalocsai érseki megyében a ráczok felé (juxta scismaticos regni Rasiae), a Sz. Demeterről nevezett görög monostor van, melyben eredeti alapításánál fogva görögök, magyarok és szlávok szolgáltak, minden nemzetbelieknek külön-külön lakásaik lévén (in quo ex primaria institutione ipsius Graeci, Ungari et Sclavi servire debebant, et cuilibet nationum huius modi fuerant inibi distinctae ac dispositae mansiones). Abba a görög pátriárka görög apátot szokott volt kinevezni, *a ki egy magyarországi praelatus alá sem tartozott*, hanem egyedül a pátriárkától függött. Az utolsó apát elhalta után, a (konstantinápolyi) patriárka nem nevezett ki új apátot; más praelatus sem vette gondja alá a monostort (nec de Abbatia ipsius monasterii se praelatus aliquis intromisit); az tehát tíz év óta apát nélkül van. Azalatt a laikus

hatalmaskodás elragadozá a monostor javait, még a görög szertartás szerint való istenitisztelet is majdnem megszünt (cultus divinus in ipso monasterio juxta tamen Graecorum ritum est non modicum diminutus).

A pápa tehát Vitus nyitrai püspököt a monostor világi és egyházi administratorának nevezi ki, mert azt katholikus és hű személyekkel akarja reformálni (cupientes dictum monasterium de personis catholicis et fidelibus reformari), hogy szerezze vissza annak birtokait és jövedelmeit, a melyekkel belátása szerint a monostor javára rendelkezhetik, de azokból semmit el ne idegenítsen; hogy mint az előbbi apátok minden egyházi és világi (in spiritualibus et temporalibus) jogot gyakoroljon vagy személyesen vagy helyettese által. A pápa kivánságánál fogva szerezzen belé benedekrendű latin-katholikus fekete szerzeteseket (de monachis nigris latinis catholicis ordinis sancti Benedicti), illendően gondoskodván rólok, hogy istenitiszteletet tarthassanak. Azok az administrator vagy helyettesének halála után apátot választhassanak, kit az ottani megyés püspök erősítsen meg (per loci ordinarium confirmandum).[556] Ebből világos, hogy 1344-ig görögkeleti püspök nem volt Magyarországon, mert íme a kalocsai érsekség területén lévő görög monostor a konstantinápolyi patriárka egyházi hatósága alá vala rendelve. A patriárka elhagyván a monostort, azt Kelemen pápa a nyugati egyház számára foglaltatja el a nyitrai püspökkel, s benedictinusokat helyeztet belé.

A mindinkább elszaporodó oláhság is utóbb szükségképen felkölté a katholikus egyház figyelmét. 1345-ben VI. Kelemen pápa az erdélyi franciskánusokat szólítá fel az oláhok megtérítésére. A spoletoi Antal, franciskánus tanár, *az oláh nyelv segítségével*, melyet, olasz

lévén, hamar megtanult, sok oláhot térített meg az ország szélein a tatárság felé (circa metas regni Ungariae versus Tartaros commorantes), s minthogy azt is észre kellett venni, hogy a magyar papok azért nem kellenek az oláhoknak, mert nyelvöket nem tudják: IX. Gergely pápa 1374-ben az esztergomi és kalocsai érsekek véleményét óhajtá megtudni, vajjon nem volna-e tanácsos külön oláh püspökségnek felállítása? (Si in partibus eorundem Wolachorum erigeretur ecclesia cathedralis et episcopus praeficeretur eidem, cum ipsi Walachones, ut dicitur, de solo ministerio Ungarorum non sint bene contenti).[557] De ennek sem vala foganatja. Úgy látszik, a magyar püspökök nem szeretnek vala idegen püspökséget az országban.

A mit hatalomszóval lehet elérni, azt nem mulasztá el Lajos király. Rendelete szerint Szörénymegyének Sebes és Miháld kerületeiben, valamint Hunyadmegyének hátszegi kerületében se nemes ember, se kenéz ne kaphasson birtokot, ha nem római katholikus. Ezt a rendeletet (constitutio) Zsigmond király 1428-ban ujítá és erősíté meg, mert sajnálatára értette meg, hogy vannak ott schismás nemesek és kenézek, kik schismás pópákat tartanak és megtévesztik az együgyű népet. Meghagyá tehát a boszniai vikárságbeli minoritáknak (fratres ordinis minoris S. Francisci confessoris vicariae Bosnae), kik Karán-Sebesen, Hátszegen és Orsován valának, legyenek szoros vigyázattal arra, hogy se nemes ember, se kenéz ne tartson pópát, különben elveszti birtokát. A sebesi porkoláb a maga kerületében egy pópát se tűrjön; katholikus és schismás között ne történjék házasságkötés; nemes ember és kenéz, sőt paraszt is a gyermekeiket katholikus pappal kereszteltessék meg (ut quilibet nobilium et keneziorum

vel etiam rusticalium personarum faciat suos infantes per catholicos sacerdotes baptisare). A ki schismás pópával kereszteltet, birtokát veszti el; a keresztelő pópának pedig, bárhol legyen is az országban lakása, Sebes, Miháld és Hátszeg kerületeiben nem szabad tartózkodnia.[558]

De azon kornak szellemében, mely jogi szabályt nem, hanem csak hatalmaskodást és kiváltságot ismer vala, igenis megtörténhete, hogy Korjatovics Tódor 1360-ban Munkács mellett Sz. Miklósról nevezett monostort alapított, a melynek szerzetesei rutének, tehát a keleti vagy görög egyházhoz tartozók valának.[559] Mert az orosz nagyfejedelem, Vladimir óta, a ki kevéssel Szent Istvánunk előtt Konstantinápolyból fogadta el a keresztyénséget, s a ki Kievet tette volt nemcsak fejedelmi székké, hanem az orosz egyháznak is fő-székévé: Halicsnak azaz keleti Galicziának püspökei is a kievi metropolitától függtek. A halicsi püspök egyszer metropolitaságra emelkedék a konstantinápolyi patriárka beleegyezésével. Ez ellen a kievi metropolita panaszt tőn Kantakuzenus János császárnál. Ez új patriárkát választata s ezzel meg a zsinattal egyetértve, visszaállítá az előbbi viszonyt, mi 1347-ben történt. A császár és a zsinat oklevelei kimondják, hogy Nagy- és Kis-Oroszországnak (azaz Fejér- és Vörös-Oroszországnak) csak egy metropolitája van, s ez a kievi, a ki alá tartoznak, Kis-Oroszországnak Halics, Volodimir, Cholm, Peremiszl, Lutzik és Turov püspökei. Hozzáteszi még a zsinat levele, hogy az orosz nép, mely már szinte négyszáz éve keresztyén, mindig csak egy metropolitát ismert.[560] Kerjatovics szerzetesei tehát a halicsi püspök felügyelete alatt valának. Ennélfogva az egri püspök megyéjében való Szent Miklós monostora

a göröghitű halicsi püspök alá tartozott, mint a hogy vagy húsz évvel azelőtt a kalocsai érsekség megyéjében levő Szent Demeter monostora a konstantinápolyi patriárka alá tartozott volt.

Ideje, hogy Magyarországból Havaselföldre és a keleti határos tartományba, Moldovába, menjünk által, az oláhok történeteinek nyomozására, a mennyiben tőlünk kitelik.

JEGYZETEK.

[1] Mózes 10, 3. szerint Aškenas a Krimiát és Fekete-tengert jelöli; Jeremiás 51, 27. Ararat, Minni és Aškenas keleti Örményországot és Phrygiát jelentik; tehát Aškenas a phrygiaiak tengere, a Pontus = Fekete tenger. — Vollständiges Bibelwerk von Christ. Carl Josias Bunsen. I, 25. és II, 592.

[2] Ἴστρος πεντάστομος. Most hét szája van.

[3] Herodotus IV, 48.

[4] Schaffarik, Slavische Alterthümer, I, 473. — C. Gooss Studien zur Geografie und Geschichte des Traianischen Daciens, 9, 10.

[5] Herodotus IV. 49.

[6] IV. 90, 92.

[7] IV. 93., 94., 95.

[8] IV. 96.

[9] V. 5.

[10] πωλεῦσι τὰ τέκνα ἐπ' ἐξαγωγῇ.

[11] V. 6., 7., 8.

[12] IV. 74.

[13] V. 10.

[14] ὅκως δὲ οὗτοι Μήδον ἄποικοι γεγόνασι, ἐγὼ μὲν οὐκ ἔχω ἐπιφράσασθαι, γένοιτο δ'ἄν πᾶν ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ.

[15] V. 9., 10.

[16] I. 196.

[17] IV. 104.

[18] Aristoteles Problemat. 19., 28. «Miért nevezik az éneket és a törvényt nomos-nak (νόμος)? Talán azért, mert mielőtt az emberek megtanulták az írást, a törvényeket, hogy el ne felejtsék, énekbe foglalták, a mit az agathyrs-ek most is tesznek. Azután pedig (az írás

kitalálása után) a νόμος nevet (mely tulajdonképen törvényt jelent) az énekre is megtartották.

[19] Herodotus IV. 144.

[20] Tacitus Annal. XII. 63.

[21] Herodotus V. 1.

[22] Herodotusnak ezen meséjét a Kr. u. 950. tájban írt Konstantinos Porphyrogenitos, más helyeket és személyeket szerepeltetve, beszéli el. Birodalmának kormányzóságait leírván, az Ázsiában levő harmadiknak «Thrakesios» nevét (Θέμα τρίτον τὸ τῶν Θρᾳκησίων) akképen magyarázza meg:

«Alyattes lyd király (Kroesus atyja) idejében egy ember nőstül gyermekestül Mysiából, thrákiai tartományból, melyet Homeros is megemlít, Lydiában Sardes városához közel telepedett meg. Egyszer, midőn a király a város kőfala előtt ül vala, előtte a thrák nő mene el, a fején vizes edényt vivén, kezében guzsalyt tartván és orsót pergetvén utána pedig övéhez kötött ló menvén. A fején való edény tele vala vízzel, a kezében lévő guzsalyról fonalat fona az orsóra, az övéhez kötött ló a forráson ivott volt. Ezt látva nagyon elcsudálkozék a király s megkérdé a nőt, kicsoda és hová való? Ez azt felelé, hogy mysiai Thrákének egyik községéből való. Megtudván ezt Alyattes, követséget indíta Kotys nevű thrák királyhoz, s onnan nagy számmal telepíttete országába szorgalmatos embereket nőstül, gyermekestül. Ezeknek nemzetségéről neveztetnek Kis-Ázsiának lakosai thrakesiusoknak, a kik napszámból és más munka után élnek. (Constantinus Porphyrogenitus. De Thematibus et de Administrando imperio. Bonnae, 1840. 22., 23. l.)

A mese azt is mutatja, hogy a thrák fejedelmi nemzetségek közt az odrysákénak emlékezete maradt fenn leginkább, a melyben a Kotys név gyakran előfordult.

[23] V. 12–16.

[24] VII. 20.

[25] VII. 75.

[26] VII. 111.

[27] VIII. 136., 137., 138.

[28] Ἐπίδαμνός ἐστι πόλις ἐν δεξιᾷ ἐσπλέοντι τὸν Ἰόνιον κόλπον· προσοικοῦσι δ'αὐτὴν Ταυλάντιοι βάρβαροι, Ἰλλυρικὸν ἔθνος. Thukydides I. 24.

[29] Herodotus VI. 39.

[30] Thukydides IV. 104. Θουκυδίδην τὸν Ὀλόρου, ὃς τάδε ξυνέγραψεν.

[31] U. a. V. 26.

[32] Βιζύη; Mommsen, Römische Geschichte V. 190.
[33] Thukydides IV. 29.
[34] U. a. II. 95., 96.
[35] U. a. IV. 101.
[36] Xenophon, Hellenica IV. 8., 26.
[37] Anabasis VII. 25.
[38] καὶ Σεύθης ὁ Θρᾲξ Ἀμαδόκῳ. στρατηγὸς ὤν. Aristot. Polit. VIII. Goettling kiadása, 182. l.
[39] Herodotus IX. 45.
[40] Arrianos, VII. 9.
[41] A hellének *keltáknak*, a rómaiak *galloknak* nevezték, de már Polybios *galatáknak* írja.
[42] Livius V. 34.
[43] ὅτι οὐδὲν πλὴν ἐι ἄρα μὴ ὁ οὐρανὸς αὐτεὶ, ἐπιπέσοι φιλίαν γε τὴν ἀνδρὸς τοιούτου περὶ παντὸς τίθεσθαι. Strabon VII. Causaubonius kiad. 207.
[44] Strabon, ugyanott.
[45] Plutarchus, Pyrrhus IX., X.
[46] Ugyanott VII. σύμφυτον νόσημα ταῖς δυναστείαις ἡ πλεονεξία.
[47] Appianus, Illyrike.
[48] Polybius IV. 45., 46.
[49] U. a. V. 28.
[50] U. a. V. 111.
[51] ἡμετέρα πόλις κεῖται ἐν φάραγγι βαθεια καὶ μεγάλῃ, δὸ ἧς ὁ Ἶρις φέρεται πόταμος. Amascia vagy Amasia N. Mithridates után a pontusi királyok székhelye lévén, azért nevezték Pontusi Amaseiának.
[52] A kormányzó *tetrarcha*, mert negyedrésznek a kormányzója.
[53] Azt a feliratot Augier de Busbecq írta le először 1555-ben, nem 1554-ben, még pedig Zay Ferencz és Verancsics követtársaival együtt. Lásd Csömöri Zay Ferenczet Thallóczy Lajostól (Budapest, 1885., a «Magyar Történeti Életrajzok» gyűjteményében). Thallóczy a 94. lapon, Hammer után (Geschichte des Osmanischen Reiches. Zweite verbess. Ausgabe. Zweyter Band, Pesth, C. A. Hartleben's Verlag 242. lap) idézi ugyan az E. Chishull «Antiquitates Asiaticae»-t London, 1728-ból, de nem mondja meg, hogy a francia Perrot tökéletesebben másolta le a nagy feliratot, s hogy azt újabban Mommsen Tivadar adta ki és magyarázta meg «Res gestae divi Augusti» Berlin, 1865. és Bergh K. Göttingában 1873. A magyar olvasó talán könnyebben juthat ezekhez,

mintsem Chishull munkájához. Baj az is, hogy nyomtatási helytelenségek fordulnak elő, milyenek komoly történeti munkában igen bántók. Az amasiai *Iris* folyó *Irtis*-nek van szedve. Ma a töröknél «Ješil irmak», azaz «Zöld folyó». A fogadási kép alatt «Feyerbrand által» van; a 171. lapon Feyerabend-et találunk. Havas*al*föld, Havas*el*föld helyett diplomatikus és historikus hiba, de abba szerelmesek a mi historikusaink.

[54] Strabon XII. a 390. lapon, Casaubonus kiadásában 1587.

[55] Mommsen Th. Römische Geschichte. Dritte Auflage. I. kötet, 543—545. l.

[56] Polybios Kr. e. 204—122. élt, megírván a rómaiak, hellének és keletnek történeteit 220—146-ig.

[57] ἰδίᾳ μὴν οὐ νόμιμον ἐῖναι τοῖς βασιλεῦσι κωλύειν Ιλλυςιοὺς τῆς κατὰ θάλατταν ὠφελείας.

[58] μεγάλην αὐτῳ περιθέντεσ δυναστείαν.

[59] Polybios II. 2—10.

[60] Appianus Alexandrinus. Illyrike Bekker Immanuel kiadása. Lipcse, 1852.

[61] Ezt sokan, Mommsen is, V. Fülöpnek írják. A makedón királyok közt I. Fülöp még a mondás korba esik. II. Fülöp, Nagy Sándor atyja, 359—336-ban uralkodott. Ennek Philinnától született fia III. Fülöp Archidaeos, Nagy Sándort követte volna, de Olympias, Nagy Sándor anyja, megöleté 317-ben. IV. Fülöp, Kassander fia, atyja halála (296.) után csak néhány hóig élt Ezt a III. és IV. Fülöpöt ha nem teszszük a Fülöpök számába, II. Demetrios fia csak III. Fülöp.

[62] Polybios III. 16., IV. 66., 97., 101.

[63] ἐὰν δὲ αἱρωνταν Ῥωμᾶιοι πρὸς ὑμᾶς πόλεμον ἢ πρὸς ἡμᾶς, βοηθήσομεν ἀλλήλοις εἰς τὸν πόλεμον, καθὼς ἄν ἑκατέροις ᾖ χρεία. Polyb. VII. 9.

[64] Livius maga is kételkedik, hogy egy csúcsról lehessen az Adriai és a pontusi tengert meg a Dunát meglátni. Strabón előtt is tudva vala a téves közvélemény.

[65] Livius XXXI. 7.

[66] U. a. XXXI. 28.

[67] U. a. XXXX. 34.

[68] σχεδὸν τεκαι αὐτοί τοῦ Γερμανικõυ γενõυς ὄντες.

[69] Ezen kifejezéssel Kr. u. 950—5 tájban Constantinus Porphy-

rogenitus él: ἡ τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴ τῆς ἑαυτῆς σαγήνην ἐξήπλωσεν εἰς πάντα τὰ τοῦ κοσμοῦ τέρματα. De Thematibus, II. Thema primum.

[70] Eckh. VII. 323. Carl Goos, Studien zur Geografie u. Geschichte des Trajanischen Daciens, a 69. lapon.

[71] Strabon VII.

[72] U. a. VII. 3., 11.

[73] Ez talán mese, mely nagyítja a reformot. Bajosan mívelének szőlőket a dákok, mikor még az Ister jobbpartjain sem ismerték, mint Ovidiustól halljuk. A Dikenaeos utazása Egyiptomban is csak a régi mesék utánozása.

[74] Strabon VII. 3., 14.

[75] Előbb is azt tették volt az ottani lakosok, a mint Livius írja. A makedo Fülöp hegyek közt oly biztos helyen táborozék, hogy nem férhettek hozzá a rómaiak. Ekkor egy epirota fejedelem, Charopus, a római vezérhez egy juhászt küld, a ki juhait ama hegyeken legeltetni szokta, s azoknak minden völgyeit, szurdékait ismervén, a római vezért járható úton vezethette az ellenség nyakára. Livius XXXII. 11.

[76] Mommsen, Römische Geschichte V. 10.

[77] Vellejus Paterculus II. 109.

[78] U. a. 2., 110. «In omnibus Pannoniis non disciplinae tantummodo sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam literarum usus et familiaris annorum erat exercitatio.»

[79] U. o. «Decimo die, ni caveretur, posse hostem in urbis Romae venire conspectum.»

[80] Tacitus, Annales II. 64.

[81] Theodor Mommsen, Römische Geschichte V. 191.

[82] «Nam procul a Getico litore vitis abest.» Trist. III. 12. Azért lehet gondolni, hogy a dunántúli gétáknál vagy dákoknál szőlőmívelés nem igen volt, s hogy költemény, a mit Strabon a szőlők kivágásáról említ.

[83] Nadrágot viselnek vala — mi szokatlan Ovidius előtt — a géták, sarmaták, bastarnák, szóval az északi népek, mint a gallok is. Minthogy a perzsák is nadrágosak, azért Ovidius a nadrágviselést perzsa divatnak hiszi.

[84] At tibi, rex, aevo detur, fortissime nostro
    Semper honorata sceptra tenere manu.
Teque, quod et praestet . . . quid enim tibi plenius optem?..
    Martia cum magno Caesare Roma probet. (Ex Ponto I. 3.

[85] Ah, pudet! et Getico scripsi sermone libellum,
Structaque sunt nostris barbara verba modis.
Et placui . . . gratare mihi . . . coepique poetae
Inter inhumanos nomen habere Getas.
Ex Ponto IV. 13.

[86] Tacitus, Annales II. 64–67.

[87] U. a. IV. 46—51.

[88] Straboni, Geographica. Recognovit Augustus Meirehe. Lipsiae, 1866. 3 köt. A munkának leginkább VII. könyve van felhasználva.

De helylyel-helylyel idéztem már: Strabonis rerum Geographicarum libri XXII. Isaacus Casaubonus recensuit. Excudebat Eusthatius Vignon. Atrebut. 1587.

[89] Strabon Paeoniát megkülönbözteti Pannoniától. Ez a Száva, Dráva mellékein túl a pesti Dunáig ért; amaz Makedoniától nyugat-északra a felső Axios (Vardar) mellékein volt.

[90] Strabon nyilván sóforrásokat ért, melyek vizéből sót nyertek, a mint írja, a viznek elpárologtatása által. Ma Bosznia észak-keleti részében, a Sprecsától keletre *Felső-Tuzla*, *Alsó-Tuzla*, szerbül: *Dolnyi Soli*, *Gornyi Soli* (azaz Alsó-, Felső-Só) van, a hol sóforrásokból sót főznek. A török *tuzla* (tuz = só) azt sejtetné velünk, hogy a *sófőzés* csak a török elfoglalás idejében kezdődött.

A Balkán-félsziget, valamint a déliebb Görögország is só-akna híjával vannak; a görögök, valamint a régi hellének is mindenkor csak tengeri sót ismertek és használtak. Ezt a hellén (görög) nyelv is bizonyítja, melyben ὁ ἅλς, ἁλός só és ἡ ἅλς, ἁλὸς tenger; tehát egy szó jelent sót és tengert, csak a szó-nem különbségével jelölvén meg azt és emezt.

A Strabon említette sóvita az ardiaiak és autariaták lakóhelyeinek összeérését a mai Alsó- és Felső-Tuzla környékére helyezi.

[91] Dion Cassius LI. 22.

[92] Les restes de la langue Dace. Par le D . W. Tomaschek, Professeur. Extrait du «Muséon». Louvain, 1883.

[93] Renan (Saint Paul, Paris 1869. a 136. lapon) Thrákiát leginkább keltafélének tartja «la Thracie, en grande partie celtique», s bizonyításul tulajdonneveket hoz fel a jegyzetben, valamint a thrákok részegedését, mi általában kelta vagy germán jellemvonás volna. — «Le pendant à l'ivrognerie, si forte chez les Thraces, est en général un indice de race gauloise ou germanique.» Én a thrákok részegedési

hajlandóságáról nem találok nyomokat Herodotusnál. A kelták dúltak ugyan Thrákiában, de ott nyom nélkül enyésztek el, Thrákia nem lett keltás.

[94] Mommsen, Römische Geschichte V. 181.

[95] U. a. V. 198.

[96] Evulgato imperii arcano, posse principem alibi quam Romae fieri. Tacitus, Hist. l. I. 14.

[97] Adfuit ut saepe alias fortuna populi Romani, quae Mucianum viresque Orientis illuc tulit, et quod Cremonae interim transegimus. Tacitus, Hist. III. 46.

[98] Initia principatus (Vespasiani) ac statum urbis Mucianus regebat, admodum juvene Domitiano et ex paterna fortuna tantum licentiam usurpate. Tacitus, Agricolae vita. 7.

Cerialis sulubri temperamento elusit, ut vana pueriliter capientem. Domitianus sperni a senioribus juventem suam cernens modica quoque et usurpata antea munia imperii omittebat: simplicitatis ac modestiae imagine in altitudinem conditus studiumque literarum et amorem carminum simulans, quo velaret animum et fratris aemulationi subduceretur, cuius disparem mitioremque naturam contra interpretabatur. Tacitus, Hist IV. 86.

[99] Dion Cassius, Epitome LXVIII. 1.

[100] ἀνταγωνιστὴς ἀξιόμαχος ἐγένετο u. o. — Dion Cassius bithyniai városban, Nikaeában 160-ban született. Atyja, Apronianus, Kilikia helytartója lévén, tőle tudott meg mindent, a mi Traianus halálakor történt (LXIX. 1.). Maga Pertinax idejében már római senator (LXXIII. 3.) s 221-ben először consul vala. Azután Pannoniának helytartója lőn, a mely tisztségben a katonaságot is szoros rendben tartá.

Alexander Severus (222—235.) a fegyelmet helyre akarván állítani, a római őrsereg (praetorianusok) az ő szeme láttára ölé meg Ulpianust, a híres jogtudóst, ezt tartván a változtatás okának, sőt Dion Cassius halálát is kivánta, minthogy ez a pannoniai legiókat fegyelmezte. De itt a császár nem engede, sőt Diont másodszor nevezteté ki consulnak 229-ben, szabadságot adván neki, hogy Rómán kívül tartózkodjék. Nikaeába visszavonulván, a rómaiak történeteit írta meg, a melyekből azonban csak néhány könyv maradt reánk. A többinek kivonatja (epitome) Xiphilinos Jánostól, a XI. századbeli írótól van meg.

[101] προσανάλωσε ταῖς σπονδαῖς.

[102] Histoire des Romains, par Victor Daruy. Nouvelle edit. Tome IV. pag. 709. Paris, 1882.

[103] Dion Cassius LXVII. 7. 10.

[104] U. a. Epitome l. LXVIII. 4. A homérosi vers Ilias I. 42. Τίσειαν Δαναοὶ ἐμὰ δάκρυα σοῖσι βέλεσσιν.

[105] Tacitus, Hist. I. 1. Quodsi vita suppreditet principatum divi Nervae et imperium Traiani, uberiorem et securiorem materiam, senectuti seposui.

[106] Engel is (Jo. Christiani Engel: Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium, Vindobonae 1494.), a kinek itt megnevezett munkája a maga idejéhez mérve lehető teljes tudósítást foglal magában a géta-dákokról, az oszlop képeivel világosítja fel a Trajánus dák hadakozását.

III. Napoleon az egész oszlopot tökéletesen lemintáztatá; Froehner 220 táblával adá ki (La Colonne Trajane, d'après le moulage executé à Rome 1801—1862, reproduite en photographies par Gustave Arosa. Paris, 1872—1874. — Duruynek «Római története» IV. kötetében tizennyolcz képet közöl az oszlopról. — Előttem e könyvecske van: La Colonne Trajane au Musée de Saint-Germain. Notice et explication par Salomon Reinach. Paris, 1886.

[107] «Inde Berzobim, deinde Aizi processimus». Priscianus Grammaticusnál.

[108] οὐκέτι τῶν κομητῶν ὥσπερ πρότερον, ἀλλὰ τῶν πιλοφόρων τοῦς ἀρίστους.

[109] A turn-severini parton magam is megbámultam a hídfőnek meglévő nagy romját. Bizonyosan nem egy év alatt készült el a roppant mű. Építő művésze a dömöczki (damaskusi) Apollodoros vala. A római császárok épületein nem a római elmét, hanem a görögöt kell csudálni.

[110] Dion C. Epitome l. LXVIII. 10., 11., 12., 13., 14.

[111] Joh. Dierauer, Die Geschichte Trajans, a 106., 107. lapjain.

[112] Dion. Cass. ἔστησεν ἐν τῇ ἀγορᾷ κίονα μέγιστον, ἅμα μὲν ἐς ταφὴν ἑαυτῷ, ἅμα ἐς ἐπῶειξιν τοῦ κατὰ τὴν ἀγορὰν ἐργοῦ.

[113] La colonne Trajane avec ses bas-reliefe peuplés de 2500 figures devait occuper le premier rang parmi les restes de la statuaire antique. Le colonne Trajane au Musée Saint-Germain.

[114] Juliani imperatoris quae supersunt.. omnia. Recensuit Frider. Carol. Hertlein. Lipsiae, 1875. Vol. I. Convivium (Caesares) pag. 400., 420., 421.

[115] Platon, Charmides V. 137. Stallbaum kiadásában.

[116] Dion Cassius LXVIII. 14. καὶ πόλεις ἐν αὐτῇ ὁ Τραιανὸς κατῴκισεν.

Eutropius, liber VIII. cap. II. Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.

[117] Traianus el is tiltotta volt Italiából, azaz a latin Italiából, vinni ki lakosokat. Ez Capitolinus egyik helyéből (M. Antoninus Philosophus XI.) tetszik ki. «Hispaniis exhaustis Italica allectione, *contra Traiani praecepta*, verecunde consuluit.» Azaz Antoninus Philosophus Italiából édesgete lakosokat Hispániába, még pedig Traianus parancsának ellenére.

[118] Csak az újabb félszeg tudomány írhatja például ezt: «La conquête de la Dacie par Trajan a produit des résultats durables. La Roumanie lui doit son nom, la langue et la civilisation leur caractère.» La Colonne Trajane au Musée Saint-Germain stb. 29. lap. A legújabb idő fogadta el a Romania nevet, mely Thrákiának volt neve a középkorban.

[119] Carl Gooss, Studien zur Geographie u. Geschichte des trajanischen Daciens. Hermannstadt, 1874. 54. l.

[120] Theodor Mommsen, Römische Geschichte V. B. Berlin, 1885. A 205. lapon: «Die neue Provinz wurde im Ganzen als eine excentrische Position behandelt.»

[121] Aelius Spartianus 3.

[122] Aelius Spartianus 3. 5. 6. cum rege Roxolanorum, qui de imminutis stipendiis querebatur, cognito negotio, pacem composuit. 7. Dacia Turboni credita titulo Aegyptiacae prefecturae, quo plus auctoritatis haberet.

[123] Dion Cassius, LXVIII. 13. ἀφεῖλε τὴν ἐπιπολῆς κατάσκευήν = elszedé a felső építést.

[124] Hadrianus az első római imperator, a ki szakált viselt, tehát nem beretválkozott, mint az előbbi imperatorok. Dion Cass. LXVIII. 15.

[125] Capitolinus, S. (Antoninus Pius). Ex Mauros ad pacem postulandum coegit, et Germanos et *Dacos* et multas gentes et Judaeos rebellantes contudit per praesides et legatos. – Egy kifejezés miatt írom ki ezt is: Brittannos per Lollium Urbicum vicit legatum, alio *muro cespiticio*, summotis barbaris, ducto. A *murus cespiticius* magyarul *gyepü*. Látjuk, hogy a rómaiak is gyepü-féle erősítéssel

biztosították a határokat, mint a barbár népek mindenkor szokták tenni.

[126] Carl Gooss: Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens, als Festgabe zur achten Versammlung des internationalen Congresses für vorgeschichtl. Anthropologie und Archaeologie in Ofen-Pest. A 123—126. lapokon. A vöröspataki leletek 1786., 1788., 1790., 1791., azután 1820., 1824., 1854. és 1855-ből valók.

[127] Capitolinus, M. Ant. Philosophusban, 24. Voluit Marcomanniam provinciam, voluit etiam Sarmatiam facere, et fecisset, nisi Ovidius Cassius rebelasset stb.

[128] Dion Cass. LXXI. 19. Καὶ ἐφῆκεν αὐτοῖς πρὸς τοὺς Ῥοξολάνους, διὰ τῆς Λακίας ἐπιμίγνυσθαι ὁσάκις ἂν ὁ ἄρχων αὐτῆς ἐπιτρέψῃ σφίσιν.

[129] C. Gooss, Studien zur Geogr. u. Geschichte des Trajanischen Daciens az 59. és 60. lapokon. A felírat így szól: ... Huic senatus, auctore imperatore M. Aurelio ... quod post aliquot secunda proelia, adversum Germanos et Jazyges ad postremum pro republica fortiter pugnans ceciderit, armatam statuam in foro divi Traiani, pecunia publica censuit ponendam.

[130] D. Cassius LXXI. 12.

[131] U. o. 11.

[132] Marcus Antonius, Εἰς ἑαυτόν. Recensuit Joannes Stich Lipsiae, 1882. A. Τὰ ἐν Κουάδοις πρὸς τὸ Γρανούᾳ. B. Τὰ ἐν Καρνούντῳ.

[133] D. Cassius LXXI. 25. ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ καὶ πονῶν καὶ κινδυων διατελῶ· Τοσοῦτόν τε ἐνταυθοῖ χρόνον ἔξω τῆς Ἰταλίας πεποίηκα. ἄνθρωπος καὶ γέρων ἤδη καὶ ἀσθενής, καὶ οὔτε τροφὴν ἄλυπον οὔθ' ὕπνον ἄφροντιν λαβεῖν δυνάμενος.

[134] U. o. LXXII. 2., 3.

[135] Aelius Lampridius 13. Victi sunt sub eo (Commodo) per legatos Mauri, victi Daci, Pannoniae quoque compositae.

[136] C. Gooss, 65. lapon.

[137] Dion Cassius LXXVIII. 27. οἱ Δάκιοι λυμηνάμενοί τινα τῆς Δακίας καὶ πολεμησείοντες ἐπὶ πλεῖον ἀνέσχον.

[138] Lactantius de mortibus persecutorum. «Non mirum, cum mater eius Transdanuviana, infestantibus Carpis, in Daciam novam, transjecto amne,. confugerat.» Lactantius, N. Constantinus idősbik fiának tanítója, 330-ban halt meg. A *Dacia nova* micsoda? nem sokára megtudjuk.

[139] C. Gooss, 68.

[140] A limes = határ, itt «vallum»-nak van nevezve. Ilyen vallumot a magyar «gyepü»-nek nevezett. Caespiticius murus.

[141] C. Gooss, 69.

[142] A Decius-féle dák pénzeken Dakiának geniusa nem gabonafejekkel, mint a Traianus pénzein, nem is görbe karddal, mint a Philippuséin, hanem sárkányfővel tűnik fel, mi talán emlékeztetés vala a nemzeti dák hadi jelvényre. C. Gooss, idézett munkája 71. lapján levő 204. jegyzetében.

[143] Trebellius Pollio, Valeriani duo 6.

[144] Gibbon, The Decline and fall of the R. E. 1787-ki kiadás, II. 365.

[145] Theod. Mommsen, Römische Geschichte V. 220. «Während Aemilianus in Italien zwar den Gallus überwand, aber bald darauf dem Feldherrn desselben, Valerianus unterlag (254.), ging Dacien, wie und an wen, wissen wir nicht, dem Reiche verloren. Die letzte, von dieser Provinz geschlagene Münze und die jüngste dort gefundene Inschrift sind von 255. Die letzte Münze des benachbarten Viminakium in Obermoesien ist vom folgenden Jahre. In den ersten Jahren Valerians und Gallienus also besetzten die Barbaren das römische Gebiet am linken Ufer der Donau, und drangen sicher auch hinüber auf das rechte.» — E szerint mégsem 254-re, hanem csak 257-re lehetne tenni Dákiának elvesztét.

[146] C. Gooss, i. m. 72–74. ll.

[147] Flavius Vopiscus 6. Adeo ut etiam ballistia pueri et saltatiunculas in Aurelianum tales componerent, quibus diebus festis militariter saltitarent:

«Mille mille mille decollavimus.
Unus homo! mille decollavimus.
Mille vivat, qui mille occidit.
Tantum vini nemo habet, quantum fudit sanguinis.»

[148] U. o. 22.

[149] U. o. 39. Cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuvianam a Traiano constitutam, sublato exercitu et provincialibus, reliquit, desperans eam retineri posse, abductosque ex ea populos in Moesia collocavit, apellavitque suam Daciam, quo nunc duos Moesias dividit.

[150] Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse

retineri, abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae, in media Moesia collocavit. Et est in dextra Danubio in mare fluenti, quum ante fuerit in laeva.

[151] Excerpta e Dexippo. De bello Scythico. Corpus Scriptorum Hist. Byzantinae. Pars I. Bonnae, 1829. Pag. 19—21.

[152] Gibbon II. 16., 17. A philosophikus író bizonyosan többet lát, mint valóban megtörténhetett. Mert abból, hogy Flavius Vopiscus szerint Aurelianus egy gót hölgyet Bonosus tábornokhoz adott férjhez, a ki győzte az ivást a gótokkal és így titkaikat kicsalta, még sem lehet azt következtetni, a mit Gibbon Aurelianusnak tulajdonít, a mire az amúgy sem ért rá. Mert már 262-ben, miután a germánokat legyőzte volt, keletre indult, honnan 274-ben tért vissza nagy diadallal, s 275-ben ismét keletre vezetvén seregét, ott megöletett.

[153] Flavius Vopiscus 18., 19.

[154] Ad Alutum flumen montis Caucasi.

[155] A hol idézet nincsen, ott forrásom Gooss K. «Die Innerverhältnisse des Trajanischen Daciens» Archiv d. V. f. Siebenb. Landeskunde, Neue Folge XII. Band.

[156] Öt római mille vagy mile egy geogr. *mély*föld. A magyar mély = latin mile.

[157] Bizonyosan ki van már adva valahol. Én a kőről közlöm.

[158] Nemes Sámuel járásbiró 1881-ben több várhelyi leletet ada a dévai múzeumnak, melyek a Mithras-tiszteletre vonatkoznak. Gróf Kuun Géza közrehatásával megvevék azt a területet, s a dévai reáliskolának tanárai, Téglás Gábor és Király Pál ásák ki 1882-ben és 1883-ban. Az eredmény a külföldi szaktudósokat is ámulatba ejti. Az Archaeologiai Közlemények XV. kötetében (Budapest, 1886.) jött ki Király Pálnak igen kimerítő és sok tudománynyal írt «Sarmizegetusai Mithraeum»-a, melyhez gr. Kuun Géza egy jeles bevezetést írt.

[159] Ezt a szép követ 1881. június 11-én egy földmívelő szántá ki. A dévai kir. törvényszék elnöke, dr. Sólyom-Fekete vevén meg, rajzát és feliratát közlé velem, melyet «Die Rumänen und ihre Ansprüche» czímű munkám 8. lapján 1883-ban említék meg. Azóta ki van adva és megmagyarázva; de én ismét Déván a kőről írtam le a szókat.

[160] Tordán talált egy onyx-kővel s Várhelyen talált egy gyűrűvel akarják némelyek bizonyossá tenni, hogy a keresztyén hit mind-

járt a Krisztus utáni időben nemcsak ismeretes, de el is vala terjedve Dakiában. Az onyx egy képet mutat, melyen sajka van egy fa alatt, ennek tetején ülő madár, egy ember pedig, kit kutya követ, vállán bárányt visz; a sajkán ez olvasható: ΙΧΘΥΣ, mi azt teszi: Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ υἱος σωτήρ = Jesus Christus Dei filius servator. A gyűrűnek kövébe ez van vésve: «Agula», mely szó harangokon és csészéken egész a középkorig (usque medium in aevum) látható, s ezt mondja héberül: atha gibbor le-olam, adonai, azaz: tu es fortis in secula, Domine. — Schmidt Guilielmus: «Romano-Catholici per Moldaviam episcopus et rei Romano-Catholicae res gestae» Budapestini, 1887. A 11. lapnak egyik jegyzetében. — A leletek valóságán és jelentésein nem akarván kételkedni, azt mondom, hogy igenis valamely későbbi századnak harczi zsákmányából valók lehetnek. Mert sok rabló becsapás történt ám Dakiából a Dunán túli — már keresztyén — tartományokba a IV., V., VI., VII., VIII. századokban.

[161] Le grec est encore essentiellement la langue chrétienne. Les plus anciennes catacombes sont toutes grecques. Au milieu du III. siècle les sépultures des papes ont des épitaphes en grec. Le pape Corneille écrit aux églises en grec. La liturgie romaine est en langue helléniques même quand le latin a prevalu, on l'écrit souvent en caractères grecs. Renan, Marc Aurèle et la fin du monde antique, Paris, 1882. Pag. 454., 455. A dákiai feliratokban is az *anicetus* a görög ἀνίκητος, mint láttuk.

[162] Documente privitóre la Istoria Românilor 1199—1345. Culese de Nic. Densusianu. Bucuresci, 1887. 249. stb. lapon.

[163] Mittheilungen der k. k. Centralcommission zur Erforschung der Baudenkmale III. Band, Wien, 1858. 218. l.

[164] Athenaeum 1838-dik évfolyamának második fele, 442. stb. lapján, ezen czím alatt: Traján művei az Aldunán.

[165] Chiliades nevű munkáját Kieszling adá ki Lipcsében 1826-ban. Aschbach ebből az idetartozó verseket közli, melyeket én is kiírok:

Εἴκοσι λίθοι στερεαὶ τετράγωνοι μεγάλαι,
Πλάτος ἑξήκοντα ποδῶν, τὸ δ' ὕψος πλὴν θεμέθλων,
Ποδῶν ὡς ἑκατάν εἰσι πεντήκοντα λαχοῦσαι.
Ἑκάστη δ' ἑβδομήκοντα καὶ ἑκατὸν τοὺς πόδας
Ἀλλήλων ἀφεστήκασιν, ἁψισιν δὲ συνδοῦνται.
Οὕτω μὲν ἐγεφύρωσε Τραϊανος τὸν Ἴστρον.

[166] Stante Dionis Cassii expositione, pontis longitudo 3570 pedibus minor esse non potuerit. Engel, Commentatio p. 210.

[167] Ez a szó a finn Kalevalában fordul elő, p. o. 20, 558.:

Silloin Pohjolan emäntä
pani kutsut kulkemahan,
airuhut vaeltamahan.

Mikor Pohjola asszonya | meghívókat széjjel küldött, | *követeket* elindított. — 26, 93 :

Tuoss'on kutsut kuun ikuiset,
airuhut alinomaiset.

Ott a lakodalmi hívók | a *követek* készen vannak.

[168] A híres gyűrűn, a petrossai leleményben — melyről alább lesz szó — egy rún írás: guta niothi hailag, vagy: guta nauthi hailag áll, mely azt jelenti: gót szükségre szent (hailag) vagy szánt.

[169] Kiepert: Generalkarte von der Europaeischen Türkei, Berlin, 1870.

[170] Vopiscusnál.

[171] Aurelius Victor : «Agrum satis Reipublicae commodantem, caesis immunibus sylvis, atque emisso in Danubium lacu Pelsone apud Pannonios fecit, cujus gratia provinciam uxoris nomine Valeriam appellavit.» A római írók Pelso névvel mind a mai Fertőt, mind a Balatont értették, mintha a Pelso szóval általában azt jelezték volna, a mit a magyar nyelv fertőnek, lápnak, sárnak nevez. — A Velenczei-tó és környéke, továbbá a Sárvíz nevű folyó, végre Sárosd, Sár-Keresztúr, Sárbogárd mezővárosok és Sár-Szent-Miklós falu neveiben a régi lecsapolt Pelsonak maradványát és emlékezetét találjuk meg. Kr. u. harmadik században csakugyan rengeteg állóvizek lehettek ott, a melyek lecsapolásával szép tartományt nyert Galerius.

[172] Julianus a «Vendégség»-ében így lépteti föl Diocletianust uralkodótársaival : «Magával hozván a két Maximianust (t. i. az augustust, kinek teljes neve M. Aurelius Valerius Maximianus, és a caesart, kinek teljes neve Galerius Maximianus) meg öregatyámat, Constantiust. Illedelmesen vezeté a kart, társai pedig, kezet fogva, mintha meg akarnák előzni, úgy törekszenek, de ő vissza-vissza tartóztatja, mert nem akar szertelenséget. Midőn pedig elfáradtnak érzette magát, mindent, a mit vállán hordott, nékiek ada által, s könnyebbülten halada el. Az istenek pedig gyönyörködének a férfiak ezen egyetértésén.»

[173] Ranke, Weltgeschichte III. 526.

[174] Az írók állítják, hogy Constantinus kőhidat építvén a Dunán, azon vezeté átal a sereget a gótok ellen. Aurelius Victor Epit. c. 17. ezt mondja: Hic pontem in Danubio struxit. — A Chronicon Paschale (ad annum 328. Bonni kiadás, 527. lapján) határozottan állítja: Τὸν Δανοῦβιν πλειστάκις ἐπέρασεν καὶ γέφυραν αὐτῷ λιθίνην ἐποίησεν = több ízben általkele a Dunán s azon kőhidat építtete. — Gibbon (az 1787-ki baseli kiadás II. 210. szerint) írja: «At the head of his legions to passed the Danube after repairing the bridge which had been constructed by Trajan stb.» — Aschbach is (Mittheilungen d. k. k. Centralcommission zur Erforschung und Erhalt. der Baudenkmale III. 219.) ezt írja: «Er (Constantinus) benutzte die steinernen Pfeiler von der Trajansbrücke zum Baue einer neuen steinernen Brücke. Es ist nicht unwahrscheinlich, dass nach den siegreichen Feldzügen .... der obere Theil der Brücke von den Römern selbst wieder abgetragen wurde, um den nördlichen Barbaren nicht den Zugang in das römische Reich zu erleichtern.» — Trajanus azért építtette a nagyszerű hidat, mert Dakiát állandó birtoknak tekinti vala. Miután a bolthajtásos felülépítés le volt bontva, s különösen miután oda hagyták Dakiát, bizony nem lett volna okosság, temérdek költséggel, 120—110 lábnyi hosszú bolthajtásokat a végett építtetni, hogy rajtok elmehessen a római sereg, s visszatérte után azokat ismét lebontatni. A római sereg csak úgy kelt át a Dunán híd nélkül is, mint a barbárok, kiket a Duna soha sem tartóztatott vissza. Constantinus hizelgői fogták rája a hídépítést, melyet azonban senki sem látott. Az alaptalan hízelgést Julianus jellemzi legjobban, midőn a «Vendégség»-ben azt magával Constantinussal mondatja, s Silenussal helyre is igazíttatja. Amaz ugyanis azt mondja, hogy visszaszerezte, a mit Trajanus megszerzett volt; s talán a visszaszerzés még nagyobb munka is, mint a szerzés. Erre Silenus gúnyosan jegyzi meg, hogy mint a virág hamar elhervad, úgy tünt el Constantinus visszaszerzése is. Azaz, a trajanusi Dakia azontúl is barbár föld maradt.

[175] Ezzel kapcsolatban van a «Passio Sanctorum quatuor coronatorum». Diocletianus lemondása után Salonából talán 306-ban Sirmiumba megyen s ott hosszabb ideig tartózkodik, szobrászati munkákat, többi közt a napnak szobrát (simulacrum Solis) rendelvén. Mert a Nap vagy Mythras tisztelete, mint az erdélyi kiásásokból is tudjuk, nagyon el vala terjedve a birodalomban. A bányákban, tehát a márvány-

bányákban is rabszolgák és elítéltek dolgozának; Sirmiumtól északra a Fruška-Gorában, melyet a régiek Mons Pingvisnek vagy Alma-monsnak neveztek, mészkő és zöld porphyros márvány van. Ott volt tehát a császári bányamívelés és szobrászati műhely. Diocletianus megmegvizsgálja a munkát, s dicséri a munkásokat. De legjobb, legszerencsésebb négy keresztyén munkás, a kik keresztet vetve s Jézus Krisztust emlegetve állanak a munkába, mely azért nekik mindig legjobban sikerül. Kitudódik, hogy titkos keresztyének. Diocletianus elnézi; de midőn Asklepios-szobrot vonakodnak csinálni, kénytelen őket a törvénybe adni. Megkorbácsolva, a Dunába dobatnak. Rómában, úgymond a legenda, Miltiades püspök rendelé egyházi eltemettetésöket. Lásd az érdekes legendát és a hozzá csatolt magyarázatokat az «Untersuchungen zur Römischen Kaisergeschichte». Herausgegeben von Dr. Max Büdinger. Dritter Band. Leipzig, 1870.

[176] Ha bölcseknek tartják azokat, a kiket magyaráznak s mint tolmácsaik ott ülnek: kövessék tehát legelőbb kegyességöket is az Istenek iránt. Ha pedig azt vélik, hogy tévedésből jutottak azon jelesekhez: tehát menjenek a galilaeusok (keresztyének) eklézsiáiba, s magyarázzák ott Mátét és Lukácsot (βαδιζόντων εἰς τὰς τῶν Γαλιλαίων ἐκκλησίας ἐξηγησόμενοι Ματθᾶιον καὶ Λουκᾶν). Julianus 42-dik epistolája; Hertlein kiadásában, az 546. lapon. Irodalmi és aesthetikai tekintetben metsző gúny az evangelisták egybehasonlítása Platonnal, Thukydidessel stb.

[177] Traditor annyi, mint kiadó, általadó. De az egyházi latin nyelvben «áruló» értelművé lett, s ebben az értelemben jutott a román nyelvekbe. Traditore, traitre = áruló.

[178] Az egyházi történetíró Sokrates ezt mondja (a latin fordításban): «Episcopi circiter trecenti, qui versus Occidentem habitabant, ut ait Athanasius, eo conveniunt. Ex episcopis autem, qui Orientem incolebant, solum sexaginta sex». Eusebii etc. Ecclesiastica historia, Basileae, 1587. pag. 250. «Man nimmt an, dass die Angabe des Sokrates und Sozomenos, zu Sardika seien gegen 300 Occidentalen versammelt gewesen, auf dem Missverständniss einer Stelle des Athanasius beruhe, und berechnet nach den vorliegenden Berichten die Zahl der Occidentalen auf 94, die der Orientalen auf 76.» Ranke, Weltgeschichte. IV. Th. Erste Abtheilung, pag. 46

[179] Jelesen Dardaniából: Paregorius de Scupis, Macedonius de Ulpianis; Belső Dákiából: Protogenes de Serdica, Gaudentius de

Naïsso; Parti Dakiából: Vitalis de Aquis, Calvus de Castramartis, Valens de Scio stb. Tomaschek, Über Brumalia und Rosalia. (Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. 60. Band. Seite 395.)

180 Saepeque dictitabat: Audite me, quem Alemanni audierunt et Franci. Ammian. Marc. XXII. 5.

181 Nam simul terris animisque duri
Et sua Bessi nive duriores
Nunc oves facti Te duce gregantur
Pacis in aulam.
Quosque cervices dare servituti
Semper a bello indomiti negarunt,
Nunc jugo veri domini subactas
Sternere gaudent.
Nunc magis dives pretio laboris
Bessus exultat. Quod humi manuque
Ante quaerebat, modo mente coeli
Colligit aurum.

182 Az ottani bolgároknál híre van annak, hogy régi lakosai *bešja-fara* nevűek voltak, mely szó «bešjen nemzetséget» jelent; mert *fara* a bolgár, albán és makedó-rumun nyelvben nemzetséget tesz. (Jireček Geschichte der Bulgaren, 59. l.)

183 Tomaschek, az idézett könyvnek 399. lapján.

184 Ezen czímmel fordította Kresznerics Ferencz, s adta ki bő magyarázatokkal: «A császárok. Irta görög nyelven a második Julianus császár, megmagyarázta Kresznerics Ferencz. Pozsonyban és Pesten, Füskúti Landerer Mihály költségével és bötüivel. 1806.» Ezt a jelszót bocsátja előre a fordító: . . . ridentem dicere verum quid vetat?

185 Kresznerics így fordította: Itt találta már *fiját* is mulatozva; Ranke is (Weltgesch. IV. I. 80.) így írja: «In seinen Schutz aber nimmt ihn der Sohn, wie es heisst, mit seinem Anerbieten allgemeiner Sündenvergebung.» A Hertlein-féle kiadásban, mely előttem van, ez áll: ἵνα καὶ τὸν Ἰησοῦν εὑρών. Egy codexben ῒν találtatik, a mit hát διόν-nak is lehet olvasni. De, úgy hiszem, Julianus talán nem akarta Jézust istenfiának nevezni, ezt a «fiú» szóval fejezvén ki, mert az nem illett volna a gúnyhoz.

186 *Balt*, angolban is bold = bátor; *baltaba*, bátran Ulfilánál. Jordanes is tudja e szónak jelentését, Alarikról mondván: «qui dudum ob audaciam virtutis *Balt*, i. e. Audax, nomen inter suos acceperat». XXIX.

[187] Ulfila (németül Wölf-el) alkalmasint 318-ban született. 348-ban lépett a papi rendbe; 388-ban halt meg Konstantinápolyban. A fordításból a négy evangelium majdnem egészen s Pál apostol leveleiből a rómaiak-, korinthosiak-, ephesosiak-, philippiekhez és Titushoz írottak legnagyobb részben vannak meg. A híres «ezüst codex» Upsalában van; a harminczéves háborúban vitték el Prágából a svédek. — Megjegyzem, hogy a «Rómaiakhoz» így szól a gótban: «Du Rumonim» = zu den Rumonen.

[188] Jordanis XXIII. Quem merito nonnulli Alexandro Magno comparavere majores. — A Closs-féle kiadás 89. lapján.

[189] «Caucalandensis locus, altitudine silvarum inaccessus et montium.» Amm. Marcell. XXXI. 4., 13. Zeuss (Die Deutschen, pag. 410.) így magyarázza Kaukalandot, hogy gótul «hauha-land», azaz Hochland volna, ezt mondván: «wohl Bezeichnung des siebenbürgischen Gebirgslandes». Gótban *hauh*-s = hoch, *hauhiza* = höher, *hauhista* = höchst; *land* = land. De minthogy a gót *h* a germán nyelvekben is *h*, nem *k*, p. o. *hansa* = sokaság, társaság, németül Hansa-städte; *haubita* = haupt; *handus* = hand; *hauojan* = hören stb. azért a kauka-t nem lehet «hoch»-nak venni. Roesler a dák «cauco» néptől valónak gondolja, s hogy talán Erdélynek azon részét teszi, «in dem die *Kokel* fliesst». De tudjuk, hogy Erdélynek déli hegysége *Caucasus* nevű volt. A Kárpátok «Caucasus» neve az orosz Nestor krónikájába is bejutott, lásd: «Die Hypatioschronik als Quellenbeitrag zur österr. Geschichte», von Isidor Szaranievicz, Lemberg, 1872. pag. 9. és a 48. jegyzetet. Az erdélyi német Kockel-fluss (= aqua Cucul) a magyar *Küküllő*nek, *Kükül*-jő-nek utánzása, mely név azt jelenti, mit a német *Dornen*bach, a szláv *Trnava*, *Tirnava*, a mint az erdélyi oláhok nevezik. «A magyar *Küküllő* — így írtam «Die Rumänen und ihre Ansprüche, Wien u. Teschen, 1883. a 40. lapon — a régi *kükül* = tüske, és *jó* = folyó szókból assimilatio útján lett.» Én akkor csak a *kökény* ismeretes szóra merém alapítani véleményemet. Most ezt a kún-magyar nyelvbeli *kuköl* = dudva, Unkraut igazolja. L. Nyelvtudományi Közlemények XXI. kötetének 78. lapját. (Budapest, 1887.)

[190] Canon III. τὸν Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοπον ἔχειν τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς μετὰ τὸν τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπον.

[191] Thierry Amadé, Attila történelme. 3-dik kiadás, fordította Szabó Károly. Pest, 1865. A 39–41. lapokon beszéli, hogy a burgundok, kik azelőtt a Majna felső vidékein laktak, Honorius császártól lakást

nyerének a Rajna mellékein. Ott a hunok rablásai gyakran bántogaták. Érezvén, hogy gyengék a hunok ellenében, a keresztyén istentől reménylenek erőt. A püspök, a kihez folyamodnak, hét napig bőjtölteti és megkereszteli őket. Most már ők támadják meg Optar hún királyt. még pedig csak 3000-en 10,000-et. Optar, vagy Oktar, a csata előtti estét dobzódva töltvén, éjszaka megpukkada (Hunnorum rege nocte, cum se cibo nimio ingurgitasset, medio disrupto). Vezér nélkül lévén a hunok, természetesen megfutamodnak.

De Sokrates egyházi író, kinek latin fordítására hivatkozik Thierry (VII. 30.), ezt a történetet «Theodosio juniore regnante» időbe teszi, körülbelül Attila idejébe. Prosper Aquitanus szerint is a burgundok csak 413-ban nyertek lakást a Rajna mellett. «Burgundiones partem Galliae propinquam Rheno obtinuerunt.» Ranke, Weltgesch. IV. Th. I. Abth. 263.

[192] Jordanes egy mesét beszél a gepidákról, mely kapcsolatban van a gótok mesés eredetével. Ezek t. i. három hajón jöttek volna Skandináviából a Balt-tenger déli partjaira. A három hajónak egyike lassabban haladott, azért kapták a rajta levők a *gepanta*, azaz késedelmezők, nevét, a melyből idővel a gepid, gepida nép-név lett. «Ezt nem is tartom nagyon valószínűtlennek, mert a gepidek észre és testre nézve lassúak», úgymond Jordanes (XVII.). A byzantinus írók a γῆ és παῖδες szókból származtatták a gepid nevet, mely «föld fiait» jelentene.

A hunok ethnographiai jelleméről és más népekhez való viszonyáról ott lesz majd szó, hol az avarokról és magyarokról együtt értekezhetünk. Itt azt jegyzem meg, hogy Ammianus Marcellinus, Sidonius Apollinaris, Jordanes stb. régi írók declamatióira sokat nem lehet adni. Szeretik a csudást, s a mi még nagyobb baj, más írókat utánoznak.

Tacitus (Kr. u 120. tájban) a fenneket így írja le: «Fennis mira feritas, foede paupertas; non arma, non equi, non penates; victui herba, vestitui pelles, cubile humus. Sola in sagittis spes, quas inopia ferri ossibus asperant; idemque venatus viros pariter ac feminas alit.» Germania, 46. Azt mondaná az ember, hogy Tacitus is már idegen minta után írt; mert ha, mint mondja, *vadászat táplálja a fenneket*, lehetetlen az ellenkező vonás, hogy «victui herba», azaz növények táplálták őket.

A mint Tacitus a fenneket, úgy írja le Amm. Marcellinus a hunokat

csákhogy ezeknek lovakat és kocsikat kell engednie. «Nem kell nekik tűz, úgymond, nem ízes étel, hanem vad növények gyökereivel s mindenféle állat félig nyers husával élnek (ut neque igni neque saporatis cibis indigerunt, sed radicisus herbarum agrestium et semicruda cuiusvis pecoris carne vescantur). A fennek ruhája «pelles» = bőr: a hunok is nyestbőrökből varrott ruhát viselnek — de van vászon öltözetök is. A fennek csonttal hegyezik nyilaikat, mert vas nincsen nálok: a hunok is «missilibus telis, acutis ossibus pro spiculorum acumine arte mira coagmentatis», azaz csudálatos mesterséggel összecsinált csontnyilakkal lőnek. Ezt Amm. Marcellinus katonaviselt ember írja a hunokról, a kik az alánokat és gótokat legyőzték. Pedig ez utóbbiak már kétszáz éve hogy harczoltak a rómaiakkal, bizonyosan ismerik vala azon kornak fegyvereit, melyek ellen a csonttal hegyezett nyilak nem sokat tehettek volna.

[193] Jordanis, a ki Priskosból írt, «ingentia flumina, i. e. Tisia, Tibisia et Dricca»-nak nevezi. A byzanti követség a Morava mentén utazván, nyilván a mai Kubinnal szemközt kelt át a Dunán (Isteren), a melytől alig két mélyföldnyire találta Attila vadászó csapatját. Ha a Priskos Tiphesas-át és Jordanis Tibisiáját a mai Temesnek (hajdan Tiviscusnak) veszszük, a Priskos Tigasa és Jordanis Tisiája a Tisza volna. A Dreko, melyet Drenkónak is találok írva, Dricca, meghatározhatatlan folyó. De Priskos idejében sok mai vízér nagy folyó lehetett.

[194] A római (byzantinus) világ gabonát, azaz búzát és rozsot (?) őrlött lisztre s ebből kenyeret sütött. A barbárok, mert vagy nem volt búzájok, vagy nem értették az őrlést, búza helyett kölessel (κέγχρος) élnek. De vajjon ebből kását készítettek-e, azaz héjából kitisztították-e a kölest, nem tudom. Egyébiránt a köles gyepes földet szeret, melyet először törnek fel vetés alá. Ilyen földnek pedig bőviben valának a barbár tartományok.

Az italt, melyet bor helyett kapott a követség, hazai nyelven, azaz a lakosok nyelvén medosnak nevezték (ὁ μέδος ἐπιχωρίως καλούμενος). Ez magyarul méh-sör vagy méz-sör. Ebből és a kölesből Schafarik (Slavische Alterthümer I. 251.) a lakosok szláv voltát következteti. Úgyde a *méhsör* a szőlőtermesztés kora előtt általános ital volt az indogermán népeknél, nemcsak az éjszakibb vidékeken, hanem Görögországban is. (Lásd: Hehn, Kulturpflanzen u. Hausthiere. IV. Aufl. Berlin, 1883. a 124. és 128. lapon). A μελίτιον — így nevezték

görögül — tehát nem szláv találmány. Kölest pedig a pannoniaiak is már 200 évvel azelőtt termesztettek. «Leginkább termesztenek árpát és kölest, azt esznek, abból készült italt isznak.» (Dion Cassius, XLIX. 36.)

A kamon-t Vámbéry is kumys-nak érti, a miből, többi közt, a hunok tatárságát bizonyítja, a kik azt Ázsiából hozták volna ki magokkal. De megvolt a «camum» a hunok idejötte előtt; római törvények többször megemlítik, hogy nem kell bornak venni; árát is meghatározzák. Lásd Hehn idézett munkájának 121. lapját. Talán a Tacitus említette ital, ex hordeo aut frumento in quandam similitudinem vini corruptus (Germania XXIII.) is ilyen kamum.

195 Tudván, hogy a római birodalom azelőtt a Földközi-tenger valamennyi tartományait foglalta magában; hogy keleten a parthus-perzsa hatalom vala határosa, melylyel sokszor, de állandó siker nélkül hadakozott; hogy azontúl északra az egész ismeretlen terület Skythiának neveztetett: ezt tudván, elképzelhetjük Attilának hatalmát, a mint azt Romulus előadta.

196 Herodotus (IV. 62.) azt írja a skythákról, hogy mesterséges fa-rakásba egy régi vas kardot szúrnak, s azt a hadisten (Ares, Mars) képének tartván, annak áldoznak évenként juhokat és lovakat. — Ammianus Marcellinus (XXXI. 2., 23.) hasonlót ír az alánokról, hogy nálok se templom, se szalmával fedett kunyhó nincsen, hanem puszta földbe szúrnak kardot, s azt mint a környék elöljáróját úgy tisztelik. Tehát nem Marsnak kardjáról beszélnek Herodotus és Ammianus Marc., hanem istent ábrázoló kardról, vagyis a hatalomnak symbolumáról.

Attiláék bizonyosan nem tudtak semmit a Herodotus skytháiról, mert azt nem olvasták, nem olvashatták. Az alánok, kiket legyőztek volt, talán közéjök is vegyültek: de volt-e a kard a hatalom symboluma a hunoknál is, nem tudjuk. Attila maga bizonyosan soha sem látta Marsnak kardját; ez csak a görögök és rómaiak tudós fejeiben volt meg.

Jordanis (XXXV.) Priskos rövid tudósítását kibővítette, elbeszélvén, mint vette észre a csordás, hogy egyik tehenének lába vérzik, a mely a kardba hágott. A csordás megtalálja a kardot, s azonnal Marsénak ismeri el s viszi Attilának. Szép mese; s mert szép, tehát nemzedékről-nemzedékre jár, s ime Attilának kardját — ha nem is Marsét — Salamon magyar királynak anyja 1071-ben a bajor Ottónak ajándékozza vala, mely azonban szerencsétlenné teszi, a ki viseli. Így olvas-

suk (Lambert. Aschaffenb. ad annum 1071) Pertznél VII. 185. Pedig, meg vagyok győződve, Szent István és követői 1071-ig oly keveset tudtak arról, hogy vérrokonai a hunoknak, mint Attila tudott Herodotus skytháiról. — Se baj! A Budapesti Szemle 1889. áprilisi füzetének 56. lapján olvassuk, hogy Bethlen Gábor hagyatékában nemcsak Lehel kürtje, hanem Attila pajzsa is ott volt!!

[197] Priskosnál: εἰ μὴ ἕλοιντο ποιεῖν ἃ βούλεται, ὅπλοις τὰ ἀμφίβολα διακριθήσεσθαι. A rómaiak csak római vezérnek akarják nézni Attilát, azért tartják nem-illőnek, hozzá consulviselt embert küldeni követnek.

[198] Szabó K. a magyar mondával, mely legfölebb a XII. században keletkezett, corrigálja meg a V. századbeli történetnek tulajdonneveit, ezeket megmagyarosítván. Ez bűn a történelem szentsége ellen.

[199] Thierry Amadé. Attila történelme. Fordította Szabó Károly. Pest, 1865. Az 50., 51. lapon.

[200] Tudni kell, hogy a thessalonikai érsek a római pátriárkának vicariusa vagy képviselője vala. Eme vicariatus alá pedig Új-Epiros, Ó-Epiros, Illyrikum, Makedonia, Thessalia, Achaja, Parti-Dakia (Dacia Ripensis), Belső-Dakia (Dacia Mediterranea), Dardania, Praevalis és Moesia püspökei tartoztak. Ezeket névszerint követelé vissza Miklós pápa (838—867.) Mihály konstantinápolyi császártól. Azokat t. i. a képtörő, képégető (εἰκονοκλάσται, εἰκονοκαύσται) császárok, úgymint III. Leo Isauricus (710—741.), Konstantinus Kopronymos (741—775.), IV. Leo Chazarus (775—780) stb. azért vették volt el a római pápáktól, minthogy ellenzik vala a szent képek eltávolítását az egyházakból. Gieseler, Lehrbuch der Kirchengeschichte. Zweiter Band, erste Abth. Vierte Auflage. Bonn, 1846. A 33., 342. lapokon.

[201] Wilhelm Tomaschek. Zur Kunde der Haemusinsel. Wien, 1882.

[202] Paulus Diaconus (790. tájban) IV, 30. ezt írá: Agilulfus rex obsedit civitatem Cremonensem, cum Slavis, quos ei Cacanus rex Avarorum in solatium miserat.

[203] U. a. I, 27. «A gepidák, miután a szövetséges longobardok- és avaroktól legyőzettek, annyira aláhanyatlának, hogy többé saját királyuk nem volt, hanem mai napig részint a longobardok, részint az avarok szolgaságában epekednek.»

[204] Theophylactus, VIII, 3., 4. Anastasius (Historia Ecclesiast. bonni kiadás, 132. lapján) azt mondja, hogy gepidák, barbárok és mások, összesen 30,000 vesztek el. Anastasius szerint a khagán új csatát vívott a Dunánál, a melyben sokan a Dunába fultak; 3000 avar,

800 szláv, 3000 gepida és 2000 barbár pedig fogolylyá lett. — Úgy látszik, Anastasius egy ütközetből kettőt csinált.

[205] Muratorinak a Paulus Diaconus V, II. 3-hoz tett jegyzetében Eddiusból.

[206] Die Čechen waren zwischen 568—600. unter die Gewalt des Avarenchans gekommen. Šafarik, Slavische Alterthümer II, 416.

[207] Theophanes († 816.) ὁ μὲν εἰς Παννονίαν τῆς Ἀβαρίας ὑποταγεὶς Χαγάνῳ τῶν Ἀβάρων ἔμειν' ἐκεῖ μετὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ.

[208] In quo conventu omnium orientalium Sclavorum .... et in Pannonia residentium Avarum legationes cum muneribus ad se (Ludovicum Pium) audivit. Einhard ad annum 822.

[209] Conversio Bogoariorum. Pertz XI. kötetében. «Eos (Avares), qui obediebant fidei ... tributarios fecerunt regum, et terram quam possident residui adhuc pro tributo regis obtinent usque in hodiernum diem 3. Tunc vero sclavi post Hunnos inde expulsos venientes caeperunt istis partibus Danubii diversas regiones habitare.»

[210] Geschichte des alten Pannoniens und der Bulgaren. Von Joh. Christian Engel. Halle, 1797. 268. és tovább.

[211] U. o. a 328. lapon. «Die Ein- und Umwohner von Andrianopol wurden in ungeheurer Zahl nach dem Theiss-Bulgarien (εἰς Βουλγαρίαν ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου) gebracht.»

[212] Šafarik, Slavische Alterthümer. Deutsch von Moriz v. Aehrenfeld, II. 163.

[213] U. o. II. 173.

[214] U. o. II. 174.

[215] Dümmler, Geschichte des Ostfränkischen Reichs. Berlin, 1862. 35. l.

[216] Jireček, Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876. 143., 144. l.

[217] Nikephorus Gregoras helye, melyre Pič hivatkozik, ezt mondja: Sphendostlav halála († 1277.) után követek jelenének meg Mihálynál, a ki a *Dunán inneni* (ἔντος Ἴστρου) *Bulgárián* való uralkodást átvette. Niceph. Greg. Historia Byzant. IX. 390. Bonni kiadás.

[218] Jireček, Gesch. d. Bulg. a 147. lapon: «Im Jahre 827 fuhr ein Bulgarenheer auf Schiffen die Drau aufwärts, nahm Pannonien in Besitz .... Doch diese Herrschaft war von keiner Dauer. Bloss Syrmien ... *sowie auch Ostungarn verblieben unter bulgarischer Herrschaft bis zur Ankunft der Magyaren*». Az aláhúzott szavak

Engel Tiszai-Bolgárországának, de nem a valóságnak, felelnek meg, a mint a magyarok megtelepedése bizonyítja.

[219] Pič József László, Ueber die Abstammung der Rumänen. Leipzig, 1880. 70—75. ll.

[220] Das Salz, von Victor Hehn, Berlin, 1874. 32. l.

[221] Pič, u. o. 76. l.

[222] Constantinus Porph., De administrando imperio 37. l.

[223] Ultra Danubium in sua (Privinae) proprietate, loco vocato Nitrava . . . mondja a Salzburgban 871. tájon írt Conversio Bogoariorum et Carantanorum. 11.

[224] Rex praestavit Privinae aliquam inferioris Pannoniae partem in beneficium, circa fluvium, qui dicitur Sala. U. o.

[225] Conversio Bogoariorum stb. 12.

[226] Die Pannonische Legende vom heil. Methodius, Dümmler Ernesttől. Archiv für Kunde Österr. Geschichtsquellen. XIII. 158. l. — Vita Sti Methodii Russico-Slovenice et Latine. Fr. Miklosich. Vindobonae, 1870.

[227] «Azután a görögök őt kis korától fogva megszeretvén, annyira becsülik vala, hogy a császár, megismervén éles eszét, szlovén tisztségbe helyezte» (principatum Slovenicum eum tenere juberet). U. o.

[228] Az itt sokszor idézett Conversio Bogoariorum et Carantanorum. Pertznél Script. XI.

[229] A pannoniai egyházmegye és Methodius történeteit Dudik «Mährens allg. Geschichte» I. kötetéből veszem.

[230] A nyugati egyházakban felkapott a hit, hogy a szent Lélek «*az atyától és fiútól származik*»; azelőtt csak ennyi volt: «*az atyától származik*». Nagy Károly alatt az aacheni zsinat tárgyalá a kérdést, III. Leo pápa odadöntvén a dolgot, hogy elfogadta a hitet, de nem kivánta, hogy betétessék a hitsymbolumba. Methodius nem éneklé «a filioque» (a fiútól is); de a német vagy frank püspökök már énekelték. Innen a vád. A pápa még ekkor sem talála eretnekséget annak elhagyásában. Utóbb az egész nyugati egyház elfogadta azt «a filioque», a keleti egyház nem fogadta el. Ez a hozzátétel tehát egyik elválasztó a nyugati és keleti egyház között.

[231] Codex Diplom. Moraviae I. 60—64.

[232] Annal. Alamann. Pertznél. Lásd Dudik I. 352.

[233] Chvolson adta ki először az Abu-Ali Achmed ben Omar ibn Dusta-nak tudósítását a kozarok-, burtasok-, bolgárok-, magyarok-,

szlávok- és raszokról. Abban a magyarok fejedelméről az mondatik, hogy *Kende*-nek nevezi magát, mi méltósági név, tulajdonneve pedig *Dsile* (t. i. az írónak idejében élő magyar fejedelemé). Az 1889. szeptemberben Stockholmban tartott Orientalisták Congressusán találkozván Chvolsonnal, azt hallám tőle, hogy új kiadását szándékozik készíteni, több adat kerülvén elő, mely azt szükségessé teszi. Jelesen a *Kende* névben nincsen az arab ȣ betű, s hogy nem كند (kende), hanem لبد (lebed) olvasható. Ezen *Lebed* nagyon megegyeznék a Konstantinus *Lebedias*-ával, melyet utóbb fogunk látni. Továbbá a görög császár azt írván, hogy a magyarok nagyfejedelme örökség útján Árpád nemzetségéből való, hogy még *Gylas* és *Karchas* is van. De ezek nem tulajdonnevek, hanem méltóságok, birói tisztviselők. Az arab írónak *Dsile*-je megint nagyon megegyezhető a Konstantinus *Gylas*-ával. A magyaroknak honfoglalás előtti történeteire nézve nagy becsű lesz tehát Chvolsonnak új kiadása.

234 Vita Constantini. Az Archiv f. Österr. Geschichtsquellen X. 53. a Dümmler «Südöstliche Marken»-jében.

235 Hincmari Remensis Annales ad 862. Pertz, Scriptores Vol. I. 453.

236 Adami Franc. Kollarii «Historiae jurisque publici Regni Ungariae Amoenitates». Vol. I. Vindobonae, 1783. Görögül és latinul.

237 De administrando Imperio, caput 40.

238 Constantini Porphyrogeniti de administrando imperio. Bonni kiadás, 37—42. Konstantinus a keresztyénné lett Tebelest φίλος-nak nevezi, így: ὁ ἀρτίως ἀνελθὼν φίλος μετὰ τοῦ Βουλτζοῦ, τοῦ τρίτου ἄρχοντος καὶ καρχᾶ Τουρκίας. (40.)

239 Konstantinus (42. cap.) a Fekete tengerbe szakadó folyókat előszámlálván, a Danastris és Danapris mellett a Syngul, Ybyl, Almata, Kuphis, Bug folyókat nevezi meg, mondván, hogy ezeken kívül sok más van még (καὶ ἕτεροι πολλοί).

240 Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag, 1816. A 163. lapon a bolgár háborút 893-ba teszi, ezt írván: «In dem griechisch-bulgarischen Kriege vermittelte die byzantinische Flotte den Übergang der magyarischen Schaaren über die Donau. Symeon musste nach drei Schlachten in Drister (Silistria), später in Mundraga (unbekannter Lage) sich einschliessen, während der Feind sein Reich bis vor Prěslav verheerte, 893. Als aber die Magyaren heim zogen, folgten ihnen die Bulgaren in ihre Steppen, und brachten ihnen dort eine Niederlage bei.» Csak

megemlítem, hogy ezt másképen tudja Konstantinus: nem egyedül a bolgárok, hanem a szövetséges besenyők is pusztították a magyarok szállásait. De az évre nézve nem egyezhetek meg Jirečekkel.

Szabó Károly (A bolgár-magyar háború 888-ban, Új Magyar Múzeum 1852. évbeli folyamában) a bolgár-magyar háborút, Symeon Magister után 888-ra teszi, mert Samos bevétele az arabok által egy időben történt volna ezen háborúval, t. i. Leo uralkodásának harmadik évében. Uralkodása 886. márczius 1-jén kezdődvén, az 888. márcziusban két éves volt; a nevezett háború tehát, Symeon Magister után, 888. nyarán esett volna. Az időnek pontos meghatározása vajmi bajos a régi történetekben.

[241] Leo Grammaticus. Bonni kiadás 232. lapján. Ennek történetírása 1013-ig ér; ő tehát Sz. Istvánunk kortársa. Az eredetiben első helyen οὔγγροι, másodikon οὔννοι, harmadikon τοῦρκοι áll. A XI. század első felében a magyarokat se a nyugati latin, se a keleti görög írók nem nevezték még hunok (οὔννοι)-nak, hanem vagy οὔγγροι- vagy τοῦρκοι-nak. Látni fogjuk, hogy Sz. István magát egy görög oklevélben Οὐγγρίας κραλῆς-nak nevezi, a mint Choniates III. Bélát is így írja: Οὐγγρίας ῥήξ Βέλας. A mint Leo és Konstantinus császárok τοῦρκοι-nak nevezik a magyarokat, úgy Dukas Gejzát Τουρκίας κραλῆς-nak czímezi. De a keresztes hadjáratok idejében a XI. század másik felében és azontúl az οὔννοι név válik közönségessé. Azt hiszem tehát, egy későbbi másoló az οὔγγροι helyett οὔννοι-t írt, a két ν-t γ-nak vevén, s az ρ-t szükségből toldván belé.

[242] Scylitzes (1057.), Kedrenus, az előbbinek kiírója (1130.) és Zonaras (ugyanakkori író) beszélik el a Bolosudes és Gylas megkeresztelkedését és történeteit; de Otto királyt Johannesnek találjuk írva Kedrenusnál (Bonni kiadás, II. 328.). Erre nézve döntő a Kollár Ádám Ferencz tudósítása (Historiae Diplom. juris Patronatus libri tres. Vindobona 1762. A 6. lapon), hogy a bécsi codexben ez áll: ὑπὸ ὤ τοῦ βασιλέως (ὤτου = otto), s hogy az ὤ-ból Johannes nevet csináltak a leírók, az a név többnyire ilyen rövidítéssel fordulván elő, mert a τοῦ-t fölösnek gondolták. Ezenkívül látjuk, hogy a nevezett írók a Konstantinus Βούλτζου-ját Bolosudes-nek s társát nem Tebelesnek, hanem *Gylas*nak írták. A Tebeles név valahogy elveszvén, mégis két névnek kellvén lenni, a Βούλτζου (Bolosudesnek) *gylas*-méltóságát vagy hivatalát — noha nem gylas, hanem tarchas vagy tarchan volt — tulajdonnévnek vették. Bolosudes és gylas történetileg egy személy;

csak a XII. századbeli byzantinus író csinált a hivatal nevéből külön embert. Az a képzelt Gylas tehát az erdélyi Gyulával sem lehet azonos, habár annak veszik is a magyar krónikák.

[243] Az *Ungaria, Hungaria* név később kap fel. Németül is *Ungern* helyesebb, mint *Ungarn.*

[244] Vita Sancti Methodii. Russico-Slovenice et Latine edidit Fr. Miklosich. Vindobonae 1870. A hely így szól: «Cum vero in partes Danubii venisset rex Ungrorum (korolju Ungrskomu) videre eum (Methodium) voluit, et quibusdam dicentibus et putantibus, Methodium non sine malo discessurum esse, tamen ad eum accessit. Rex vero, ut dominum decet, excepit eum honorifice et sollemniter et cum gaudio, et ut talibus viris colloqui convenit, cum eo collocutus est et adamatum deoscolatus dimisit cum magnis muneribus, dicens ei: Memento mei, Venerande pater, semper in sanctis precibus tuis.»

[245] Szalay, Magyarország Története, I. 81. «besenyő fejedelem»-nek tartja, mi alkalmasint helyes.

[246] Nagy Vladimir (981—1015.), a ki 988-ban fölvette a keresztséget.

[247] A levélben «triginta» = 30 áll. Ily kevésért nem szenteltek volna püspököt.

[248] Audivi enim de *nigris Ungris*, ad quos, quae nunquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit, quamvis nostri — quod deus indulgeat — cum magno peccato aliquo coecarentur, qui conversi omnes facti sunt christiani. — Ez a mondat: quamvis nostri cum magno peccato aliquo coecarentur, hogy mire czéloz, homályos. — Sz. Brunonak ezen hosszú becses levelét az orosz Hilferding közlé először 1856-ban; utána Miklosich a «Slavische Bibliothek» II. kötetében (Wien, 1858.). Én meg ugyanazon évben a «Magyar Nyelvészet» harmadik évfolyamában adám ki. Azután Wenzel Gusztáv is fölvette az Árpádkori Oklevéltárba.

[249] Stephanus etiam rex Ungariae bello apperens *Ungariam nigram* tam vi, quam timore et amore ad fidem veritatis totam illam terram convertere meruit. Katona, Hist. Crit. Tomulus I. 104. Katona az *Ungriam nigram* szóhoz hozzáteszi «Transsilvaniam male sic appellat». Látjuk, hogy helyes a Fekete Magyarország név: de Katona nem ismerhette Sz. Bruno levelét.

[250] István adományát Kálmán király 1109-ben megújítván, a görög oklevelet hiteles másolatban adta ki, azt egy latin oklevélben

megerősítvén. Lásd: Diploma graecum S. Stephani regis monialibus Coenobii Veszprimiensis B. V. M. datum. Edidit Georg. Aloys. Szerdahelyi, Budae, 1804. Továbbá «Boldogasszony veszprémvölgyi monostorának alkotó görög oklevele stb.» Horvát Istvántól, a Tudományos Gyűjtemény 1834-ki folyam I. kötetében.

[251] Vita S. Gerhardi. Endlichernél a 215., 217., 219. lapokon.

[252] A két egyház közti szakadást Photius kezdte meg, mire a bolgárok térítése adott alkalmat. Photius konstantinápolyi pátriárka magának tulajdonította a térítést, de a bolgár király független óhajtván lenni a konstantinápolyi egyháztól és politikától, I. Miklós pápától kért patriárkát egy 866-ban indított követség által. A pápa, mint láttuk, közlekedni kezdett a bolgárokkal, latin papokat küldvén oda s feleletet adván az eleibe tett kérdésekre is. Ezek közt volt ez is: Quot sint veraciter patriarchae? A responsum XCIII. azt feleli, hogy a római, az alexandriai, jeruzsálemi és konstantinápolyi, hogy tehát a konstantinápolyi még a második helyen sem áll. A felbuzdult Photius egy tüzes körlevél (Encyclica) által 867-ben zsinatra híjja a keleti püspököket Konstantinápolyba, melyben keserű szemrehányásokat tesz a római egyháznak, hogy elcsalja a bolgárokat, kiket ő megtérített volt, azonkívül a szombati bőjtre, a papok házasságára, sőt — a mi még iszonyatosabb (εἴ τις κακῶν ἐστι κορωνίς, εἰς ταύτην ἀνέδραμον), úgymond — a hit ágazataira nézve is tévedésbe ejti őket, azt tanítván, hogy a szent lélek a fiútól is származik (τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἐκ τοῦ πατρὸς μόνον, ἀλλὰ γε καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι).

1053-ban Cerularius Mihály konstantinápolyi patriárka, meg Leo bolgár érsek Ochridában levelet bocsátának ki Jánoshoz, tranii püspökhöz Apuliában, melyben a már Photius körlevelében felhányt eretnekségekhez egy újat hoztak fel, a *kovásztalan kenyérrel való élést* a communióban, mi zsidó eretnekség volna . . . A kik tehát a szombati bőjtöt, meg a kovásztalan kenyeret tartják, azok se nem zsidók, se nem keresztyének, hanem olyan tarkák, mint a leopárdok (Et ideo hi, qui sabbata cum azymis custodiunt, neque Judaei neque Christiani sunt, sed similes sunt leopardo). Gieseler, Kirchengeschichte. Zweiter Band, erste Abth. Vierte Auflage. Bonn, 1846. A 373., 374., 382—387. lapokon.

[253] Ez a korona a mai magyar koronának alsó részét teszi. A koronán képet mutató tizenhét zománczos lemez van. Tíz képnek mindkét oldalán görög felírás látható. Világosan és könnyen olvasható a

nyolczadiknak felírása: Κων. βασιλέυς Ῥωμαίων Πορφυρογεννητός (Constantinus rex Romanorum Porphyrogenitus); meg a kilenczediké: ΓΕΩΒΙΤΖ Δ· C. πιστός (a bal oldalon); κράλης Τουρκίας (jobb oldalon), azaz Geovitz Δ· C-nak híve — Turkiának királya. (A Géjza, Géza nevet különbözően fejezik ki a külföldiek; itt Geovitz-ot, másutt Devinx-et, meg Jatza-t is találunk.) A tizenegyedik képen felül van SCS Petrus; a tizenharmadikén SCS Paulus; tizennegyedikén SCS Johannes; tizenötödikén SCS Iacobus; tizenhatodikén SCS Andreas; tizenhetedikén SCS Philippus. A tizenkettedikén egy-egy lándzsa vagy kaszaféle van, felírás nélkül.

[254] Chronicon pictum Vindobonense 177. lapján, M. Florianus «Chronica Hungarorum» kiadásában. Quinque-Ecclesiis, 1883.

[255] Az «Erd-el»-nek tökéletes biztosítása által megszünt és feledésbe jutott a *Fekete-Magyarország*-név, melynek latin elnevezése sokáig *Ultra-Silvania*, csak utóbb lett *Transsilvania*. Mátyás Florián a «Vita Sanctorum Stephani regis et Emerici ducis» (Pécs, 1881.) a 165., 166. lapjain megmutatja, hogy az eredeti oklevelekben, valamint a krónikák eredetieiben «*Partes Ultra-Silvaniae*» elnevezés divatozik a XIII. század közepéig, s azután kap fel a *Trans-Silvania* név. Csak a másolatokban találni előbb is a Trans-Silvania-t.

[256] Szabó Károly, Az 1533. székely krónika védelme. Az Új Magyar Múzeum 1854. folyama II. kötetének 464. és 465. lapján.

[257] Rodna németül *Rodenau*. Ezen német név engemet a «roden»-re = irtásra csábított volt. Való eredete a *Rodna* névnek a szláv *rudni*. Most a magyarok *Radna*nak is ejtik, talán az aradmegyei *Radna* hasonlatossága szerint.

[258] Teutsch G. D. (Geschichte der Siebenbürger Sachsen) az Olt mentén költözteti a Duna felől északra. Nem tudom, biztosabb út lehetett-e az, mint a Maros mente?

[259] A derék Teutsch nem tudván ezt, azért csudálkozik a szláv helyneveken (a 26. lapon). «Über Eines gibt auch die Sage keine Kunde, darüber, welcher geheimnissvolle Zusammenhang mit einer räthselhaften Vorzeit in der neuen deutschen Ansiedelung einzelne Orts-, Berg-, Feld- und Flussnamen in slavischen Lauten wol vorgefunden und erhalten habe.»

[260] Urkundenbuch für Geschichte Siebenbürgens. Herausgegeben von G. D. Teutsch und Fr. Firnhaber. Wien, 1857. A Fontes rerum

Austriacarum XV. kötete. Pagina 3, 4, 5. — Ezentúl csak «Urkundenbuch»-ot fogok említeni.

[261] Urkundenbuch, 6. l.

[262] U. o., IX., 8. l.

[263] U. o., X., 8., 9. l.

[264] U. o, XIII. 11. l.

[265] U. o., XIV. 12. l.

[266] Kézai Simon Zacul-t ír, mire Sz. K. némi súlyt vet. De az ő *szakolya* nem historicusabb, mint Engelnek *szökelye*, melyet ő nevetségesnek talál. Engel t. i. a székelyeket az «Atelkuzu»-ból menekülők utódjainak tartja, kik a bolgár Simonnal egyesült besenyők megtámadása elől meg*szök*tek. Engel tehát a *székely* szót *szökely*re magyarázta, mi helytelen. A *szék* és *szök* oly kevéssé illik össze, mint a *szék* és *szak*.

[267] Unni et majorum hortatu et eorum qui remanserant *literis memoriaque perciti* . . . iterum emigrare constituunt. Decas I. liber IX.

[268] Székely István. Chronica ez világnac jeles dolgairól. Craccoba, 1559. 149. l.

[269] Én Henke Oszkár előadását követem: *Der Nibelungen Not.* Nach Karl Lachmann's Angabe übersetzt, und mit einer Einleitung versehen, Barmen, 1884.

[270] Pilgrinus Laureacensis de Conversione Hungarorum ad Benedictum VII. P. S. Endlichernél: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. 131—133. lap. Pilgerin hamisításait teljesen kimutatja Dümmler ezen munkájában: Pilgerin von Passau und das Erzbisthum Lorch. Leipzig, 1854.

[271] Szász Károly, Nibelung-ének, XVII., XVIII.

[272] Wir dürfen mit grösster Wahrscheinlichkeit einen österreichischen Ritter um 1140, aus dem Geschlechte der Kürenberger, die in der Gegend um Linz an der Donau sassen, als denjenigen betrachten, der das Epos in seiner ursprünglichen, leider nicht auf uns gekommenen Gestalt dichtete... Es kann die Möglichkeit nicht abgewiesen werden, dass der Dichter des Nibelungenliedes auch sonst (nemcsak a passaui püspök Pilgerinnek feltünését) von dem lateinischen Werke, welches im wesentlichen den Inhalt der Sage und der Lieder, wie sie im X. Jahrhundert umliefen, enthalten haben wird, einiges benutzt habe. Das Nibelungenlied. Herausgegeben von Karl Bartsch. Leipzig. 1866. XIII. és XXI. ll.

[273] Jegyezze meg az olvasó, hogy Οὐγγρία, *Ungern*, *Unger*land helyesebb, mint Ungarn; jóllehet ez már általánossá vált. A magyar fordítás nem jól fejezi ki az eredetit. Nem *heted-napon* indult meg Rüdiger, hanem *hét napig* lovagolt. — Az újnémet fordítást Marbachból idézem: Das Nibelungenlied. Neuhochdeutsche Übersetzung von Oswald Marbach. Leipzig, 1860.

[274] Lachmann (Über die ursprüngliche Gestalt des Gedichtes von der Nibelungen-Noth. Berlin, 1816., s ennek kritikai kiadása, Berlin, 1826.) az A-t tartja eredetinek. Szász Károly, a Nibelungok fordítója, Holtzmann tekintélyére (Untersuchungen über das Nibelungen-Lied) támaszkodván, a C-t véli eredetiebbnek. «Mert, úgymond, a codexek egyike sem közvetetlenül a nép ajkáról vett ének, vagy énekek első leirata. A leírásnál természetes föltevés az, hogy minél többször másolják, annál rövidebbé válik mindig, részint a leírók gondatlansága miatt, kik könnyebben hagynak ki egyes strophákat, mintsem újakat költenének, részint szándékosan mellőzvén a kevésbbé érdekes és megkapó részleteket.» (X.) Szász Károly téved talán. A Nibelung-codexek nem puszta leírások, hanem költői átdolgozások, melyek az illető korhoz alkalmazkodván, meg-megbővülnek. A monda általában nőni szeret. — Szívesen olvassa az ember Szász Károly fordítását (A *Nibelungok. Fordította Szász Károly.* Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Pest, 1869) De nagyon nem helyeselhetem én, hogy az eredetiben előforduló tulajdonneveket megváltoztatta, megmagyarosította. A Nibelungok nem magyar, hanem német költemény. Ez a Priskusnál található Bledát *Blödelin*nek írja: Szász K. *Budá*ra változtatja. A költeményben Attila atyja *Botelung*, Szász K. *Bendeguz*ra változtatja. A Krimhild fia Attilától *Ortliep*, *Ortlieb*, Sz. K. *Aladár*ra változtatja stb. stb. Az Attila hegedűsei *Werbel* és *Schwemmel*, Sz. K. *Vidor*t és *Tobor*t csinál belőlük. Ilyeneket nem szabad tenni.

[275] In ipsa regis acie *hospites*, quorum ibi magna copia est, et qui apud eos principes dicuntur, latus principis ad muniendum ambiunt. Otto Frisingensis Liber primus. Caput XXXI. De situ Ungariae et more gentis.

[276] Et deveniunt in confinium regni Hungariae, scilicet in Erdelw . . . Ibique terreis castris *septem* praeparatis pro uxoribus et rebus suis conservandis, aliquam diu permanserunt. Quapropter Teutonici partem illam ab illo die *Simburg*, id est septem castra vocaverunt.

[277] Tudni kell — így beszéli a császári író, «De administrando

imperio, cap. 28. — hogy Venetia (Βενετία) hajdan üres, lakatlan, mocsáros hely volt. A mostani velenczések akkor aquilejai és másféle frankok valának, szemközt Velenczével lakván a szárazon. De az avarok királya, Attila (τοῦ δὲ 'Ατίλα βασιλέως 'Αβάρων ἐλθόντος), eljövén és az egész Frankságot elpusztítván, Aquilejából és más helyekről odameneküléned a frankok, s ott lakásokat kezdének s a lakatlan szigeten kunyhókat kezdének építeni (ἤρξαντο κολύβια ἐκεῖσε ποιεῖν).

[278] Katona e tárgyról egész fejezetet írt. Historia Critica regum Hungariae, stirpis Arpadianae. Tomulus II. Pag. 236 etc. Katona még Oláh Miklósra is hivatkozik, ki a Bonfiniusnál olvasható mesét utána írja. Lásd: Pertz, Monum. Germ. hist. Scriptores V, 183.

[279] Marczali ezt mégis a hun-magyar mese első diplomatikus bizonyságának tartja.

[280] Ungari sunt moribus et lingua barbari et feroces, ut jure fortuna culpanda, vel potius divina patientia sit admiranda, quae, ne dicam hominibus, sed talibus hominum monstris, tam delectabilem exposuit terram. Liber primus. Caput XXXI.

[281] Commentitia est Hunnorum ex Europa in Asiam migratio et reditus, quod Thuroczius narrat, nec majoris fidei, quam istinc deducit, Siculorum origo . . . Ridiculum enim illud est, eam Hunnorum partem, cum in Transsilvaniam delata esset, metu hostium, ne pro Hunnis agnoscerentur, Siculos se appellasse; quasivero mutato nomini tantum momenti inesset, ut Gepidis, qui Daciam tum habebant, quive paullum ante cum iis proelio conflixerint, quidvis aliud, quam Hunni, quos sermo, vivendi norma et amictus ab aliis discreverat, viderentur. — Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Opera et studio Georgii Pray. Vindobonae, 1761. 179., 180. ll.

[282] Ueber die ursprüngliche Gestalt des Gedichtes von der Nibelungen Noth, Berlin, 1816. — Zu den Nibelungen und zur Klage, Berlin, 1847. — Teljes kiadás u. o. 1851.

[283] Pray, Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum 387., 388. ll.

[284] Geschichte des Ungarischen Reichs, von J. Christian v. Engel, Neue Auflage. Wien, 1834. I. 58., 61. stb.

[285] Engel sem fogadta el. «Die Ableitung von *Szék-hely* (Sitzort) will mir nicht einleuchten.» I. 61. ** jegyzetében.

[286] Ki volt ez a Bay: lásd Századok, II. 582.

[287] Az okleveleket valaki az Akadémiához küldötte, azt kivánván,

hogy előbb én olvassam el, azután Szabó Károlynak juttassam. Én csak kivonatot vettem: Szabó Károlynál van most az egész csomó. Sajnálom, hogy a köszönetet érdemlő küldőnek nevét nem jegyeztem ki. Szunyogi Mátyás regéczi porkoláb (várnagy) instructiójában, 1632. decz. 2. olvassuk: «19. Eleitől fogva az regéczi hegyeknek, határoknak, tilalmasoknak oltalmazására porkolábok szoktanak volt gondot viselni . . . És noha Istennek hála még boldog emlékezetű urunk után azokban semmi el nem idegenedett: de mivel egynehány felől való szomszédink, kiváltképen penig telkibányaiak munkalódnak azoknak elfoglalásában, annak okáért most is ugyan porkoláb uram tiszti lévén azokra vigyázni, parancsoljuk is ő kglmének, hogy kiíratván magának az hegyeknek határit, azokra *székelekkel*, hites kerülőkkel mennél több szerrel lehet, esztendő alatt egynéhányszor maga mindenfelé kimenvén, azokat megtekintse» stb. Történelmi Tár, 1890-diki évfolyam, 193. l.

[288] Új Magyar Múzeum 1854-dik évi folyamának II. kötetének 464. lapján. Ebben a kötetben Szabó K. az '1533. székely krónikát védelmezi.

[289] A byzanti birodalom akritas-ai különösen az *apelat*okra = marhaelhajtókra (ἀπελαύνω elhajtok, ἀπελάτης elhajtó) vigyáztak. A leghiresebb népköltemény *Digenis Akritas*ról szól. Lásd az Allg. Münchener Zeitung Beilage-ját. 1888. decz. 21.

[290] Turbator ergo legis, regis et regni atque Contemptor privilegiorum.

[291] A Székelyek. Irta Hunfalvy Pál, Budapest, 1886.

[292] A nyelvi tanúsággal különösen vagyunk. «Hunfalvy maga is bevallja, hogy a hunok nyelvét sem ő, sem más senki nem ismeri, de azért mégis *határozottan állítja,* hogy képtelenség csak föltenni is a hunok és magyarok nyelvének azonosságát.» (A régi székelység. Kolosvár, 1890. 114. l. jegyzetében.)

Nem állítom, nem is állíthattam képtelenségnek föltenni is a hunok és magyarok nyelvének azonosságát. Hisz Sz. K. régen és hatalmasan megczáfolt volna, mert ő ugyancsak föltette a két nyelvnek azonosságát. Hogy mi okon, mi alapon? nem tudom, mert nem jutott tudomásomra, hogy ő tudja a hun nyelvet.

Én a Szabó Károly idézte helyen (A Székelység 12. lapján) ezt írtam: «Ismerjük a székely nyelvet, de nem ismerjük a hun nyelvet, sőt módunk sincs megismerni. *Én tehát nemcsak alítom, de állítom*

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Lászlo ezen nyelvi tanuságot azzal akarja erőtleníteni, hogy nem tudjuk, hová valók valának a katonák; lehettek Olaszországból valók is. «Es ist unbekannt, woher jene Truppe Soldaten gekommen, und überseeische Soldaten auf der Balkanhalbinsel und umgekehrt keine Seltenheit sind.» (Abstammung d. Rumänen, Leipzig, 1880. 54. l.) De a görög írók határozottan ἐπιχώριος γλῶττα, πατρῶα φονή-nek, azaz hazainak nevezik a nyelvet.

[303] τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Λαβὶδ μὲν εὐθὺς ἀπεβίῳ ἀναρεθεὶς μεσον Καστορίας καὶ Πρέσπας, καὶ τὰς λεγομένας Καλὰς δρῦς παρὰ τινων Βλαχῶν ὁδιτῶν. Kedrenos, II. 435. Bonni kiadás.

[304] Jireček (Geschichte der Bulgaren, 195.) ezt a Kimpu-longu-t a Strumicza közelébe teszi; egyébiránt azon vidékek még kevéssé ismeretesek, hogysem meghatározni lehetne a szorosok helyét. A «Κίμβου» a latin Campus helyett igazán már oláh.

[305] A bolgár egyházban harmincz püspökség vala. Hozzá tartoztak Epiros és Albania egész Janináig; Makedonia, északi Thessalia, Rhodope, Sofia, Bdyn (Widin), a Morava-völgy, Belgrád (Nándorfejérvár), Prizren, Rasa és Lipljan. A durazzoi metropolia a konstantinápolyi patriárka alá tartozott, valamint öt dunai püspökség (a bdynin kívül) a silistriai (dresteri) metropolita alá rendeltetett. Érdekes látnunk, hogy 1020-ban hány klerikust és hány parikot (πάροικος), azaz földhöz kötött földmívelőt birt mindegyik püspökség. A legnagyobb számot, t. i. 40 klerikust és 40 földmívelőt a sofiai, nisi, belgrádi, skopjei és (Thessaliában) a petrai püspökségek birtak. Soknak csak 12—15 vala. Összesen a bolgár egyháznak valamennyi püspökei 1020-ban 685 klerikust és 655 földhöz kötött parasztot birtak. (Jireček, Gesch. d. Bulgaren, 202. l.). S ezen földhöz kötött parasztok többnyire oláhok valának.

[306] καὶ λαμβάνειν το κανονικόν αὐτῶν πάντων καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων, καὶ τῶν περὶ Βαρδάρεων Τουρκῶν, ὅσοι ἐντὸς Βουλγαρικῶν ὅρων εἰσι, τιμᾶν δε αὐτὸν καὶ σέβεσθαι μεγάλως, καὶ ἀκούειν τοῦ λόγου αὐτοῦ. Golubinskiből mind Jirečeknél (Geschichte der Bulgaren, 214. l.), mind Pičnél (Über die Abstammung der Rumänen, 62. l.).

[307] ἐσθλαβώθη δε πᾶσα ἡ χώρα καί γέγονε βάρβαρος De thematibus, II. 53.

[308] Kekaumenos tudósítása egy utóbbi másolatban a moszkvai synodalis könyvtárba jutott, s abból Vasiljevsky tanár közlött 1881-ben

is, hogy lehetetlen a székely nyelvet a hunnal összehasonlítani; annálfogva a meg nem ejthető hasonlításból nem is lehet bármit is következtetni a székelyek viszonyára a hunokhoz.»

Látja az olvasó, hogy egészen mást írtam, mint Szabó Károly az idézett helyből kiolvas és kiért. S bátran kérdek minden ítélni tudó és ítélni akaró embert: igazat írtam-e vagy nem?

[293] Valahányszor ilyen kifejezés fordul elő székely documentumban, abból Szabó K. a királyság előtti kort érti ki mindannyiszor.

[294] Vadrózsák, 551. l.

[295] A szászságra nézve legvilágosabb királyi bizonyságot I. Ulászlónak 1441. évbeli oklevele fejez ki: «. . . cum tamen dictorum Saxonum nostrorum libertatibus et praerogativis requirentibus nec regalis maiestas, neque alii quicunque homines quoscunque judicatus, villas, terras et jurisdictiones ad ipsas septem sedes Saxonicales de jure spectantes ab eisdem abelienare et cuicunque homini appropriare et perpetuare valeant quovis modo.» Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt u. des Stuhles Bross. Von Dr. Albert Amlacher. Hermannstadt, 1819. 23. l.

[296] A görög szöveg φρούριον-nak, a latin fordítók «castellum»-nak nevezik; én a «vár» szót találom legalkalmasabbnak, melynek eredeti jelentése a göröggel egyező.

[297] Köstendil vagy Skopje mellett, bizonyosan a félsziget közepében, de nem Ochrida mellett. Jireček, Geschichte d. Bulgaren. 85. l.

[298] A latin nyelv nem engedi meg az összetett szókat, mint a görög: Justinopolis «Urbs Justini». A magyar meg szereti helynevekben az összetetteket, különösen a «falu» szóval.

[299] Procopius, de Aedificiis, libr. IV. 1—4. Bonni kiadás.

[300] Theophylaktos Simokatta, II. 15. Bonni kiadás.

[301] Theophanes, Chronographia, 394. Bonni kiadás.

[302] Thunmann, a ki, tudtomra, először ismertette az európai tudománynyal a balkáni oláh nyelvet (Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig, 1774. 341. l.) biztos forrásból tudta meg, hogy a balkáni oláhok «toarna frate» szoktak mondani, ha valakit arra kérnek, hogy segítsen egy elesett lovat, vagy annak terhét fölemelni. «Herr Tzechani (Halléban tanuló moskopolisi fiatal) hat mir versichert, dass die Wlachen noch heutigen Tages «Tóarna fráte» zu sagen pflegen, wenn sie jemanden bitten, ein umgefallenes Thier, oder dessen Last, wieder aufzuhelfen.» — Pič Józs.

László ezen nyelvi tanuságot azzal akarja erőtleníteni, hogy nem tudjuk, hová valók valának a katonák; lehettek Olaszországból valók is. «Es ist unbekannt, woher jene Truppe Soldaten gekommen, und überseeische Soldaten auf der Balkanhalbinsel und umgekehrt keine Seltenheit sind.» (Abstammung d. Rumänen, Leipzig, 1880. 54. l.) De a görög írók határozottan ἐπιχώριος γλῶττα, πατρῷα φονή-nek, azaz hazainak nevezik a nyelvet.

[303] τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Δαβίδ μὲν εὐθὺς ἀπεβίῳ ἀναρεθεὶς μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας, καὶ τὰς λεγομένας Καλὰς δρῦς παρά τινων Βλαχῶν ὁδιτῶν. Kedrenos, II. 435. Bonni kiadás.

[304] Jireček (Geschichte der Bulgaren, 195.) ezt a Kimpu-longu-t a Strumicza közelébe teszi; egyébiránt azon vidékek még kevéssé ismeretesek, hogysem meghatározni lehetne a szorosok helyét. A «Κίμβου» a latin Campus helyett igazán már oláh.

[305] A bolgár egyházban harmincz püspökség vala. Hozzá tartoztak Epiros és Albania egész Janináig; Makedonia, északi Thessalia, Rhodope, Sofia, Bdyn (Widin), a Morava-völgy, Belgrád (Nándorfejérvár), Prizren, Rasa és Lipljan. A durazzoi metropolia a konstantinápolyi patriárka alá tartozott, valamint öt dunai püspökség (a bdynin kívül) a silistriai (dresteri) metropolita alá rendeltetett. Érdekes látnunk, hogy 1020-ban hány klerikust és hány parikot (πάροικος), azaz földhöz kötött földmívelőt birt mindegyik püspökség. A legnagyobb számot, t. i. 40 klerikust és 40 földmívelőt a sofiai, nisi, belgrádi, skopjei és (Thessaliában) a petrai püspökségek birtak. Soknak csak 12—15 vala. Összesen a bolgár egyháznak valamennyi püspökei 1020-ban 685 klerikust és 655 földhöz kötött parasztot birtak. (Jireček, Gesch. d. Bulgaren, 202. l.). S ezen földhöz kötött parasztok többnyire oláhok valának.

[306] καὶ λαμβάνειν το κανονικόν αὐτῶν πάντων καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων, καὶ τῶν περὶ Βαρδάρεων Τουρκῶν, ὅσοι ἐντὸς Βουλγαρικῶν ὅρων εἰσι, τιμᾶν δε αὐτὸν καὶ σέβεσθαι μεγάλως καὶ ἀκούειν τοῦ λόγου αὐτοῦ. Golubinskiből mind Jirečeknél (Geschichte der Bulgaren, 214. l.), mind Pičnél (Über die Abstammung der Rumänen, 62. l.).

[307] ἐσθλαβώθη δε πᾶσα ἡ χώρα καί γέγονε βάρβαρος De thematibus, II. 53.

[308] Kekaumenos tudósítása egy utóbbi másolatban a moszkvai synodalis könyvtárba jutott, s abból Vasiljevsky tanár közlött 1881-ben

is, hogy lehetetlen a székely nyelvet a hunnal összehasonlítani; annálfogva a meg nem ejthető hasonlításból nem is lehet bármit is következtetni a székelyek viszonyára a hunokhoz.»

Látja az olvasó, hogy egészen mást írtam, mint Szabó Károly az idézett helyből kiolvas és kiért. S bátran kérdek minden ítélni tudó és ítélni akaró embert: igazat írtam-e vagy nem?

[293] Valahányszor ilyen kifejezés fordul elő székely documentumban, abból Szabó K. a királyság előtti kort érti ki mindannyiszor.

[294] Vadrózsák, 551. l.

[295] A szászságra nézve legvilágosabb királyi bizonyságot I. Ulászlónak 1441. évbeli oklevele fejez ki: «. . . cum tamen dictorum Saxonum nostrorum libertatibus et praerogativis requirentibus nec regalis maiestas, neque alii quicunque homines quoscunque judicatus, villas, terras et jurisdictiones ad ipsas septem sedes Saxonicales de jure spectantes ab eisdem abelienare et cuicunque homini appropriare et perpetuare valeant quovis modo.» Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt u. des Stuhles Bross. Von Dr. Albert Amlacher. Hermannstadt, 1819. 23. l.

[296] A görög szöveg φρούριον-nak, a latin fordítók «castellum»-nak nevezik; én a «vár» szót találom legalkalmasabbnak, melynek eredeti jelentése a göröggel egyező.

[297] Köstendil vagy Skopje mellett, bizonyosan a félsziget közepében, de nem Ochrida mellett. Jireček, Geschichte d. Bulgaren. 85. l.

[298] A latin nyelv nem engedi meg az összetett szókat, mint a görög: Justinopolis «Urbs Justini». A magyar meg szereti helynevekben az összetetteket, különösen a «falu» szóval.

[299] Procopius, de Aedificiis, libr. IV. 1—4. Bonni kiadás.

[300] Theophylaktos Simokatta, II. 15. Bonni kiadás.

[301] Theophanes, Chronographia, 394. Bonni kiadás.

[302] Thunmann, a ki, tudtomra, először ismertette az európai tudománynyal a balkáni oláh nyelvet (Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig, 1774. 341. l.) biztos forrásból tudta meg, hogy a balkáni oláhok «toarna frate» szoktak mondani, ha valakit arra kérnek, hogy segítsen egy elesett lovat, vagy annak terhét fölemelni. «Herr Tzechani (Halléban tanuló moskopolisi fiatal) hat mir versichert, dass die Wlachen noch heutigen Tages «Tóarna fráte» zu sagen pflegen, wenn sie jemanden bitten, ein umgefallenes Thier, oder dessen Last, wieder aufzuhelfen.» — Pič Józs.

László ezen nyelvi tanuságot azzal akarja erőtleníteni, hogy nem tudjuk, hová valók valának a katonák; lehettek Olaszországból valók is. «Es ist unbekannt, woher jene Truppe Soldaten gekommen, und überseeische Soldaten auf der Balkanhalbinsel und umgekehrt keine Seltenheit sind.» (Abstammung d. Rumänen, Leipzig, 1880. 54. l.) De a görög irók határozottan ἐπιχώριος γλῶττα, πατρῶα φονή-nek, azaz hazainak nevezik a nyelvet.

[303] τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Λαβίδ μὲν εὐθὺς ἀπεβίῳ ἀναρεθεὶς μεσον Καστορίας καὶ Πρέσπας, καὶ τὰς λεγομένας Καλὰς δρῦς παρὰ τινων Βλαχῶν ὁδιτῶν. Kedrenos, II. 435. Bonni kiadás.

[304] Jireček (Geschichte der Bulgaren, 195.) ezt a Kimpu-longu-t a Strumicza közelébe teszi; egyébiránt azon vidékek még kevéssé ismeretesek, hogysem meghatározni lehetne a szorosok helyét. A «Κίμβου» a latin Campus helyett igazán már oláh.

[305] A bolgár egyházban harmincz püspökség vala. Hozzá tartoztak Epiros és Albania egész Janináig; Makedonia, északi Thessalia, Rhodope, Sofia, Bdyn (Widin), a Morava-völgy, Belgrád (Nándorfejérvár), Prizren, Rasa és Lipljan. A durazzoi metropolia a konstantinápolyi patriárka alá tartozott, valamint öt dunai püspökség (a bdynin kívül) a silistriai (dresteri) metropolita alá rendeltetett. Érdekes látnunk, hogy 1020-ban hány klerikust és hány parikot (πάροικος), azaz földhöz kötött földmívelőt birt mindegyik püspökség. A legnagyobb számot, t. i. 40 klerikust és 40 földmívelőt a sofiai, nisi, belgrádi, skopjei és (Thessaliában) a petrai püspökségek birtak. Soknak csak 12—15 vala. Összesen a bolgár egyháznak valamennyi püspökei 1020-ban 685 klerikust és 655 földhöz kötött parasztot birtak. (Jireček, Gesch. d. Bulgaren, 202. l.). S ezen földhöz kötött parasztok többnyire oláhok valának.

[306] καὶ λαμβάνειν το κανονικόν αὐτῶν πάντων καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων, καὶ τῶν περὶ Βαρδάρεων Τουρκῶν, ὅσοι ἐντὸς Βουλγαρικῶν ὅρων εἰσι, τιμᾶν δε αὐτὸν καὶ σέβεσθαι μεγάλως καὶ ἀκούειν τοῦ λόγου αὐτοῦ. Golubinskiből mind Jirečeknél (Geschichte der Bulgaren, 214. l.), mind Pičnél (Über die Abstammung der Rumänen, 62. l.).

[307] ἐσθλαβώθη δε πᾶσα ἡ χώρα καί γέγονε βάρβαρος De thematibus, II. 53.

[308] Kekaumenos tudósítása egy utóbbi másolatban a moszkvai synodalis könyvtárba jutott, s abból Vasiljevsky tanár közlött 1881-ben

is, hogy lehetetlen a székely nyelvet a hunnal összehasonlítani; annálfogva a meg nem ejthető hasonlításból nem is lehet bármit is következtetni a székelyek viszonyára a hunokhoz.»

Látja az olvasó, hogy egészen mást írtam, mint Szabó Károly az idézett helyből kiolvas és kiért. S bátran kérdek minden ítélni tudó és ítélni akaró embert: igazat írtam-e vagy nem?

[293] Valahányszor ilyen kifejezés fordul elő székely documentumban, abból Szabó K. a királyság előtti kort érti ki mindannyiszor.

[294] Vadrózsák, 551. l.

[295] A szászságra nézve legvilágosabb királyi bizonyságot I. Ulászlónak 1441. évbeli oklevele fejez ki: «. . . cum tamen dictorum Saxonum nostrorum libertatibus et praerogativis requirentibus nec regalis maiestas, neque alii quicunque homines quoscunque judicatus, villas, terras et jurisdictiones ad ipsas septem sedes Saxonicales de jure spectantes ab eisdem abelienare et cuicunque homini appropriare et perpetuare valeant quovis modo.» Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt u. des Stuhles Bross. Von Dr. Albert Amlacher. Hermannstadt, 1819. 23. l.

[296] A görög szöveg φρούριον-nak, a latin fordítók «castellum»-nak nevezik; én a «vár» szót találom legalkalmasabbnak, melynek eredeti jelentése a göröggel egyező.

[297] Köstendil vagy Skopje mellett, bizonyosan a félsziget közepében, de nem Ochrida mellett. Jireček, Geschichte d. Bulgaren. 85. l.

[298] A latin nyelv nem engedi meg az összetett szókat, mint a görög: Justinopolis «Urbs Justini». A magyar meg szereti helynevekben az összetetteket, különösen a «falu» szóval.

[299] Procopius, de Aedificiis, libr. IV. 1—4. Bonni kiadás.

[300] Theophylaktos Simokatta, II. 15. Bonni kiadás.

[301] Theophanes, Chronographia, 394. Bonni kiadás.

[302] Thunmann, a ki, tudtomra, először ismertette az európai tudománynyal a balkáni oláh nyelvet (Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig, 1774. 341. l.) biztos forrásból tudta meg, hogy a balkáni oláhok «toarna frate» szoktak mondani, ha valakit arra kérnek, hogy segítsen egy elesett lovat, vagy annak terhét fölemelni. «Herr Tzechani (Halléban tanuló moskopolisi fiatal) hat mir versichert, dass die Wlachen noch heutigen Tages «Tóarna fráte» zu sagen pflegen, wenn sie jemanden bitten, ein umgefallenes Thier, oder dessen Last, wieder aufzuhelfen.» — Pič Józs.

László ezen nyelvi tanuságot azzal akarja erőtleníteni, hogy nem tudjuk, hová valók válának a katonák; lehettek Olaszországból valók is. «Es ist unbekannt, woher jene Truppe Soldaten gekommen, und überseeische Soldaten auf der Balkanhalbinsel und umgekehrt keine Seltenheit sind.» (Abstammung d. Rumänen, Leipzig, 1880. 54. l.) De a görög írók határozottan ἐπιχώριος γλῶττα, πατρῶα φονή-nek, azaz hazainak nevezik a nyelvet.

303 τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Λαβίδ μὲν εὐθὺς ἀπεβίῳ ἀναρεθεὶς μεσον Καστορίας καὶ Πρέσπας, καὶ τὰς λεγομένας Καλὰς δρῦς παρὰ τινων Βλαχῶν ὁδιτῶν. Kedrenos, II. 435. Bonni kiadás.

304 Jireček (Geschichte der Bulgaren, 195.) ezt a Kimpu-longu-t a Strumicza közelébe teszi; egyébiránt azon vidékek még kevéssé ismeretesek, hogysem meghatározni lehetne a szorosok helyét. A «Κίμβου» a latin Campus helyett igazán már oláh.

305 A bolgár egyházban harmincz püspökség vala. Hozzá tartoztak Epiros és Albania egész Janináig; Makedonia, északi Thessalia, Rhodope, Sofia, Bdyn (Widin), a Morava-völgy, Belgrád (Nándorfejérvár), Prizren, Rasa és Lipljan. A durazzoi metropolia a konstantinápolyi patriárka alá tartozott, valamint öt dunai püspökség (a bdynin kívül) a silistriai (dresteri) metropolita alá rendeltetett. Érdekes látnunk, hogy 1020-ban hány klerikust és hány parikot (πάροικος), azaz földhöz kötött földmívelőt bírt mindegyik püspökség. A legnagyobb számot, t. i. 40 klerikust és 40 földmívelőt a sofiai, nisi, belgrádi, skopjei és (Thessaliában) a petrai püspökségek birtak. Soknak csak 12—15 vala. Összesen a bolgár egyháznak valamennyi püspökei 1020-ban 685 klerikust és 655 földhöz kötött parasztot birtak. (Jireček, Gesch. d. Bulgaren, 202. l.). S ezen földhöz kötött parasztok többnyire oláhok valának.

306 καὶ λαμβάνειν το κανονικόν αὐτῶν πάντων καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων, καὶ τῶν περὶ Βαρδάρεων Τουρκῶν, ὅσοι ἐντὸς Βουλγαρικῶν ὅρων εἰσι, τιμᾶν δε αὐτὸν καὶ σέβεσθαι μεγάλως καὶ ἀκούειν τοῦ λόγου αὐτοῦ. Golubinskiből mind Jirečeknél (Geschichte der Bulgaren, 214. l.), mind Pičnél (Über die Abstammung der Rumänen, 62. l.).

307 ἐσθλαβώθη δε πᾶσα ἡ χώρα καί γέγονε βάρβαρος De thematibus, II. 53.

308 Kekaumenos tudósítása egy utóbbi másolatban a moszkvai synodalis könyvtárba jutott, s abból Vasiljevsky tanár közlött 1881-ben

is, hogy lehetetlen a székely nyelvet a hunnal összehasonlítani; annálfogva a meg nem ejthető hasonlításból nem is lehet bármit is következtetni a székelyek viszonyára a hunokhoz.»

Látja az olvasó, hogy egészen mást írtam, mint Szabó Károly az idézett helyből kiolvas és kiért. S bátran kérdek minden ítélni tudó és ítélni akaró embert: igazat írtam-e vagy nem?

[293] Valahányszor ilyen kifejezés fordul elő székely documentumban, abból Szabó K. a királyság előtti kort érti ki mindannyiszor.

[294] Vadrózsák, 551. l.

[295] A szászságra nézve legvilágosabb királyi bizonyságot I. Ulászlónak 1441. évbeli oklevele fejez ki: «. . . cum tamen dictorum Saxonum nostrorum libertatibus et praerogativis requirentibus nec regalis maiestas, neque alii quicunque homines quoscunque judicatus, villas, terras et jurisdictiones ad ipsas septem sedes Saxonicales de jure spectantes ab eisdem abelienare et cuicunque homini appropriare et perpetuare valeant quovis modo.» Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt u. des Stuhles Bross. Von Dr. Albert Amlacher. Hermannstadt, 1819. 23. l.

[296] A görög szöveg φροόριον-nak, a latin fordítók «castellum»-nak nevezik; én a «vár» szót találom legalkalmasabbnak, melynek eredeti jelentése a göröggel egyező.

[297] Köstendil vagy Skopje mellett, bizonyosan a félsziget közepében, de nem Ochrida mellett. Jireček, Geschichte d. Bulgaren. 85. l.

[298] A latin nyelv nem engedi meg az összetett szókat, mint a görög: Justinopolis «Urbs Justini». A magyar meg szereti helynevekben az összetetteket, különösen a «falu» szóval.

[299] Procopius, de Aedificiis, libr. IV. 1—4. Bonni kiadás.

[300] Theophylaktos Simokatta, II. 15. Bonni kiadás.

[301] Theophanes, Chronographia, 394. Bonni kiadás.

[302] Thunmann, a ki, tudtomra, először ismertette az európai tudománynyal a balkáni oláh nyelvet (Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig, 1774. 341. l.) biztos forrásból tudta meg, hogy a balkáni oláhok «toarna frate» szoktak mondani, ha valakit arra kérnek, hogy segítsen egy elesett lovat, vagy annak terhét fölemelni. «Herr Tzechani (Hallében tanuló moskopolisi fiatal) hat mir versichert, dass die Wlachen noch heutigen Tages «Tóarna fráte» zu sagen pflegen, wenn sie jemanden bitten, ein umgefallenes Thier, oder dessen Last, wieder aufzuhelfen.» — Pič Józs.

László ezen nyelvi tanuságot azzal akarja erőtleníteni, hogy nem tudjuk, hová valók valának a katonák; lehettek Olaszországból valók is. «Es ist unbekannt, woher jene Truppe Soldaten gekommen, und überseeische Soldaten auf der Balkanhalbinsel und umgekehrt keine Seltenheit sind.» (Abstammung d. Rumänen, Leipzig, 1880. 54. l.) De a görög írók határozottan ἐπιχώριος γλῶττα, πατρῷα φονή-nek, azaz hazainak nevezik a nyelvet.

303 τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Λαβίδ μὲν εὐθὺς ἀπεβίῳ ἀναρεθεὶς μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας, καὶ τὰς λεγομένας Καλὰς δρῦς παρὰ τινων Βλαχῶν ὁδιτῶν. Kedrenos, II. 435. Bonni kiadás.

304 Jireček (Geschichte der Bulgaren, 195.) ezt a Kimpu-longu-t a Strumicza közelébe teszi; egyébiránt azon vidékek még kevéssé ismeretesek, hogysem meghatározni lehetne a szorosok helyét. A «Κίμβου» a latin Campus helyett igazán már oláh.

305 A bolgár egyházban harmincz püspökség vala. Hozzá tartoztak Epiros és Albania egész Janináig; Makedonia, északi Thessalia, Rhodope, Sofia, Bdyn (Widin), a Morava-völgy, Belgrád (Nándorfejérvár), Prizren, Rasa és Lipljan. A durazzoi metropolia a konstantinápolyi patriárka alá tartozott, valamint öt dunai püspökség (a bdynin kívül) a silistriai (dresteri) metropolita alá rendeltetett. Érdekes látnunk, hogy 1020-ban hány klerikust és hány parikot (πάροικος), azaz földhöz kötött földmívelőt birt mindegyik püspökség. A legnagyobb számot, t. i. 40 klerikust és 40 földmívelőt a sofiai, nisi, belgrádi, skopjei és (Thessaliában) a petrai püspökségek birtak. Soknak csak 12—15 vala. Összesen a bolgár egyháznak valamennyi püspökei 1020-ban 685 klerikust és 655 földhöz kötött parasztot birtak. (Jireček, Gesch. d. Bulgaren, 202. l.). S ezen földhöz kötött parasztok többnyire oláhok valának.

306 καὶ λαμβάνειν το κανονικόν αὐτῶν πάντων καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων, καὶ τῶν περὶ Βαρδάρεων Τουρκῶν, ὅσοι ἐντὸς Βουλγαρικῶν ὅρων εἰσι, τιμᾶν δε αὐτὸν καὶ σέβεσθαι μεγάλως καὶ ἀκούειν τοῦ λόγου αὐτοῦ. Golubinskiből mind Jirečeknél (Geschichte der Bulgaren, 214. l.), mind Pičnél (Über die Abstammung der Rumänen, 62. l.).

307 ἐσθλαβώθη δε πᾶσα ἡ χώρα καί γέγονε βάρβαρος De thematibus, II. 53.

308 Kekaumenos tudósítása egy utóbbi másolatban a moszkvai synodalis könyvtárba jutott, s abból Vasiljevsky tanár közlött 1881-ben

kivonatokat. Mindezt részint Tomaschek («Zur Kunde der Haemus-Halbinsel», Béos, 1882. 59—62. ll.), részint Pič J. Lászlónak eme munkájából: Zur Rumänisch-Ungarischen Streitfrage, Leipzig, 1886. tudom; lásd ennek 31—36. lapjait.

[309] Haec est Valachiae initium, cuius incolae montes incolunt; *gens ipsa Valachorum nomen gerit, celeritate cum capriolis conferendi.* E montibus in Graecorum regionem descendunt, ut spolium et praedam auferant. Nemo illos lacescere potest; neque rex ullus eos domare potest. — Iter inter Barium et Abydum, héberül és latinul Tafelnél. Lásd: R. Roesler, Romänische Studien 104. lapján, honnan a latin szöveget leírtam.

[310] Anna Komnena, Alex. V. εἰς Ἐξεβαν χώριον Βλαχικόν. Anna Komnena, Alexiosnak és Irénének leánya, az atyja viselt dolgait írta meg.

[311] ἀλλὰ κατὰ μέρος νεολέκτους καταλέγων, ὁπόσοι τε ἐν Βουλγάρων καὶ ὁπόσοι τὸν νομάδα βίον εἵλοντο, — Βλάχους τούτους ἡ κοινὴ καλεῖν εἶδε, διάλεκτος. Alex. X. 227.

[312] Kézai Simon krónikája ennyit tud azon korról:

«Post Belam regnavit Geicha XX annis. Tandem moritur, et Albae sepelitur.

«Post hunc regnavit Stephanus annis undecim, mensibus novem. Quo quidem imperante Ladislaus dux sibi usurpat regnum et coronam anno medio. Albae sepelitur.

«Post istum Stephanum frater suus coronam usurpat mensibus quinque et diebus quinque. Tandemque devincitur. In quo prelio plures regni nobiles occiduntur. Idem vero de regno expulsus, demum venit in Zemin, ubi et finivit vitam suam. Albae requiescit.

«Sed post hunc regnavit Bela Grecus, quem Becha et Gregor apud imperatorem Graecorum diutius tenuerant. Hic quidem fures et latrones persecutus est, petitionibusque loqui traxit originem, ut Romana habet curia et imperii. Alba jacet tumulatus.

«Post Belam vero regnavit Emericus filius ejus.»

A Chronicon pictum Vindobonense (1358-ból) II. Gejzáról többet szól, különösen Konrád német császárnak utazását Magyarországon keresztül Palaestinába említi meg.

De III. és IV. Istvánról, III. Béláról, Imréről alig tud többet, mint Kézai Simon. Lászlóról pedig, a ki III. István helyett néhány hónapig uralkodott, egy szóval sem emlékezik.

[313] Kinnamos, V. I. 203. lapján: Οὔννοι τοίνυν τὸ μὲν τι τοῦτον αἰδεσάμενοι τὸν νόμον, τὸ δε καὶ τὴν βασίλεως εὐλαβηθέντες ἔφοδον, Στέφανον τὸν Ἰατζᾶ τῆς ἀρχῆς παραλύσαντες θατέρῳ τῶν ἀδελφῶν τῷ Βλαδεσθλάβῳ ταύτην ἀπέθοσαν, τῷ γε μὴν Στεφάνῳ, φημὶ τῳ πρεσβυτέρῳ, τὴν Οὐροὺμ ἀπεκλήρωσαν τυχὴν, βούλεται δε τοῦτο παρὰ Οὔννοις τὸν τὴν ἀρχήν διαδεξόμενον ἑρμηνεύειν τὸ ὄνομα.

Az *urum* szót a byzantinus írók kiadói *Vremi*, *Vrum*inak fordítják, mint Katona is (IV. 15.): «Stephano vero, seniorem dico, *Vrumi* dignitatem concesserunt, quo nomine ita apud Hungaros regni successor indicatur.» Pedig már Pray ki merte mondani, hogy; «Vox Vrumi sine dubio ex Hungarico *Uram* vel *Urunk* detorta est» (u. o. Katonánál). Nem látta Pray, hogy a görög szövegben οὐροὺμ = *urum* és nem vrumi áll? Ez az *urum* pedig nem más, mint a mai «uram», s ebből tudjuk meg, hogy a király öcsesét «uram»-nak szólították, mint a francziák «monsieur»-nek. A magyar parasztasszony is a férjének öcsesét «*kisebbik urának*» nevezi. — Csudálni való, hogy Büdinger, «Ein Buch ungarischer Geschichte, 1058—1100. Leipzig, 1866.» ezt írhatta: «Uebrigens behauptet Kinnamos, der praesumtive Thronerbe heisse bei den Ungarn «*Urumtychi*»! — Még Szalay László sem vette észre a szónak mivoltát, azt írván: «Abban történt megállapodás, hogy István idősebb testvére, a szintén Manuelhez szökött László, váljék királylyá, István maga pedig «korona-örökösnek» nyilatkoztassék ki». A görög azt mondja: «uram»-nak nyilatkoztassék ki. Különben helyes további észrevétele Szalaynak, hogy névszerint Pray és Katona nagy nehezteléssel említik Kinnamosnak, vagy inkább Manuelnek állítását, hogy Magyarországban a király halálával ennek testvérére, azaz az uralkodó nemzetség legidősebb tagjára, száll a korona. Ők, kik az elsőszülött örökösödését az Álmossal kötött alapszerződésből olvasták ki, természetesen gonosz heterodoxiát láttak a görög császárnak ebbeli állításában. Pedig a valót királyaink sora mutatja. Endre után nem fia, Salamon, hanem testvére, Béla, ezután pedig nem Géjza, hanem Salamon stb. következett. (Szalay L., Magyarország története, I. 253.)

[314] Kinnamos. Bonni kiadás. 261. l.

[315] Itt is látjuk, hogy szeretik az írók a régi neveket. A «Pannonica stirps» a magyarok, kiket Kinnamos rendesen hunoknak nevez. Az «Ausones» a régi itáliai lakosok, tehát újabbkorú rómaiak: a vers költője a byzanti birodalom romaeusait = görögjeit, nevezi auso-

noknak, mint Priskos is Attila korában. A versek görög eredetiben így folynak:

Ἐνθάδε Παννονίης ποτὲ ἄκριτα φῦλα γενέθλης
Δεινὸς Ἄρης καὶ χεὶρ ἔκτανεν Αὐσονίων,
Ῥώμης ὁππότε κλεινῆς δῖος ἄνασσε Μανουήλ,
Κομνηνῶν κρατέρων εὖχος ἀριστονόων.

Kinnamos, a 261. lapon.

316 Ἀλλ' ὅτε τοῦ δειμαίνειν ἀπεῖχεν Ἀνδρόνικος ὡς ἤδη τὰς χεῖρας τῶν διωκόντων λαθὼν καὶ τῶν τῆς Γαλίτζης ὁρίων λαβόμενος, . . . τότε θηρευτῶν ἐμπίπτει ταῖς ἄρκυσι· συλληφθεὶς γὰρ παρὰ Βλάχων, οἷς ἡ φήμη τὴν αὐτοῦ φθάσασα φυγὴν ὑφηγήσατο, ἐς τοὐπίσω πρὸς βασιλέα πάλιν ἀπήγετο. Niketas Choniates. Bonni kiadás, 171. lapján.

317 οἱ Μυσοί πρότερον ὠνομάζοντο, νυνί δὲ Βλάχοι κικλήσκονται.

318 τῶν τὴν Μυσῶν καὶ Βουλγάρων δυναστείαν εἰς ἓν συνάπτειν, ὡς πάλαι ποτὲ ἦν.

319 Βλάχοι ληϊζόμενοι μετὰ Κομάνων. Niketas Choniates, 481. és 561. ll.

320 Vaszil 1204-ben már 18 éves püspöknek mondja magát. (Theiner, Mon. Slavorum, 28.): quod mea anima desideravit per octavum decimum annum. Lásd Jireček, Gesch. d. B. 226. l.

321 Jireček, u. o. 228. l.

322 Nem restellem a következő jegyzetet ideírni: 1189-ben Wizzenburch annyi mint Weissenburg. Erdélyben, Nagy-Szebenhez közel *Víz*akna van, németül Salzburg. A *Víz* a patakról van véve, mely *Weiss*wasser (Fejérpatak), hajdan és most is a népnél *Wiss*wasser.

323 III. Béla Braničevot, Ništ és Sophiát foglalta el.

324 Praeterea Bulgariae in maxima parte ac versus Danubium quidam *Kalopetrus* Flachus et frater ejus *Crassianus* cum subditis Flachis tyrannirubat. — Ansbert sokszor Flachust, de néha Blachust is ír. Föltetsző, hogy Ansbert soha sem említi meg Asant, hanem csak Kalopétert (és egyszer Crassianust). A bolgár történetek írója, Jireček is (a 228. lapon) csak Pétert nevezi meg, ki Nišben Fridrik császárnak sereget ajánlott Konstantinápoly ellen. Akropolitától megtudjuk, hogy Asan legifjabb testvérét, Jánost, maga mellett tartván, Péternek egy részt szakított ki országából, hogy tulajdona legyen, úgymint Nagy-Preslavát, Probatust és egyebet, a mit mai napig *Péter földjének neveznek* (ὅθεν καὶ μέχρι τοῦ νῦν τὰ τοιαῦτα τοῦ Πέτρου ὀνομάζεται χώρα). Georgii Acropolitae, magni logothetae Annales.

Bonni kiadás. 23. lap. — Péter tehát, mint részes uralkodó, közlekedik Fridrik császárral.

[325] Straliz, a regi Sardika, melyet a középkorban Triaditzanak is neveztek; a mi Anonymusunk *Scereducy*nek írja (XLV.); Szredecz, most Sofia. Az arab földrajzíró, *Idrisi*, Atralisanak írta 1150 tájban. Tomaschek, zur Kunde d. Haemus-Halbinsel, 29. l.

[326] «Antiquas *clausuras Sti Basilii* in berfredis et propugnaculis renovando contra honorem Dei in excidium peregrinorum Christi communierant.» Nagyon érdekes Anonymusunk eme helye (u. o. XLV.): «Zuardu et Cadusa ceperunt equitare ultra *portam Wazil*, et castrum Philippi regis ceperunt.» A magyar krónikás a keresztes hadak útján lovagoltatja vitézeit. A mit a középkor *clausura*nak, a byzantinusok κλείσουρα-nak, azt a magyarok *kapu*nak nevezik vala. Innen a sok «porta Ungariae» is, a *vaskapuk* stb.

[327] Ystoria de expeditione Friderici imperatoris, edita a quodam Austriensi clerico, qui eidem interfuit, nomine Ansbertus. Fontes rerum Austriacarum. Scriptores. V. kötet. Wien, 1863.

[328] Jireček, Gesch. d. B. 233. l. Szalay, Magyarország története. I. 274., 275. ll.

[329] Responsa Nicolai Papae I. ad consulta Bulgarorum. — Acta Conciliorum et epistolae Decretales ac Constitutiones Summorum Pontificum. Parisiis, V. kötetben. A 105 feleletből a kérdések mivoltát olvassuk ki, a melyekben sok adat van a IX. századbeli bolgárságra nézve.

[330] Az oláhokra vonatkozó okleveleket, melyeket ezentúl idézek, ebből vannak véve: «Documente privitóre la Istoria Românilor 1199—1345. Culese ši insotite de note ši variante de Nic. Densusianu. Bucuresci, 1887.» Densusianu a Theiner-, Fejér-féle és újabb magyar gyűjtemények kiadásaiból szedte össze az okleveleket.

[331] Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 15. Documente II.

[332] Theiner, u. o. I. 17. Densusian III.

[333] Theiner, u. o. I. 23. Densusianu XV.

[334] Gibbon, a History of the Decline and Fall of the Roman empire-nek LX. és LXI. fejezeteiben írta meg ezen történetet a maga gyönyörű stilusával. Gibbon 1768-tól 1787-ig dolgozott nagy munkáján, melynek első kiadása Londonban jelent meg, 1776—1788. Kezemnél a «New edition» van, mely Baselben 1787—1789. jelent meg 12 kötetben. — Katona István munkájának «Historia Critica regum Hun-

gariae stirpis Arpadianae» I. kötete 1779-ben, V. kötete 1781-ben jelent meg, Gibbon már az LV., azután a XV. fejezetében hivatkozik reá. Ez Gibbonnak szemességét bizonyítja. Katonáról így ír: «by his learning, judgment and perspicuity deserves the name of a critical historian. (A LV. fejezet 18. jegyzetében.)

[335] Szalay László, Magyarország története. I. 261. Ehhez könnyebben fér az olvasó, mint Katonához, IV. 222—230.

[336] Fülöp és Ottó mint német ellenkirályok viszálykodtak, a pápa Ottó részén lévén.

[337] Ebből látjuk, hogy Imre kiskorú fiának megkoronázását sürgette a pápánál, hogy biztosítsa uralkodását András ellen.

[338] A gradói patriárkák 606-ban szakadának el az aquilejai patriárkáktól.

[339] Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 29., 30., 38. Densusiannál XXI., XXIII., XXXII.

[340] Theiner, u. o. I. 39., Densusianunál XXXIV.

[341] ἐπεὶ καὶ περὶ φιλίας στείλας πρέσβεις οὐχ ὡς βασιλεὺς φίλοις, ἀλλ᾽ ὡς ὑπηρέτης δεσπόταις προσδιαλέγεσθαι σφίσιν ἐν τοῖς πρὸς αὐτοὺς ἐπετάττετο γράμμασιν. Niketas Choniates, bonni kiadás, 808., 809. l.

[342] Georgius Akropolita, bonni kiadás, a 26. lapon. Lehet, csak az írónak reflexiója az, hogy Kalojános úgy akart volna romaios-ölőnek neveztetni, mint Basilios bolgárölőnek neveztetett. Hasonló reflexio, vagy irodalmi emlékezés lehet Akropolitánál az is, hogy Kalojános a Balduin koponyájából ivó-poharat csináltatott volna (οὗπερ, ὥς φασι, καὶ τὴν κεφαλὴν μετὰ τὴν σφαγὴν εἰς κύπελλον χρηματίσαι τῷ βαρβάρῳ), mint hajdan Krum a Nikephoros császár koponyájával tette volt. De a Σκυλοϊωάννης ragadványnév, melyet Kalojános (το τῶν Σκυθῶν γένος ἰδιοποιησάμενος καὶ κοινωνήσας αὐτοῖς συγγενείας καὶ τρόπου μετασχών) nyert, történeti lehet.

[343] Jireček, Gesch. d. Bulg. 243. l.

[344] Akropolita, bonni kiadás, 34. l. A görög író szerint hét évig tartott volna a tusa Tirnovo miatt, míg Borilas emberei belefáradván, Asan Jánoshoz pártolának. Φεύγων ἁλίσκεται ὁ Βορίλας καὶ παρὰ τοῦ Ἰωάννου τυφλοῦται.

[345] II. András Honorius pápának így jelenti 1219-ben: «Filiam nostram Commini (Komneni) Theodori Lascaris filio nostro duximus in uxorem. Eodem animo cum Azeno Bulgariae *imperatore* mediante nostra filia matrimonium celebravimus. — Theiner, Mon. Hist. Hun-

garica. I. 20. l. Densusianunál L. — Az első eljegyzést Akropolita is megemlíti: Θεόδωρος ὁ Δάσκαρις Μαρίαν τὴν δευτέραν τοῦ αὐτοῦ θυγατέρων τῷ ῥηγὶ Οὐγγρίας διερχομένῳ τὴν αὐτοῦ χῶραν ἐκ τῶν Ἱεροσολύμων εἰς κῆδος ἐπὶ τῷ υἱῷ παραδίδωσι. Bonni kiadás, 29. l.

[346] Akropolita, 45., 46. l. Φιλανθρωποτέρως περὶ τὸ ἁλωθὲν πλῆθος ὁ Ἀσὰν διατεθεὶς τοὺς πλείους τῶν στρατευμάτων, καὶ μάλιστα τοὺς χυδαιτέρους καὶ σύγκλυδας ἐλευθεροὶ καὶ ἀποπέμπει πρὸς τὰς ἑτοτῶν κώμας τε καὶ πόλεις . . . . . ἔδοξε τοῖς πᾶσι τότε καὶ θαυμαστὸς καὶ μακάριος· οὐ γὰρ ἐχρᾶτο μαχαίραις ἐν τοῖς οἰκείοις, οὐδ' ἐχραίνετο φόνοις Ῥωμαικοῖς, ὡς οἱ πρὸ αὐτοῦ τῶν Βουλγάρων. ἔνθεν τοι καὶ οὐ μόνον παρὰ Βούλγάρων, ἀλλὰ καί παρὰ Ῥωμαίων ἐφιλεῖτο καὶ ἑτέρων ἐθνῶν.

[347] Jireček, Gesch. d. Bulg. 251., 252. l.

[348] Henrik császár után sógora Courtenayi Péter következett, ki az epiroták fogságába esvén, ott meghalt. Péter után öcscse, Robert, következék 1220-ban. Ez gyáván szökött el 1228-ban, utódja Péternek fia, a gyermek II. Balduin lett. Társcsászárrá Brienne János lőn (1231—1237).

[349] Akropolita, bonni kiadás 54., 55. lapján. — Jireček, Gesch. d. Bulg. 258. lapján körülményesebben beszéli el, mint Akropolita, a szemtanú; nem tudom, hitelesen-e?

[350] Theiner, Mon. hist. Hungariae I. 140. Densusianunál CIX.

[351] Theiner, u. o. I. 157. Densusianunál CXXIII.

[352] «Circa partes Bulgariae in terra, quae Zeuren nominatur.» Nagyon homályos ez. A «partes Bulgariae» csak azt jelentheti, hogy Bulgária felé való rész. Ez üres volt azelőtt, mert a kunok hatalma alatt lévén, keresztyén nem lakott benne.

[353] Szalay László II. 35. csak röviden említi Bélának ezen nyomós levelét; a prenesti püspök által kimondott excommunicatióról, mely II. András idejében esett volna, sem szól. Katonából (V. 827., 828.) sem tetszik ki világosan, miért, mikor mondta ki az anathemát a legátus.

Béla levele olvasható Theiner, Mon. hist. Hung. I. 170., Fejér IV. 1., 111., Katona V. 819. stb., Densusianunál CXL.

[354] Akropolita, 46. l. κατέθραμε δε καὶ τῆς Μεγάλης Βλαχίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἐλβάνου κατακυριεύει καὶ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ τὰς λείας ποίει.

[355] Gibbon (Decline and Fall of the R.-E. 1789-dik évbeli baseli kiadás. XI. köt. 94.) Joinvillere, egykorú történetíróra hivatkozván,

mondja: «A dog was sacrified between the two armies, and the contracting parties tasted each other blood, as a pledge of their fidelity.»

Jó emlékeznünk a bajor püspökök panasz-levelére a morvaiak ellen, a melyben IX. János pápa előtt 899-ben ekképen mentegetődznek: «Ha arról vádolnak bennünket a szlávok, hogy a magyarokkal szerződtünk, egy *kutyára* s egyéb átkos pogány dologra esküvén nekik, semmit sem óhajtunk inkább mint ártatlanságunkat Isten és Szentséged előtt bebizonyítani.» (Magyarország Ethnographiájában, Codex Diplom. Moraviaeból).

Jó emlékeznünk az Anonymusunk V. fejezetére is, a melyben a «hét fejedelmi személy» vezérökké teszi Álmost. «Ekkor — úgymond az Anonymus — a fönt említett férfiak Álmos vezérért saját véröket pogány szokás szerint egy edénybe bocsátva, megerősíték az esküvést», tudniillik a vérnek megízlelésével. A véreresztést és ízlelést az Anonymus bizonyosan korának kúnjaitól tudván meg, azért ruházza a szerződő hét magyar fejedelemre. — A magyar «kutya» szóval való szitok is az ősrégi szertartásra való emlékezés lehet.

[356] Albericus, ed. Leibnitz. Hannover, 1698. 579. l. Jirečeknél, Gesch. d. Bulg. 207. lapján. Ezt a kiadást idézi Petričeicu Hašdeu is az «Oltenešćele» czímű munkájában (Krajovában, 1884.). A rumun író Krajovának alapítását Jónás kún királynak tulajdonítja; mert «krajova» (kralyova) annyit jelent, mint «királyi», azért azt okvetetlenül *király* alapította. Úgyde ott soha más király nem volt, csak kún: tehát bizonyosan Jónás (qui videbatur esse major in regibus Cumanorum) alapította azt. — Hašdeu elfelejti, hogy a kúnok nem laknak vala még állandó házakban, hanem csak sátrak alatt, mit a magyarországi és moldvai kúnokról tudunk; tehát Jónás kún király nem épített várat vagy várost. De IV. Béla elfoglalván Szörényt, bizonyosan várat építtetett abban, s ezt nevezte a szláv lakosság *királyi*nak. *Krajova* tehát ezen «királyi» vártól vette nevét és eredetét.

[357] A Terterijek szerepét lásd a többször idézett C. Jireček, Gesch. d. Bulg.-ban; a kúnok és más népek utódait és emlékeit pedig ugyanannak e czímű értekezésében: «Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen etc. im heutigen Bulgarien. Seperatdruck aus den Sitzungsberichten der königl. böhm. Gesellschaft d. W. Mitgetheilt am 21. Jan. 1889. Prag, 1889».

[358] Tomaschek Vilmos, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. Bécs, 1882. 58. l.

[359] Hasonló tüneményt látunk a magyar nyelvben is. A «beszéd» szó a szláv *beseda*-nak szintø azonosa. De a szláv szó körülbelől azt jelenti, a mit a latin conventus, tehát összejövetelt, társaságot. Ebben *beszéd* esik, s a magyar nyelv ilyen jelentésben vette által.

[360] Schafarik's Slawische Alterthümer. Deutsch von Moriz von Aehrenfeld, Leipzig, 1843. I. 32. és 377. l. A svéd szókat a svéd szótárak mutatják.

[361] Neuere Erscheinungen d. r. Geschichtsschreibung 87. lapján írtam, hogy a *vlach* név hihetőleg a szlávok között támadt. Bizonyosabb a gót eredet.

[362] Hurmuzaki, Documente privitóre la Istoria Romanilor. Volum. VII. 24., 25. l. Az olasz fordításban: «Al inclito tra i principi *della nazione di Mesia.*»

[363] Peter und Johannes Asên, zwei Brüder aus einem Boliarengeschlechte, Nachkommen der alten Bulgaren czaren, gebürtig aus Trnovo, der Wiege der alten Sišmaniden. Gesch. d. Bulg. 225. l. Hol vette ezt Jireček, nem mondja meg.

[364] Wem ähnliche Verhandlungen zwischen der römischen Curie und den orientalischen Herrschern auch nur oberflächlich bekannt sind, der wird wohl wissen, dass in ähnlichen Fällen Schönthuerei, Heuchelei und List die grösste Rolle spielen, da es beiden Parteien darum zu thun ist, das Verlangte zu erlangen, und seinerseits nichts, oder so wenig als möglich zu erfüllen. Pič, Ueber die Abstammung der Rumänen, Leipzig, 1880. 92. l.

[365] Pič, u. o. 86—91. ll.

[366] Niketas Choniates, bonni kiadás, 617. l. A pap «ἴδρις τῆς τῶν Βλάχων φωνῆς = a vlachok nyelvének tudója vala.

[367] Tomaschek, Zur Kunde der Haemus-Halbinsel. 43. l.

[368] A kolostorok számára tett adományokat Miklosich «Monumenta Serbica»-ból vette Pič «Ueber die Abstammung der Rumänen», az 59. lapon.

[369] Jireček, Gesch. d. Bulgaren, 135. l.

[370] A perper vagy hyperpyr (ὑπέρπυρον) különböző értékű vala. Raguzában 1372-ben a «ducatus de auro» két perpert érvén, tehát — föltéve, hogy 1285-ben is ugyanily értékű volt a perper — a négy perper annyit tett mint két «ducatus de auro». De mennyit ért a ducatus? nem tudom.

[371] Jireček K., Die Wlachen u. Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa, Prag, 1879.

[372] Petričeicu Hašden: Kuvinte den Betrăni, II. köt. 247. stb. ll. Bucuresci, 1882. «De aici ar resulta ca Romanii in secolii XII—XIII. vor fi luat o parte aprópe egalu cu Bulgarii la respandirea Bogomilismului in Europa.»

[373] Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. Wenczel Gusztáv, I. 190.

[374] Fejér IV. 1. 27. l. Densusianunál CVI.

[375] Ponori Thewrewk Emil a József főherczeg írta jeles Czigány Nyelvtanhoz hozzá tett, különben becses bővítéseiben, a czigányok vándorlásáról (a 270. lapon) csak ezt mondja: «*Az európai czigányok útját remek bizonyítással mutatja Miklosich*». Nemde helyén lett volna kiírni azt a remek bizonyítást, hogy itt is megtalálhatnók, s ne kelljen Miklosichhoz fordulni, mikor ilyen nagy apparatusú munkát forgatunk, a milyen ennek a Czigány Nyelvtannak a kiadása?!

[376] Urkundenbuch XV. 13. l. Cum nos assumpte peregrinationis debitum reddituri ultra mare in subsidium terre sancte fuissemus profecti, et ex regia sollicitudinis providentia regnum positum in pace optima et quiete commisissemus nostris fidelissimis jam dicto Archiepiscopo Joanni et aliis quibusdam, in statu, in quo nobis recidentibus fuerat gubernandum; quam plurimi nobilium regni, satellites Sathane, regiam non verenter offendere majestatem nostris dispositionibus ausa presumserunt nefario contraire, pacem perturbantes et Hungaros hostiliter affligentes. Memoratus autem Archiepiscopus, iniunctorum sibi a nobis constantissimus observator, cum eligeret mori magis, quam ipsorum malitiis consentire, ab eisdem tyrannis rebus omnibus et redditibus spoliatus, captus cum iniuria et summo dedecore extra Hungariam est eiectus; ubi pro nostra gratia libenter omnem sufferens inediam, vsque a nostrum redditum exulavit. Canonici etiam memorati plurimis ac gravissimis damnorum et iniuriarum poenis et passionibus afflicti, in sue fidelitatis proposito permanserunt.

[377] Urkundenbuch XVIII., XIX, 17—21. ll.

[378] Ez szláv szó (pristav: felügyelő, megbízott, törvényszéki szolga), s ettől lett *prisztáld* az Árpádok korában. A prisztáld sokféle tisztű: *beiktató* — mint láttuk, — az újabb korban káptalanbeli és királyi (vajdai) személyek tették meg a beiktatást; *törvényes bizonyság* a

tüzesvas- s efféle ítéletekben, végrehajtásokban stb. Neki némi törvénytudománya volt. A királyon kívül a főméltóságok és püspökök is tartottak prisztáldokat.

379 A bánnak neve *Ypochz*; nagyon idegenszerű név. Az 1234. évbeli oklevél, a melylyel II. András királyunk a szatmármegyei *Kaplyon* nevű birtokról intézkedik, *Ypoche* comes fordul elő, a kitől vette volt azt (emptam de comite *Ypoche*, Urkundenbuch, LVI. 58. l.). E két névnek hasonlósága szembetűnik.

380 Urkundenbuch, XXIII. 23. l.

381 U. o. XXIV., XXV., XXVI., XXVII. stb.

382 Salzai Hermann, látván a királynak hajthatatlanságát, a masoviai herczeg Konrád hívását fogadá el, a ki a kulmi területet ajánlotta neki tulajdonul, ha elmennének a lovagok az alsó Viszla mellékeire a vad poroszok ellen védeni meg a keresztyénséget. Ott veték meg a német lovagok a leendő porosz királyságnak alapját, s a kardos vitézekkel egyesülvén, a velünk rokon-nyelvű eszt népet is hatalmuk alá keríték. A mely vad poroszokat Sz. Bruno ment 1010 tájban megtéríteni, azoknak nemcsak megtérítésére, hanem meghódítására is a német lovagok 1226-ban vállalkozának. A Barczaságban, mai Brassómegyében levő jeles német helység *Marienburg* (magyarul Földvár), s a keleti Poroszországban híres *Marienburg* a német lovagok alapítványai.

383 Ezt I. Ulászló 1441-beli oklevele világosan ismételi.

384 Urkundenbuch, XXVIII, 28—30. ll.

385 Bela dei gratia primogenitus regis Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie, Bulgarie, Comanieque rex. (Urkundenbuch LIV. 56. l.) András tehát már 1233-ban a «Cumaniae rex» czímét is fölvette volt. Az eddigi előadásból láttuk, hogy fölségi joggal adományozta volt 1222-ben Kúnországnak keleti részét a Dunáig a lovagoknak, s abból 1225-ben ki is hajtotta ugyanazon fölségi joggal.

386 Urkundenbuch XLIX. 50. l. Érthetetlen előttem, a mit Kemény József gróf a Kurtz Magazinja 175—180. lapjai végén ír: «Dass das heutige Siebenbürgen auch einstens «Dazia» genannt wurde, ist ebenfalls bekannt. Folglich ist es erklärlich, wie und warum wenigstens ein Theil des heutigen Siebenbürgens, und insbesondere die obenberührte «Terra Blacorum» (d. i. der heutige Fogarascher District) *schon lange von der Herrschaft der Römer in Dazien, «Terra*

Bulgarorum» genannt worden ist. A rómaiak uralkodásának ideje előtt «Terra Bulgarorum» lett volna!!

[387] Muratoriusnál, Scriptores rerum Italicarum. Mediolani 1425, VI. 665. l.

[388] A bécsi krónika vagy Chronicon pictum Viennense, Mátyás Florián kiadása szerint a 212. lapon: «Rex autem Stephanus diligebat Kunos tunc temporis plus quam deceret. Quorum dux Tatar . . . cum rege morabatur. Rex autem incidit in dissenteriam. Kuni vero, qui permissionibus fuerant assueti sceleribus, nec nunc minus saeviebant in Hungaros. Hungari vero villani, cum audivissent, quod rex in mortis esset articulo, interfecerunt Kunos, qui eorum bona diripiebant. Tatar autem, dux Kunorum, conquestus est de nece suorum . . . . . Cumque vidisset rex Tatar lacrimantem ceterosque Kunos circumfusos lamentantes, quia supra modum diligebat eos, infremuit et dixit: Si sanitati restitutus fuero, pro unoquoque, quem ex nobis interfecerunt, decem interficiam. Nunc de vita mea ne desperetis, quia convalui. Et his dictis extendit manus suas in Kunos, qui praecipites irruerunt ad osculandum manus eius stb. stb.

[389] Szalay Lászlónál: Magyarország története I. 277. Arnoldus Lubecensis: «Nec defuit ibi illud perditissimum hominum genus, qui *Valvae* dicuntur».

[390] Ipolyi Arnold: A kúnok bélháromkúti, máskép apátfalvi apátsága és XIII. századbeli egyházának leírása. Az Archaeologiai Közlemények VI. k., I. füzete. Pesten, 1866. — Ha Róbert esztergomi érsek az egyházi tilalom alól nem akarja kivenni 1232-ben András királyt, míg — többi közt — a saracenusokat nem kényszerítendi, hogy szabadon ereszszenek minden megkeresztelt magyart, bolgárt, *kúnt* (sive sint Ungari, sive Bulgari, sive Cumani): ott is csak palócz-kúnt lehet érteni. Fejér, Cod. Dipl. III. Vol. II. 298. l.

[391] Katona, V. 508., 510., 532. stb. ll.

[392] «Quid vobis officit nominis mutatio, eadem manente episcopatus erga vestram nationem ratione et virtute? Nonne in ecclesia Christi D. lupum et agnum una pasci convenit? Quidni etiam Siculum cum Cumano et Olacho!» Urkundenb. XLII. 43. l.

[393] «Cum autem Tu, tanquam Catholicus princeps ad commonitionem dilecti filii J. Prenestini electi, tunc apostolice sedis legati, prestito juramento promiseris, Te omnes inobedientes Romane ecclesie in terra tua ad obediendam eidem ecclesie compulsurum, prout confecte super

hoc tue litere continebant, ac eidem viva voce promiseris, quod prefectos Walathos compelleres ad recipiendum episcopum, quem eis ecclesia ipsa concesserit, et assignare sibi de redditibus tuis, quos ab eis percipis, sufficientes redditus et honestos, sicut idem electus nobis exposuit.» Theiner, Monumenta hist. Hung. I. 131. l., Katona V. 706. stb. l., Densusian, Documente priv. la hist. Românilor, pag. 132.

394 Theiner, Monum. hist. Hung. I. 18., Fejér Cod. Diplom. III. 164., Densusian 65.

395 Theiner, Monum. hist. Hung. I. 150. stb. Fejér, IV. I. 84.

396 Theiner, I. 165. Fejér IV. I. 113. Densusian is közli.

397 Jegyezzük meg jól, hogy Venecze, Dobra vagy Debra, Hévíz 1235 tájban még katholikus lakosságú vala: tehát azokba is eme lakosság elpusztulta után ült bele az oláhság.

398 Theiner, Monum. hist. Hung. I. 138., 139. l. Densusiánnál a 138. lapon.

399 Urkundenbuch, LXI. a 65. lapon. — Densusian is közli az oklevelet, a nevezett egyházakat, jegyzetben, így hozván elő: Feldióra, Sân Petru, Hermanu, Prešmeru. A *Feldióra* tűnik fel leginkább, hogy miért nem ír Densusian Földvárt? Mert az oláh vagy rumun irodalom is a külföldi helyneveket úgy tartoznék leírni, a mint az illető országban irják. De Densusian mindenütt románosít. A hol az eredeti oklevélben «blachi», «blacci» stb. «Blachia» stb. áll, ott ő *românii*-t, *românilor*-t ír az oklevelek tartalmában.

400 Kubinyi, Monumenta Hungariae Historica. I. 38., 39. — Densusiánnál is a 247., 248. lapokon.

401 Pray, Dissertationes, 138. lapon. Lehoczky Tivadar (Beregvármegye monographiája. I. Ungvárott, 1881., a 133. lapján) azt írja, hogy a 1233-beli oklevélben, melyet II. András a beregi erdőben (in silva, quae nominatur Bereg) adott ki, s annak ismétléseiben *Lukács szörényi bán* fordulna elő mint esküvő vagy tárnok, Fejér, Cod. Dipl. III. Vol. II. 319., 326., 376. lapjaira hivatkozván. De én ott Lukácsot, a szörényi bánt nem találom.

402 A legrégibb nyelvemlékben olvassuk: «S vimaggue scen *achscin* Mariát». Ma is megvan *Asszonynépe* Alsó-Fejérben.

403 Az 1176. és 1197. évbeli okleveleket lásd az Urkundenbuchban.

404 Rogerius olasz ember, Jakab prenesti püspök legátussal jött Magyarországra. IX. Gergely «Electo Praenestino apostolicae sedis

legato» írván 1235-ben levelet, abban elmondja, hogy «dilectus filius *Rogerius*, *capellanus tuus*» igen jól tudósította őt, a pápát, András király személyes viszonyairól. Ebből is látjuk, hogy Rogeriusnak módja és alkalma volt megismerkednie a királyi családdal és bajaival. A nagy befolyású prenesti püspök a káplánját nagyváradi kanonokká tette, mielőtt Rómába visszahívatott. Rogerius tehát az 1239—1242. évbeli történeteket vizsgaszemmel nézte, sőt maga is a tatárjárás keserveit tapasztalta. Mindezt leírván, «Epistola» czím alatt küldé el a *prenesti* püspök volt patronusának. «Epistola magistri Rogerii in *Miserabile Carmen* super destructione Hungariae per Tartaros facta editum, ad Reverendum dominum J. Praenestiensis ecclesiae episcopum, feliciter incipit.» A kiadók, még Mátyás Flórián is (Chronica Minora, Budapestini, 1885.), így írták: «ad Reverendum dominum *Joannem Pestheniensis* ecclesiae episcopum». Szabó Károly a fordításában is így írja: «János úrhoz, a *pesti egyház püspökéhez*». S minthogy pesti püspökség nem volt, Rogerius e szavait úgy fejthetjük meg «Desericii historia episcopatus Dioecesis et civitatis Vaciensis» 50—53. l. szerint — úgymond Szabó — hogy János váczi püspök a földig lerombolt Vácz városában nem székelhetvén, Pestre tette által székhelyét. Úgyde a mostani Pestnek régi városa hasonlóképen és még jobban elpusztult, a «castrum novum Pestiense» a Duna jobb partján pedig csak a tatárjárás után épült meg. Azután tudva van, hogy a püspökség neve nem változik a püspöknek ideiglenes lakása szerint. Wolff O. a «Geschichte der Mongolen u. Tataren» Breslau, 1872 154. lapon mutatta meg, hogy nem *Pestheniensist*, hanem *Prenesteniensist* kell olvasni. A volt magyarországi legatust érdekelte az ország sorsa. III. Innocentius pápa 1243-ban «Rogerium capellanum episcopi Praenestini» Nagyváradról Sopronba tette által.

[405] Mika Sándor küldötte a Századok szerkesztőségének a párisi Bibliothèque Nationale kézirattárából. Közölte azt Wattenbach a «Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde» czímű folyóiratában (1878). Lásd a Századok 1882. folyamának 431., 432. lapjait.

[406] Aristaldum comitem villae. A comes németül «graf»; ma is a Noszna-vidék falusi biráit «*grev*»-eknek nevezik.

[407] Ma *Tamásda* falu, magyar (református) és oláh lakossággal.

[408] *Agya* magyar falu Aradmegyében, az úgynevezett Erdőháton, Tamásdától délre egy mélyföldnyi távolságban. Szabó Károly, 37. l.

409 A *baliv* olasz szó (nem tatár, mint Szabó Károly gondolta; Rogerius mesternek Siralmas Éneke. Magyar fordításban. Pest, 1861. 41. l.). A szó a görög bajulusból való, s elöljárót jelent a görögben és olaszban. Konstantinápolyban az idegen kereskedők elöljárója is *balivo* volt. A johannita-lovagrend által Európa delén és nyugatán vált ismeretessé a szó; a johannita káptalannak nyolcz tagja *Ballivi Conventuales* valának. A szó a francziában *bailli*; az első franczia nemzeti gyűlésnek (1789) «*Bailly* Jean Sylvain»-nek neve a magyar *bíró*nak felel meg, midőn tulajdonnév. Angolban «bailiff» stb. — A tatárok Oroszországban ismerkedtek meg a *kńaz, kenéz* névvel; jelentését Rogerius helyesen az olasz *balivo* szóval fejezte ki.

410 «Ebből az tetszik ki, hogy Rogerius, midőn e munkáját írta, a Duna jobb oldalán, hihetőleg már mint spalatói érsek Dalmátországban lakott», írja Szabó K. a 48. lapnak második jegyzetében. Talán hihetőbb, hogy Sopronban írta, a hová 1243-ban tétetett által. Mert más országból, teszem, Dalmácziából tekintve, Rogerius nem írhatta volna: «a Dunán innen a föld nem volt oly fenekestül földúlva», de Sopronban nagyon természetes vala így írnia.

411 *Frata* (Magyar-Fráta) falu Kolozsmegyében, Gyulafehérvártól észak-keletre csakugyan mintegy tíz mélyföldnyire van.

412 Urkundenbuch, LXI. 65. l.

413 U. o. LXIII. 66. l.

414 Scardona, szlávul Skradin, Dalmát tengermelléki város, a Kreka folyó jobb oldalán.

415 A nevezetes oklevelet először Pray, «Dissertationes historico-criticae etc. Vindobonae 1774.» adta ki a 134—136. lapokon. Azután Theiner is «Monumenta Hist. Hung.» Tom. I. 108. lapon. Kalužniacki tanár (Miklosich Fer. Über die Wanderungen der Rumänen, Wien, 1879. 39. l.) írja: «Im Jahre 1247 .... erscheinen die hierselbst wohnhaften Walachen bereits *politisch organisirt*, und es werden in der bezüglichen Urkunde von der Obedienz des Ordens ausdrücklich die Gebiete des walachischen Wojewoden Szeneslaus im Osten der Aluta und das Gebiet des Knäsen Lynioy im Westen der Aluta ausgenommen.» — A *politikai organisatio* nem más lehet vala, mint bármely kenézségé, mint látni fogjuk. Függetlenségről pedig álmodni sem lehet, a király magának tartván meg mindent, a mit nem adott a rendnek. De még ettől sem függetlenek, mert a tőlük való jövedelemnek fele azé, a másik fele meg a királyé (praeterquam de terra

Seneslai antedicta, de qua tantum medietatem redituum et utilitatum ostinebit domus, t. i. a rend). Továbbá hadakozni is tartoztak a rendnek vezérlése alatt.

[416] Nemcsak a lehető okleveles történeti valóságot, hanem a szándékos és szándéktalan történet-hamisításokat is feladatom, legalább némi részben, ismertetni az olvasóval. Itt megmutatom mint adja elő báró Hurmuzaki IV. Béla adomány-levelét (a «Fragmente zur Geschichte der Rumänen» I. Band. Bukarest, 1878. 181. lapján):

«In Anbetracht des Bedürfnisses der Wehrhaftmachung des Reiches nach aussen gegen die andringenden Tataren und Bulgaren, wie auch in Hinblick auf eine raschere und stärkere Verbreitung der königlichen Macht an den Grenzen des Reiches, nahm Bela IV. im Jahre 1247 die Ritter des Johanniter-Ordens *in Siebenbürgen* (! ?) auf, verlieh ihnen mittelst goldener, vom Papst Innocenz IV. bestättigter Bulle das Zeuriner (Severiner) Gebiet, nebst den Kenesaten (Bezirkslehen) bis zum Aluta-Fluss, ebenso ganz Kumanien, jedoch *mit Ausnahme der Walachei* (! ?) zum Aufenthalte, zur Nutzniessung und Befehligung durch 25 Jahre. Das von Wlachen bewohnte günstig gesinnte Kenesat des Voevoden Lynioy *blieb unberührt*, und fortan in ungestörten Besitze der Ureinwohner (?); eben so wenig erstreckte sich die Verleihung auf das Gebiet des Vlachen-Voievoden Seneslaus, welches ihm und seiner Nation unverkümmert belassen wurde. *In Siebenbürgen theilten die Johanniten das Einkommen des Landes mit dem König zur gleicher Hälfte;* in Kumanien bezogen sie es ganz und ausschliesslich für sich; vom vlachischen Voievodate des Seneslaus gebührte ihnen gleichfalls nur die Hälfte.» — A «historia testis veritatis», úgy látszik, nem Hurmuzaki bárónak jelszava.

Hát mit mondjon az ember ahhoz, a mit egy másik rumun historikus beszél? «1148 war Siebenbürgen ganz von Romänen besetzt... Um das Jahr 1170 bis 1173 bewohnten die Kumanen im Verein mit ihren Stammesverwandten, den *Uzen,* alten *Ausoniern* (!?) die später Klein-Kumanien benannte Region zwischen der Theiss und Donau...» «König Béla IV. steht in engster Verbindung mit dem Kumanenvolke; er stellte sich an ihre Spitze und proclamirte sich als König der Kumanen. *Seine Neigung für sie, sein Vertrauen in ihre Eigenschaft und Kraft bewog ihn die kumanische-orthodoxe (griechische) Religion anzunemen* u. s. w.» Manin «Hist., krit. und ethnogr.

Studien zur Geschichtsforschung über die Romänen.» 2. Aufl. Leipzig, Karl Fr. Pfau, 1885. 16., 17. ll.

[417] Theiner, Monum. historiam Hung. illustrantia, Romae, 1859. Tom. I. pag. 210.

[418] Pray, Dissertationes hist. criticae. 138. lap *l*) jegyzetében.

[419] U. o. 137. l. «Bulgarorum devicit exercitum, ablatis spoliis et praedis, quibus iidem Bulgari fuerunt ornati, de quibus etiam quosdam in ripa Danubii suspendi fecit in patibulo . . . ipsum Banatum nostrae restituit maiestati.»

[420] Fejér IV. 3., 54. — Jireček, Gesch. d. Bulgaren 271. l.

[421] Katona, Historia Critica VI. 392., 393. «Item decimam partem de urburis, proventibus regiae Majestatis percipiet archiepiscopus Strigoniensis per totam Hungariam. Item similiter decimam partem percipiet idem archiepiscopus ante omnia de fructibus camerarum, pro quantacunque poterunt locari... Item similiter de pecudibus et pecoribus exigendis ab Olachis et Siculis idem archiepiscopus percipiet decimam partem.»

[422] Urkundenbuch, LXVIII. 70. l.

[423] «Gravis belli, quod adversum Belam et natum eiusdem Stephanum, Vngariae reges illustres, et Danielem regem Russiae et filios eius, et ceteros Ruthenos et Tartaros qui in auxilium venerant, et Boleslaum Cracouiensem et Loskonem iuvenem Lusatiae duces, et innumeram multitudinem inhumanorum hominum Cumanorum, Vngarorum et diuersorum Sclavorum, Siculorum quoque et Valachorum, Bezzenniorum, schismaticorum etiam, vtpote Graecorum, Bulgarorum, Rasiensium et Bosnensium haereticorum, auctore Deo gessimus et victoriae nobis datae celitus.» Fejér IV. 3., 15—18. l.

[424] Quandam terram seu villam nostram reginalem Ragald vocatam in comitatu Zotmar existentem, sitam juxta Eer, quae quidem terra jobagionis castri de Zotmar sine haerede decedentis fuisse dicitur, et per dominam reginam socram nostram ... jure successorio ad manum nostram devolutam. Fejér VI. 2., 391. s k. ll.

[425] Cum sufficienti apparatu et populis nostris de Zalasd, Rhuda, Rhohozd et aliis appertinentiis euisdem castri de *Hunod* sine mora levandis ad nos nostrosque festinanter per partes finitimas properare debeas, apparatibus bellicis super totidem *cochy* jugalibus vehendis et bene *vasatis* impositis. Caveas tamen, ne inimicorum nostrorum sint spolia. — Fejér, VII. 4., 134. l. Ebben a levélben két magyar

köz-szó fordul elő, *kocsi* és *vasalni*, mely utóbbiból István íródeákja «vasare» = vasalni korcs latin szót csinált, előtte a magyar «vasalt» annyi lévén, mint a korcs-latin «vasatus». Máskülönben is érdekes a levél. *Hunyad várnak* porkolábja tűnik elő benne s a várhoz tartozó néhány helység neve.

[426] Fejér, VII. 3., 407—410. U. o. VII. 5., 587. l.

[427] Urkundenbuch XCV. 93. l.

[428] Kubinyi, Monum. Hung. hist. I. 41—42. l.

[429] Monumenta H. H. Diplom. XIII. 196—200. l.

[430] Fejér IV. 3., 525. l.

[431] Monum. H. H. Dipl. XXII. 6—10. l.

[432] U. o. XXII. 12—14. A helység neve, melynél a derék ütközet esett, *Ilsa-zig*nek, *Ilsua-zeg*nek van írva. Nyilván *Ilsva* folyóról való név.

[433] Urkundenbuch LXXIV. 75. l.

[434] U. o. LXXXI. 81. l.

[435] U. o. LXXXIII. 83. l.

[436] U. o. XC. 89. l.

[437] U. o. XCVIII. 95. l.

[438] U. o. 96. l.

[439] Quum nos in aetate puerili post obitum carissimi patris nostri regnare coepissemus, Lythen voyvoda, una cum fratribus suis per suam infidelitatem *aliquam partem de regno nostro ultra Alpes existentem pro se occuparat*, et proventus illius partis nobis pertinentes, nullis admonitionibus, reddere curabat, saepe dictum Georgium contra ipsum misimus, qui cum summo fidelitatis opere circum pugnando cum eodem ipsum interfecit, et fratrem suum, nomine Barbath, captivavit, et nobis adduxit; super quo nos non modicum quantitatem pecuniae fecimus extorquere. Et sic per eisdem partibus nobis fuit restauratum. — Wagner, Diplom. Sárosból, Katona, Hist. Critica VI. 911—916. Az idézett rész a 913. lapon.

[440] Urkundenbuch CIII. 100. l.

[441] U. o. CXIV. 111. l.

[442] Szabó Károly, Kún László 36. l. A «Magyar Történeti Életrajzok», Budapest, 1886.

[443] Monumenta Vaticana Hungarica: Acta legationis Cardinalis Gentilis. Budapest, 1883. 207., 208. ll.

[444] Datum Budae in quindenis Pentecostes, in convocatione domini

regis Hungariae generali. Év nélkül. De Szabó K. helyesen megmutatja, hogy nem 1291-ben — mi nagyon késő is lett volna —, hanem 1277-ben történt az excommunicatio.

445 Urkundenbuch CXIX. 115. l.

446 U. o. CXVII. 113. l.

447 U. o. CLVI. 152. l. Tychen Sent Martun (Tycheu = Dicső) 1278. oklev. 114.

448 «Finibus Tartarorum, quos nemo praedecessorum nostrorum peragravit, ultra Alpes accessimus», dicsekszik László.

449 Schlözer, Geschichte von Littauen, Kurland und Liefland. Halle, 1785. 93 l. — Engel Chr. Geschichte des ungr Reichs. Neue wohlfeile Ausgabe. I. Wien, 1834. 429—430. l. — Szalay László, Magyar történetek II. 413. Magyarország királyainak származási táblái IV-kén V. Istvánról mondja, hogy a megnevezett gyermekein kívül némely írók szerint még két fia: Salamon és Kálmán, meg egy lánya *Anna* volt, Andronicus ifjabb keleti császárnak hitvese. Világosabb: *idősbik Andronicus hitvese.* Pachymeres (bonni kiadás II. 87 l.) írja, hogy (idősbik) Andronikosnak *a magyar Annától* két fia lett, Michael és Konstantinos. Amazt mint leendő utódot a császári méltóságban, ezt despotának, despotai méltóságban nevelte. Ὁ μέντοι γε βασιλεὺς υἱοῦς ἔχων ἐξ Ἄννης τῆς ἐξ Οὔγγρων δύο, Μιχαὴλ καὶ Κωνσταντῖνον, τὸν μὲν βασιλικῶς ἀνῆγε καὶ ὡς τῆς βασιλείας διάδοχον ἐθεράπευε, τὸν δὲ Κωνσταντῖνον εἰς δεσπότην ἔτρεφε. Tehát idősb Andronikos (1273—1332) volt III. (IV.) Lászlónk süve, nem ifjabb Andronikos (1282—1341).

450 Jelesebbek ezen czikkek: (Art. 40.) Si quis nobilium vel Saxonum praefatorum possessiones suas pro suis excessibus et maleficiis amittere debeat vel contingat: cognati sui ac propinqui possessionem ipsam redimere habeant facultatem. Ne in possessionibus propriis et avitis extraneum doleant possessorem.

(Art. 41.) Item volumus, quod vajuoda Transsylvanus super nobiles seu Saxones memoratos partis Transsylvaniae, et banus totius Sclavonie super nobiles partis Dravanae nullatenus descendere possint, nec ipsos in aliquo indebite gravare.

451 Urkundenbuch CLXX. 164. l.

452 U. o. CXCII. 185. l.

453 Már volt és még únos-untig lesz alkalmunk látni, hogy a rumun historikusok milyen könnyen értenek mást a forrásokból, mint

a mi azokban világosan ki van fejezve. Densusian a «Documente privitóre la Istoria Românilor 1199—1345» 522. lapján közölvén III. Andrásnak szóban levő oklevelét, azt ilyen «rubrum»-mal ismerteti: «Andreiu III. regele Ungarici confirma privilegiulu *Româniloru* din communele Filesci ši Feleindu (?) in Transilvania, ca să fie scutiţi de dišma viteloru ši de ori-če alte imposite.» Azaz: «III. András Magyarország királya a Fylesd és Enud községekbeli *românok* privilegiumát erősíti meg, hogy mentek legyenek nyájaiktól adandó dézsmától és minden egyéb rovástól.» Az olvasó bizonyosan értvén az oklevelet, abból kell, hogy azt olvassa ki, hogy a király a *káptalannak privilegiumát, nem az oláhokét*, erősíti meg. S miben áll a káptalannak privilegiuma? Abban, hogy nem tartozik visszaadni a 60 oláh háznépet, s hogy azt az adót sem tartozik az oláhoktól megadni a királynak, melylyel különben köteles volna! — Azt a históriai botlást nem tekintve, mely az 1293. évbeli oláhokat «român»-oknak nevezi — mert akkor ismeretlen vala ez az elnevezés — nemcsak *dézsmát,* hanem *ötvenedet*, *tizedet* és egyéb tartozást említ az oklevél.

454 Akkor t. i. a német császár és magyar király serege elfoglalva tartja vala Kis-Oláhországot.

455 Teutsch G. D., Geschichte d. Siebenb. Sachsen. Zweite Aufl. I. Leipzig, 1874. 94. l.

456 Szalay László (Magyarország története II. 132. l.) írja, hogy Ottó a vajda leányát kérte volna hitvesül. Teutsch G. D. az idézett helyen tudja, hogy László vajda maga ajánlotta leányát hitvesül Ottónak, s 10,000 fegyverest kelengyéül. — Ezt én politikailag és lélektanilag valónak nem tartom. A nagyravágyó László, mint a királynak ipja, minden kivánságát teljesíthette volna. Mert arra, hogy maga legyen király, csakugyan nem gondolhatott, tudván, hogy a magyar oligarchák igenis az uralkodóházzal való rokont fogadnak el királynak, de mást nem.

László vajda bizonyosan szivesebben adta volna leányát magyar királynak, mintsem István szerb király fiának, a mely szándékáért Gentilis pápai követ 1309-ben excommunicálta. Gentilis ezt írja: «Ad notitiam nostram olim, dum adhuc Zagrabiae moraremur, ante nostrum adventum Budam, veridica relatione perlata, quod inter nobilem virum Ladislaum Waywodam Transilvanum et dominum Stephanum regem Serviae tractatus habitus fuerat de filia ipsius Ladislai, catholica quidem et excatholicis orta parentibus . . . filio regis eiusdem a prae-

fatae fidei devianti rectitudine matrimonialiter copulanda.» A követ többször levelek által intette meg Lászlót, ne merje azt tenni, míglen a szerb királyi ház katholikussá nem lesz; tilalmat is mond ki katholikus és nem katholikus közti házasságra. Theiner, Mon. hist. Hung. I. 823. Fejérnél VIII. 5. 64. — Szalay László nem igen hiheti László vajdának eme szándékát, mert «Thuróczi igen rövid érintéséből nem deríthető fel». Thuróczi a bécsi krónikát írja ki, ezt mondván: (Gentilis) Ladislaum waywodam Transilvanum speciali excommunicatione feriens, eo quod coronam regni, quam ab Ottone duce, dum eum captivaverat, receperat, indebite detinebat; et quia filiam suam, idem Ladislaus, *tradiderat* filio Stephani regis Serviae schismatico in uxorem. — Az oklevélből tudjuk meg, hogy csak házassági igéret, nem valóságos házasság történt. Szalay a vajdát *Apor* Lászlónak nevezi; Szilágyi Sándor, Erdélyország története I. részének 86. lapján helytelennek bizonyítja eme nevezést.

[457] Theiner, Monum. hist. Hung. I. 415. l.

[458] Fejér VII. I. 389. l.

[459] Universitas Cibiniensis, tanquam rebelles sanctae Romanae ecclesiae, domini legati (Gentilis) et domini Caroli, regis Ungariae nituntur introducere in regnum Ungariae Ottonem de Bavaria, et ipsum in principio induxerunt, et inimicantur eidem ecclesiae et capitulo, quia dicunt ipsum Ottonem captum fuisse consilio et auxilio episcopi et capituli Transilvani. — Monumenta Vaticana Hungariae: Acta legationis Cardinalis Gentilis. Budapest, 1883. 207., 208. l.

[460] Densusian 575. l.

[461] Anjoukori okmánytár II. 154. l.

[462] Comes Hennengus de villa Petri erecto vexillo, congregata multitudine Saxonum, tanquam primipilarius ipsorum, universos Cumanos ipsius domini nostri regis in adjutorium nostri per ipsum dominum regem nostrum transmissos investigasset et dimicasset cum eisdem . . . et iidem Comani victoriam contra ipsos Saxones obtinuissent, et praedictus Comes Hennengus in eadem pugna exestitisset gladio peremtus. Fejér VIII. 2., 648. l.

[463] A szászsebesi meg a szászvárosi esperességek rovását az «Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos»-ból vettem. Külön lenyomat az Archiv d. V. für siebenbürgische Landeskunde XV. kötetéből. Hermanstadt, 1879.

[464] Archäologische Streifzüge von Friedrich u. Heinrich Müller.

(Aus d. Archiv des Vereins für siebenb. Landeskunde. Band XVI. d. n. Folge. Heft 2.)

[465] Dr. Sólyom-Fekete Ferencz ezt írja a hunyadmegyei tört. és régészeti társulat Évkönyvében (1882. az 56. lapon): «E várakat teljes bizonyossággal kinyomoznom még nem sikerült. *Maros-Illye, Déva, Hunyad, Hátszeg* és a régi *Város* a Maros folyó balpartján. Hogy a jobbparton Gyógy, Arany és Solymos községekben vagy ezek környékén szintén kellett lenni királyváraknak és azok szolgálatára rendelt tömeges magyar lakosságnak, azt a helynevek tősgyökeres hangzása, melyet a később odatelepült oláh lakosság sem birt teljesen elferdíteni, mutatja. Ott vannak az említetteken kívül: Nagy-ág, Veremága (mai oláhos kiejtés szerint Vormága), Haró, Kéménd, Bánpatak, Folt, Rápolt, Bábolna, Homoród, Almás, Renget, Tekerő, Balso; ott van továbbá Csökmő, mint valószinűleg a mostani Csigmót nevezi Mátyás királyunk oklevele, a melyben Thewrek falu adományozása is foglaltatik. Mi azért érdekes, mert a török nyelven völgyszorost jelentő Csigmó, magyarosan Csökmő mellett jött elé Török (falu) is.» — A régi «Város»-t, azt hiszem, nem lehet a hunyadmegyei hét várhoz számítani, mert már az 1224. évbeli *Andreaneum* a szászok földjéhez tartozónak mutatja.

[466] Erre nézve lásd Archiv d. Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. V. Band. 238. l.

[467] A négy oklevelet (1295., 1302., 1380., 1360.) dr. Sólyom-Fekete Ferencz ásta ki a homályból s közlötte a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvében, Budapest, 1882. 64. s k. ll.

[468] Theiner, Mon. ad hist. Hung. I. 519. l.

[469] Fejér VI. 2., 313. l. — Theiner, I. 388. l.

[470] Anjoukori okmánytár II. 124. l.

[471] Urkundenbuch zur Gesch. Siebenbürgens 56. l.

[472] Fejér XI. 480. l., Densusian 579. l.

[473] Anjoukori okmánytár II. 39. l.

[474] Fejér XI. 469. l.

[475] U. a. VIII. 2., 278. l.

[476] Szabó Károly, Székely oklevéltár I. 18. l.

[477] Urkundenbuch 147., 167. l. Az elősorolt helynevek ma így hangzanak: Felvincz, Örményes, Hidas, Mészkő (?), Dombró, Mohács, Kercsed, Bágyon, Kövend, Várfalva (a Tordavár romjai alatt), Csegez, —, —, —, —, —, Inakfalva (?), —, —, Kocsárd, —, Föld-

vár, —, Toroczkó, Csákó, —, —. Szabó Károly, Székely oklevéltár. I. 21. l.

[478] Szabó K., Székely oklevéltár I. 35.

[479] Anjoukori oklevéltár II. 235. l. Densusiannál is. 598 l.

[480] Archiv d. Vereins f. sieb. Landeskunde. N. f. IV. 259. l. — Densusiannál is az 577. l.

[481] Ezen mesék eloszlatására jeles szolgálatot tesznek a Századok 1889. évbeli októberi füzetében megjelent nagybecsű czikkek, névszerint: 1. *Máramarosmegye általános történelméből. A XII. és XIII. század.* Szilágyi Istvántól. 2. *Máramarosmegye és az oláhság a XV. században.* Dr. Csánki Dezsőtől. 3. *Tanulmány máramarosi oklevelekből.* Dr. Mihályi Jánostól. Ezek és még több czikkek iratását a M. Történelmi Társulatnak Máramaros-Szigeten és Nagy-Bányán 1889. augusztus végén tartott vidéki nagygyűlése indította meg.

[482] Szilágyi István az előbb megnevezett értekezésében.

[483] U. o.

[484] Dr. Csánki Dezső megemlített értekezésében. a Századok 1889. októberi füzetének 38. lapján.

[485] Urkundenbuch zur Gesch. Siebenbürgens, 208. l.

[486] Fejér VIII. 3., 353. l.

[487] Dr. Mihályi János, a «Máramarosi oklevelekről» czímű értekezésben, a Századok 1889. évfolyam VIII. füzetének 63. lapján. Szilágyi István barátom 1885. június 7-kén ezt írá nekem: «Én a magam dolgában még nem haladtam annyira, hogy a kenézségekre keríthettem volna a sort. Hanem a mint a levelet vettem, neki fogtam okleveleim átnézéséhez, s ennek eredménye gyanánt jelentem, hogy már két darab van, t. i. *adománylevél*, melyekben kenézség adományoztatik. Mindkettő egész terjedelemben 1326-ból.»

[488] Fejér VIII. 6., 91. l.; VIII. 7., 196. l.; Densusian 596. l.

[489] Pesty Frigyes, Krassó vármegye története III. 5. l.

[490] U. o. 35. l.

[491] U. o. 10. l.

[492] Jakab Elek, Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetében 38. l.

[493] Pray, a Dissertatioinak 138., 139. lapjain, *l)* jegyzet alatt sorolja elő a szörényi bánokat, a mint kiszedhette az oklevelekből. Nála az első bán *Lőrincz* 1249-ben, s utolsó Zapolyai János «simul Vayvoda Transsilvaniae» 1514-ben. Praynak báni névsorát ki lehet most egészíteni, mert azóta számtalan oklevél került napfényre, melyeket Pray

nem ismert vala. Meg is tette Pesty Frigyes nagy munkája: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. Budapest, 1878. I—III. köt. De Pray nem tekintette a XIII. századbeli, meg a XV., XVI. századbeli Szörénységnek nagy különbségét. Amaz keleten az Oltig terjedett; ez már a XV. században nyugatra húzódott, de még Hunyadi idejében Szörény vár hozzátartozott. Zápolyai János idejében Szörény birtoka már kétséges vala. — Hasonló név-költözést mutat a mai Horvátország, vagyis Zágráb-, Varasd- és Kőrösmegyék, melyek Tótországnak voltak részei. De a tulajdonképi Horvátországot a Száván túl a törökök elfoglalván, a név a három megnevezett megyére költözött által. Efféle név-költözés sok zavart okoz, mit nyomban látunk.

A szörényi bánokra Densusian is figyelmet fordít a gyakran idézett «*Documente privitóre la istoria Românilorù*» 353. lapján. A szörényi bánság, úgymond, a középkor vége felé *nyolcz oláh kerületre* (districtus Olachales) volt felosztva, hivatkozván Pesty Frigyes «A szörényi bánság» czímű munkájára (I. 27.). Úgyde a nyolcz kerület a következő: *Lugos*, *Sebes* (Karán-Sebes), *Miháld*, *Halmos*, *Krassó-fő*, *Borza-fő*, *Komját* és *Illyéd*, mind Krassómegyébe valók. Densusian elhallgatja a kerületek neveit, s azzal ejti tévedésbe a rumun, franczia és német olvasókat. A ki későbbi századok eseményeit és viszonyait előbbi századokra ruházza, az okvetetlenül meghamisítja a történelmet.

494 Anjoukori okmánytár I. 263., 264. l.

495 Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonatai (1202—1540), Szabó Károlytól a Történelmi Tár 1889. évi folyama 526. lapján. Sz. K. évesen írja: «Béla, *Tót-*, Horvát- és Dalmátország herczege». Csak Horvát-Dalmátország herczege.

496 Fejér, Codex Dipl. VIII. 7., 153. l.

497 Anjoukori okmánytár II. 150. l. — Densusiannál is.

498 *Engel,* Geschichte d. Walachey, 149. l. *Baszarab Mihálynak* tartja, ki 1314—1333-ig uralkodott volna. *Hurmuzaki*, Fragmente zur Geschichte der Rumänen, I. 191. l. «Der Woiewode *Michail* Bassaraba (1314—1333), Radu Negru's Nachfolger. . . . . Der König eröffnete an der Spitze eines mächtigen Heeres bereits im Jahre 1323 . . . . ohne ausreichenden Grund die Feindseligkeiten wider die Walachei. Diploma regis Caroli Roberti de Wissegrad, 2 Jan. 1323.» Hol található ezen oklevél, Hurmuzaki nem mondja meg. Az általam idézett 1324. évbeli oklevélből nem az tetszik ki, hogy Károly király már 1323-ban hadakozott volna Baszarab ellen. — *Jireček,* Geschichte d.

Bulgaren 290. lapján Baszarab *Ivanko*nak írja, hivatkozván egy szerb forrásra, mely szerint ez az Ivanko «Sándor czárnak» apósa volt. — *Densusian* az említett jegyzetében a szörényi bánokról szólván, *Sándor*nak nevezi, a ki ellen Károly király 1330-ban hadakozott. «Resbelele lui Carolu Robertu cu *Alexandru* Basarabu la 1330.» Így nevezi János küküllői főesperes is. Lásd alább.

499 Ὁ δὲ (Mihály bödöni s majdan Trnovoban is uralkodó) τὴν τε ἰδίαν στρατίαν συναγάγὼν καὶ ἐξ Οὐγγροβλάχων κατὰ συμμαχίαν οὐκ ὀλίγην, ἔτι δε καὶ Σκυθικὴν παραλαβών. Cantakuzenus, bonni kiadásban I. 175. — Hadd említsem meg előre, hogy 1881. május 10/22. meg 11/23-án az oláhországi érsek, mint «ungro-vlachiai primás» koronázá meg Karol első «ruméniai» királyt.

500 Cum exercitum nostrum, regio edicto convocatum, movissemus, et quaedam confinia regni nostri, quae in terra Transalpina per *Basarab filium Thocomery* scismaticum, in nostrum et sacrae coronae non modicum derogamen detinebantur: idem *Basarab infidelis Olacus noster*, magligno inductus consilio . . . . veszedelmes helyen megtámadta, ubi non paucorum regni nostri nobilium, merae fidelitatis ferrore praefulgentium capita necis periculum subierunt. Fejér, Cod. Dipl. VIII. 3., 623.

501 Pesty Frigyes, Krassó vármegye története. III. kötet. Oklevéltár 32—42. l.

502 Cum nos anno Domini M°CCC°XXX° ad visitandam terram nostram Transalpinam cum quadam particulari gente nostra accessissimus, et eam pacifice perambulassemus: in exitu nostro abinde Basaras (sic) infidelis noster Transalpinus, praeconcepta infidelitatis nequitia, sub fictae pacis astutia in quodam loco nemoroso et silvoso, indaginumque densitate firmato, *quandam particulam gentis nostrae* hostiliter invasisset: in cuius invasionis hostilis insultu magister Endre Albensis ecclesiae praepositus, aulae nostrae vicecancellarius, bonae memoriae, suam vitam nostrumque sigillum perdidisset; nos tamen novum sigillum pro nobis fecimus reperari etc. Anjoukori oklevéltár II. 625. l.

503 Praesertim siquidem consideratione specialis et perpetuae memoriae commendabilis servitii dicti magistri Thomae, quod nobis in terra Transalpina, ubi per Bazarab olacum et filios eiusdem dictam terram nostram Transalpinam in praejudicium sacri diadematis regii et nostrum infideliter detinentes, et *validae genti nostrae,* ibidem

nobiscum habitae hostilis insultus semel et secundario in quibusdam locis districtis et silvosis, indaginibusque firmis stipatis saevissime obviant, semper juxta latus nostrum etc. — Anjoukori oklevéltár III. 174. l. — Fejér, VIII. 4., 57. l.

504 Fejér, VIII. 3., 768. l.

505 Chronicon pictum Vindobonense. Florianus M. kiadása szerint, Pécsett, 1883. 244. l.

506 Jakab Elek, Kolozsvári oklevéltár I. 41. l.

507 Densusian, 626. l.

508 Anjoukori oklevéltár IV. 143. Densusian is közli a 669. lapon, ilyen rubrummal: «Mai multe comune cu dreptu românescu (villae olakales) in districtulu Valcău din comitatulu Crasnei.» Azaz: Sok rumun jogú község (villae olakales) Valkó kerületben, Krasznamegyében. Mintha a «villa olacalis» *rumun jogú falvat* jelentene. A várhoz tartozó, de oláh lakosságú falu az.

509 Fejér, VIII. 3., 241. l.

510 U. o., 3., 635. l.

511 Theiner, Monum. hist. Hung. I. 513. l.

512 U. o., I. 513. l.

513 Pachymeres, bonni kiadás. 1835. II. 106., 107. lapján. Ez oláhok eme szomorú története szülte — hogyan? nem tudom — azt a mesét, melyet előadtam, mely szerint III. (IV.) Lajos királyunk segítséget kért volna süvétől, Andronikustól, a tatárok ellen, s ez el is küldte volna az oláhokat Erdélybe egy áruló levéllel stb., stb. Andronikus akarva sem küldhetett volna segítséget Lajosnak, maga is tehetetlen lévén. Azután ha elküldhette volna az oláhokat Lajosnak segítségül a tatárok ellen, bizonyosan otthon is azok ellen használhatja vala. De hát a mese mese.

514 Joannis Cantacuseni imperatoris historiarum libri IV. Bonnae. 1828—1832. III. libr. 320., IV. libr. 94., I. libr. 175.

A két Vlachia a XIV. és XV. században, a török uralkodás előtt, tulajdonképen *Romaeo-Vlachia* a görög császár birodalmában és *Ungro-Vlachia* a magyar korona birodalmában. Az oláhok vagy rumunok se Erdélynek, se Havaselföldnek számára nem teremtettek neveket; mint beköltözők a volt neveket fogadták el. Mert a *Vlachia*, *Oláh* nevezet sem származik tőlök. A *román* név pedig a XV., XVI., XVII. századokban épen Oláh- és Moldovaországokban *földhöz kötött földmívelőt*, azaz *pórt* (a német Bauer után) vagy *parasztot* (a szláv

prost után) jelent vala, mint annak helyén látni fogjuk. — Az *Ungro-vlachiáról* csudálatos magyarázatot ad Hašdeu.

[515] Cogitare coepit et in animo discutere, quomodo et qualiter jura regni sui per confines vicinos et principes occupata, ac per rebelles et infideles de regno temeraria praesumtione in praejudicium sacrae coronae distracta et usurpata ad statum debitum, divino fretus auxilio, revocaret et etiam redintegraret.

[516] Fejér, IX. 3., 364. meg 516., a hol így írja magát: Nos Johannes, Archidiaconus de Kykelleu, Ven. in Christo patris et domini Nicolai, dei et apostolicae sedis gratia Archiepiscopi Strigoniensis locique eiusdem comitis perpetui Vicarius in spiritualibus et temporalibus.

[517] Thuróczi, pars tertia Chronicae Hungarorum, a Joanne archidiacano de Kikullew. Cap. II. De prima exercituali expeditione Ludovici regis contra Saxones. «Item accidit, ut quaedam gens Saxonum in eius regno, in partibus Transilvanis, quasdam commotiones fecisset» etc.

[518] Quod *Olachi romani* commorantes in partibus Ungariae, Transilvanis, Ultraalpinis et Sirmiis.

[519] Theiner, Mon. hist. Hung. I. 691. l. Densusiannál a 698. l.

[520] Lajos király haláláig öt vajdát látott Moldávia ; János főesperes tehát a hatodik vajda, Musat Péter (1379—1395) életében írhatta meg munkáját; azért méltán mondhatá: «Wayvodae, qui per Olachos ipsius regni *eliguntur*, se esse vasallos regis Hungariae profitentur, ad homagium praestandum obligantur cum censu persolvere consveto.» Hogy szokott esni a választás, a királynak híre nélkül, vagy miképen? azt János főesperes nem tudja. — A vajdák sorát lásd alább.

[521] Dr. Mihály János Dragosnak írja ezt, ki 1317-ben Gyulafalva és Nyíres kenézségét kapta volna. Az 1349. évbeli oklevél Gyulának nevezi, mi mellett Gyulafalva is bizonyít.

[522] Azon nevezetes oklevelek, melyeket itt előhozok, Szilágyi István máramaros-szigeti tanárnak gyűjteményében vannak, a kinek szivességéből használhattam.

[523] Fejér, IX. 3., 159. l.

[524] Engel, Hurmuzaki és mások szerint.

[525] Hašdeu: «Noi amu cercuscrisu epoca fundaţiunii Moldovei approssimativu intre annii 1350—1360.»

[526] Vecelin gyűjteménye 1360-tól 1700-ig közli az oláhországi

oklevéleket. Hašdeu a 46. lapon. Tehát 1360. előtti időből nincsenek.

[527] Jakab Elek, Kolozsvár története I. 58., 94. l.

[528] Fejér, IX. 3., 302. l.

[529] Fejér, IX. 3., 380. l. A kiadó a summariumban «*Kacziorum* contradictione haud obstante»; az oklevél szövegében pedig «Stroya et Zeyk *Kenczioram* contradictione haud obstante»-t írt. Mind a két helyen nyilván «Keneziorum»-nak kell lenni.

[530] Pesty Frigyes, Krassómegye III. az 1352. év alatt.

[531] U. o. az 1365. év alatt.

[532] Gr. Kemény József közlötte ezt az oklevelet az Új Magyar Múzeum 1854. évi folyama II. köt. 120—122. lapjain.

[533] Gr. Kemény József, u. o. a 123. lapon. Ez az Aranyos most Aranyos-Medgyes. Az 1383. évbeli oklevél tanúsága szerint a mai «aranyos-medgyesi járás» akkor Szilágyságnak neveztetik vala.

[534] Országos levéltár, Dl. 33,650. Az alább idézett Lehoczkynál.

[535] Beregszász, mint látjuk, a XIV. században Luppertszásza, Lampertszásza nevű volt. A *szász* név bizonyítja, hogy a város első lakosai németek valának, mint az ugocsai Szőlősnek, az öt máramarosi városnak stb.

[536] Kázmér lengyel király 1369. nov. 5-én meghalálozván, Lajost koronázták meg lengyel királynak november 17-én. Lajos anyját, úgy mint «Kazimirnek testvérét s mint született lengyelt» bízta meg Lengyelország kormányával. De nem birván a féktelen nagyokkal «Erzsébet lemondott az ország kormányáról s az 1376-iki év végnapjaiban fiához sietett» írja Szalay László (Magyarország története II. 242. l.). — Láttuk 1364-ben Erzsébet Beregszászról iratja oklevelét; 1370-ben Budáról, de akkor még nem nevezé magát Lengyelország királynéjának. 1378-ban is Budáról iratván, már így nevezé magát.

[537] Az érdekes okleveleket Lehoczky Tivadar, Beregmegye nagy monographiájának írója a Történelmi Tár 1890. évfolyama 164. stb. lapjain közli. Lehoczky adalékot ad ott a «Kenézek intézményéhez hazánkban». Ő az oláhok multját még úgy látja, mint eddig szokás volt azt látni, t. i. az Anonymus szemüvegén.

[538] Hogy a vajda olykor nem volt egyéb gazdasági ispánnál, bizonyítsa a következő oklevél: László macsói bán azt írja Gyuláról 1445-ben: «nobilibus viris Moga, Ladislao de Bolya, Stephano de Birtin, Johanni de *Fenyüpataka* (most Valeabrád), Sorban et Johanni

de Ribicze *woyuodis nostris nobis dilectis,* hogy igazítsák el azt a kérdést, mely nagyszebeni Simon pénzverő és körösbányai jobbágyai közt egy darab föld miatt támadt (ratione cuiusdam terrae inter nostros jobagiones de Keresbanya et Symonem monetarium florenorum Cibiniensem). (Dr. Sólyom-Fekete Ferencz, Adatok a volt zarándmegyei részek történetéhez. A Hunyadmegyei Tört. és Régész. Társ. 1888-iki Évkönyve 22. lapján.) Íme, László macsói bánnak *hat vajdája* van zarándmegyei birtokain, kik bár nobilesek is, gazdasági ispánoknál nem egyebek.

539 A márka arany 24 karátra volt feloszťva; Lajos király arany forintosai tehát 16 karátos aranyból (azaz 16 rész aranyból és 8 rész nem-aranyból) verettek. A báni garasok ezüst pénz voltak, négy rész ezüstből és egy rész nem-nemes érczből állván. Az esztergomi érsek, mint pisetarius, jövedelmet húzott a pénzverésből, azért jelen van egy megbizottja a pénzváltásnál.

540 Fejér, IX. 7., 478. l.

541 A budai *Lesicon Romanescu* stb.-ben (Budán, 1825. 45. l.) *bani* vagy *beani* pecunia, pénz, Geld; *banișoru* obolus, numulus, pénzecske, kleine Münze; *banosu* nummosus, pénzes, viel Geld habend. A szótár nem mondja meg, a szó honnan származik.

Raoul de Pontbrian szótárában (Bucuresci, 1862. a 64. lapon) *bani* argent, monnaie, stb. stb. Az a latin *banus*tól származtatja. De a latin nyelv nem ismer másutt *banus*okat, csak Magyarországon és kapcsolt részeiben.

Cihac A. Dictionnaire d'Etymologie dacoromane, élèments slavs etc. Francfort s/M. 1879. pag. 8. «*ban* monnaie, denier; *bani* pl. deniers, argent numéraire» stb. stb. «Le mot doit être en rapport avec le čech. magyar *bánya*, mine, cfr. *bányol* monnayer, battre monnaie.» A *bányol* jelent ugyan «monetam cudo» is; de a *ban, bani* rumun szó nem a magyar-szláv *bánya* szótól való, mely rumunban *baia, baie,* p. o. *baia de arama* rézbánya, *baiaș* bányász, — hanem a *banus*tól, jelesen a grossus *banalis*tól való.

542 Urkundenbuch, 162. lapon: «Art. 26. Item decimas frugum secundum decreta sanctorum regum solvere teneantur. Ita videlicet, quod quilibet nobilis sive Saxo de numero nobilium, de quolibet aratro unum fertonem pro decimis solvat. Populi autem ipsorum nobilium et Saxonum de singulis capetiis solvant unum pondus.

543 Fejér, Codex dipl. VIII. 3., 269. l.

[544] Benkő, Milkovia II. 321. l.

[545] Corpus Juris, 1351 : VI. Ab omnibus jobagionibus nostris, aratoribus et vineas habentibus, in quibuslibet villis, liberis ac etiam Udvarnicalibus villis, quocunque nomine vocitatis, ac reginalibus constitutis, exceptis civitatibus muratis, nonam partem omnium frugum et vinorum suorum exigi faciemus; et domina regina exigi faciet . . .

§. 2. Qui in exactione praedicta secus fecerint, nos in talium rebellium et praesentem nostram institutionem alterantium possessionibus pro usu nostro ipsam nonam partem ipsarum frugum et vini exigi faciemus, sine diminutione et relaxatione aliqua.

[546] Art. XVI. Jobagiones aliquorum regnicolarum nostrorum ad regiam vel reginalem Celsitudinem pertinentes, vel ad ecclesiarum praelatos aut potentes regni nostri attinentes, absque voluntaria permissione dominorum eorundem jobagionum potenter non abducantur. Ebből és a XVIII. czikkből Szalay László (II. 205.) azt olvassa ki, *hogy a jobbágyoknak szabad költözködési jogát biztosítják.* Már pedig se a latin eredeti, se a lehető hű magyar fordítás nem azt jelenti. Ha összefoglaljuk a két czikket, a kilenczedet behozó czikkel. arra a meggyőződésre jutunk, hogy a királyi ház és az országnak a felsőbb példát utánzó egyházi és világi nagyjai keményebben bántak jobbágyaikkal, a kik tehát nemesek birtokaira is menekültek a hatalmas önkény elől. Ámde a hatalmasok, a király, királyné és a nagyok tisztjei erőhatalommal vitték onnan vissza előbbi uraikhoz. A XVI. czikk most azt rendeli, hogy azon urak, a nemesek akarata ellenére ne tehessék azt. Hogy találhatni itt a szegény jobbágynak szabad költözési jogát? Sőt a gyakorlat az ellenkezőt fogja abból megalapítani. — A XVIII. czikk kettőt mond: 1. Elavult bűntettért ne zaklassák a jobbágyot. 2. A vétkes jobbágy ellen annak földesura előtt kell keresni elégtételt. Ebben sincs szó semmiféle szabadságról.

Szalay az odavaló jegyzetben hiába csudálkozik, hogy Engel a két czikkből a szabad költözködés eltiltását és az úri székek behozatalát olvassa ki. Lásd Geschichte d. Ungarischen Reichs. Neue Ausgabe. II. Theil. Wien, 1834. 85. l.

[547] Fejér, Cod. Dipl. X. I. C. 29. l.

[548] U. o., IX. 3., 505. l.

[549] Katona, X. 375. stb. l.; Fejér, IX. 3., 552—558. l. — A legjelesebbnek tartott rumun történetíró, Balčescu, ez oklevélből azt érti ki, hogy Lajos király a magyar nemességet *az oláh nemzet teljes*

kiirtására hatalmazta fel!! «La 1366 Ludovicu I. regele Ungariei dedere voia nobililor, sa stĕrpiasca de totu naţiu romăna.» Istoria Românilor sub Mihaiu vodu Vitézul. A 313. lapon. Elhiszik az oláh és nem-oláh olvasók, kik nem akarják tudni a való történeteket.

[550] Gróf Kemény József, a Kurz szerkesztette Magazin f. Gesch. stb. Siebenbürgens. Kronstadt, 1846. II. 297. l.

[551] Fejér, Cod. Dipl. XI. 132. l.

[552] Az akkori viszonyok felfogására jó egy térkép segítségével is olvasni a történeteket. I. Lajos idejében a mai hatalmas Oroszország alig ismeretes Európában. A kipcsaki khánság vagy az *arany tábor* (arany orda, a miből a *horda*, egész más értelmű szó, lett az európai nyelvekben) Oroszország legislegnagyobb részein uralkodik vala, melynek a moszkvai és más orosz fejedelmek adózói valának; csak a kievi orosz fejedelmek lévén önállók, a miért is azoknak területe *Fejér-Oroszország* nevűvé lett. Ennek nyugati határait *Vörös-Oroszország*, hozzá tartozván Galicziának keleti része is, foglalta el. Vörös-Oroszországnak északi határain tanyáztak a pogány litvánok, Vilna lévén fővárosuk. Lengyelország, melynek első széke *Pozna* tartomány, s fővárosa *Gnezda* volt — a miért is a gnezdai érsek Lengyelország primása — később tevé Krakkót koronázási és Varsót székes várossá. Tehát Lengyelország és Fejér-Oroszország közt garázdálkodtak a litvánok, a kik rablásainak leginkább Vörös-Oroszország vala kitéve. S ennek a déli végein kezet foghattak a krimiai tatárokkal.

Vörös-Oroszországnak neve *Ruténia* is vala, azért az országunkba költözött és költöző oroszok *rutén*, szlávul rusznyák nevűek.

[553] Teutsch, Geschichte der Siebenbürger Sachsen,. II. kiadás. Első kötet. Lipcse, 1874. 142. l. A nevezett 13 helység tette Brassóval együtt a *Barcza vidékét* vagy *Barczaságot.*

[554] Kalugyer, oláhul calugeru, a középkori görög καλόγηρος monachus, quasi bellus senex; καλογραία monialis, quasi bella vetula. Du Cange szerint.

[555] Pray: Specimen Hierarchiae Hungariae. 1776. 372—373. l.

[556] Fejér, IX. I. 223. l.; Theiner, Mon. hist. Hung. I. 667. l.

[557] Theiner, Monumenta I. 691. és II. 152. l.; Müller Fridrich, Archaeologische Streifzüge, 11. l.

[558] Comes Ignat. Batthyáni: Leges ecclesiasticae III. 405. l.

[559] Fejér, IX. 3., a 1300. év alatt: «Nos Theodorus Keriatovich, Dei gratia dux de Munkach, universis . . . . patefacimus, quod nos

pro salute animae nostrae fecimus construere et aedificare monasterium S. Nicolai episcopi confessoris prope oppidum nostrum Munkach, quod ad ritum et morem Graecorum consecrare et ad eundem *monachos Ruthenos* constituimus, qui in perpetuum ibi Deo serviunt etc. Következnek az adományok, többi közt a tizede «villae quae vocatur Orozvyg (Oroszvég) in eadem Munkach».

[560] Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1315—1402. Ediderunt Fr. Miklosich et Jos. Müller. Vindobonae Tom I. 263., 267. stb. l. (κατὰ τὸν τόπον τῆς Μικρᾶς ῾Ρωσίας, τὸν ἐπικαλούμενον Βολυνιον (Volhynia) εὑρισκόμεναι ἁγιώταται ἐπισκοπαὶ, ἥ τε Γάλλιτζα, τὸ Βολοδίμηρον, τὸ Χόλμιν, τὸ Περεμίσθλιν, τὸ Λουτζικὸν, καὶ τὸ Τούροβον.

TARTALOMMUTATÓ.